

'સરતુ' સાહિત્ય' એટલે 'ભિન્ન' સાહિત્ય'

પરમસુખી થવાના ઉપાં

(બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા શ્રીમત્પુષ્પેશ્વરભક્ષિભાઈના
કેટલાંક ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ)

સંપાદક :

શિક્ષકવર્મા (ભાણુકલાલ નાનજી)

મુ. વરતેજ-કાઠિયાવાડ

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સરતુ સાહિત્ય વર્ષિક ગર્વાલવ
કે ભદ્રપાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુજબ ૨

આવૃત્તિ ૫ મી

પ્રવર્ત ૨૦૦૦

પ્રત : ૫૫૦૦

“વિવિધ અંશમાળા”ના આઠકોને
આ પુસ્તક રૂા. ૦-૧૪-૦ માં પડશે

પ્રદેશ અને પ્રકાશકઃ ત્રિભુવનદાસ ક૦ કુકર
સરવ સાહિત્ય પ્રદર્શાલય, ૬ રાયખડ * અમદાવાદ

નિવેદન

તરુવર સરવર સંતજન, ચોથો મુરસ મહ;

પરમારથકે કારણે, ઈન ચારે ધર્મિનિષ્ઠ.

આ પુસ્તકમાં જેમની વાણીનો સંગ્રહ થયેલો છે. તે અલ્પાંશમાં મહાત્મા નથુરામ શર્મા ગુજરાત-કાઠિયાવાડ ને મુંબઈ-કરાંચીમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા. તેઓ એક પરમ સંત અને મહાન યોગી તથા પ્રખર ઉપદેશક હતા. કાઠિયાવાડમાં ગિરનારની નજીક ખીલખામાં તેમનો આશ્રમ અનેક જિજ્ઞાસુઓને માટે તીર્થસ્થાન જેવો હતો અને હાલ પણ તે ધર્મ, નીતિ અને જ્ઞાનચારિત્ર્યની ધારાઓ વહાવે છે.

સંતનું જીવન, સંતની કથાવાર્તા અને સંતનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ એ માનવીને સાચા સુખને માર્ગે પ્રેરે છે. આ પુસ્તક એવા સતસંગની ગરજ સારે તેવું છે, એમાં કશો જ શક નથી.

અલ્પાંશ યોગી મહાત્માશ્રી નથુરામશર્માએ ૩૫-૪૦ વર્ષ સુધી ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ધાર્મિક જીવન ઉપર સુંદર છાપ પાડી હતી. આપણા જાણીતા કેળવણીકાર દક્ષિણામૂર્તિવાળા શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ બક્ષે એક વખત આ મહાત્માના શિષ્ય હતા. તેઓ શુદ્ધ સનાતન ધર્મના અને બ્રાહ્મણત્વના પ્રતિનિધિરૂપ હતા. તેઓ શ્રોત્રિયતા અને અલ્પ-નિષ્ઠાથી વિશુદ્ધિત હતા. તેમનો વેદવેદાંતનો અભ્યાસ ઉચ્ચ કોટિનો હતો. તેઓશ્રીનાં વ્યાખ્યાનોએ અનેકનાં જીવન અન્વવાણ્યાં હતાં. તેમનાં ધર્મનીતિ અને જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક લગભગ સાડેક પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે. તે હજી પણ ખીલખા-આશ્રમમાંથી મળી શકે છે.

આવા સુપ્રસિદ્ધ અલ્પાંશ મહાત્માનું આ પુસ્તક સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે તે ખીલખા આશ્રમના ટ્રસ્ટીઓના સહભાવને આભારી છે. તેમણે આ પુસ્તકની આ એક આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ આપી છે તે માટે અમે આશ્રમના ટ્રસ્ટીમંડળનો આભાર માનીએ છીએ અને આ રીતે જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમાં સહકાર આપવા બદલ તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

મુંબઈ,
તા. ૨૦-૭-૪૪

} સરવં સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂએકાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક વિષય

પૃષ્ઠાંક

તમેગુણના ધર્મો

૧	આજ્ઞા	...	...	...	...	૭
૨	પ્રમાદ	...	...	...	...	૧૮
૩	દીર્ઘમૂર્તતા	...	...	...	...	૨૪
૪	અવ્યવસ્થા	...	...	...	...	૩૬
૫	મોહ	...	...	...	...	૪૪
૬	પરનિંદા	...	...	...	...	૬૧
૭	ભય	...	...	...	...	૬૬
૮	શોક	...	...	...	...	૭૬

રત્નેગુણના ધર્મો

૧	કામ	...	...	...	...	૯૨
૨	ક્રોધ	...	...	...	...	૧૨૨
૩	લોભ	...	...	...	...	૨૦૮
૪	મદ	...	...	...	...	૨૪૮
૫	મત્સર	...	...	...	...	૨૭૪
૬	દંભ	...	...	...	...	૨૮૬
૭	કેવલહંસ	...	...	...	...	૨૯૬
૮	અદૃહાસ્ય	...	...	...	...	૩૧૭

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના

ઉત્તમ ગ્રંથો

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો—

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સપૂર્ણ મહાભારત-ભાષાંતર-સાત ભાગમાં ...	૫૨૦૮	૪૫-૦-૦
ઉપનિષદો-૧૧૨-સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર-એ ગ્રંથમાં	૫૫૨	૪-૦-૦
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-	૮૫૬	૭-૮-૦
માનસ રામાયણ-એ ભાગમાં, ૩૦ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૦૦	૭-૦-૦
ગુલસીકૃત રામાયણ-એ ભાગમાં, ૩૬ ચિત્રો સાથે	૧૪૩૨	૭-૮-૦
વાલ્મીકિ રામાયણ-૩૭ ચિત્રો સાથે	૧૫૨૮	૬-૮-૦
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-ચાર દળદાર ગ્રંથોમાં...	૧૬૦૮	૧૨-૦-૦
હત્ત-પરશુરામ-કૃષ્ણાત્મજશ્કૃત	૩૪૪	૨-૦-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-એ ગ્રંથમાં-આવૃત્તિ ૧૦મી, ૨૭ ચિત્રો	૧૩૪૪	૮-૦-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-	૬૨૮	૬-૦-૦
મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાંતર મૂળ શ્લોકોસહિત . . .	૬૪૦	૩-૦-૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-સ્વામી વિવેકાનંદની ટીકા સાથે...	૧૬૨	૧-૦-૦
જ્ઞાનયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત)	૨૩૬	૦-૧૨-૦
આખ્યાનમાળા-ગ્રંથ ૧ થો તથા ૨ નો	૧૪૨૮	૬-૦-૦
વૈદિક વિનય-૩૬૦ વેદમંત્રો પ્રાર્થનાઓ રૂપે	૮૪૦	૩-૧૨-૦
મહાભારતમંજરી-મહાભારત વિષે ઉત્તમ ગ્રંથ ...	૭૪૪	૩-૦-૦
તું કોણ? લેખક સ્વામી માધવવીર	૩૮૪	૨-૦-૦
અષ્ટાવક્રગીતા-સરળ અર્થ સાથે	૭૨	૦-૮-૦
ઉપદેશસારસંગ્રહ-તામિલવેદનો અનુવાદ	૩૮૪	૧-૮-૦
સુબોધરત્નાકર-ધર્મનીતિનાં ૧૦૫ દષ્ટાંતો	૩૦૦	૧-૮-૦
હૃદયતરંગ અને વ્રાહ્મણની ગૌ	૩૨૪	૧-૦-૦
આર્યધર્મનીતિ ને વ્યાજ્ઞક્યનીતિસાર-	૨૦૮	૦-૮-૦
વિભુની વાદો ને રામાયણની રત્નપ્રભા-	૧૬૪	૦-૪-૦
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન (અર્થ-વિવરણ સાથે)	૨૨૦	૦-૬-૦
વિષ્ણુસહસ્રનામ-સરળ અર્થસહિત	૧૨૮	૦-૨-૦
આત્મરામાયણ-અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક ...	૧૪૦	૦-૧૨-૦
જીવન્મુક્તિવિવેક (સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત)	૨૨૦	૧-૪-૦
પરમાનંદની પ્રાપ્તિ-વૈષ્ણવો માટે ખાસ ઉપયોગી	૨૭૨	૧-૮-૦
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-આવૃત્તિ ૭મી	૮૮૮	૪-૦-૦

વિદુરનીતિ ૧૪૦	૦-૧૨-૦
અવધૂત ગીતા ૧૫૨	૧-૦-૦
પરમગુપ્તી થવાના ઉપાયો ૩૪૮	૨-૦-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાયે તથા પંડિત નીલકંઠની વિસ્તૃત ટીકા સાથે. ૬૬ પૃષ્ઠા. પૃષ્ઠ ૧૭૬, મૂલ્ય રૂપિયા ૧-૧૦-૦	
શ્રીભગવદ્ગીતા-એક બાળુ શ્લોક ને બીજી બાળુ ભાષાંતરવાળી પૃષ્ઠ ૪૮૦, બોર્ડપટ્ટીના પૃષ્ઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૦-૮-૦	
શ્રીભગવદ્ગીતા-શ્લોક તથા તેની નીચે ભાષાંતરવાળી-૬૬ પૃષ્ઠા, ૪૪૮, બોર્ડપટ્ટીના પૃષ્ઠાં, મૂલ્ય રૂપિયા ૦-૭-૦	

સંતવાણી તથા ઉપદેશો—

રામકૃષ્ણકથામૃત-બે ગ્રંથોમાં ૮૨૭	૫-૦-૦
દીવાને સાગર ૫૦૦	૪-૮-૦
અખાની વાણી-સુધારાપદાર સાથે-ત્રીજી આવૃત્તિ ૫૦૪	૩-૦-૦
સંત કબીર-આધ્યાત્મિક પદો-વા. મો. શાહ ... ૧૧૮	૧-૮-૦
ત્રીતમદાસની વાણી-આવૃત્તિ ૨જી ૫૬૦	૨-૮-૦
ભજનસાગર-૬૩૧ ભજનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ ૧૮૮	૨-૮-૦
ગુજરાતની ગઝલો (દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી) ... ૧૮૦	૧-૦-૦
તુકારામજી:-પસંદ કરેલા અખબારો સંગ્રહ-મરાઠીમાં ૧૨૦	૦-૫-૦
દાસબોધ-(સમર્થ રામદાસ સ્વામીકૃત) ૧૪૮	૨-૮-૦
સ્વામી રામતીર્થનાં સદુપદેશો-ગ્રંથ ૧ થી ... ૫૬૪	૨-૮-૦
" " સદુપદેશો-(ગ્રંથ ૩ નં ૩૫) ... ૫૨૦	૨-૮-૦
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-(ભાગ ૪-૫) ... ૧૦૦	૨-૪-૦
" " બ્રહ્મચર્ય-આવૃત્તિ ૨જી (ભાગ ૮ મા ૩૫) ૩૮૪	૧-૮-૦
" " પાતંજલિ ને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦, ૧૧) ૫૧૦	૨-૦-૦
તુકારામ ગાથા-ગ્રંથ ૧ થી તથા ૨ નો-સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦	૧-૦-૦

પ્રતો તથા વીરપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો—

જુદ્ધચરિત્ર તથા અન્ય પ્રાંતપુરુષો- ૪૬૧	૨-૦-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-વિસ્તૃત ચરિત્ર- ૧૦૮	૨-૮-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ-ચરિત્ર-(ભાગ ૬ મા ૩૫) ... ૩૮૪	૩-૦-૦
સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર-(ગ્રંથ ૪ થી ૩૫) ૧૭૨	૩-૦-૦
સંત તુકારામ-વિસ્તૃત ચરિત્ર ૧૪૮	૨-૮-૦
ચેતન્ય મહાપ્રભુ-ખંડ ૧ થી ૫-ત્રણ ગ્રંથોમાં (સચિત્ર) ૧૫૬૧	૧-૮-૦

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ	૫૦૪	૨-૮-૦
દેવામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો	૪૨૪	૧-૬-૦
શ્રી રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૦-૦
મહાત્મા સરયુદાસજી, ભૂધરભક્ત ને }	૨૫૬	૦-૧૦-૦
મહાત્મા જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો }		
ભક્તચરિત્ર-૨૬ ભક્તોનાં ચરિત્રો-	૫૨૮	૨-૮-૦
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો-૫૨ ચરિત્રો ...	૬૩૬	૧-૧૨-૦
” ” -ભાગ ૨ જો-૭૦ ચરિત્રો ...	૬૨૪	૨-૮-૦
મુસ્લિમ મહાત્માઓ-(૯૬ ચરિત્રો, હપદેશીસહિત)	૭૫૬	૨-૪-૦
નાનક	૭૨	૦-૬-૦
મહર્ષિ દયાનંદ	૧૫૨	૧-૦-૦
દેવામી સહજાનંદ	૧૧૨	૦-૧૨-૦
શ્રમણ ભગવાન મહાવીર	૫૬	૦-૬-૦
હિંદના આચાર્યો-	૬૦૦	૪-૦-૦

ઐતિહાસિક તથા સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો—

ભારતના વીરપુરુષો-ઐતિહાસિક ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪-૦
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો-	૩૦૪	૧-૦-૦
કચ્છની લોકવાર્તા-(શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપદ)	૩૫૪	૨-૦-૦
સાહિત્યમારભિકા-લે. દિંમતલાલ ગં અંબરિયા	૧૫૨	૧-૦-૦

ખાસ સ્ત્રી ઉપયોગી ગ્રંથો—

ભારતની દેવીઓ-ત્રણ ગ્રંથોમાં	૨૨૬૮	૬-૦-૦
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી-(આવૃત્તિ ૫ મી)	૧૬૦	૦-૮-૦
કલ્યાણમયી-(શ્રી. હુંગરશી ૫૦ સંપદકૃત) ...	૨૧૨	૧-૦-૦
દૂધી વાતો ગ્રંથ ૧ લો-સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮-૦
” ” ૨ જો-દુર્દુભ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮-૦
” ” ૫ મો-સ્ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮-૦
” ” ૧ હો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૩૨૦	૨-૮-૦
સ્વર્ગનું વિમાન- ૩૭૨ ૨-૦-૦		
સ્વર્ગની કૃત્રી- ૩૭૨ ૨-૦-૦		
સાચું સ્વર્ગ- ૪૬૨ ૨-૦-૦		
સંસારમાં સ્વર્ગ- ૩૪૮ ૨-૦-૦		
સ્વર્ગનો આનંદ- ૩૬૦ ૨-૦-૦		
સ્વર્ગનો ખતનો- ૩૧૨ ૨-૦-૦		
સ્વર્ગનો પ્રકાર- ૨૩૬ ૨-૦-૦		
સ્વર્ગની નિંદગી- ૩૦૦ ૨-૦-૦		
સ્વર્ગની સીડી- ૩૬૦ ૨-૦-૦		
સ્વર્ગનો સડક- ૪૬૮ ૨-૦-૦		

વિસ્તાર અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

મત્સરમાં મુખ કયાં છે ? (વા. મો. સાદ કૃત)...	૧૮૦	૧-૦-૦
મુખોદયપુષ્પવાટિકા-રોષ સાદીકૃત ગુહિસ્તાનો અનુવાદ ૧૩૬	૦-૫-૦	
મુખોદય કથાસાગર-બોધદાયક દષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ...	૪૬૪	૨-૦-૦
આગળ ધસો-ચેતનાપ્રેરક મહાન ગ્રંથ ...	૪૬૮	૨-૮-૦
ભાગ્યના સ્વદાઓ-સંશોધિત બીજી આવૃત્તિ ...	૫૬૪	૨-૮-૦
મુખી જીવનનાં સાધન-વિસ્તારપ્રેરક પુસ્તક...	૩૧૨	૧-૮-૦
આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-બે ગ્રંથોમાં ...	૬૨૮	૪-૦-૦
કતલખાનું-સામ્યવાદી અપ્ટન સી'ક્લેરકૃત ...	૬૬૬	૩-૦-૦
મુખસંગ્રહ-(ભાગ ૧, ૨ ને ૬) જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથો ૧૪૭૨		૫-૪-૦
સોનેરી સૂચનો ને મુવિચાર સામગ્રી ...	૨૦૮	૦-૪-૦

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

ઔષધિ કલ્પલતા-(સ્વામી કૃષ્ણાનંદકૃત) ...	૧૧૨	૦-૧૨-૦
વૈદક સંખ્યાથી વિચારો-ભાગ ૧ લો- ...	૧૮૪	૨-૦-૦
" " ભાગ ૨ નો ...	૪૩૨	૧-૧૨-૦
આયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૧ લો પૈદ્ય તિલકચંદ	૭૩૬	૨-૮-૦
" " ભાગ ૨ નો તારાચંદકૃત	૪૧૬	૧-૧૨-૦
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીકૃત ...	૧૪૮	૦-૪-૦
આરોગ્ય ને ખોરાક-(પોપટલાલ ગો. સાદ) ...	૧૭૬	૧-૦-૦
હિંદના આર્થિક વિકાસની યોજના ...	૧૦૮	૦-૮-૦
આયુર્ભિષક (નવી આવૃત્તિ છપાય છે.)		

ખાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

ભારતીય નીતિકથાઓ-મહાભારતમાંની ૫૨ વાતો	૧૬૨	૦-૮-૦
મુખોદય નીતિકથા-૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો ...	૨૩૨	૦-૮-૦
સદ્ગુણી ખાળકો-૬૬ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ ...	૧૩૬	૦-૪-૦
ખાળકોદયોદય-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ ...	૧૨૦	૦-૪-૦
ખાળકોની વાતો-રસિક વાતચીતએ ૨૧ પાઠો ...	૮૮	૦-૩-૦
" " ભાગ ૨ નો-બોધપ્રદ ૬૧ પાઠો ...	૨૬૪	૦-૮-૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ ને કાલબાદેવીરાંક, હાથીબિલીંગ, મુખર્ષ-૨

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન

સૂચના:—નીચે ળાખ્યા પ્રમાણે પઠતમૂલ્યવાળાં ને અર્ધી કિંમતવાળાં પુસ્તકો .તે કિંમતે, ને બાકીનાં ખીલ' બધાં ળાપેલી કરતાં પોણી કિંમતે મળશે. મળવાનું સ્થળ: વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ—

નવાગમ, પોરઠ બીલખા (કાઠિયાવાડ)

તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થો

- ઉપનિષદો: બાર મુખ્ય, મૂળ ને ગુજરાતી દીકા સાથે, તથા ૧૦૬ ઉપનિષદોનો સાર. ૩-૧૨-૦
- વેદાંતદર્શન: સૂત્રો, અન્વય, અન્વયાર્થને વિસ્તૃત ગુજરાતી દીકાસહિત (પઠતમૂલ્ય) ૨-૦-૦
- શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા: મૂળ મ્લોક, પદ્મછેદપદ્યાર્થ, રામદ્યાર્થ ને રહસ્યતીપિકા નામની વિસ્તૃત ગુજરાતી દીકા. ૩-૮-૦
- ભગવદ્ગીતાદિ પાંચ રત્નો: ગુજરાતી દીકા સહિત. ૦-૮-૦
- ભગવદ્ગીતા સરલ દીકા: આઠું પૂઠું. ૦-૬-૦
- બોડપટીવાળું પૂઠું. ૦-૧૦-૦
- ભગવદ્ગીતા અન્વયાર્થપ્રકાશિકા દીકા. ૦-૧૧-૦
- શ્રીભગવદ્ગીતાના મુખ્યો. પદેશ સંબંધી વિચાર: ૦-૨-૦
- પાતંજલયોગદર્શન: સૂત્રો, એક સંસ્કૃત દીકા, રામદ્યાર્થને વિસ્તૃત ગુજરાતી દીકાસહિત ૨-૧૦-૦
- સાંખ્યપ્રવચન: સૂત્રો, એક સંસ્કૃત દીકા, સુત્રાર્થ ને ગુજરાતી વિવેચન સાથે. ૧-૨-૦
- શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશ રત્નો: અપ્રાપ્ય.
- પંચદશી: મૂળ મ્લોકો, સં.

- સંક્રમ્ભાં અન્વય ને ભાવાર્થ-દીપિકા નામની ગુજરાતી દીકા સાથે. ૩-૪-૦
- પંચદશીસાર: પંદરે પ્રકરણોનો ગુજરાતીમાં સાર. ૦ ૮-૦
- વિવેકભાસ્કર પ્રથમ તરિક્ક: ૦-૬-૦
- વિવેકભાસ્કર દ્વિતીય તરિક્ક: ૦-૮-૦
- કાચું પૂઠું ૦-૧૨-૦
- પાકું પૂઠું ૦-૧૨-૦
- વિચારસાગર: પદ્મભાગવતું સરલ ભાષાંતર ટિપ્પણી સાથે ૦-૫-૦
- સંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર: ૦-૧-૦
- સનાતનધર્મનું નિરૂપણ: ૦-૧-૬

યોગવિદ્યાના અર્થો

- યોગકૌસ્તુભ: અષ્ટાંગ યોગના અભ્યાસીઓને અતિક્રમ-યોગી. (પઠતમૂલ્ય) ૧-૦-૦
- યોગપ્રભાકર: ૦-૪-૦
- નાથસ્વરોહય: ૦-૩-૦

પૂઠ મહારાજશ્રીના પત્રો

- સદુપદેશદિવાકર પ્રથમકિરણ: ૦-૬-૦
- સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીયકિરણ: ૦-૧૦-૦
- સદુપદેશદિવાકર તૃતીયકિરણ: ૦-૧૨-૦
- સદુપદેશદિવાકર ચતુર્થકિરણ: ૧-૨-૦
- સદુપદેશદિવાકર પંચમકિરણ: ૦-૧૩-૦
- સદુપદેશદિવાકર છઠું કિરણ: ૦-૧-૩
- પત્રકલપમંજરી.

શ્રીઉપદેશત્રયાવલિ

ઉપદેશત્રયાવલિ અંક ૧ થી ૧૦	૦-૭-૬
ઉપદેશત્રયાવલિ ,, ૧૧ થી ૨૫	૦-૬-૦
ઉપદેશત્રયાવલિ ,, ૨૬ થી ૩૫	૦-૭-૦
ઉપદેશત્રયાવલિ ,, ૩૬ થી ૫૮	૧-૨-૦
ઉપદેશત્રયાવલિ ,, ૫૯ થી ૭૩	
(વેદાંતના મૂળતત્ત્વા અને અધ્યાભ્યાસના)	૦-૮-૦

દૃષ્ટાંતોસહિત ઉપદેશ

પરમસુખી થવાના ઉપાય :	
પડતમૂલ્ય	૧-૪-૦
અક્ષરજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં વીસ સાધનો :	૦-૭-૦
સુબોધકલ્પલતા :	૦-૭-૦

ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્ય-

મિશ્ર નાનામોટા અંથો

પરમપદબોધિની :	૦-૧૪-૦
રાસપદ્યાધ્યાયી :	અપ્રાપ્ય
મનુષ્યમિત્ર :	૦-૫-૦
પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ :	૦-૫-૬
સ્વાભાવિકધર્મ :	૦-૩-૦
ઊલટી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ :	૦-૧-૬
દુરાચારગિરિવિજય :	૦-૪-૬
વિનોદમાળા :	૦-૬-૦
સુવિચાર ચંદ્રિકા :	૦-૫-૦
મહામંત્ર માલિકા :	૦-૪-૦
ભક્તિસુધા :	૦-૧-૦
વૈરાગ્યસુધાકર :	૦-૧-૩
સુસુષુપ્તિ શ્રીઅંતર્યામીના આદેશો સહીત :	૦-૬-૦
શુભગીતાસાર :	૦-૧-૦
શ્રીભાગવત દરામસ્કંધ સંહિતા આધ્યાત્મિક રહસ્ય પડતમૂલ્ય	૦-૧-૬

બાળકોને ઉપયોગી

સદુપદેશમાળા ભાગ ૧ લો :	૦-૪-૦
સદુપદેશમાળા ભાગ ૨ નો :	
પડતમૂલ્ય	૦-૪-૦
૫૦ મહારાજશ્રીનાં કાવ્યો	
નાથકાવ્ય ભાગ ૧ લો :	૦-૫-૦
હાલ અધીરું કિંમતે	૦-૨-૬
નાથકાવ્ય ભાગ ૨ નો :	૦-૧૪-૦
હાલ અધીરું કિંમતે	૦-૭-૦
નાથસુબોધમાળા ભાગ ૧ લો :	
(પડત મૂલ્ય)	૦-૮-૦
નાથસુબોધમાળા ભાગ ૨ નો :	
હવે પછી છપાશે.	
કર્મકાંડના અંથો	

ચતુર્વેદીય આદ્વૈતિક પ્રકાશ :	૦-૮-૦
સામવેદીય આદ્વૈતિક પ્રકાશ :	૦-૮-૦
સામવેદીય સ્વરૂપભેદ :	૦-૪-૦
સ્વરૂપજ્ઞા, પુરુષજ્ઞા ને ઈશાવાસ્યાદિ : સહીત	અપ્રાપ્ય
શ્રીસૂક્ત : સહીત	૦-૧-૩
આરોચ્યવિવેક : (સાતક સંબંધી નિર્ણય)	૦-૧-૦
વર્ણવિચાર :	૦-૧-૦
ઋગ્વેદીય આદ્વૈતિક પ્રકાશ :	અપ્રાપ્ય
અથર્વવેદીય આદ્વૈતિક પ્રકાશ :	૦-૧૨-૦

તાપ્તાર્થ મહાયાગ્ય

અણુવપદ્ધત્ : (જુહારનું રંગીન ચિત્ર) પડતમૂલ્ય	૦-૨-૦
અણુવવિસ્તારપદ્ધત્ :	૦ ૧-૦
આનંદાશ્રમેનું દ્વન્દ્વદીપ્ત :	૦-૮-૦

શ્રીનાથલેખમાળા

સ્વદેશસેવા :	૦-૧-૦
વિના મૂલ્યે અપાતાં પુસ્તકો	
ગીતોના પુસ્તકો પોરબની દિગ્દિશ	

મોક્ષનારને સંગવડ પ્રમાણે મોક્ષવામાં આવશે.

ત્રણવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ
ચતુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ
સામવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ
અથર્વવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ
ચારે વેદની ત્રિકાળી લઘુસંધ્યા
લઘુવૈશ્વદેવ.

મંગલાચરણ અર્થસહિત,
જયશંકરમહિમ્નસ્તોત્ર
અર્થસહિત સાયંપ્રાતઃહોમ,
શાંતિ-સૂક્ત સાયં મંત્રપુષ્પા-
ન્નિધિ, પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્ર સાય.

અન્ય સજ્જનોનાં રચેલાં પુસ્તકાદિ

જ્ઞાનદર્પણ : (યોગવેદાંતનો નકશો.) ૧-૬-૦

હાલ અર્ધી કિંમતે ૦-૧૧-૦

વેદાંતદર્પણ : (વેદાંતસિદ્ધાંતનો નકશો.) ૦-૧૪-૦

હાલ અર્ધી કિંમતે ૦-૭-૦

નિદિધ્યાસનદર્પણ : ૦-૩-૦

શ્રીસદ્ગુરુપૂજનપદ્ધતિ ૦-૧-૬

નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશ : (ગર્ભા-
ધાનથી આરંભી અત્યેષ્ઠિપર્યંત-
ના સોળ સંસ્કારો તથા સમસ્ત
આશ્વવિધિ પ્રયોગસહિત ગુજ-
રાતી ભાષામાં સમજાતી સાથે
કુલ ૧૪૮ વિષયો) નવી આ-
વૃત્તિ હપાય છે.

કર્તવ્યભેદ : ૦-૮-૦

શ્રીયોગવાસિષ્ઠસાર : ૦-૧૫-૦

સદુપદેશક પદો : ૦-૧-૬

દિનચ્રીઓનું આહનિક : ૦-૫-૦

વિધવા સ્ત્રીઓનું નિત્યકર્મ : ૦-૧-૦

નાથસ્તુતિશતકમ્ સાયં : ૦-૨-૦

નાથસદ્ગુરુસ્તોત્રનાણિ સાયં : ૦-૦-૬

નાથકીર્તનાવલિ : ૦-૨-૬

નાથગુરુસ્તવન : ૦-૧-૦

શ્રીનાથમંકીર્તન ૦-૩-૦

ઉપદેશસાહસ્રી ગદ્યઅંધ

સાયં : (ગુજરાતી ટીકા સહિત) ૦-૧૦-૦

સદુપદેશકપકામૃત ૧-૮-૦

પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીનાં

જીવનચરિત્રો

શ્રીનાથચરિતામૃત પ્રથમપ્રવાહ

પુરુષાર્થો જીવન, અર્ધી કિંમતે ૦-૧૨-૦

શ્રીનાથચરિતામૃત દ્વિતીય-

પ્રવાહ અર્ધી કિંમતે ૦-૧૫-૦

શ્રીનાથજીવનમાલા-૧

અર્ધી કિંમતે ૦-૧-૩

શ્રીનાથજીવનમાલા-૨

અર્ધી કિંમતે ૦-૧-૬

શ્રીનાથતીર્થયાત્રા અર્ધી કિ. ૦-૨-૦

નાથભગવાન ૦-૦-૬

નાથભગવાન-અંગેજી અનુવાદ ૦-૧-૦

‘મહાત્મા શ્રી નમુરામ શર્મા

એન્ડ હીઝ મેસેજ’ (પૂજ્ય-

પાદશ્રીનું ચાંદ જીવનચરિત્ર) ૦-૪-૦

મહાયોગી શ્રીમત્રપુરામશર્મા

સંસ્મરણ ૦-૪-૦

મહાયોગી શ્રીમત્રપુરામશર્મા

જીવન-જ્યોત ધર્મ પ્રવાહ ૦-૨-૦

મહાયોગી શ્રીમત્રપુરામશર્મા

સ્વરૂપાવસ્થાન : ૦-૧-૬

પૂજ્યપાદશ્રીનું જ્ઞાનગૃહ

પડતમૂલ્ય ૦-૦-૬

સદ્ગુરુશ્રીનું શ્રવણમંદિર

પડતમૂલ્ય ૦-૧-૬

નાથમણિનું નિજમંદિર

પડતમૂલ્ય ૦-૧-૦

જયંતીમહોત્સવ ૦-૦-૬

માનવકર્તવ્ય ૦-૧-૦

અન્ય ગ્રંથો

માનવધર્મ (પડતમૂલ્ય) ૦-૧-૦

નવધાભક્તિ: અપ્રાપ્ય

શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદસંહિતા પૂ-

ચાર પુરુષાર્થ ૦-૧-૦

વર્ધિ: ગુજરાતી અનુવાદસંહિતા ૨-૦-૦

પ્રાણાયામનિરુપણ: ૦-૪-૦

શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદસંહિતા ઉત્ત-

પત્રકૃષ્ણમંજરી પ્રથમ પત્રનો

સાર્થ: ગુજરાતી અનુવાદસંહિતા ૨-૦-૦

અંગ્રેજી અનુવાદ પડતમૂલ્ય ૦-૦-૬

શ્રીસામવેદીસંહિતા

પત્રકૃષ્ણમંજરી-ત્રિતિથ પત્રનો

પૂર્વાર્ચિક ૧-૧-૨૦

અંગ્રેજી અનુવાદ પડતમૂલ્ય ૦-૧-૦

શુદ્ધયજુર્વેદ તથા સામવેદનાં ગુજરાતી અનુવાદવાળાં પુસ્તકો નીચેના રચયેથી પણ મળી શકે છે.

શ્રી. આણંદલાલ ગોવિંદજી લાખાણી, હાઇકોર્ટ ખીડર,
પોરબંદર-(કાઠિયાવાડ)

આ વિદ્યાપત્રમાં દર્શાવેલાં પુસ્તકોમાંથી જે સિલિકમાં હશે તે રોકડા દ્રવ્યથી વા લી. પી થી મોકલવામાં આવશે.

પોસ્ટપાસંલથી વા રેલવેપાસંલથી મોકલતા રસ્તામાં તુલસાન થશે તેા તે માટે મંજાવનાર ભોખમદાર રહેશે; જે કે પેકિંગ સાફ કરીને ચોકસીથી મોકલશે.

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-નવાગામ

પોસ્ટ બીલખા-(કાઠિયાવાડ)

માસિક ધાર્મિક પત્ર

‘આનંદાશ્રમ’ નામનું માસિક પત્ર આશ્રમ તરફથી પ્રગટ થાય છે, જેનું વાર્ષિક લવાજમ એક રૂપિયા પોસ્ટેજ સાથે અને પરદેશ માટે શીર્ષીમ ભે છે.

આશ્રમનાં પુસ્તકો નીચેના ઠેકાણેથી પણ મળશે

૧. રમણિકલાલ ત્રિલુવન દવે, મોડન સિટન સ્ટોર્સ:
ઠે. પરા બલર, રાજકોટ-કાઠિયાવાડ.
૨. ર. રોક દામોદરદાસ માધવજી,
ઠે. માધવભુવન, હાંદાવાડી, મુંબઈ નં. ૪.
૩. કરુણાશંકર કાનેશ્વર બુકસેલર, અમરેલી-કાઠિયાવાડ.
૪. શ્રીકૃષ્ણદાસ સામજી વર્મા,
શ્રીકૃષ્ણ મેટલ માર્ટ, નાનકવાડા, કરાંચી-સિંધ.

તા. ૬. મુંબઈમાં સર્વ પુસ્તકો આશ્રમના બાવેજ મળે છે. રેલવેનું વગેરે ખર્ચ મુંબઈ આનંદાશ્રમ મુમુક્ષુમંડળ ભોગુને છે. બીલખા આનંદાશ્રમનાં સર્વે પુસ્તકો ફક્ત ડીપોઝીટથી (ફી લાયઝેરીથી) ધરે વાંચવાને માધવ ભુવન, હાંદાવાડીમાંથી મળશે.

॥ શ્રીસદ્ગુરુર્વિજયતેતરામ્ ॥

પરમસુખી થવાના ઉપાય

અથવા

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલા ત્રણ
ગુણોના અતિક્રમણનાં સાધનો

૦

પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો ઓછાવધતા પ્રમાણમાં હોય છે. કોઈના હૃદયમાં સત્ત્વગુણ વિશેષ, કોઈના હૃદયમાં રજેગુણ વિશેષ ને કોઈના હૃદયમાં તમોગુણ વિશેષ રહેલ હોય છે. તમોગુણ આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, મોહ તથા અતિનિદ્રા આદિને ઉપજાવનારો છે; રજેગુણ વિષયાનુરાગ, ચંચલતા, અતિ પ્રવૃત્તિ ને અશાંતિ આદિને ઉપજાવનારો છે અને સત્ત્વગુણ જ્ઞાનનું તથા સુખનું અભિમાન ઉપજાવનારો છે. મનુષ્યે વ્યવહારપરમાર્થમાં સુખી થવા માટે એ ત્રણ ગુણોને પોતાને વશ વર્તાવતાં શીખવું જોઈએ,—એ ત્રણ ગુણોનો જય કરવો જોઈએ, અને બીજા શબ્દમાં કહીએ તો તેણે ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરવું જોઈએ. પ્રથમ મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણમાંના તમોગુણ ખતી શકે તેટલો ઘટાડો

શુદ્ધ રજેશુણે બલવાન કરવો જોઈએ. પછી તેણે રજેશુણના ધર્મેને વશ વર્તાવી સત્વશુણે બલવાન કરવો જોઈએ. એ સત્વશુણ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી એમ નિશ્ચય કરી, તેના ધર્મો જે જ્ઞાન ને સુખ તેનું અભિમાન પણ તેણે ત્યજવું જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવું તેને ત્રણ શુણોનું ઉત્સાધન કરવું અથવા અતિક્રમણ કરવું કહેવાય છે.

એ ત્રણ શુણોનું અતિક્રમણ કેવી રીતે કરવું? એ ત્રણ શુણોનું અતિક્રમણ કરવાનું કહેવું એ ઘણું સહેલું છે, પણ તે કાર્ય કરવું ઘણું કઠિન છે. એને માટે બહુ સંભાળથી સતત મોટો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ શાસ્ત્રોમાં એ ત્રણ શુણો વિષે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. એ ત્રણ શુણો નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષય નથી તેમના કાર્ય વડે અંતઃકરણમાં તે શુણોનું અનુમાન થઈ શકે છે. પોતાના અંતઃકરણમાં કયા કયા શુણોના કયા કયા સ્વભાવો બલવાનપણે વર્તે છે, તે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણનું, પોતાની ઈન્દ્રિયોનું અને તે વડે થતી પોતાની શારીરિક પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરીને નક્કી કરવું જોઈએ, ને પછી તે તે સ્વભાવોનો આગળ કહેવાશે તે તે સાધનો વડે જય કરવા તેણે બહુ ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો કરી શકે, તથા પોતાનો પરલોક સુધારી શકે એટલું જ નહિ, પણ સ્વ-ધર્મપાલનાદિ વડે તે ક્રમમોક્ષ વા સધોમોક્ષ પણ મેળવી શકે. હવે એ ત્રણ શુણોનું અતિક્રમણ કયા ઉપાય વડે કેવી રીતે કરવું તે (કાંઈક વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે) પ્રથમ તમોશુણના ધર્મોના જય સંબંધે કહેવાય છે. આજસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, મોહ, પરનિંદા, ભય ને જેદ એ દોષો તમોશુણ વડે મનુષ્યમાં હોય છે. એ દોષો મનુષ્યને બહુ હાનિ કરનારા છે, માટે તે ત્યજવા યોગ્ય છે.

૧ : આળસ

આળસનો ઉદ્યોગ વડે જય કરવો. કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન થવા દેનારું શરીર તથા મનનું ભારેપણુ તે આળસ. એ આળસ મનુષ્યની ઉત્તરિમાં બહુ આડે આવે છે. ખરું કહીએ તો તે મનુષ્યની ઉત્તરિના દ્વારમાં આડા પહેલા એક મોટા પહાડ જેવું છે. યોગવાસિષ્ઠમાં એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

“આલસ્યં यदि न भवेज्जगत्यनर्थः,
को न स्याद् बहुधनको बहुश्रुतो वा ।
आलस्यादियमवनिः ससागरांता,
संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥”

(જે આળસરૂપી અનર્થ આ જગતમાં ન હોત તો અહીં બહુ ધનવાન ને બહુશ્રુત (પંડિત) કેણુ ન થાત ? આળસથી જ સાગરપર્યંતની, આ પૃથ્વી નરપશુઓ-મૂખાંઓ વહે અને નિર્ધનો વહે ભરેલી છે.)

આળસ નામનો દોષ મનુષ્યને બહુ પ્રિય છે. એક માણસ આખી દુનિયાની મુસાફરી કરીને પોતાને ઘેર આવ્યો. તેને તેના એક મિત્રે પૂછ્યું કે, “ તમે જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં મનુષ્યોને સૌથી વિશેષ વહાણું શું જણાયું ? ” તેણે તેને ઉત્તર આપ્યો:— “ આળસ.” ખરેખર ! મનુષ્યોના મોટા ભાગને ખેતી રહેવું બહુ ગમે છે. હાથપગ હલાવ્યા વિના કામ થઈ જતું હોય તો બહુ સારું, એવી તેમની ઈચ્છા હોય છે પણુ તે બને કયાંથી ?

આળસ એ બુદ્ધિનો કાટ છે. તેને ઉદ્યોગરૂપી તીખી કાનસ વડે ઘસી નાખીને બુદ્ધિને સતેજ કરવી. જે કૂંચી નિત્ય વપરાયા કરે છે તે ઊંજળી રહે છે, ને જે કૂંચી પડી રહે છે તે કૂંચી કટાઈ જાય છે, એ અનુભવની વાત છે; માટે મનુષ્યે શરીર, ઈન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને શુભ કાર્યયુક્ત રાખવા સદા પ્રયત્નવાન રહેવું જોઈએ.

જ્યારે આજસ મનુષ્યને વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને ખગાટે છે, ત્યારે ઉદ્યોગ મનુષ્યને વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને સુધારે છે. આ વિશ્વમાં ઉદ્યોગથી જ મનુષ્ય મર્વ કાંઈ મેળવી શકે છે. આજસ આવું કે તરત મનુષ્યે ઉદ્યોગપરાયણ થઈ જવું જોઈએ. તેણે નવરા ન જ રહેવું જોઈએ—સર્વદા ઉદ્યોગી રહેવું જોઈએ.

કેટલાક ઉદ્યોગના વા પુરવપ્રયત્નના કરતાં પ્રારબ્ધને બળવાન ગણે છે, પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જેતાં ઉદ્યોગ વા પુરવપ્રયત્ન જ બળવાન છે ઉદ્યોગ વા પુરવપ્રયત્ન પ્રારબ્ધને પિતા છે. પ્રારબ્ધ પૂર્વના પુરવપ્રયત્નમાથી જ બંધાય છે. પુરવપ્રયત્ન વડે મનુષ્ય ધારે તે મેળવી શકે છે, અને એટલા માટે શ્રીયોગવાગ્મિયના મુમુક્ષુપ્રકરણના પાંચમાથી આઠમા સર્ગ સુધી મુમુક્ષુએને માટે પુરવપ્રયત્નનો મહિમા બહુ બહુ પ્રકારે દર્શાવ્યો છે. બિલાડી જેવું સાધારણ પ્રાણી પણ પોતાના ઉદ્યોગી સ્વભાવ વડે મનુષ્યને ઉદ્યોગી રહેવાનું સૂચવે છે.

બિલાડી ગાય કે બેંસ રાખતી નથી, પણ તે ઉદ્યોગ વડે ઘેર ઘેર ભટકીને—પોતાને જોઈવું દૂધ મેળવે છે. પ્રમાદી ઝેરાં કે છાકરા કે નોકરે દૂધ ઉઘાડું મૂકી દે વા જેવી રીતે રાખતું કે ઢાંકતું જોઈએ, તેવી રીતે રાખે કે ઢાંકે નહિ, તેમાથી તે પોતાનો અર્થ સાધી લે છે,—પી જાય છે.

ઉદ્યોગી માણસ પોતાનો ધાર્યો અર્થ પાર પાડે છે. “ઉદ્યોગિનં પુરવસિદ્ધમુપતિ લક્ષ્મીઃ” ઉદ્યોગી એવા પુરવસિદ્ધને વ્યાવહારિક લક્ષ્મી વા ધર્મરૂપ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

“ધીર પુરવ જે હોય, વળી જે વિવેકવાળો,
દેશવિદેશ જ તણો. બેઠ નહિ તેમાં ભાગો;
વસે જઈ તે જ્યાંહ દેશ પોતાનો કહે છે,
નિજના કરબલ થકી, તેહને જીતી લે છે,
હથિયાર દાઢ, પૂછ નખથી, સિંહ વને ભગતો ફરે,
હણી દ્વિષેન્દ્ર તેહના સોહીથી, દૂર તરવ નિજની કરે.” ૧

એ છાપામાં કહ્યા પ્રમાણે વિવેકી ને ઉદ્યોગી પુરુષસિંહ દેશવિદેશ ગમે ત્યાં જઈ પોતાની શુભ ઇચ્છા પાર પાડે છે.

ઉદ્યોગ યોગ્ય-ઉપકારક-ભેદ છે. જેને પરિણામે દુઃખ વા ચિંતા થાય તે ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી. દષ્ટાંત તરીકે નાટકો કે સિનેમા જોયા કરવાં, અથવા મનના દુષ્ટ વિકારોને પ્રદીપ્ત કરે તેવાં નોવેલો વાંચ્યા કરવાં, કે જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરવું એ ઉપકારક ઉદ્યોગ નથી.

ઉદ્યોગી મનુષ્ય ગમે ત્યાં પોતાનો સમાવેશ કરે છે. મુલ-તાનમાં એક સ્થળે સાધુઓનો નિવાસ હતો, ત્યાં એક સાધુ જઈ ચઢયા. ત્યાં પચાસ સાધુઓ રહેતા હતા તે સ્થળે આવનાર એ સાધુ પુરુષે તે સૌની સાથે રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. ત્યાંના એક મુખ્ય સાધુએ તેમને કહ્યું કે:—“અહીં હવે કોઈને રહેવા માટે વિશેષ જગા નથી, માટે તમે બીજે સ્થળે જાઓ તો ઠીક.” આવનાર સાધુએ કહ્યું: “લલે વિશેષ જગા ન હોય તો પણ જેટલી જગા છે તેટલીમાં તમને કોઈને અડચણ ન થાય તેવી રીતે હું રહી શકીશ હું તેવી વિધા જાણુ છું તમે કહો તો તમને કોઈને કાંઈ અડચણ ન થાય તેમ તમારી સ્ત્રીની સાથે ભળીને રહું, અથવા તમે કહો તો તમને કોઈને કાંઈ પણ ભાર ન જણાય તેમ તમારા સૌના ઉપર પણ રહું. તે કેવી રીતે એમ જો તમે મને પૂછો તો હું તમને ઉદાહરણથી બતાવું.” એમ કહીને તેમણે પાણીનો એક ખ્યાલો ટુંકાટક ભર્યો પછી તેમણે પોતાની પાસેની સાકરની થોડી ઝીણી ભૂકી કાઢી, તેમાં ધીમે ધીમે નાંખી. તે ભૂકી તે પાણીમાં ભળી ગઈ, અને તેમાંથી ઘેાડું પણ પાણી બહાર ન નીકળ્યું “જુઓ, આ પ્રમાણે હું તમારા સૌમાં ભળીને રહી શકું છું.” પછી તે સાધુએ પાણીથી પૂર્ણ ભરેલા તે ખ્યાલો ઉપર એક નાઈનું પુષ્પ ધીમેથી મૂકી દીધું. અને તે ખ્યાલોમાંનું પાણી જરા પણ ન ઢોળાતાં તે પુષ્પ પાણી ઉપર જ રહી શક્યું. તે બતાવીને તે સાધુએ અન્ય સર્વ સાધુઓને કહ્યું: “આમ હું પુષ્પની જેઠે હળવે થઈને તમારા સૌના ઉપર

પણ રહી શકું છું” સૌ સાધુઓ આ બનાવ જોઈ તેમની ખુદ્દિથી ચકિત થયા ને આ કોઈ ગુણવાન પુરુષ છે એમ જાણી, તેમને પોતાની માથે રાખ્યા, અને તેમણે પણ પોતાના ઉદ્યોગી ને સલા સ્વભાવ વડે સૌ સાધુઓનું સહુ કરી સૌના મન મેળવી લીધા.

ઉદ્યોગથી જ મોટા મનુષ્ય થઈ શકાય છે. મસારમા જે મોટા માણસો થયા છે તેમા સેકડે નેત્રુ ટકા જેટલા માણસો પોતાના ઉદ્યોગથી જ મોટા (ધનવાન ને પ્રતિષ્ઠિત) થયા છે. તેના મુખઈ શહેરમાંથી પણ કેટલાક દાખલા આપી શકાય કચ્છ, કાઠિયાવાડ ને ગુજરાતમાંથી કેટલાક ભાટિયા, લોહાણા, વાણિયા, પારસી ને વહોરા વગેરે કોમના કેટલાક જૂહસ્થો જેઓ પ્રથમ આધારણ સ્થિતિમા મુખઈ આન્યા હતા, તેઓ પાછળથી પોતાના ઉદ્યોગ વડે ને પ્રભુકૃપાએ વ્યાપારાદિમા આગળ વધી લક્ષ્મી અને મોટાઈ મેળવી શક્યા હતા દેશ પરદેશમાં બનેલા એવા બીજા ઘણા દાખલા આપી શકાય વ્યવહાર કે પરમાર્થમા મોટા થવામા ઉદ્યોગ જ કારણરૂપ છે, આજમ કારણરૂપ નથી બાંધે તેની તરવાર નથી, પણ મારે તેની તરવાર છે.

બેઠાથી બેગાર ભલો. બેઠા રહેવાના કરતા એટલે આળસુ રહેવાના કરતા બેગાર એટલે કોઈની વેઠ કરની તે પણ સારી કહી છે, કેમકે પેઢાશ વગરનું છતા પણ તે કામ છે, અને કામ કરનાર માણસના શરીર, ઈંદ્રિયો ને અત કરણ બલવાન રહેવાથી તે ગમે ત્યાંથી પોતાનું ગુજરાન મેળવી શકે છે, ભૂખ્યા-દુખ્યા રહેતો નથી.

આજમું માણસ તો મુડદા જેવો છે, જેમ મુડદું પોતાના હાથપગ હલાવતું નથી તેમ આજમું માણસને પોતાના હાથપગ હલાવવા ગમતા નથી. આ સ્થિતિ કેવી દયામાણી છે! તેનું પરિણામ શું આવે? દુખ જ આવે સિંહ વનરાજ કહેવાય છે, છતા તેણે પણ શિકાર માટે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, કેમકે “રહેલા સિંહમુખમા મૃગ નવ પેસી જાય”

પરમાર્થમાં તો પુરુષાર્થની અત્યંત આવશ્યકતા છે. જેમ વ્યવહારમાં આગળ વધવા માટે યોગ્ય પ્રયત્નની જરૂર છે, તેમ પરમાર્થમાં આગળ વધવા માટે પણ પ્રયત્નની જરૂર છે. જો ખરું કહીએ તો પરમાર્થમાં એટલે પ્રભુની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ વધવા માટે તો મોટા પુરુષપ્રયત્નની જરૂર છે. પરમાર્થના માર્ગ સંબંધી જેમને અશ્રદ્ધા કે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા હોય, તેમણે કોઈ જ્ઞાતા પુરુષને આદરપૂર્વક પૂછવું જોઈએ. પૂછનાર માણસ આળસ માણસના કરતાં ઘણો સારો છે. જે પૂછશે, તે કોઈક દિવસ રસ્તે પડશે. જે આળસ થઈને કાંઈ કરશે નહિ, તે ધર્મમાર્ગમાં શી રીતે આગળ વધશે ? શાસ્ત્રો તો પોકારીને કહે છે, કે દ્વિજે નિત્યપ્રતિ પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિને અર્થે શાસ્ત્રોક્ત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાં જ જોઈએ:—

“एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनो दिनत्रयम्
द्वादशाहमनश्चिश्च शूद्र एव न संशयः ॥”

(જે દ્વિજ એક દિવસ જપરહિત છે, ત્રણ દિવસ સંધ્યા-રહિત છે અને ખાર દિવસ જે અગ્નિમાં હોમ કર્યા વિનાનો છે, તે દ્વિજ નિશ્ચય શૂદ્ર જેવો જ છે.) જપ, સંક્રિયા કે અગ્નિમાં હોમ ન કરવાથી દ્વિજ શૂદ્ર જેવો થઈ જાય છે, એટલે તેની જાતિ ખદલાઈ જાય છે એમ નહિ, પણ તેનું અંતઃકરણ તમોગુણના વધારાથી શૂદ્ર જેવું મલિન ને મૂઠ થતું જાય છે, એટલે તે શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાને યોગ્ય રહેતો નથી. ધાર્મિક કર્તવ્યમાં તેની શ્રદ્ધા નખળી પડી જાય છે, ને પછી તે ધાર્મિક કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ અંતે તે ધર્મમાર્ગને ભૂલે છે. પછી જેવો સંગ, જેવા વિચાર, ને જેવી ક્રિયા તે કરે છે, તેવો તે થાય છે. વળી નખળામાં નખળું ભળે છે, ને સારામાં સારું ભળે છે. છાશ કે મૂળાની સાથે “મીઠું” સેશે?” એમ પુછાય છે, ને દૂધ કે કેળાં પિરસાય તેમાં સાકર કે ખાંડ સેવાતું પુછાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મહીનતા હોય, ત્યાં જાતજાતનાં વ્યસનો સેવવાનો તથા નાટક ને સિનેમા

આદિ જોવાનો ને આરોગ્ય તથા દ્રવ્યાદિની ખુવારી કરવાનો શોખ અને અનેક દુર્ગુણો તથા એ સીને પરિણામે અનેક દુઃખો આવી મળે છે, માટે મનુષ્યે ધર્મકર્મહીન ન જ રહેતું જોઈએ પરમાર્થ સાધવા માટેના કર્તવ્ય સખધી આગળ વધીને કહીએ તો નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ એ તો ધર્મનું પહેલું પગથિયું છે. માત્ર નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરીને જોતી રહેવાનું નથી તે વડે ચિત્તાશુદ્ધિ થતા પરમાત્માની ઉપાસના અને પરમાત્માની ઉપાસના પછી પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે મોક્ષપ્રાપ્તિ પરમાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન વડે જ થાય છે.

માત્ર દ્રવ્યપ્રાપ્તિથી કૃતાર્થતા નથી, અવિવેકીને તો એ દ્રવ્ય હાનિકર થાય છે. 'પૈસો પૈસો' એવો પોકાર કરીને જે મનુષ્ય રાત્રિદિવસ તેના જ વિચારમાં ને તેની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહે છે અને સ્વધર્મપાલન કરતો નથી, તે અતે શો લાભ મેળવે છે ? કાંઈ પણ નહિ ખાલી આયા, ને ખાલી ગયા એટલું જ વળી પૈસો ન હોય ત્યારે મનુષ્ય ઘણી વાર નમ્ર સ્વભાવનો રહે છે, પણ જ્યારે તેને પૈસો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનું અત કરણ કોઈ બીજા પ્રકારનું સ્વરૂપ પકડે છે, અર્થાત્ તે બહુધી અહંકારી થઈ જાય છે જેમ માદક સીજેનો કેફ છે તેમ દ્રવ્યનો પણ કેફ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે, વિચારવાનની કે સતપુરુષની વાત જુદી છે બાકી બીજાને તો દ્રવ્ય મદ ઉપજાવ્યાં વિના રહેતું નથી કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે —

“કનક કનકતે સોગુની, માદકતા અધિકાત,

‡ યે ખાયે ખૌરાત હે, યે પાયે ખૌરાત”

(કનક એટલે સોનામાં-પૈસામાં-કનક એટલે ધતૂરાના બીજના કરતા સોગણું વધારે માદકપણું છે ધતૂરાના બીજ ખાવાથી માણસ ગાડો થાય છે ને સોનું-પૈસો-માત્ર મળવાથી જ માણસ ગાડો થાય છે.) જેને મદ એટલે અહંકાર હોખજો તેની અધોગતિ માટે પછી પૂછવું જ શું ?

તમોગુણી મનુષ્યની ખોટી શકા. કેટલાક અવિચારી

મનુષ્યો કહે છે કે:-“જો પ્રભુ હોય તો તમે અમને ખતાવો, એટલે અમે તેમને સજીએ.” પણ ભાઈ ! તમે શાંતિથી વિચારી જુઓ કે મનુષ્યને વ્યાવહારિક રાજની કે મહારાજધિરાજની મુલાકાત પણ ખૂબ પ્રયત્ન થાય છે, ત્યારે પ્રભુ તો મહારાજધિરાજના પણ મોટા મહારાજધિરાજ છે, તો તેનું દર્શન સામાન્ય યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને ઝટ દઈને શી રીતે થઈ જાય ? અદ્યપમતિવાળો, મલિન શરીરવાળો અને મલિન તથા ફાટ્યાંતૂટ્યાં વસ્ત્રોવાળો એક ભાંગી કોઈને કહે કે, “જો ભરતખંડના મહારાજધિરાજ પંચમજ્યોર્જ હોય તો તમે તે મહારાજધિરાજ પંચમજ્યોર્જની મુલાકાત મને અહીં બેઠાં કરાવો.” કહેા આ શી રીતે બને ? જો તેને પંચમજ્યોર્જની મુલાકાત લેવી હોય તો તેણે પોતાની યોગ્યતા વધારવી જોઈએ. તેણે પોતાનું શરીર સ્વચ્છ રાખવું જોઈએ, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં જોઈએ, અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, તેણે ઈંગ્લેંડ જવા માટે દ્રવ્ય મેળવવું જોઈએ, અને ટાઢ સહન કરવાનું બળ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પછી ઈંગ્લેંડ જવાના ચાર રસ્તા છે તેમાંથી કયે રસ્તે તેને જવું છે તેનો તેણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જો તેને દૂકામાં દૂકે રસ્તે જવું હોય તો ખ્રિસ્તીસીને રસ્તે તેણે જવું જોઈએ, અને તે રસ્તાની ટિકિટ મુંબઈમાંથી ચોમસ કુક એન્ડ સન્સની કે પરદેશની ટિકિટ આપનારી બીજી કંપનીની પેઢીમાંથી મેળવવી જોઈએ. ટિકિટ મેળવીને પછી તેણે તે માર્ગે જનારી કોઈ પણ સ્ત્રીમરમાં બેસવું જોઈએ, ને પ્રવાસનો માર્ગ પસાર કરી પછી ઈંગ્લેંડના કિનારા પર હોતરીને બર્કિંગહામપેલેસમાં કે વિન્ડસર કેસલમાં, અથવા જ્યાં શ્રીમાન્ પંચમજ્યોર્જની સ્થિતિ હોય ત્યાં તેણે જવું જોઈએ. પછી કોઈ યોગ્ય ગૃહસ્થાદિની ભલામણ વિના જો તેમની સાક્ષાત મુલાકાત ન થાય, તોપણ તેમના મહેલના દરવાજા પર કે તેમને નીકળવાના માર્ગ પર હોવાથી સમ્રાટ પંચમજ્યોર્જનાં દર્શન તો તેને થશે જ. આ દર્શનમાં કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યે પ્રથમ નિત્યકર્મ વડે પોતાના

અ ત કમળની જોઈતી શુદ્ધિ કરી, પછી પ્રભુને મળવાની ચાચી ઇચ્છા ઉપજવી, તેઓશ્રીને મળવાનો પોતાને માટેનો યોગ્ય માર્ગ નક્કી કરી, પછી તે માર્ગે પ્રયાણ કરવું જોઈએ એવા શાસ્ત્રોક્ત પ્રયત્ન વિના પ્રભુ સમીપમા સમીપ-અતરમા વસેલા છતાં ન જ મળી શકે એ ઉઘાડી વાત છે આળસુ માણસ વ્યવહારમાં પણ એ પાંદડે ન થાય, ત્યારે તેને પ્રભુનાં દર્શન તો શી રીતે થાય ?

પ્રભુનાં દર્શન માટે તો વિધિવત્ પ્રયત્નની જરૂર છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન થાય, પણ તે પ્રયત્ન વિધિવત્ ન થાય તો પણ કાર્યસિદ્ધિ ન થાય, વા બહુ મોડી કાર્યગિદ્ધિ થાય પોતાના સદ્ગુણના ને સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે રૂથો પાટ્યેનો* વિચાર કરીને વર્તવું જોઈએ, તેમ કર્યા વિના સવરોગ નિવૃત્ત ન થાય

“ ઔપધ ખાય ન પથી રહે, બિધમ વ્યાધિ કયુ જાય ”

દાદુ રોગી ખાવરા, દોષ બેઢકુ લાય ”

(જે રોગી ઓસડ ખાય નહિ, ને પચ્ય (કરી) પાત્રે નહિ, તો તેનો લય કર રોગ કેવી રીતે મટે ? દાદુજી કહે છે કે પછી તે મૂર્ખ રોગી વેઢના ઉપર ખોટો દોષ મૂકે છે)

જે મનુષ્યને સવરોગ મટાડવો હોય તો તેણે સદ્ગુણની આજ્ઞાનુસાર ધાર્મિક અભ્યાસ કરવારૂપ ઓસડ ખાવું જોઈએ, ને વિધિવેરાગ્યરૂપ પચ્યપાલન પણ તેણે કરવું જોઈએ એમ કરવાથી જ તેના જન્મમરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ થાય, અન્યથા ન જ થાય આળસુથી આવું મહત્કાર્ય શી રીતે થાય ? પરમ-પુરુષાર્થી એટલે સદાગ્રહપૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરનાર હોય તે જ આ હાર્ય કરી શકે પુરુષાર્થી મનુષ્યો કેટલું કરી શકે છે તે જુઓ. વ્યવહારમાં કેટલાક આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવા પુરુષાર્થી મનુષ્યો જોવામાં આવે છે સર વિલિયમ જેન્સ જેણે શાકુતલ નાટકનું પહેલું અંગ્રેજી ભાષાતર કર્યું હતું તેઓ ૨૮ ભાષા જાણતા હતા ! તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે કે નહિ ? કાળા માથાનો માનવી યોગ્ય પ્રયત્ન વડે શું ન કરી શકે ?

* તત્ત્વા યોગ્ય ને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્યનો

ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણના મહાલાભ. આળસ વિષે ઘણું કહેવાનું છે, કેમકે એ શરીરમા રહેલો મોટો શત્રુ છે “આલસ્યં हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः” (આળસ એ નિશ્ચય મનુષ્યશરીરમા રહેલો મોટો શત્રુ છે) એ કવિનું વચન યથાર્થ છે બીજા શત્રુઓ બહારથી અડચણ કરે છે, એટલે તેમને નિવૃત્ત કરવામા સરળતા રહે છે, પણ આ તો શરીરની અંદર રહીને અડચણ કરે છે, એટલે તેને નિવૃત્ત કરવામા વિશેષ પ્રયત્નની આવશ્યકતા રહે છે મનુષ્ય જ્યારે પોતાના કલ્યાણને માટે પૂરી જાગૃતિથી આળસ ને પ્રમાદ આદિ તમોગુણના તથા કામ ને ક્રોધ આદિ રજોગુણના દોષો નિવૃત્ત કરીને પોતાના અંત કરણમા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરે છે, અને આત્માભ્યાસ કરતા કરતા અંતે સત્ત્વગુણના અભિમાનને પણ મૂકીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણમા સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે એ શુદ્ધ-સત્ત્વગુણ પછી જેમા બીજા ઈંધણા નાખવામા આવતા નથી તેવા અગ્નિની પેટે પોતાની મેળે જ પોતાના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ બ્રહ્મમા નિવૃત્ત થાય છે, એટલે તેને નિવૃત્ત કરવા માટે અન્ય પુરુષાર્થ કરવો પડતો નથી પુરુષ જ્યારે શુદ્ધ સત્ત્વગુણમા સ્થિત થઈને જીવબ્રહ્મની એકતાના દૃઢ જ્ઞાનવર્ણિા થાય છે ત્યારે તેના જન્મમરણરૂપ ભયની નિવૃત્તિ થાય છે તે જીવતા ઈંતા જ મુક્ત થાય છે

જ્ઞાની પુરુષને અનુભવ

“ભલી ભઈ ભે ભો પજ્યા, ગઈ દશા સખ ભૂમી,
પાલા ગળી પાણી ભયા, ઢળમળીઆ ઉસ કુલી ”

(ખડું સાર થયું કે મારા અંત કરણરૂપ ભૂમિ ઉપર પરમાત્માનો ભય આવી પડ્યો, તેથી મારી જીવભાવની સર્વ સ્થિતિઓ ભૂલી જવાઈ જેમ ખરફ ગળી જઈને તેનું પાણી થઈ જાય છે, ને તે પાણી ઢળી જઈને એટલે વહી નીકળીને પોતાના કુલની સાથે-પાણીના મોટા સમૂહ સાથે-ભળી જાય છે તેમ મારો-બ્રહ્મજ્ઞાનીનો-જીવાત્મા પરમાત્માની સાથે ભળી ગયો છે.)

બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પ્રયત્ન વડે પરમાત્માની સાથે પોતાની એકતાને અનુભવે છે ઉદ્યોગ વિના અનાદિકાલનો જીવભાવ શમી, છુદ્ધાઈ જવાનેસો બ્રહ્મભાવ કેવી રીતે અનુભવી શકાય ?

ભવસાગરનો પાર કોણ પામે ? જે શાસ્ત્રના ને મહા-પુરુષના વચનમા વિશ્વાસ રાખીને ઉદ્યોગાદિ વડે આજન્મ આદિ દુઃશ્મનોને હઠાવી પરમાર્થના સાધનોનો અભ્યાસ કરે છે તે આગળ કહી તેવી ઉત્તમ સ્થિતિ અનુભવે છે ખાડી બીજને તો આ ભવસાગરના સામા કાઠારૂપ બ્રહ્મનું સેશ પણ દર્શન થતુ નથી તો તે ભવસાગરના પારને તો શી રીતે પામી શકે ? માટે જ કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે —

“જળ જીંદું બેડી બજરી કાઠો કયાઈ ન કળાય,
જેના ખૂટયા ખારવા, તેને વા પણ કવા વાય”

(ભવસાગરરૂપ જલ ખડું જીંદું છે, જીવાત્મારૂપ પ્રવાસીની શરીરરૂપ હેડી બજરી-નખખી-છે, અને જેમ સાગરનો સામે કિનારો ન જણાય તેમ ભવસાગરના સામા કાઠારૂપ બ્રહ્મ કયાઈ જણાતુ નથી વળી એાઠામા પૂરુ ઈન્દ્રિયોરૂપી ખારવા ખૂટેલા છે, એટલે જેસથી પરમાત્મરૂપ સામા કાઠા સહી વહાણ હ કારતા નથી, પણ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે અવળે માર્ગે વહાણ ચલાવે છે, અને દુઃકૃતિથી અવળા નિશ્ચયો થવારૂપ કવા વાય છે.)

ભવસાગરમા પ્રવાસ કરતો આવો જીવરૂપ પ્રવાસી મોટા દુઃખમા સિદ્ધાય તેમા આશ્ચર્ય શું ? જે તેણે સંસારના મહા-દુઃખથી છૂટવું હોય તો ત્રણ ગુણોથી ઊપજતા દોષો-રૂપ શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ, અને દોષોરૂપ શત્રુઓ મરે ત્યાંસુધી એ યુદ્ધ સર્વદા ચાલુ રહેવું જોઈએ. સ્મરણ આવે ત્યારે વિકારોની સામે થવાય, ને પાછું કાંઈ નહિ, એમ રગડદમડ ચલાવનારથી આ કામ થાય તેમ નથી શ્રીભગવાન પણ અર્જુનને કહે છે કે — “તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ” ॥ (હે અર્જુન ! તેટલા માટે સર્વ કામમા તુ મારું યુન યુન સ્મરણ કર, અને આતરશત્રુઓ

સાથે યુદ્ધ કર.) અર્જુનને કહ્યું છે, એટલે સર્વ જિજ્ઞાસુઓને કહ્યું છે એમ જાણવું. આવા આધ્યાત્મિક યુદ્ધસંબંધે તો કોઈને શંકા ઉપજવાનું કારણ નથી; પણ ગીતાજીમાં પાંડવ-કૌરવના સ્થૂલ યુદ્ધનો જે પ્રસંગ છે, તેમાં કેટલાક શંકા કરે છે કે:—“ભગવાને અર્જુનને વારંવાર ઉપદેશ આપીને ગાત્રગર્દન કરાવનારું તથા અનેક ક્ષત્રિયોનો નાશ કરાવનારું યુદ્ધ શા માટે કરાવ્યું?” આ શંકાનું પણ યુદ્ધનો પ્રસંગ નીકળતાં નિરાકરણ થવું જોઈએ. એ નિરાકરણ એવું છે કે અર્જુન ક્ષત્રિય હતા, ને ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધ કર્તવ્ય છે. વળી એ યુદ્ધ જાણી જોઈને શત્રુઓને પીડવા માટે જીજ્ઞાસુ કરેલું નહોતું, યુદ્ધ ન થાય તે માટે વિદિ કરાવી હતી,—શ્રીકૃષ્ણપ્રભુદ્વારા વારણાવત આદિ પાંચ ગામ આપવા માટે વિદિ કરાવી હતી, પરંતુ દુર્યોધને તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હતું કે:—“એક સોયની અણી પર રહે તેટલી ભૂમિ પણ હું પાંડવોને નહિ આપું, પાંડવોમાં જે ખલ હોય તો તે અમારી સાથે લડીને લે.” આવી રીતે પરાણે પ્રાપ્ત થયેલું આ ધર્મયુદ્ધ હતું. વળી તેને માટે સઘળી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. ખંને પક્ષે પોતપોતાને સાહાય્ય કરનારાઓને બોલાવી એકઠા કર્યા હતા. સેનાઓ રણભૂમિમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. યોદ્ધાઓ લડવાને તૈયાર થયા હતા, અર્જુન પણ રથમાં બેસી લડવા નીકળ્યા હતા, અને પ્રભુને વિનતિ કરવાથી તેમણે તેનો રથ બે સેનાની વચ્ચે આણ્યો હતો. આવે સમયે યુદ્ધનો વિચાર છોડી દઈ અર્જુને પાછું ફરવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નહોતું, અને તેથી પ્રભુએ તેને કહ્યું કે:—“તું યુદ્ધમાંથી પાછો ફરીશ તો તારા દયા અને વૈરાગ્યના વિચારને કોઈ જાણશે નહિ, ને દુર્યોધન તથા ઠણું આદિ તને નિર્બળ ને ભીરુ કહી તારી અપકીર્તિ કરવા લાગશે. એ અપકીર્તિથી તને મરણ જેવું દુઃખ થશે, અને એ દુઃખને લીધે તારો ક્ષત્રિયરવભાવ પાછો જીજ્ઞાસુ આવશે, ને તું અત્યારે જે યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે તે જ પાછો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થશે; પણ આ બધી તૈયારી ઠેકાણે પડી ગયા પછી

કવખતનું તે યુદ્ધ કરવાથી તને શુ ફળ મળવાનું હતું ? માટે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલુ આ ધર્મયુદ્ધ તુ નિશ્ચય કર, અને તે પછી કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફળની આશાને છોડી માત્ર કર્તવ્યરૂપે કર એથી તને અને પક્ષે લાભ છે. યુદ્ધમાં હુણાઈશ તો સ્વર્ગને પામીશ, ને શત્રુઓને જીતીશ તો પૃથ્વીનું નિઃકંટક રાજ્ય (તારા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરદ્વારા) ભોગવીશ. વળી કર્તાપણાના અભિમાનનો તથા ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી તારું અત કરણુ જયમા વા પરાજયમા અમ રહેશે, તેથી તેવડે પ્રાપ્ત થતી અત કરણુની શુદ્ધિદ્વારા તુ મને પામીશ ”

માત્ર ઇચ્છા કરવાથી જ કાર્ય થઈ જતું નથી. કાય-સિદ્ધિ માટે તો ઉદ્યોગ જોઈએ કેટલાક મનુષ્યો મોટા મોટા વિચારો કરે છે, ને મોટી મોટી ઇચ્છાઓ કરે છે, પણ કાર્ય-પરાયણ થતા નથી, તેઓ શી રીતે સારું ફળ મેળવી શકે ? જને ફળ મેળવવું હોય તેણે તો આજસ છોડી કેડ બાધીને અતત ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ.

“ કાર્ય સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઇચ્છાથી ન ધાય,
સૂતેલા સિ હમુખમા, મૃગ નવ પેસી જાય ”

“ યત્ન કર્યામી ખીકણુ, તેને ફલ શુ સ્થાનવિધિ કરશે ?

૨. અધહાથ દીવો પણ, પ્રકાશથી શો અર્થ ખરો સરશે ? ”

“ સમાનક્ષીલવ્યસનેષુ મૈત્રી ”—સરખા સ્વભાવવાળાને ને સરખા વ્યસનવાળાને પરસ્પર મૈત્રી બવાય છે એ ન્યાયે આજસુને આજસુઓ મળી આવે છે, અને પછી તેઓ વ્યસ-નોમા, રખડવામા અને નાટકસિનેમા જેવા આદિ અવળા ધધાઓમાં પ્રવર્તે છે.

“ સારે સારું નરસે નરસું, નજરો નજર દીકું;
દૂધમા સાકર પડે ને, પડે છાશમા મીકું ”

એમ નકારામાં નકારું ભળતું જાય છે, ને તેને પરિણામે આજસુ પોતાનું જીવન ખરખાદ કરે છે. સત્સંગ અતરિયાની દુકાન જેવો છે, ને કુસંગ લુહારની કોદ જેવો છે. મનુષ્ય

અત્તરિયાની દુકાને બેસે તો તેની ઇચ્છા હોય કે ન હોય છતાં અત્તરિયો પોતાનું કામ કરતો હોય-મોટા સીસાઓમાંથી નાની સીસીઓ ભરતો હોય, અત્તરનાં પૂમડાં તૈયાર કરતો હોય, અથવા અત્તર વેચતો હોય-તો તે ક્રિયાથી ફેલાતી અત્તરની સુગંધવડે ત્યાં બેસનારનું નાક અને મગજ તર થઈ જાય છે; તેમ મનુષ્ય જે સત્સંગમાં જાય તો ત્યાં ખીજને ઉદ્દેશીને જે સારી વાતો થતી હોય તેમાંથી પોતાને માટે ઘણું શીખવાનું મળી આવે છે, અને કોઈ મનુષ્ય જે લુહારની કાઢમાં જઈને બેસે તો ત્યાં લુહાર તપાવેલું સોઢું ટીપતો હોય તેમાંથી ઊડતા તણખાવડે તેનું શરીર ને કપડાં દાઝે છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય કુસંગમાં જાય તો તેની ઇચ્છા ન છતાં પણ તેને અણધાર્યાં દુઃખો આવી મળે છે.

ઘણા અજ્ઞ મનુષ્યો સમયનું મૂલ્ય સમજતા નથી, ને તે આળસમાં સમય નકામો ગુમાવે છે. તેઓ જાણતા નથી કે:-

“સંપત ગઈ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વાંલુ;
ગત અવસર આવે નહિ, ગયા ન આવે પ્રાણ.”

માટે સમયનો લાભ લ્યો ને કરવા યોગ્ય કામ કરો. જે વ્યવહારપરમાર્થમાં કોઈ પણ લાભ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રયત્નપરાયણ થાઓ. ખાસ શુભ કામ તો માણસ જીવાનીમાં જ કરી શકે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર અને મનની શિથિલતા થતાં મનુષ્યથી ધાર્યું કામ થઈ શકતું નથી, માટે હે મનુષ્યો! તમે આળસને ફેંકી દઈ જાઓ, ઊઠો, ચાલવા માંડો, અને શુભ કામમાં વળગી જાઓ. જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ જાગૃત થાઓ, કર્તવ્ય વિચારો, સત્પુરુષો જાસેથી જાણવાનું જાણો, નિશ્ચય કરો, ને નિત્ય આળસરહિત રહી નિયમિતપણે તમારા સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલું સાધન કરો.

જીવાની પાછી મેળવાની નથી, કોઈએ કહ્યું છે કે:-

“ઊજડ ખેડાં* ફરી વસે, નિર્ધનિયાં ધની હોય;
ગયાં ન જોખન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કોય.”

• ખેડાં એટલે ગામડાં.

માટે કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી ઝટ તેમા વળગી જાઓ. પ થે પડેલો માણસ જેમ માર્ગના પારને પામે છે, તેમ કર્તવ્ય કરવામા લાગેલો માણસ કર્તવ્યના પારને પામે છે. પ્રભુ ઉદ્યોગીને સાહાય્ય કરે છે, પણ આળસુને સાહાય્ય કરતા નથી. મનુષ્યપ્રયત્ન ને ઈશ્વરકૃપા

પ્રભુ પરમકૃપાળુ છે, પણ મનુષ્યે યોગ્ય પ્રયત્ન કરતો જોઈએ -

“સાહેબકે દરબારમે, કમી કછૂકી નાહી,
બદા મોજ ન પાવહી, ચૂક ચાકરીમાહી”

પ્રભુના દરબારમા કોઈ વાતની કોઈ પણ ખોટ નથી, પણ હાસ કે સક્ત ચાકરીમા (સજિમાં) ભૂલ કરે છે, -તે ઉદ્યોગી રહી કરવી જોઈએ તેવી તેમની સજિ કરતો નથી, તેથી તે પ્રભુ પાસેથી મોજ-પારિનાયિક-ઈનામ-પ્રભુની કૃપા વડે પ્રાપ્ત થનારુ ફળ-મેળવી શકતો નથી. કોઈ ખેડૂત ગાડુ હાડીને પોતાને ખેતર થી પોતાને ઘેર આવતો હોતો, રસ્તામા તેના ગાડાનું પૈડુ કાઢવમાં ખૂચી ગયું, તે કેમે કયું નીકળે નહિ તેણે મદદ માટે ઘણી વાર અન્ય મનુષ્યની રાહ જોઈ, પણ ત્યાં થઈને કોઈ માણસ નીકળ્યું નહિ. આથી તે મૂઝાઈ ગયો, ને કપાળે હાથ દઈને શોક કરતો બેઠો, ત્યાં સાહાય્ય માટે મનમા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો - “હે પ્રભુ! આપ દીનદયાળ છો, આપ ગરીબના બેલી છો, આપ કૃપા કરીને કાઢવમા ખૂચી ગયેલું મારા ગાડાનું પૈડુ બહાર કાઢો.” આકાશવાણી દ્વારા પ્રભુએ કહ્યું કે - “હું આળસુને સાહાય્ય કરતો નથી, ઉદ્યોગીને જ હું સાહાય્ય કરું છું. સલા માણસ! બેઠો છે શું? બેઠો થા, એક હાથે પૈડાને બિચુ કર, ને બીજે હાથે બળદને જોરથી હાક, એટલે તારા ગાડાનું પૈડુ કાઢવમાંથી બહાર નીકળશે.” તે ખેડૂને એ પ્રમાણે કયું, એટલે તેના ગાડાનું પૈડુ કીચડમાંથી બહાર નીકળ્યું, ને તે ગાડુ ચલાવી પોતાના ઘર સહી ચાલતો થયો. જો તમે પ્રભુ સહી તમારા અંતઃકરણને શુદ્ધ લાવનાથી વાળશો તો પ્રભુ તમારા ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશે.

“રામરામ રટતે રહો, જળલગ ઘટમેં પ્રાન,
કળહુક દીનદયાલકું, લનક પરેગી કાન ”

(જ્યાં સુધી તમારા શરીરમા પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તમે રામ રામ એવું રટણું સતત કરતા રહો,—પ્રેમપૂર્વક પ્રભુનું સ્મરણ સતત કરતા રહો. દીનદયાળ પ્રભુના કાનમા એ તમારા રટણુંના અવાજ અવશ્ય ક્યારેક પણ પહોચશે જ)

પ્રભુને લજવામાં અમુક લાપાની જ જરૂર છે એમ નથી. તમે ગમે તે લાપામા પ્રભુને લજે સર્વ લાપાઓ તેમની જ છે પ્રભુલજનમા માત્ર લાપાનું કામ નથી, લાવનાનું મુખ્ય કામ છે વળી તેમા લાપાનું અભિમાન કરવા જેવું પણ નથી—

“લાપાને વળગે શુ ભૂર ? જે રણુમા જીતે તે શૂર,
મસ્કૃત જોડ્યાથી શુ થયુ ? શુ પ્રાકૃતથી નાસી ગયુ ?
ખાવનનો મઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનનો જાણ્યે પાર.”

સ્વર અને વ્યંજન મળીને ખાવન અક્ષર, ત્રેપનમા અક્ષર એટલે પ્રણવ—જુકાર—પ્રણવના વાચ્યાર્થરૂપ ઈશ્વર ને પ્રણવના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મ તે ઈશ્વરને વા મદને જાણવાથી સમારનો પાર પમાય છે.

આજ્ઞાથી યતી હાનિઓ ને ઉદ્યોગથી વતા લાભો વિષે હજી પણ કેટલોક કહેવાનું છે તમે જો તમારે સહુ નાહતા હો તો આજ્ઞાને દૂર કરવા થઈ શકે તેટલો વધારેમા વધારે પ્રયત્ન કરો. તમારો પ્રાપ્ત—યવદાર તમે જાગૃતિથી કરો, અને તે માથે તમારા હવાત્માના કહ્યાણુ માટે ગદ્યાવદન, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય ઇત્યાદિમા, તેમજ અવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાનમા પણ તમારા અધિકાર પ્રમાણે તવા આગન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા ને ધ્યાન ઇત્યાદિમા પ્રીતિપૂર્વક મંજ્યા રહો.

ઉદ્યોગથી જ શુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ્ઞાથી મનુષ્ય ચાર પુરુષાર્થમાનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ને ઉદ્યોગ વડે તે ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ

સંસારમાં ઉદ્યોગી મનુષ્ય જ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રારબ્ધને માનનારા પણ શક્તિ પ્રમાણે પુરપાર્થ તો કરે છે જ. મનુષ્ય જ્યારે કોઈ કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે કહે છે કે મારા પ્રારબ્ધમાં હતું તેમ થયું, પણ જો ઝીણી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેણે પોતાનાથી ખનતો ઉદ્યોગ ઇચ્છિત ફળ મેળવવા માટે કરેલો હોય છે જ. વસ્તુતાએ કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના પ્રારબ્ધકર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખી જેસી રહેતો નથી, માટે ઇચ્છિત ફળના લાભમાં ઉદ્યોગ જ મુખ્ય છે. વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં ઉદ્યોગથી જ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે.

કોઈ વાર આળસુ મનુષ્ય પણ સુખી હોય છે તેનું કેમ ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે આ જન્મમાં કદાચ તેણે પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય તો પાછલા જન્મના પ્રયત્નનું તે ફળ તેને મળ્યું છે એમ જાણવું. યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યા વિના કોઈ પણ મળતું નથી એ નિશ્ચિત વાત છે.

ધર્મમાં અને મોક્ષમાં તો પુરુષપ્રયત્ન જ મુખ્ય ગણાય છે. કોઈ એમ કહે કે અર્થમાં અને કામમાં તો જીવના પ્રારબ્ધકર્મને જ મુખ્ય માન્યું છે, ઠીક, લક્ષે એ જેમાં પૂર્વ-જન્મના પ્રયત્નરૂપ પ્રારબ્ધકર્મ મુખ્ય હેતુરૂપ હોય. અત્યારે તે વિષે વિશેષ ચર્ચા ન કરતાં આપણે જે વિષય બહુ અગત્યનો છે તેની જ વાત કરીએ, તે એ કે ધર્મમાં અને મોક્ષમાં તો પુરુષપ્રયત્ન (ઉદ્યોગ) જ મુખ્ય છે. વિધિવત્ ઉદ્યોગ કર્યા વિના મનુષ્યને ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ મોક્ષ માટે પણ શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન કર્યા વિના તે પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ નથી; માટે મનુષ્યે ધર્મ માટે અને મોક્ષ માટે પુરુષપ્રયત્નપરાયણ રહેવું ઇચ્છે.

આળસના દોષો વિષે અને ઉદ્યોગના લાભો વિષે હજી પણ જુદું કહી શકાય, પણ હવે આટલેથી તેની સમાપ્તિ કરી પ્રમાદ વિષે કહેવાય છે.

૨ : પ્રમાદ

પ્રમાદથી થતાં દુઃખો. પ્રમાદ મૃત્યુરૂપ છે. પ્રમાદ એ તમોગુણનો ધર્મ છે. પોતાના સ્વરૂપનું વા પોતાના કર્તવ્યનું વિસ્મરણ એ પ્રમાદનું સ્વરૂપ છે. પ્રમાદથી અવશ્ય કરવાનું ભૂલી જવાય છે, ને ન કરવાનું કરી દેવાય છે, અને તેને પરિણામે મનુષ્ય દુઃખી થાય છે. મહાભારતમાં સનત્સુજીત નામના પ્રકરણમાં શ્રદ્ધાના માનસપુત્ર ભગવાન સનત્સુજીતે ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજાને કહ્યું છે કે: “પ્રમાદં વૈ મૃત્યુમહં વ્રવીમિ” (હું નિશ્ચય પ્રમાદને મૃત્યુ કહું છું,) એ વાતનું સ્મરણ કરીને કોઈ કવિ પણ એમ જ કહે છે:—

“પ્રમાદો મૃત્યુરેવાહ ભગવાન્ ચાદરાયણઃ ।

તસ્માત્ તદ્ધ્યંસને દક્ષો યઃ સ મૃત્યુંજયો ભવેત્ ॥”

(ભગવાન બાદરાયણ (શ્રીવ્યાસજી) મહાભારતના સનત્સુજીતપ્રકરણમાં પ્રમાદને મૃત્યુ કહેતા હતા, તેટલા માટે તે પ્રમાદનો નાશ કરવામાં જે ચતુર છે તે મૃત્યુને જીતનાર અથવા શંકરરૂપ થાય છે)

“દુઃપાર્ણવસહસ્રાણિ પ્રમાદેન પદે પદે ।

પ્રત્યક્ષમુપલભ્યંતે સ કાર્યોઽતો ન કુપ્રવિત્ ॥”

(પ્રમાદવડે દુઃખના હજારો દરિયા ડગલે ડગલે પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે પ્રમાદ કોઈપણ સ્થળે કરવાયોગ્ય નથી.)

અહીં વ્યાવહારિક પ્રમાદનાં કેટલાંક ઉદાહરણો અપાય છે. કેટલાક સરનામું કર્યા વિના કે અધૂરું અથવા બહુવાળું સરનામું કરીને કાગળ આદિ ટપાલમાં નાંખી દે છે. સરકારને આટલા માટે ભરતખંડમાં ડેડસેટર ઓફિસો રાખવી પડી છે. ત્યાં આવા કાગળો આદિ માસિક નમળવાથી ફાડીને બેવાય છે, ને તેની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરાય છે. તમે જો મુંબઈ આદિની ડેડસેટર ઓફિસમાં જઈને જુઓ તો ત્યાં આ સંબંધી મોટું ઠામ ચાલી રહેલું તમને જણાશે. પ્રમાદનો આ પ્રત્યક્ષ

પુરાવો છે. રેલવે ગાડીમાંથી કિતરતાં કોઈ મનુષ્ય છત્રી, કોઈ મનુષ્ય લાકડી, કોઈ મનુષ્ય લોટો, કોઈ મનુષ્ય ટ્રંક ને કોઈ મનુષ્ય પોતાની બીજી વસ્તુઓ ભૂંધી જાય છે. કિતરતી વેળા સાવધાનતા નથી રજાતી તેનું આ પરિણામ છે. અરે ! બીજી વસ્તુઓ તો હીક, પણ કોઈ મનુષ્ય પોતાના કાકોરજી સુધ્ધાંત પણ ભૂંધી જાય છે. એવા દાખલા અનેલા માંલખ્યા છે. ત્રત્યેક વિલાસના મોટા સ્ટેશન પર અનકલેઈમ્ડ પ્રોપર્ટી—માલિક વગરની મિલકત—છ છ માસે લીલામ થાય છે. તેમાં અનેક પ્રકારની ચીજો હોય છે. રાજગોના તંબૂઓ સુધ્ધાં પણ તેમાં કોઈકોઈ વાર આવે છે ! પ્રમાદનુ બળ કાંઈ ઓછું છે ?

પ્રમાદથી કોઈ વાર મનુષ્ય સવળાણું અવળું કરી બેસે છે. કાઠિયાવાડના એક સસ્થાનમાં એવો એક દાખલો બન્યો હતો. ત્યાંના એક માજી કારભારીને ત્યાં લમ્બો પ્રસંગ હતો, ને બીજા એક માજી કારભારીને ત્યાં તેમનાં માતૃથી ગુજરી ગયાં હતાં તેના શોકનો પ્રસંગ હતો. પહેલા કારભારીને હર્ષસૂચક પત્ર લખાયો, ને તેમાં ચાંદલાની રકમ મોકલ્યાનું જણાવ્યું, અને બીજા કારભારીને ખરખરાનો કાગળ લખાયો. એ કામ કરનાર કારકુનની ભૂલથી એ કાગળો અવળાસવળા ખિડાયા. જેને ત્યાં લમ્બો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં ખરખરાનો કાગળ ગયો, ને જેને ત્યાં શોકનો પ્રસંગ હતો તેને ત્યાં લમ્બમંજથી હર્ષસૂચક કાગળ ને ચાંદલાની રકમ ગયાં ! કેટલું ખોટું ? અને કાગળો તે કારભારીઓ તરફથી દરબાર પાસે પાછા આવ્યા, ને તેને પરિણામે કાગળો ખીડનાર કારકુનને ખરતરફ થવું પડ્યું.

મનુષ્યે ખાવાપીવામાં, ઊઠવાબેસવામાં, હાલવાચાલવામાં, લખવાવાંચવામાં ને બીજી સર્વ ક્રિયામાં સાવધાનતા રાખવી જોઈએ. દાખલા તરીકે જમતાં બે જમવાના પદાર્થો જુએ નહિ તો ક્વચિત્ દાળમાં માખી કે કીડી આવી જાય. એથી હિંમા, અપવિત્રતા ને ઊલટી કે જીનવા થાય. જેમ પુરુષોએ તેમ બેરાંએ પણ પોતાનું કામ સાવધાનતા રાખી

કરવું જોઈએ જો તે સાવધાનતા ન રાખે તો શાકદાળમાં મીઠું નાખવું ભૂલી જાય, અથવા શકા પડતા ખમણું નાખી જોડે સાવધાનતા ન રાખવાથી જ કેટલાક જૈરાના વાળ, ખાવાની ચીજોમાં પડી જાય છે પ્રત્યેક મનુષ્યે સર્વ કામ સાવધાનતાથી કરવું જોઈએ કહ્યું છે કે —

“દृષ્ટિપૂત ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂત પિવેજ્જલમ્ ।

સત્યપૂત વદેદ્વાચ મન પૂત સમાચરેત્ ॥”

(મનુષ્ય ભૂમિને નેત્રથી પવિત્ર કરીને (ખરાખર જોઈને) પગ મૂકે, ને વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને (ખરાખર ગાળીને) જલ પીએ, અને સત્યથી પવિત્ર કરીને (હું જે જોણું છું તે સત્ય છે એમ નક્કી કરીને) વચન જોડે, તથા મનથી પવિત્ર કરીને (આ કામ કરવા યોગ્ય છે એમ મનવડે નિશ્ચય કરીને કામ કરે)

જો મનુષ્યે ઉત્તતિ મેળવવી હોય તો તેણે પળેપળે પ્રત્યેક કામમાં જગૃતિ રાખવી જોઈએ જગૃતિ ન રાખવાથી એક સહેજ વાતમાં પણ અભુધાર્યું કેટલું દુઃખ આવી પડે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે —

એક ધનાઢ્ય શેઠનો વાણીતર પોતાના શેઠની આજ્ઞાનુસાર તે શેઠના આડતિયાને કાગળ લખેલો હતો તે વેળા દીવામાં દિવેલ જૂટી જતા કોઈ જોત્યું કે — “દીવામાં દિવેલ જૂટી ગયું છે” એટલે કાગળ લખનાર વાણીતરે તે પણ કાગળમાં લખી નાખ્યું, ને તે કાગળ વાચ્યા વિના આડતિયા પર મોકલી દીધો. આડતિયાને તે કાગળ મળતા તેણે જાણ્યું કે આ આસામી કાચી પડી જાય તેમ લાગે છે કાગળ લખનાર વાણીતર આપણે ઓળખીને છે માટે તેણે યુક્તિથી મને ચેત થો છે તેણે બીજા સેણુદારોને ચેત થો સૌએ એકદમ આવી પોતાના સેણુ માટે તગાદો કર્યો, ને તેનું જોઈ જમણે તે શેઠને ત્યાં વ્યાજે નાણા મૂક્યા હતા એવા સેણુદારોએ પણ શેઠ ઉપર તગાદો કર્યો ખધાને આપવા જેટલા રોકડ નાણા વેપારી પાસે તૈયાર ક્યાથી હોય ? પરિણામે બિચારા શેઠને દેવાદા દાઢવું પડ્યું ! પ્રમાદી .

વાણીતરની એક નાની બૂલનું પરિણામ કેટલું ભયંકર આવ્યું!
ખરેખર! પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે. જેમ વ્યવહારમાં પ્રમાદ
દુઃખો ઉપજાવે છે તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રમાદ ભારે હાનિ
કરે છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

“ન પ્રમાદાદનયોઽન્યો જ્ઞાતિનઃ સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તત્તો મોહમ્નતોઽહધીસ્તતો વંચન્તતો વ્યથા ॥”

(અદૃઢ જ્ઞાનીઓને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદના કરતાં
ખીજું કોઈ વધારે અનર્થ કરનાર નથી. તે સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ
પ્રમાદથી અવિવેક ઊપજે છે, અવિવેકથી દેહાદિમાં હુપણાની
બુદ્ધિ ઊપજે છે, દેહાદિમાં હુપણાની બુદ્ધિથી જન્મમરણરૂપ
સંસાર ઊપજે છે, ને તે સંસારથી નાના પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે.)

આ વાતને વધારે વિસ્તારથી કહીએ તો સ્વસ્વરૂપના
અજ્ઞાનથી ભેદજ્ઞાન ઊપજે છે, ભેદજ્ઞાનથી અનુકૂળ જ્ઞાન ને
પ્રતિકૂળ જ્ઞાન ઊપજે છે. અનુકૂળ જ્ઞાન ને પ્રતિકૂળ જ્ઞાનથી
રાગદ્વેષ ઊપજે છે, રાગદ્વેષથી અભિમાનપૂર્વક પુણ્યપાપજનક
પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તે પુણ્યપાપજનક પ્રવૃત્તિથી કર્તાના અંતઃ-
કરણમાં તેના સંસ્કારો પડે છે. તે સંસ્કારો વડે પુનઃ આ
દુઃખમય સંસારમાં જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પુણ્ય-
પાપના સંસ્કારો રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત કર્યા તો પછી
સંસાર અનિવાર્ય છે. માટે જે સંસારથી છૂટવું હોય તો સાવ-
ધાનતા રાખી આત્મસ્વરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

મુમુક્ષુઓએ વેદાંતના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે
સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન દૃઢ કરતા રહેવું જોઈએ, અને સર્વ દુઃખનું
મૂળ સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદ છે, તેને ભૂલથી પણ
ન સંકલે જોઈએ.

દ્વેષ તો મત્યક્ષ રીતે તપાવનારો છે, પણ રાગ પણ અંદરથી
તપાવનારો છે. જેમ અગ્નિ બાળે છે, તેમ હિમ પડે છે ત્યારે તે
પણ રીંગણી વગેરેનાં પાંદડાંને બાળી મૂકે છે. એ હિમનો અગ્નિ
દાઢો અગ્નિ છે તેમ ગાગળગિન અગ્નિનં પાપ ન્યાસનં”

સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ પ્રમાદનું કેટલું બળ છે? પોતાના દેહની ફાઈએ પાડેલુ સ્થૂલ દેહનું નામ ઈંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને વટાવીને-જાગૃદવસ્થાને તથા સ્વપ્નાવસ્થાને મૂકીને-ઠેઠ સુષુપ્તિ અવસ્થા સુધી પહોંચી ગયું છે. પાંચદશ જુલુ સૂતા હોય તેમાંથી જેનું નામ દઈને સાદું કરવામાં આવે, તે માણસ જ “હું” કહીને જાગી ઊઠે છે. આમ ફાઈએ પાડેલા પોતાના નામમાં મનુષ્યને ગાઢ અહંબુદ્ધિ થઈ ગઈ છે, ને “તત્ત્વ-મસિ” ઇત્યાદિ વેદવચનો અને મહાપુરુષો તમારું સ્વરૂપ આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મ છે, એમ પોકારી પોકારીને કહે છે, છતાં તે માનવામાં આવતું નથી આ પ્રમાણે અજ્ઞાન વડે જીવ સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયો છે, અને “અપ્રસ્ય નાન્યા ગતિઃ।” (ભ્રષ્ટ થયેલાની પતન વિના બીજી ગતિ નથી,) ને “વિવ્રેકભ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિષાતઃ શતમુલ.” (જેમ વિજ્ઞાનના ચરણારવિદ્ભાથી ચ્યુત થયેલા ગંગાજી સેકડો મુખો વડે ખારા સમુદ્રને મળે છે, તેમ વિવેકભ્રષ્ટ (સ્વરૂપ ભૂલેલા) પુરુષનું સેકડો પ્રકારે પતન થાય છે. મતલબ કે, આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદથી મનુષ્યને અનંત દુખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.) એ ન્યાયે તે ઉત્તરોત્તર દુખના પ્રવાહમાં તણાયો જાય છે.

પ્રમાદ પંડિતને ખવરાવેલી મોટી ભૂલ. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે, “પ્રમાદનું બળ એટલું બધું છે, કે તેણે પ્રથમ પોતાનું નામ પાડનાર પંડિતને પણ ભૂલ ખવરાવી છે. ખરી રીતે તે પંડિતને પ્રમાદનું નામ પ્રમાદ-પ્રમા એટલે બુદ્ધિ ને દ્ર એટલે હણનાર-એવું પાડવું હતું, તેને બદલે તેણે ભૂલ ખવરાવીને, પોતાનું નામ પ્રમાદ-પ્રમા એટલે બુદ્ધિ ને દ્ર એટલે આપનાર-એવું પડાવ્યું છે. પ્રમાદ એટલે અત્યંત મદ ઉપજાવનાર-લાન ભૂલાવનાર-એવો પ્રમાદનો વાસ્તવિક અર્થ થાય છે. પણ કવિએ પ્રમાદનું બળ ખતાવવાને પ્રમાદ શબ્દની બીજી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરી, એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. પ્રમાદથી વ્યથા અનર્થો ઊપજે છે. વ્યવહાર ને પરમાર્થ બંનેમાં તે હાનિ કરે

છે, માટે તેનાથી ડરનું, અને બજૂતિ રાખી, કર્તવ્યમાં સાવધાન રહેવું. જે મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ હોય છે, તે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાવહારિક ને પારલૌકિક જોતી જોતી રિથિતિઓ અને મોઢ પણ મેળવી શકે છે. કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય વિદ્યા મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય ધન મેળવી શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ - જાતનો માનીનો થઈ શકે છે, કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ પોતાના ઇચ્છેવને પ્રસન્ન કરીને, તેના ભોક્તામાં (સચુલપ્રજ્ઞના ભોક્તામાં) રિથિતિ કરી શકે છે અને કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ અવલુહિ સાધનો સાધીને પ્રદ્વંષે પણ સ્થિત થાય છે.

૩ : દીર્ઘસૂત્રતા

દીર્ઘસૂત્રતાથી થતી હાનિઓ. સૂત્રના લાંબા તાંતણાની પેઠે, આવશ્યક શુભ કામ લાંબાવવાનો જે કુસ્વભાવ તે દીર્ઘ-સૂત્રતા છે. કેટલાંક માણસો એવાં દીર્ઘસૂત્રી હોય છે કે, “આ કામ ચાંજે કરીશું, કાસે કરીશું, થાય છે, શી ઉતાવળ છે ? થશે,” એમ કુટૂંતાં કરતાં કેટલાંકે દિવસો, માસો ને વરસો વહી ગયા છતાં નેઓ મનુષ્યજીવનના બહુ અગત્યના કામનો આરંભ પણ કરી શકતાં નથી. એવાં દીર્ઘસૂત્રી માણસો પક્ષાં છે, કે જેઓ એક ઘડીમાં થઈ શકે એવું કામ એક માસે, ને એક દિવસમાં થઈ શકે એવું કામ ૧૦ વર્ષે - પણ પૂરું કરતાં નથી એવા માણસને દીર્ઘસૂત્રતાનું શું પરિણામ આવે છે ? દીર્ઘસૂત્રી ચિનદ્વયતિ । દીર્ઘસૂત્રી વિશેષે કરીને અધોગતિ પામે છે-એ જ, તે મનુષ્યે કરવા ધારેલું કામ માત્ર વિચારમાં જ રહી જાય છે. ઉત્તમ ક્રિયા સમયસર કરવાથી થનારો ઉત્તમ લાભ એવા દીર્ઘસૂત્રીઓ ક્યાંથી મેળવી શકે ?

અગત્યનું શુભ કામ લાંબાવવાથી તે નીરસ થઈ જાય છે:—

“આદાનસ્ય પ્રદાનસ્ય કર્તવ્યસ્ય ચ કર્મણઃ ।

ક્ષિપ્રમક્રિયમાણસ્ય કાલઃ પિપતિ તદ્વસમ્ ॥”

(લેવાનું, દેવાનું કે બીજું કાંઈ આવશ્યક કર્તવ્ય કરવાનું હોય, તે જો તરત કરવામા ન આવે તો કાળ તેનો રસ પી જાય છે)

ઠરાવ પ્રમાણે અન્યની પાસેથી ચેવાના પેચા જો સમયસર લેવામા આવે તો તરત પતી જાય છે, ને તે કામ જો લાંબાવવામા આવે છે તો પછી તે મનુષ્ય લેણુદારનો દીર્ઘમૂત્રી સ્વભાવ બાણી જાય છે, અને તેથી તે પૈસા પતાવવામા વિશેષ મોડું થાય છે, ને શ્રમ બહુ થાય છે તે જાણે છે, કે મોડું થશે તો ચલાવી લેશે એ જ પ્રમાણે કોઈને કાંઈ આપવાનું હોય તે જો સમયસર આપવામા ન આવે તો પછી તેને તે આપતા છતાં પણ તેનું મન પૂર પ્રસન્ન થતું નથી બીજા સમયસર કરવાના કામનું પણ એ પ્રમાણે જાણુવું મતલબ કે અગત્યનું કામ લાંબાવવાથી તેનો રસ હોડી જાય છે

સમય ગયા પછી કરેલું તે નકામું. વળી કેટલાક કામો એવા હોય છે, કે તે સમયસર કરવાથી જ ઉપયોગી થાય છે. સમય ગયા પછી જો તે કરવામા આવે તો તે નકામા જેવા થાય છે કોઈની સાથે જો કંઈ સંપેતર મોકલવું હોય તો તે મનુષ્ય રવાના થયા પહેલાં યોગ્ય સમયે તેને તે પહોંચાડવું જોઈએ કોઈ માણસ આગગાડીમા બહારગામ જવાનું હોય, ને આપણે તેને મળવાનું હોય તો આપણે આગગાડીના સમય પહેલાં તેને મળવું જોઈએ એવા કામ સમયસર ન કરતાં જો તેમા ઢીલ કરીએ તો પાછળથી તે કામ કરવાનો સમય રહેતો નથી, અને કરેલી મહેનત માથે પડે છે

“સુજે પીછે ખરખા કહા ? ગત જોખન કાન્તાય ?”

મુજે પીછે કહા ઔષધિ ? ગત અવસર ધન કાય ?”

તૃણ ને મોલ આદિ સુકાઈ ગયા પછી વરસાદ થાય તે શા કામનો ? યુવાવસ્થા ગયા પછી સ્ત્રી મળે તે શા કામની ? કેટલાક અણુસમજી મનુષ્યો વૃજાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા છતાં યુવાન કન્યાઓ માથે લગ્ન કરે છે તેના પરિણામ કેવા ખરાબ આવે છે તે જ્ઞાતા પુરવોથી અનુદયુ નથી રોગી માણુગ મરણુ પામ્યા

પછી ઉત્તમ ઓસડ પ્રાપ્ત થાય તે શા કામનુ ? દ્ર યની આવ-
શ્યકતાનો સમય ગયા પછી ધન મળે તે શા કામનુ ? યોગ્ય
સમયે દ્રવ્ય ન મળ્યું ને દેવાનું કાઢ્યા પછી કાઈ તેને ધનની
મદદ કરવા આવે તો તેનો શો ઉપયોગ ? તેથી કાઈ ગમેની
આખર પાછી ન મળે, વળી કુમસ્ય દ્વીપમ્ શુભ કામ તો
તરત જ કરવું. કાઈ મનુષ્યને કાઈ શુભ કામમા ૫૦ રૂપિયા
દાન કરવાનો વિચાર ભિક્ષો, ને તે બે તરત આપવામા ન
આવે તો બીજે દિવસે હમણા ખર્ચમા છીએ, બે ૨૫ રૂપિયા
આપીશું તોપણ ચાલશે એમ તેને લાગે ચ ચળ ને લેખી મનનુ
ઠેકાણું નથી ત્રીજે દિવસે તેને ૧૦ રૂપિયા આપવાનો વિચાર
આવે દશમાથી વળી પાચ આપવાનું મન થાય, અને અ તે
નખળા મનવાળાને એમ પણ થાય કે, હમણાં કાઈ નહિ, આગળ
ઉપર વાત એમ રચું રહી જાય, ને વખતે જીવન પૂરું થઈ જાય

“ લોહા કેસો તાવ, જનમ થહ જાત હે ”

તપાવેલાં સોઢાનાં તા જેવો આ મનુષ્યજન્મ ચાલ્યો જાય
છે તપાવેલું લોહ જે તામા ને તામા ટિપાણું તો ટિપાણું
જે કરી જાય તે પછી ન ટિપાય, તેમ જ વેગમા ને વેગમા
આરબેનું કામ થઈ જાય વેગ મોળો પડ્યા પછી તે બેઠાં
તેનું ન થાય “ તાને ઘાએ કામ થાય ” એમ વ્યવહારમા
આપણે સાલણીએ છીએ

સામાન્ય માણસનું મન થોડી વારમા પશુ બદલાઈ જાય
છે, માટે સમજીએ સારા કામમા ઢીલ ન કરવી મન દિવસમા
દશ હે નેથી પણ વધારે રગ ધારણ કરે તેવું છે

“ ઘડીક કીડી ઘડીક મડોડી, ઘડીક કેસરી સી
હૈડો હેકડી ધારણે, ન રહે સજ્જે ડી ”

“ કબીર સો મન કીત ગયા ? બે મન હોતા કાલી;
હુ ગર વૂઠા મેહ જ્યુ, ગયા નવાણા ચાલી ”

મન ઘડીકમા કીડી જેવું, (અતિ નખળું,) ઘડીકમા મડોડા
જેવું, (કાંઈક ફાઈક બળવાનું) ને ઘડીકમા કેસરી સિ હ જેવું

(ખડુ ખળવાન) થાય છે તે આખો દિવસ એક ધારણે (સરખી સ્થિતિમાં) રહેતું નથી.

કબીરજી કહે છે કે:—“મારું મન જે કાસે હું, તે આજે ક્યાં ગયું? જેમ ડુંગર ઉપર પડેલા વરસાદનું જળ ઉતાવળે નવાણુમાં ચાલ્યું જાય છે તેમ જીવે ગયેલું—ઉત્તત વિચારોવાળું ને ઉચ્ચ ક્રિયાઓવાળું થયેલું—સાત્ત્વિક મન ઘડીકમાં રમેગુણના ને તમોગુણના વધારાથી નીચે પડી જાય છે—તેની ભાવનાઓ ખદલાઈ જાય છે; ને તે સાધારણ કે હલકી ભાવનાઓવાળું, અથવા કૃપણ ને શુભકાર્યના વેગ વગરનું મંદ થઈ જાય છે, વળી શરીરનો પણ ભરોસો નથી, માટે જ કહ્યું છે કે:—

“श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वज्ञे चापराद्धिकम् ।

नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमद्य न वा कृतम् ॥”

(આવતી કાસે કરવાનું) શુભ કામ જે અનુકૂળતા હોય તો આજે કરો. પાછલા પહોરમાં—ખપોર પછી—કરવાનું કોઈ શુભ કામ હોય તો તે શુભ કામ જે સવારમાં સમય મળે તો સવારે કરો, કારણ કે મૃત્યુ મનુષ્યે પોતાનું શુભ કાર્ય કયું કે નથી કયું, તેની દરકાર કરતું નથી. તે તો શુભે ત્યારે ગમે તે સ્થિતિમાં ને ગમે તે દેશમાં આવી પહોંચે છે)

મરણુ આવતાં સર્વ કરણો કામ કરતાં અટકી જાય છે:—

“ધમણુ ધમંદી રઈ વઈ, ખુઝી વિયા ઇગાર;

નહિ કડાકો હણે કોડમે, રખે લડી વિયો લુહાર.”

આ દુહો લુહારની કોઢને અને મનુષ્યશરીરને એમ બેઉને લાગુ પડે છે. આસોઝીસરખી ધમણુ ધમાતી ખંધ રહી ગઈ, જે નેત્રોત્તપી અંગારા ખુઝાઈ ગયા, અને હમણું હૃદયના ધબકારા-રૂપી ઘણુનો કડાકો શરીરરૂપી કોઢમાં સંભળાતો નથી. રખેને જીવરૂપ લુહાર ચાલ્યો ગયો હોય. શરીર આવું વિનાશી છે. શરીરની કેવી સલુસંગુરતા છે તે સમજીએથી અનુભવું નથી. આમ હોવાથી મનુષ્યે શુભ કામ શીઘ્ર કરી લેવું જોઈએ. કોઈ કવિએ પણ એમ જ કહ્યું છે કે:—

“કાલ કરે તો આજ કર, આજ કરે તો અજ,
કાલ અચાનક આયસી, તખ કરેગો કખ ?”

રાત્રિદિવસરૂપી કાળી ઉદરડી ને ઘોળો ઉદર આયુષ્યરૂપ વડવાઈને કાપી રહ્યા છે વડવાઈ કપાઈ ગઈ કે સમારૂપ અધારા કૂવામા પતન આયુષ્ય પૂરુ થયે શરીર પડી ગયા વિના રહેશે જ નહિ પોતાનું શરીર ક્યારે ને કયા છૂટશે તે મનુષ્યને જ્ઞાત નથી, પણ જવાનું છે એ તો નક્કી જ

“અજુજ અજ વઈ કલ ડી ખિયો,
રાઈ કેતરી ખમદી, માહી માપ પિયો”

(આજનો દિવસ આજ ગયો, કાલે ખીજે દિવસ થશે આયુષ્યરૂપી અનાજના ઢગલામા રાત્રિદિવસરૂપી માપ પડવા માણ્યુ-નેને માપથી ભરવા માણ્યો, તો તે કેટલીક વાર પહોંચશે ? મતલબ કે તરતમા જ આયુષ્યરૂપી અનાજ ખૂંટી જશે)

જીવન ક્ષણિક છે માટે દાન કરવાનું-યોગ્ય પાત્રે અન્ન, વસ્ત્ર, જલ, ફલ, પુષ્પ જે આપવાનું-હોય તે વેળાસર આપો, સત્સંગ કરવા માડો, ધાર્મિક કર્તવ્યનો શાસ્ત્ર અને મહા પુરુષ દ્વારા ઝટક નિશ્ચય કરો, ને વગર હીસે ધાર્મિક કર્તવ્યમા લાગી જાઓ સમજીએ પોતાના જીવનની એક મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી ન બેઠીએ

અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય તે વખતે શુભ કાર્ય કરી દેયો. મનુષ્યાદિના મનમા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો બદલાતા ચાલે છે સરકારના આયોજિતવિરોધાવથી શરીરની અવરના રાસાયનિક ફેરફારથી અને બહારના ગુણને ઉદ્દીપન કરનારા પ્રસંગોથી ગુણોનો ફેરફાર મનુષ્યના મનમા થયા કરે છે તેમા પણ મનુષ્યોના મોટા ભાગનું મન સત્ત્વગુણના ધર્મને થોડું અનુસરે છે, ને રજેગુણના તથા તમેગુણના ધર્મને વધારે અનુસરે છે માટે જ્યારે મનમાં સત્ત્વગુણ વર્તતો હોય ત્યારે જે શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય થાય તેને વેળાસર આચરણમા મૂકો, હીલ ન કરો, કેમકે સત્ત્વગુણ તિરોધાન પામીને-લીન

થઈ જઈને-જ્યારે પાછો રજેગુણ કે તમોગુણ વર્તવા લાગશે ત્યારે તમારો થયેલો શુભ વિચાર કે શુભ નિશ્ચય ટકશે કે કેમ એ એક પ્રશ્નની વાત છે. આમ હોવાથી અગાઉ તમને કહ્યા પ્રમાણે સજ્જનો “શુભસ્ય શીઘ્રમ્” (શુભકાર્ય તરત કરવું) એમ કહે છે. વળી વ્યવહારમા કહેવાય છે કે, “જે આપણે કામને એક દિવસ મૂકીએ તો તે કામ આપણને પાંચ દિવસ મૂકે છે.”

સંસારના કામ માટે ધર્મનું બલિદાન ન આપે, વેદાજ્ઞાને ઉઠાવે. અમને ધર્મકાર્ય માટે વખત મળતો નથી એમ કહેનારની એ દલીલ ખોટી છે. મનુષ્યને સગાવહાણાંઓના મરણપરણના પ્રસંગમા જવું પડે છે, ને તે માટે તેમને વખત મળે છે, કેમકે જે પોતે બીજને ત્યાં જાય નહિ તો એવે પ્રસંગે પોતાને ત્યાં બીજા કોણ આવશે એવી મનુષ્યના મનને ભીતિ રહે છે. સંસારને માણસો સિદ્ધ જેવા સમજે છે, અને તેને માટે અજાપુત્રં થલિં દદ્યાત્ ધર્મને બકરારૂપ ગણીને તેનું બલિદાન આપે છે. આ કેવું અનુચિત છે? ખરી રીતે જોતાં વેદ એ રાજ જેવા છે. મનુષ્ય બીજની આજ્ઞા ન માને તો ચાલે, પણ રાજની આજ્ઞા તો તેણે અવશ્ય ઉઠાવવી જ જોઈએ. જે તેની આજ્ઞા ન ઉઠાવે તો તેને શિક્ષા થાય. વેદ જે પરમાત્મરૂપ છે તેની આજ્ઞા તો રાજની આજ્ઞા કરતા પણ અતિ અધિક મહત્ત્વવાળી છે. તેની આજ્ઞા ઉઠાવવામા મનુષ્યે પ્રમાદ ન જ કરવો જોઈએ.

અદરદઃ સંધ્યામુપાસીત-દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય) નિત્ય નિત્ય સંધ્યાવંદન કરે એ વેદસગવાનની આજ્ઞા છે. તે આજ્ઞા તોડવાનું કૃણ પણ વેદસગવાને રૂપદ્વ જણાવી દીધું છે:- અદૃત્યા ધૈર્દિકં નિત્યં પ્રત્યઘાયી મયેન્નરઃ દ્વિજ વૈદિક નિત્ય-કર્મ નહિ કરવાથી પાપનો ભાગી બન્ય છે. ખેડૂતને કોઈ જુદાનું કરજ દેાય, તો તે જુદાનું જ્યારે રાજની અદાલતમાં ફરિયાદ કરે, અને તે માખિત કરી પછી હુકમનામું કરાવે ત્યારે ખેડૂતને તેની બીક છે, પણ તેને જે રાજનું કરજ દેાય તો રાજ તો પરભાયું ખેડૂતનું ખતું કબજે કરાવે. તેમને ક્યાં

ફરિયાદ કરીને હુકમનાસુ મેળવવાની જરૂર છે. ઈશ્વરના કરજનું પણ એમ જ જાણવું નાસુ નોંધવામા મનુષ્ય કદાચ ભૂલ કરે, પણ ઈશ્વરની વ્યવસ્થા તો એવી છે કે ત્યાં તો રજેરજની યથાર્થ નોંધ થાય છે ચિત્રગુપ્તના ચોપડામા કાંઈ નોંધવાનું રહી જતું નથી, વા ભૂલસરેયુ નોંધાતું નથી પુણ્યનું ફળ સુખ ને પાપનું ફળ દુઃખ સમયે (પુણ્યના કે પાપના અસ્કારના પરિપાકે) તેની મેળે આવીને કર્તાની આગળ ઊભું રહે છે, માટે જાણે, ને શ્રદ્ધાથી ધાર્મિક નિત્યકર્મ કરવા લાગે, અને પરમકલ્યાણનો માર્ગ તમારે માટે ખુલ્યો કરે.

સમયે સૌ સારું લાગે, વગરસમયનું તો ફીકું, લૂણું કે અઘટિત લાગે.

“નીકી સો ફીકી લાગે, બિન અવસરકી ખાત,

જકુ યુદ્ધકે સમયમે, રસ શૂ ગાર ન સહાત ”

વાત લાયે નીકી-સારી-હોય, પણ તે જો વગર સમયે કરવામા આવે તો તે ફીકી લાગે, જેમ યુદ્ધના સમયમા શૂ ગાર-રસની વાત શોભે નહિ તેમ એ સમયે તો જ્યાં જાટકા ઊડતા હોય ત્યાં તો-વીરરસની વાત જ ઠીક લાગે, અને એટલા માટે જૂના વખતમા યોદ્ધાઓને તેઓના પૂર્વજોના પરાક્રમે ગાઈ ખતાવીને ઉશ્કેરવા સારું લાટચારણોને યુદ્ધ સમયે સાથે રાખવામા આવતા.

અયોગ્ય વાત પણ યોગ્ય સમયે કરવાથી માણસને અરચિકર થતી નથી, પણ ઊલટી તે માણસને પ્રસન્નતા હિખજવનારી થાય છે -

“ફીકી સો નીકી લાગે, કહીએ સમય બિચારી,

સખડો મન રજન કરે, જયુ બિવાહમે મારી ”

જો સમય વિચારીને વાત કરીએ, તો ફીકી-નીરસ-વાત પણ નીકી (મારી-રસવાળી) લાગે, જેમ વિવાહમા બેરાઓ વેવાઈ વગેરેને ગાળો આપે-ફટાણા ગાય-તે બધાના મનને રાજી કરે છે.

મનુષ્યજન્મના સમયનું માહાત્મ્ય સમજી સાવધાન રહીને સ્વકર્તવ્ય બરાબર કરે. યોગ્ય સમય ગયા પછી કાંઈ નહિ થાય. મનુષ્યનું આયુષ્ય વધારેમાં વધારે સો વર્ષનું ગણાય, પણ તેટલું તો કાલુ ભોગવે છે? આયુષ્યની સરાસરી તો પચાસ વર્ષના કરતાં પણ ઓછી આવે છે. આયુષ્યનો લગભગ અર્ધો સમય તો રાત્રિમાં-ઊંઘવામાં ને દેહધર્માદિમાં જાય છે બાકીના અર્ધો સમયમાં પણ બાહ્યાવસ્થામાં ધાર્મિક કર્તવ્ય થઈ શકવું નથી, તેમ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ વ્યાધિઓ તથા અશક્તિને લીધે ધાર્મિક કામ થઈ શકવું નથી, માટે જે અવસ્થામાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને મન સામર્થ્યવાળાં હોય તે અવસ્થામાં જ-યુવાવસ્થા-માં જ-મોક્ષને માટે મનુષ્યે પૂરતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ‘કરીશુ,’ ‘પછી કરીશુ,’ ‘આગળ ઉપર કરીશુ’ ‘ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈને કરીશુ’ એવા દીર્ઘસૂત્રતાવાળા વિચારોમાં ઘણી વાર આવશ્યક કરવાનું કામ રહી જાય છે, ને મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ-પૂર્વક પરસોડગમન કરવું પડે છે.

રાવણ જેવા બળવાનને પણ કર્તવ્યનો યોગ્ય સમય ગુમાવવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો હતો. રાવણ જ્યારે યુદ્ધમાં પડ્યો ત્યારે ઈશ્વરાવતાર પ્રભુ શ્રીરામચંદ્રજીએ લક્ષ્મણજીને કહ્યું કે.— “સસે રાવણુ આપણો શત્રુ છે, પણ ડાહ્યો છે, માટે તેને રાજ-નીતિસંબંધી આપણે કાઈક પૂછી લેવું જોઈએ. આપણે રાજ્યભાર વહન કરવો પડશે, અને આપણા પિતાએ સ્વર્ગગમન કર્યું છે, તેથી તમે જઈને તેને રાજ્જ્ઞાન અગત્યના કર્તવ્ય વિષે પૂછો.” (જે કે એને સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વ વાતના જ્ઞાતા હતા, છતાં મનુષ્યોને સન્માર્ગ દર્શાવવાને એ લીલા કરી.) પછી લક્ષ્મણજીએ રાવણ પાસે જઈ શ્રીરામચંદ્રજીની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં રાવણે લક્ષ્મણજીને પ્રસન્નતાથી કહ્યું કે, “અત્યારે હવે મને રાજનીતિ સંબંધી વધારે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નથી, એટલે અત્યાવશ્યક માત્ર બે વાત તમને કરવા જેવી મને સ્ફુરે છે, તે તમને કહું છું. એક તો કાંઈ અગત્યનું કામ

મુલતવી ન રાખવું' મારે યમનુ ખાતુ ને નરક કાઢી નાખવા હતા વળી સમુદ્રને મીઠા ને દીંચણુ સમે કરવાનો હતો. જો મેં એ સર્વ તરત કર્યું હોત તો તે શું કરી શકત પણ 'ધાય છે,' 'પછી કરીશ,' 'શી ઉનાવળ છે?' 'જ્યારે ખારીશ ત્યારે તરત કરી લઈશ' એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે કામ કરવાં રહી ગયાં ખીજુ શત્રુને કદી પણ નાનો ન ગણ્યો. જેમ વિષ, કરજ, રોગ અને અગ્નિને ઘોડા પ્રમાણવાળાં ગણી તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો પરિણામે તે બળવાળા થઈ હાનિ કરનારાં ધાય છે, તેમ આમાં પણ સમજવું તમને મનુષ્ય માનીને હું જ્યારે ત્યારે ખીજની આગળ કહેનો કે - 'મનુષ્યથી મને શું થઈ શકે તેમ છે? વાદરાનું લશ્કર તે શા હિસાબમાં છે? મનુષ્યો ને વાદરા એ તો મારું સક્ષ્ય છે વળી મળહીન તપસ્વી અને શુ કરનાર છે? આ માન્યતાનું પરિણામ શું આવ્યું તે તમે નજરે જુઓ છો."

ઉપાય ન કરવામાં આવે તો અલ્પ ઉધરસમાંથી ધીરે ધીરે વધીને ક્ષય થઈ જાય ને માણસ મરણ પામે અગ્નિનો એક નાનો તણુઓ પૂણુ જો ગફલત રાખવામાં આવે તો તે વધીને ગામ ખાળી નાખે, અને વિષ અલ્પ લેવામાં આવે તો પણ પરિણામે માણસનું અલ્પ ધાય દક્ષિણ દેશના એક સસ્થાનના મહારાજા દવા વેચનારની ને દવા આપનારની ભુનધી-કાઈને બદલે કાઈ (વિષમય) દવા અપાઈ જવાથી પ્રાણગત થયા! વ્યાપારને અજો વ્યાપારી યોગ્ય કરજ ધ્યાન પહોંચાડીને કરે તેમાં હરકત નહિ (જો કે પોતાની મૂડીથી વ્યાપાર કરવો એ કિત્તમ વાત છે,) પણ જે ખાવાનીવાળે માટે કે ગોજશોખને માટે કરજ કરે જાય છે, ને ઉપજખર્ચનો વિચાર કરવો નથી તે અતે કરજના ઝોજમાં દબાઈ જાય છે, ને આખરે ગુમાવે છે ઉપરાંત અનેક ગરીબો ને વિધવાઓ આગ્નિની મરણમૂડીઓ પોતાને ત્યાં રહી જવાથી તેમના શાપ તે પોતાના શિર પર વહોરી લે છે, ને પાપભાગી ધાય છે જે ખીજના પૈસા પચાવી

પાડીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાના દુષ્ટ વિચારથી કરજ કરે છે, ને પછી દેવાણું કાઢે છે તે તો મોટું પાપ કરે છે એમ જાણવું કામ લાંબાવવાથી તે કામ કરવાની સારી તક જતી રહે છે. વિવાહમા માડવો નાખવા સૌ આવે, પણ જો વિવાહ-પછી તરત તે માડવો છોડવામા ન આવે તો પછીથી તે છોડવા માટે કોઈ ભેગા ન થાય એ વાતનો જોને અનુભવ થયો હશે તેને ખબર હશે થયું થઈ જાય છે, ને રહ્યું રહી જાય છે, માટે શુભ કામને લાંબાવવું નહિ આગગાડી, ટ્રોલી અથવા ધક્કાગાડી ને મોટર વગેરે જો વેગમા આપ્યા તો પછી તે નવું બળ આપ્યા વિના પણ કેટલાક સમય સુધી ચાલ્યા કરે છે, તેમ અંત કરણ વેગમા ને વેગમા ઘણું કામ કરી નાખે છે. શુભ વેગ અંત કરણમા પ્રકટ્યો હોય તેનો તરત જ લાભ લેવો.

અશુભ કામને લાંબાવવું તેમાં લાભ છે. મનમા જો અશુભ કામ કરવાનો વેગ ઊપજ્યો હોય તો તે દબાવવો, ને તે કામ આગળ ઊપર કરવાનું મનને સમજાવવું. આમ કરવાથી સમય જતા તે વેગ કદાચ શમી જાય, ને પાપથી બચી જવાય એ સંબંધે એક મુનિપુત્રનું ઉદાહરણ છે. તે મુનિપુત્રનું નામ ચિરકારી હતું ચિરકારી એટલે કામને લાંબાવનારો એક વખતે તેની માતાનો કાઈ અપરાધ લાગવાથી ચિરકારીને તેના પિતાએ કહ્યું કે, “તારી માતાનું માથું કાપી નાખ” આટલું કહીને તે મુનિ જપાદિનું અનુષ્ઠાન કરવાને વનમા ચાલ્યા ગયા. પાછળથી કેટલેક સમયે પોતાની ધર્મપત્ની અપરાધ રહિત છે એમ તેમને વિચાર કરતા લાગ્યું; ને પોતે પોતાના પુત્ર ચિરકારીને કહેલી આજ્ઞા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, પણ પોતે જાણતા હતા કે પોતાનો પુત્ર ચિરકારી છે, એટલે કદાચ તેના સ્વભાવ પ્રમાણે આ કામ પણ તેણે લાંબાવું હોય ચિંતામાં ને ચિંતામા ને પોતાના આશ્રમ પર પાછા આવ્યા, તો પોતાની ધારણા ખરી પડેલી તેમણે જોઈ પોતાના ધર્મપત્નીને તેમણે જીવતા જોયા, ને પ્રગ્ન થયા. થયું એવું કે પોતાના પિતાની

આત્મા થયા પછી તે આત્માનું પાલન કરવાને ચિરકારી તૈયાર થયો, પણ ત્યાં તેને વિચાર આવ્યો કે, “આજ્ઞા ગુરુનામવિચારણીયા”-માતા, પિતા આદિ ગુરુઓની આજ્ઞાને તેમાં સંશય આપ્યા વગર પાળવી જોઈએ-એવી જો કે શાસ્ત્રાજ્ઞા છે તો પણ આમાં તો જીવનમરણનું સારું છે. માતા જેવી માતાને મારે હજીવી છે માટે આ કામ તરત કરવા જેવું નથી આમાં તો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. એવી રીતે વિચારમાં ને વિચારમાં લગલગ એક વર્ષ વીત્યું છતાં તે નિર્ણય પર ન આવી શક્યો, ને ત્યાં તો તેના પિતા આવી પહોંચ્યા, ને તેની માતા ખચી ગયાં.

જે કામને લંબાવે છે તેના પરથી માણસનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. આજકાલ કરતાં કામનો છેડો જ ન આણે તેવો ગમ્પી માણસ પોતા પ્રતિભા બીજાને વિશ્વાસ ગુમાવે છે. એવાને સરોસે કોઈ કામ મૂકવું નથી તેવો હીર્વસૂત્રી માણસ વ્યવહારમાં આગળ વધી શકે નથી, એટલું જ નહિ. પણ ત્યાંથી ઊલટો તે પાછળ પડે છે. જે વ્યવહારમાં બગૃતિથી તરત કામ ન કરી શકે તે પરમાર્થમાં શુ કરવાનો હોય? વ્યવહાર એ પરમાર્થ શીખવાની શાળા છે. તેમાં તૈયાર થાઓ, એટલે તમારો પરમાર્થ પણ ખડુ સારો થશે. લાલના પેટે કામને લંબાવ્યા ન કરો, પણ તરત કરવાનું કામ તરત કરો. જે કામ વિચારીને કરવાનું હોય તે કામ વિચાર કરીને પણ વેળાસર કરો. તેને માટે દિવસોના દિવસો, મહિનાના મહિના ને વર્ષોનાં વર્ષો નકામાં કાઢી નાંખો નહિ. લાલો નામે કોઈ માણસ કોઈ કચેરીમાં કારકુન હોયો અરજદાર માણસો પોતાના કામને લગતા કાગળોની નકલો લેવા માટે તેની પાસે આવતા તેને લાલો “હમણું લખી આપીશ, બે કલાક પછી થશે, અંતે આવજો, કાલે તમારું કામ ચોક્કસ થયું જાણજો,” એવા જવાબ આપ્યા કરતો. આખરે લાલના એવા કેટલાકે વાયદા પીતી જતા, છતાં લોકોનું કામ બાકી જ રહેતું, તેથી લાલો માટે નીચેના કુહા જોડાયો હોયો:—

હે વેશ ધરનારા સજ્જનો !-જિજ્ઞાસુ સજ્જનો ! આપની અક્ષણો વિચાર કરો. અર્ધી રાત તો વીતી ગઈ-અર્ધી આવરદા ચાલી ગઈ-છતા હજી ગણેશનો વેશ જ આવ્યો છે-માત્ર સ્નાન-સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ જ કરો છો-તો પછી આગળ જે સાગ વેશ આવવાના છે-નવધાસક્તિ સાધતા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેમ-લક્ષણા સક્તિ વા યમનિયમાદિ સપ્રજ્ઞાતયોગના સાધનો, અથવા અવલુપ્તનનાદિ જ્ઞાનનાં સાધનો સાધવાના છે-તેની તો વાત જ શી કરવી ? હજી સુધી જીકણુનો (વિદૂષકનો વા મિયાળીખીનો) વેશ આવ્યો નથી, તો ઝઢાચુલણ ને તેજે મોઢી, ઠાકરિયો કંસારો, ને લાલમણિયાર એ આદિ અગત્યના વેશો, ને સવાયો રંગ જમાવનાર રામદે સહુણુનો વેશ તો ક્યાથી આવે ?-સક્તિ, યોગ કે જ્ઞાનના બહિરંગસાધનો સિદ્ધ થયા નથી, તો પછી તેના અંતરંગસાધનો શિદ્ધ કરીને પ્રભુની પ્રાપ્તિ વા આત્મ સાક્ષાત્કાર કરવાનું તો શી રીતે અને ? કાનકવિ કહે છે કે હવે તો પ્રાત કાલ થવા આવ્યો-ઝળઝળિયુ થવા આવ્યું-સૂર્ય-નારાયણના પ્રકાશનું આગમન પ્રત્યક્ષ જણાવા લાગ્યું-ધોળો દિવસ થવા આવ્યો-વૃદ્ધાવસ્થા સારી રીતે આવી ગઈ હવે બાકીના મોટા વેશ તમે ક્યારે કાઢશો ?-અગત્યના સાધન ક્યારે સાધશો ? આપ અક્ષણથી વિચાર કરો, ને ક્રમે કરીને ઉતાવળે વેશ કાઢો-મોક્ષના બહુ અગત્યના સાધન ક્રમે કરીને સત્વર સિદ્ધ કરો.

૧)

૪ : અવ્યવસ્થા

અવ્યવસ્થા કેમ દૂર થઈ શકે ? તમોણુનું અતિક્રમણ કરવા માટે તમોણુના આળસ, પ્રમાદ તથા દીર્ઘસૂતતા એ ત્રણ દોષો દૂર કરવાસબથી કહેવાયું. હવે તમોણુજન્ય અવ્યવસ્થા નામનો દોષ દૂર કરવા માટે કહેવાય છે વાનો કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, કાર્યસિદ્ધિ માટે તો વોગ્ય

પ્રયત્ન થવો જોઈએ. પ્રથમ ધીરજથી વિચાર કરીને પોતાના અંત કરણના દોષોને ઓળખવા જોઈએ, અને પછી તે ત્યજવા મ આગ્રહવાળો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવો આગ્રહવાળો પ્રયત્ન જ થઈ શકે કે જ્યારે તે પ્રયત્નથી થવાના ફળમાં અ હોય. એ ફળમાં વાસ્તવિક અહા ત્યારે જ જાપજે કે જ્યારે ફળનું માહાત્મ્ય સમજાય. ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન એ પરમપુ પાર્થનાં સાધન છે એમ નિશ્ચય થયા પછી જ તે સાધવા મ પ્રયત્ન થઈ શકે. તે જ પ્રમાણે વ્યવહારમાં ખેતી, વ્યાપા નોકરી, વકીલાત ને દલાલી ઇત્યાદિ ધંધામાં પણ ત્યારે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે કે જ્યારે તેથી પોતાને વ્યવહારમાં દ્રવ્યાદિ લાભ મળશે એવું નિશ્ચિત સમજાય. આ સ્થળે તમોણુ દોષો દૂર થવાથી પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારપરમાર્થના લાભ માહાત્મ્ય સમજવું જોઈએ, અને પછી તે દોષો દૂર કરવા મ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ પ્રયત્ન પણ મનુષ્ય વ્યવસ્થાથી વ ત્યારે થઈ શકે.

જે અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે તે વ્યવહારમાં કે પ માર્થમાં આગળ વધી શકતો નથી. વ્યવસ્થા કેટલી જરૂર છે તેને માટે એક સાધારણ દાગણો લઈએ. ધારો કે એ ગૃહસ્થને ત્યાં ટપાલના આશરે ૫૦ કાગળો નિત્ય આવે તે બધાના પ્રત્યુત્તર તે તરત ન લખી શકે એ સ્વાભાવિક હવે તેણે શું કરવું જોઈએ ? તે કાગળોમાંથી તેણે તુરત જવા આપવાના, મધ્યમ પ્રકારના અને સાધારણ ખુશીખબર કાગળો જુદા પાડી નાખી તરત જવાબ આપવાના કાગળો જવાબ તરત લખી નાંખવા જોઈએ, ને પછી બીજા કાગળો ક્રમે કરીને પ્રત્યુત્તર લખવા જોઈએ. આમ વ્યવસ્થા ન કરે મૂંઝવણ, થાય, ને કામ ઘોંટાળે થઈ. આ પ્રમાણે મન પોતાના વ્યવહારપરમાર્થના કામની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

જે વ્યવસ્થાથી વર્તે છે તેને 'વર્મકાર્ય' માટે અવ્ય સમય મળી શકે છે, ગૃહસ્થો માટે દિવસના ચોવીસ કલાક

વ્યવસ્થા વિચારીએ. જો કે ઋતુ પ્રમાણે રાત્રિદિવસ નાનાંમોટાં થાય છે, પણ ચોવીસ કલાકમાં કાંઈ વધારોવટાડો યતો નથી. ૨૪ કલાકમાંથી નિદ્રા લેવાના મોટા માણસ માટે વધારેમાં વધારે ૭ કલાક જતાં ખાડી ૧૭ કલાક રજા. તેમાંથી શૌચ, સ્નાન અને ભોજનાદિ દેહધર્મના ૪ કલાક ગણીએ, ને ધ ધા માટેના મુંબઈ જેવા શહેરમાં ૧૦ કે ૧૧ કલાક ગણીએ, તો પણ ત્રણ કે બે કલાક શેષ રહે છે. તેની વ્યવસ્થા સંધ્યાવદન, જપ ને દેવપૂજન આદિ ધર્મકાર્ય માટે કરવા જે ધારે છે તેને તે કાર્ય માટે સમય અવશ્ય મળે છે. શયન કરવું, નિદ્રામાંથી ઊઠવું ને ભોજન કરવું વગેરે કાર્યોમાં પણ નિયમિત રીતે વર્તવું જોઈએ. એ કાર્યોમાં જે અનિયમિતપણે વર્તે છે તેનું આરોગ્ય ખગડે છે એટલું જ નહિ પણ તેથી તેનાં બીજાં કાર્યોમાં પણ વિઘ્ન આવે છે. મનુષ્યે સમયને ખૂબ મૂલ્યવાન ગણવો જોઈએ. ગયેલું નાણું પાછું મળી શકે છે, પણ ગયેલો સમય પાછો મળી શકતો નથી. “વીતી વેળા ન મળે પાછી.”

મનુષ્યને પોતાના વર્તનમાં નિયમ જોઈએ. જેમ ઘોડો લગામ વિનાનો ન જોઈએ, અને વહાણ સુકાન વિનાનું ન જોઈએ, તેમ મનુષ્ય શુભ નિયમ વિનાનો ન જોઈએ. મનુષ્યે નિત્ય વહેલાં ઊઠીને પોતાના કામની મનોમય વ્યવસ્થા બાંધવી જોઈએ. જો કે ગૃહસ્થ મનુષ્યથી સર્વદા વ્યવસ્થા પ્રમાણે નિયમથી ન વર્તાય, અને તેને મરણપરણના કે વ્યવહારના બીજા અસાધારણ પ્રસંગોમાં અનિયમિતપણે પ્રાપ્ત થાય, પણ તે અપ્રવાહ ફાખલ ગણવું જોઈએ. સંસાર જિંટના બેસણા જેવો છે, ગમે તેવી સારી સાંઢણી હોય તો પણ તેની ઉપર બેસનાર માણસ હાલ્યા વિના ન જ રહે, તેમ સંસારમાં સર્વ દિવસો સરખી વ્યવસ્થાવાળા ન જ જાય. કેટલીક વાર નિયમ તૂટવાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય જ, પણ તેની અત્યારે વાત નથી. તેને ખાદ કરીને ખાડી નિયમિતપણે વર્તવા પ્રયત્ન કરો.

અવ્યવસ્થિત ને અનિયમિત મનુષ્યનું અવશ્ય પતન

થાય છે. જે પોતાનાં કામોની વ્યવસ્થા કરતો નથી, ને જે-પરવાઈથી અનિયમિતપણે ગમે તેમ વર્તે છે તે અતે દુઃખી થાય છે. એ સળધે એક બુકસેલરના દીકરાનું ઉદાહરણ અપાય છે. એક બુકસેલરની દુકાન સારી રીતે ચાલતી હતી, તે બુકસેલર પોતાનું પ્રારબ્ધ પૂરું થતાં ગુજરી ગયો, એટલે દુકાનનું કામ તેના પુત્ર ઉપર આવ્યું. એ પુત્ર અવ્યવસ્થિત અને હીર્ષસૂત્રી હતો. પુસ્તકો મોકલવા માટે તેના ઉપર જુદે જુદે સ્થળેથી કાગળો આવે તે પ્રમાણે તે વ્યવસ્થા રાખી પુસ્તકો તરત રવાના કરવાને બદલે મુલતવી રાખે, અવ્યવસ્થાને વશ થઈ નકામા કામમાં લાગે અને આ કામ હવે કરશું, થશે, યાય છે એમ ચલાવે, ત્યાં તો કેટલાકના એવા કાગળો આવે કે, “હવે અમે મંગાવેલાં પુસ્તકો તમે મોકલશો નહિ; તમે સમયસર તે પુસ્તકો ન મોકલવાથી અમે ખીજેથી તે મંગાવી લીધાં છે.” આમ તેની ઘરાકી તૂટવા લાગી. તેના અનિયમિતપણાને લઈ ઘરાકનો વિશ્વાસ તેના ઉપરથી ઊઠી ગયો, અને તેના ખાપના વખતનાં જૂનાં ઘરાક તેણે ગુમાવ્યાં. નવાં ઘરાક તો મળતાં મળે. વેપારીને ખંધાયેલી ઘરાકીમાં જ ખરી પેદાશ થાય છે. આ પેદાશ તો તેણે ખોઈ. વ્યવસ્થા ન મળે એટલે નવાં ઘરાક ક્યાંથી મેળવે? અતે તેને દુકાન ખંધ કરવી પડી અને તે ચીન ગયો. ત્યાંથી આવી તેણે પોતાની નાંધો પરથી ચીનનો પ્રવાસ લખવા માંડ્યો, પણ તેમાંયે તેનું કેકાણું નહિ. જે નિત્ય વ્યવસ્થાથી કામ ન કરે તેનું કામ ક્યાંથી પૂરું થાય? તે હજી ચીનનો પ્રવાસ છપાવવાના વિચારમાં હતો ત્યાં તો ડોઈબીબ લેખકે ચીનનો પ્રવાસ બહાર પાડ્યો, અને ત્યારે આ લાઈ પોતાનાં લખેલાં ચીનના પ્રવાસનાં પાનાં આડાંઅવળાં પડ્યાં હતાં તે શોધવા મંડ્યા. તેનું એક રીતે હારયજનક અને ખીજી રીતે દયાજનક જીવન બહુ લાંબુ છે, પણ તે બધું નહિ કહી શકાય. છેવટે તે અભેરિયા ગયો, ને ત્યાં એક એલ્ફિસમાં કલાર્ડ તરીકે રહ્યો. સ્ટીમર ઉપર જે માલ ચઢે તેનાં લરતિયાં જેને ઈંગ્રેજીમાં

ઈન્વોઈસ કહે છે તે કરવાનું કામ તેને સોંપાયું હતું એક દિવસ તેના ઉપરીએ તેને કહ્યું કે - “રટીમરમા આપણે જે માલ ચઢવ્યો છે તેનું ભરતિયુ મોડામા મોડું આવતી કાલ સવારના છ વાગ્યા સુધીમા તે રટીમરના કેપ્ટનને મોકલી આપવું તેણે હા કહી એવામા સાંજે તેના મિત્રો તેની પાસે આવ્યા, તેની માથે તે વાતોમા ચઢ્યો, અને રાત્રિએ તેમની સાથે દેડકાનું ગાયન સાંભળવા નીકળી પડ્યો ત્યાં બહારની ઠંડી હવાથી તેને શરદી લાગી ને તેના પરિણામે તેને તાવ આ યો રાત્રે ભરતિયુ થઈ શક્યું નહિ સવારના છ સુધી પણ ભરતિયુ ન પહોંચવાથી, અને રટીમર હાપડવાનો વખત થઈ જવાથી રટીમરનો કેપ્ટન બંને ભરતિયુ લેવા આ ગો ને તેના ઉપરી પાસે ગયો તે ઉપરીએ તેના માણસથી થયેલી ઢીલ માટે કેપ્ટન પાસે દિલગીરી દર્શાવી, ને તે કમનસીબ માણસને ખરતરફ કર્યા હવે એ માણસે રાત્રે દેડકાનું ગાયન સાંભળવા જવું જોઈતું હતું કે ભરતિયુ તૈયાર કરવું જોઈતું હતું ? અતે તે બિચારો ભૂટે હાલે મૂયો.

તેમ ધધામાં તેમ જુહવ્યવહારમા પણ વ્યવસ્થા જોઈએ. ગામડામા જુહસ્થ માણસો પોતાના ઘર માટે વર્ષ દિવસનો દાણો ને બીજી ચીજો બની શક્યા પ્રમાણે બેળી લઈ મૂકે છે મુખઈ જેવા શહેરમા કદાચ તેમ ન બની શકે, પણ જુહસ્થના ઘરમા એછામા એછી આઠ દિવસની તૈયારી તો હોવી જ જોઈએ જે બે ચાર મહેમાન અચાનક આ યા ને તેમને જમાડવા જેટલી તૈયારી પણ ઘરમા ન હોય તો ઘરની સ્થિતિ કળાઈ જાય મહેમાન કહે કે - “જુહસ્થ તો સારા પણ ઘરનું ઠેકાણું નહિ ” બેરા એખા, દાણ કે ઘી આદિ માટે પુરુષને વાર વાર કહ્યા કરે, છતાં તે માલ લાવવામા ન આવે, ને જ્યારે ઘી આદિ થઈ રહે ત્યારે જ લવાય એમા પુરુષનું ભૂખણું નહિ સ્વીઓએ પણ ઘરમાની વસ્તુઓ વખતે વખત બોતા રહી ખૂટતી ચીજો ચાર છ દિવસની ઘરમા હોય ત્યાં જ મગાવી લેવી જોઈએ.

ઘરની અન્યવસ્થા સંબંધે એક કહેવાતી સુધરેલી સ્ત્રીની વાત જાણવા જેવી છે. એ વાત એવી છે કે એક વાર એક માણસ રાજબાઈટાવર પાસેથી નીકળ્યો. ત્યાંથી તેને એક ડાયરી મળી. આ ડાયરી જેની વાત કહેવામાં આવે છે તે સ્ત્રીની લખેલી હતી. તેમાં તેણે શું લખ્યું હતું તે તેમાંથી માત્ર ત્રણ દિવસની હકીકત નીચે અપાય છે તેથી તમને ખબર પડશે.

સોમવાર:—આજે કીકાના ખાપે કઢી ખનાવવા કહેલું પણ ઘરમાં ચણાનો લોટ ન હતો, એટલે પાટોશણને ત્યાં ચણાનો લોટ લેવા ગઈ, ત્યાં સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્ક વિષે તે પાટોશણ સાથે ચર્ચા ચાલી તેમાં આશરે બે ત્રણ કલાક નીકળી ગયા, એટલે રસોઈ થઈ શકી નહિ, અને ઓફિસનો વખત થઈ ગયો હતો તેથી કીકાના ખાપા ચેવડો ખાઈને ઓફિસમાં ગયા.

મંગળવાર:—આજે સાંજે સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક્ક વિષે ભાષણ થવાનું હતું, તે સાંભળવા જવાને પોપાક પહેરી તૈયાર થઈ, અને વાટકીમાં પોમેટમ ઊતું કરી માથે લગાડવા માંડ્યું, પણ તે લગાડતા વાટકીની નીચેની મેશને અડેલો મેશવાળો હાથ જરા ગાંઠે અડી ગયો તેનો હાથ કાઢવામાં ધૂણે વખત નીકળી ગયો, તેથી મોડું થઈ ગયું, ને ભાષણમાં માડમાંડ પહોંચાયું. ભાષણ સાંભળીને ઘેર આવી એટલે તો બહુ મોડું થઈ ગયેલું એટલે રાત્રિએ આવીને સૌ કાચુકાર ખાઈને સૂઈ રહ્યા.

બુધવાર:—આજે અમારે ઘેર મહેમાન આવ્યા હતા એટલે કીકાના ખાપે મને પૂરણપોળી ખનાવવાનું કહ્યું હતું મને પૂરણ-પોળીની માહિતી ન હોવાથી મેં તે વિષે અમારા ઘાટી ઠામાને પૂછ્યું. રામાએ તુવેરદાળ ખાફી તેમાં મીઠું તથા મસાલો નાંખી પૂરણ તૈયાર કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે પૂરણ તૈયાર કરી મેં પૂરણ-પોળી ખનાવી, પણ મહેમાનમાંથી કોઈએ તે ખાધી નહિ, તેથી બનરમાંથી લાડુ, પૂરી ને ગાઠિયા મંગાવીને જમાવ્યા કીકાના ખાપે મને કપડો આપવા માંડ્યો, પણ મેં રામાનો વાક સાંભળત કંઈ ખતાવી તેને રજા અપાવી !

આમા ખરી હકીકત આ પ્રમાણે હતી -રામાએ તે પૂરણમા મીઠું એટલે મીઠાણુ-આકર વા ખાડ નાખવાનું અને મશાણે એટલે ગરમ મશાનો નાખવાનું દ્વકામા કહેવું, પણ સમજે કેાણુ ? એટલે તે સુધરેલી ખાઈએ મીઠું મરચુ વજેરે નાખીને પૂરણુ તૈયાર કરેલુ મહેમાનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષ હતા તે પૂરણુપોળીને કડકડા ખાતા બોલ્યા —“વહુએ પૂરણુપોળીમા મુખઈની ખાડી વાળી દીધેની જણાય છે” ત્યાં એક બીજા મેમાન બોલ્યા કે —“આ તો એવી પૂરણુપોળી છે કે મોઢાવાટે છિતારવા કરતા પરભારી પેટે ખાધી દહિ એમ થાય છે.” આથી ઘરધણી સમજી ગયો, ને આગળ કહ્યા પ્રમાણે ભોજનની ખીજ વ્યવસ્થા કરી જે ઘરમા આવી સ્ત્રી હોય તે ઘરના શા હાલ ?

મનુષ્યના શરીરનું આરોગ્ય સારુ હોય તો જ તેનાથી પોતાના જીવનના કર્તવ્યો સારી રીતે થઈ શકે, અને સારુ આરોગ્ય રહેવાને સારુ ભોજન એ અવશ્યની વસ્તુ છે, એટલા માટે સ્ત્રીઓએ તે સલાળથી તૈયાર કરવું જોઈએ જે પહેલેથી રસોઈના કામની વ્યવસ્થા કરવામા આવે તો જ સમયસર યોગ્ય ભોજન તૈયાર થઈ શકે જેમ ભોજનમા તેમ પોષાકમાં પણ વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા જોઈએ રોજ નવા કપડા પહેરવા એમ કહેવાની મત લખ નથી લલે તે બડા હોય, પણ તે ફાટેલા કે મેયાં તો ન જ હોવા જોઈએ ફાટેલા ને મેલા કપડા પહેરવા તેમા પહેરનારનું આજસ છે કપડુ ફાટજી હોય તો તે માધવાની અને મેલુ થકુ હોય તો તે ધોવાની ફરજ છે પુરુષના તથા છોકરાના કપડાની વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓએ રાખવી જોઈએ ઘરમા બધુ સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રાખવું જોઈએ ગાદલાગોદડામા માકડની જમાત ભરાઈ બધ તેમ ન જ થવા દેવું જોઈએ મુખઈ જેવા શહેરમા જે આ ખાખત બેઠાજી રાખવામા આવે તો પછી સાંકડી ફાટડીઓમાથી એ રાશસી પ્રજા દૂર થવી મુશ્કેલ છે ખરાએ વ્યવસ્થિત રહીને સમયસર રાખવું જોઈએ, ને ભોજનાદિથી પરવારીને ઘરનું ખીજું કામ કરવું જોઈએ, તેમ થોડુ થોડુ સારુ

વાચન પણ કરવું નેહએ. પાંચ બૈરાંએ અવકાશે ભેળાં થઈ, ભાગવત રામાયણ કે બીજાં સારાં પુસ્તકોદ્ધારા સત્સંગ કરવો નેહએ.

પુરોએ પણ નિયમ બાંધીને તે પ્રમાણે વર્તવું ને ઘરનાં બૈરાને સગવડ કરી આપવી.

ઇંગ્લેન્ડની વ્યવસ્થા ને મમયપાલકતા. ઇંગ્લેન્ડને માટે લોકો ગમે તેમ બોલતા હોય, પણ તે સેકડો ગાઉ દૂર રહ્યા છતાં આપણા મુલક પર રાજ્ય કરે છે તેમા તેમની વ્યવસ્થા અને સમયપાલકતા ખાસ કારણરૂપ છે તેમના મહારાજનો કાર્યક્રમ માસ, તારીખ, કલાક ને મિનિટેમિનિટ પ્રમાણે બહુધા પળે, ને આપણા ઘણા રાજાઓના કાર્યક્રમમાથી નિશ્ચિત થયેલો મહિનો પળે તોપણ ઠીક કહેવા જેવું ગણાય. શ્રીમાન પચમ જ્યોર્જ રાજ્યારોહણને માટે જ્યારે હિંદુસ્તાનમા આવવાના હતા, ત્યારે તેમનો પ્રવાસક્રમ ત્રણ ચાર માસ પહેલાં બહાર પડેલો એ વેળા મુશ્કેલીનો મામલો હતો એમની સ્ટીમરની આમપાસ ચારેક કુર્ચી રાખવી પડી હતી રસ્તામા સ્ટીમરને તોફાન લાગ્યું હતું, છતાં તેઓ મુંબઈના ખારામા સમયસર ઊતર્યા ત્યાંથી ટ્રેનમા સમયસર રવાના થયા. માર્ગનો પ્રવાસ સમયસર ક્યો નીચેલી તારીખે દશ વાગે દિલ્હીના સલીમગઢના સ્ટેશને ઊતરવાનો કાર્યક્રમ હતો સલીમગઢના સ્ટેશન નજીક તેમની સ્પેશ્યલ ટ્રેન આવી ત્યારે દશમા દશ મિનિટ કમ હતી, એટલે ટ્રેન સ્ટેશનથી બહાર થોભાવી—સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ન જવા દીધી, પણ જ્યારે ટાવરમા હશના ટકોરા થયા ત્યારે ટ્રેન પ્લેટફોર્મ પર આવી કેવી વ્યવસ્થા ને વ્યવસ્થાપાલન માટેનો કેટલો આગ્રહ! આપણા ઉપર તેઓ અમઘા રાજ્ય નથી કરતા. સ્વચ્છતા પણ તેમની પાસેથી શીખવા જેવી છે તેમની સ્વચ્છતા જોવી હોય તો તેમના બગલાનું દીવાનખાનું જુઓ. આપણા ઘરો કરતા તેમના પ્રવાસના સાધનોમા—સ્ટીમરો આદિમા—વધારે સ્વચ્છતા ને વ્યવસ્થા હોય

છે. રેલવે ગાડી પૈસા મેળવે છે તેમાં તેનું સમયપાલન કારણ રૂપ છે. સુરતના સ્ટેશનથી ભક્ષે અર્ધી રાતે ગાડી પસાર થાય, તોપણ મનુષ્યોને ગાસડાપોટલાં લઇને હાજર થવું જ પડે. જે નિશ્ચિત સમય ન હોય તો એ વખતે ગાડીમાં બેસવા ઠાણ આવે ? મનુષ્યો આવે કે ન આવે તોપણ નીમેલે સમયે સ્ટીમર કે ટ્રેન ઊપડે જ, વ્યવસ્થા અને સમયપાલન વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવાને બહુ આવશ્યક છે, માટે જેમ બને તેમ બચ્ચિત્તી વ્યવસ્થિત ને સમયપાલક થવું.

૫ : મોહ

મોહ, અવિવેક, જડતા, મૂઢતા ને અણુસમજ એ એક અર્થના વાચક શબ્દો છે, તમોચ્છુના વધારા વડે મોહ ઉદય પામે છે મોહ બે પ્રકારનો છે પહેલો સામાન્યમોહ એટલે હિતાહિતની અણુસમજ લાભાલાભની અણુસમજ ને કર્તવ્યા-કર્તવ્યની અણુસમજ બીજો વિશેષમોહ એટલે અવિધા-અજ્ઞાન તે વડે જીવને બધન થાય છે દેહાદિમા રૂપણાની (આત્માની) બુદ્ધિ ને જગતમા સત્યપણાની બુદ્ધિ તે વિશેષ મોહનું સ્વરૂપ છે બન્ને પ્રકારનો મોહ મનુષ્યનું અધ પતન કરે છે

મોહનો વિવેક વડે પરાજય થઈ શકે છે. મનુષ્યે શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ ને અન્ય મહાપુરુષોદ્વારા પોતાના હિતાહિત અમજવું, ને પછી પોતાના હિતમા પ્રવૃત્તિ કરવી, ને અહિતને ત્યજવું સર્વુદ્ધા સારાસારના વિચારરૂપ, લાભાલાભના વિચારરૂપ, કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિચારરૂપ અને સત્યાસત્યના વિચારરૂપ વિવેકને બલવાન રાખી શુભનું સેવન કરવું અને અશુભને ત્યજવું. એમ કરવાથી મોહનો જય થઈ શકે છે.

મોહ મનુષ્યને ઊલટું દર્શન કરાવનારો છે તે હિતને અહિતરૂપ ને અહિતને હિતરૂપ દેખાડે છે, અસારને સારરૂપ ને આરને અસારરૂપ દેખાડે છે, સત્યને અસત્યરૂપ ને અસત્યને

સત્યરૂપ દેખાડે છે, ધર્મને અધર્મરૂપ ને અધર્મને ધર્મરૂપ દેખાડે છે, લાલને અલાલરૂપ ને અલાલને લાલરૂપ દેખાડે છે, તથા કર્તવ્યને અકર્તવ્યરૂપ ને અકર્તવ્યને કર્તવ્યરૂપ દેખાડે છે અને એમ કરીને મનુષ્ય પાસે અવળી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. મનુષ્યે એ મોહને પોતાનો મહાશત્રુ માનીને હણવો જોઈએ. કાઈ કહે કે, “મનુષ્ય પોતાનું હિતાહિત સમજે છે, એટલે તે પોતાના હિતમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે, અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કેમ કરે ?” ઉત્તર:- આ શંકા ઉચિત નથી. વ્યસનો સર્વ પ્રકારે મનુષ્યનું અહિત કરનારાં છે. છતાં ઘણા મનુષ્યો તેને અધીન થઈ રહે છે, એ મોહવશતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. દાખલા તરીકે આર્થિક દૃષ્ટિએ, નીતિની દૃષ્ટિએ, ધાર્મિક દૃષ્ટિએ, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અને પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં દારૂ મનુષ્યને અતિ હાનિકારક છે, છતાં તે વાત ભૂલીને કેટલાક મનુષ્યો દારૂ પીએ છે. જો કોઈ રાજાને, સત્તાધીશને કે ધનાઢ્યને “તમને અમુક રૂપિયા આપીએ, અને તમે ગાંડા થઈને કાચના તખ્તા કે હાંડીઓ વગેરે ફોડો” એમ કહેવામાં આવે તો તેમને અપમાન લાગે; પણ કેટલાક રાજાઓ, કેટલાક સત્તાધીશો ને કેટલાક ધનાઢ્યો પૈસા ખર્ચી દારૂ પીને પોતાની મેળે ગાંડાં થાય છે, ને મકાનમાંના તખ્તા ને હાંડીઓ વગેરે ફોડે છે! કેટલાક રાજાઓને તથા કેટલાક રાજકુલોને દારૂ તમારા હાવરને-કલેજને-ખુદ હાનિ કરનારો છે એમ ઠોકરોએ અને વૈદ્યોએ સ્પષ્ટ કહ્યા છતાં, અને દારૂના વ્યસનથી શરીરનું આરોગ્ય ગુમાવી ખિસી ખુદ પીડા ભોગવતાં છતાં, તેઓ દારૂનું વ્યસન છોડી શક્યા નથી, અને મોતને શરણુ થયા છે! આ કલ્પિત વાત નથી, પણ ખરેખર વાત છે. નીતિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ દારૂ તજવાયોગ્ય છે. દારૂ પીનારને દારૂના કેદમાં બોલવાચાલવાનું ભાન રહેતું નથી. તે ગમે તેમ એલફેલ બેઠે છે. દારૂડિયા મોટે ભાગે નીતિબદ્ધ અને દુરાચારી હોય છે. ધાર્મિક રીતે જોતાં તો શાસ્ત્રોમાં દારૂનો ભારે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. સુરા પીનાર

બ્રાહ્મણને માટે મોત વિના ખીજી પ્રાપ્તિ નથી એમ શાસ્ત્ર કહે છે. શાસ્ત્રમાં પાંચ મહાપાપી ગણાવ્યા છે, તેમાં સુરા પીનારને પણ એક મહાપાપી તરીકે ગણ્યો છે, અને તેની સાથે ખાવાપીવા આદિનો એક વર્ષ સુધી સસર્ગ રાખનારને પણ મહાપાપી ગણ્યો છે. સુરા ત્રણ પ્રકારની છે ૧ ગોડી, ૨ પેટી ને ૩ માધ્વી મધ ૧૨ પ્રકારનું જણાયું છે. સુરા કરતાં મધથી ઓછા કંઈ ચઢે છે. સુરા ને મધ અનુષ્ઠના શરીર, ઈન્દ્રિયો ને અત કરણને ખગાડનારા હોવાથી ત્યજવાયોગ્ય છે. મુસલમાની ધર્મમાં પણ દારૂનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તે ધર્મમાં તો એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે જે બ્રાહ્મીના ચામડા ઉપર દારૂનું ટીકું પડે તેની પણ અવગતિ થાય છે. ઈસેડ વગેરે દેશો જ્યાં લોકો દારૂ પીએ છે, ત્યાં પણ દારૂને લોકો સારા ગણતા નથી. ત્યાંના વર્તમાનપત્રોમાં 'નોકર નેછએ છીએ' એવા મથાળાવાળી જાહેરખબરોમાં અમુક જરૂરની હકીકત બતાવીને છેવટ લખ્યું હોય છે કે "ઉમેદવાર દારૂ પીનાર ન હોયો નેછએ" ડોક્ટરો દવા તરીકે દારૂ કવચિત્ વાપરે, પણ દારૂનું વ્યસન કરવાની તો તે પણ ના જ પાડે છે. અફીણ વખતે ગ્રીષ્મમાં વર્ષાયા તેથી તે સેવવાયોગ્ય મદ્યાર્થ છે એમ ન જ કહેવાય તે જ પ્રમાણે દારૂનું પણ સમજવું કોઈ પ્રશ્ન કરે કે "આપણા ધર્મમાં જે દારૂ પીવાળી મનાઈ છે તો વામમાર્ગીઓ જે શક્તિના ઉપાસકો છે તે કેમ દારૂ પીએ છે?" આના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવાનું કે, "શાસ્ત્રનો હેતુ હાનિકારક વસ્તુ સાથે ક્રોધને ભેડી હેરાન કરવાનો હોય નહિ. એમાં પણ શાસ્ત્રકારોને હેતુ મનુષ્યને નિયમમાં લાવવાનો અને ક્રમે કરીને તેને શુદ્ધ માર્ગે ચઢાવવાનો છે. જે મનુષ્યો સ્વચ્છ હીપણે વર્તે છે, ગમે તે ખાય-પીએ છે, ને ગમે તેમ ચાલે છે તેમને પકડમાં (શાસ્ત્રાદિની મર્યાદામાં) સેવાનો છે. દેવીને ધર્યાં વિના દારૂ ન પિવાય, દેવીને ધર્યાં વિના માસ ન ખવાય, આમ કહીને શાસ્ત્રો સ્વચ્છ હી મનુષ્યોને ચોતાની સાથે ભેડે છે, ને નિયમમાં આણે છે. શાસ્ત્રમાં

અમુક પ્રસંગે દારૂ પીવાની છૂટના જે વચનો હોય તે પરિસંખ્યા-
વિધિવચન જાણવાં, અને તેનો હેતુ મનુષ્યને પ્રથમ ખુબ પાપમાંથી
- બચાવી અદ્ય પાપપર લાવવાનો, ને છેવટે પાપમાંથી કેવલ
બચાવવાનો છે.

વ્યસની સર્વદા સૂતકી છે અફીણને પ્રત્યેક કામમાં એટલું
ખધું આજસ આવે છે કે તેનાથી નહાવાધોવાનું, પૂજપાઠ
કરવાનું કે પોતાના ધંધાનું કામ યથાયોગ્ય થઈ શકતું નથી.
તેનાથી આચાર પાળવાનું કામ પણ ખની શકતું નથી વ્યસનીનું
નિવાસસ્થાન, શરીર, કપડાં ને મન મલિન હોય છે તેનું અંતઃ-
કરણ ખુબસાગે તમોગુણથી ઘેરાયેલું ને અપવિત્ર હોય છે, તેથી
તેને સદા સૂતકી કહ્યો છે. વ્યમનીનો વ્યવહાર ને પરમાર્થ બને
બગડે છે. તમાકુ પીવી, ખાવી કે સૂઘવી-ઘસવી એ મારું નથી.
તે એક તરેહનું દુર્વ્યસન છે મનુષ્ય ટેવનો બનેલો છે. કુટેવ
ન પાડવી એ સહેલી વાત છે; પણ પડેલી કુટેવ ત્યજવી
એ ઘણી કઠિન વાત છે. જે ખુબ આગ્રહથી હૃદયવડે પ્રયત્ન
કરવામાં આવે તો જ પડેલી કુટેવ છૂટે. પ્રભુ પ્રત્યેક પ્રાણીના
હૃદયમાં વિરાજી રહ્યા છે; તો તમાકુ પીનાર મનુષ્યે પોતાના
હૃદયમાં ધુમાડો ભરીને પ્રભુને મૂંઝવવા એ જોઈએ. કોઈ
કવિએ કહ્યું છે કે —

“જે મુખ અમૃત આરોગીએ, જપીએ હરિના જપ,
તે મુખ ધ્રુવા નીકસે, એ પૂર્વજન્મનાં પાપ.

માણસે ખીડી હોડો કે ચલમ પીવાની ટેવ પાડી
જંગમ જવાલામુખીરૂપ ન જ બનવું જોઈએ. જેના મુખમાંથી
ને નાકમાંથી વારવાર ધુમાડો નીકળ્યા કરે તેને જ ગમજવાલા-
મુખીની નહિ તો ખીજ કોઈની ઉપમા અપાય ? જે ચલમના
કે હોઠાના ધુમાડાથી તે પીનારના હાથમાં કે વચ્ચે રાખેલા
કપડામાં ડાઘ પડે છે તો પછી હૃદય જેવા કામલ સ્થાનમાં
ડાઘ કેમ ન પડે ? ને તેને હાનિ કેમ ન કરે ? વ્યસનીને વસ્તુના
પવિત્રઅપવિત્રપણાનો વિચાર રહેતો નથી. તમાકુનો વ્યસની

એકની પીથેલી એકી બીડી કે દોડો પીએ છે. આથી એકનો એપી રોગ બીજને લાગવા સંભવ છે. વળી ઉચ્ચ વર્ણનો તમાકુ પીનાર કદાચ દોડાની ને બદલાવે, પણ ઉલ્કામાં પાણી તો બીજી ઉતરતી જાતિવાળાનું હોય, તેમાં પવિત્રતા કયાં સચવાઈ ? દોડલી કે ચલમ પીવામાં પણ આવી જ મલિનતા રહેલી છે.

વ્યસનીને જ્યારે જ્યારે પોતાના વ્યસનની તલબ લાગે છે ત્યારે તેને પોતાના કર્તવ્યનું લાન રહેતું નથી. એક વાર એનું બન્ધુ કે કાઠિયાવાડના એક પ્રાંતના અગાઉના એક રાજા શહેરબહારથી પોતાના શહેરમાં આવતા હતા. ત્યાં તે નમરના ઠરવાળ આગળ રૂપેરી દોડાવાળો ને સારો પોશાક પહેરી રજપૂત જેવો જણાતો એક માણસ તેમણે જોયો, એટલે તે રાજાએ પોતાને દોડો પીવાનું વ્યસન હોવાથી તેની પાસેથી દોડો પીવા માટે માગ્યો. ત્યારે તે માણસે જવાબ દીધો :—
“આપુ ! હું મેઘવાળ (દોડ) છું !” રાજા આથી શરમાઈ ગયા ને ત્યારથી તેમણે દોડો પીવાનું વ્યસન વ્યજી દીધું, અને પોતાની કચેરીમાં દોડો પીવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. હજી પણ તે રાજ્યમાં રાજાની કચેરીમાં દોડો પીવાતો નથી. એક દુહામાં દોડાનું સ્વરૂપ ચાલુ વર્ણવ્યું છે :—

“બાંબી વાડી જલસરી, ઉપર ડારી આગ;

જાએ બળઈ બંસરી, નીકર્યો કારો નાગ.”

(જેનો રાફડો (ઉલડો) જલથી ભરેલો છે, તેની ઉપર (ચલમમાં) આગ મૂકી છે, પછી જ્યારે બંસરી (ને-ડાંડી) બળતી (વગાડી-ચુકચુકાટ કર્યો) ત્યારે તેમાંથી કાળો નાગ (ધુમાડો) નીકળ્યો.)

તમાકુના વિશેષ દોષો. દોડાના ધુમાડાને કાળો નાગ કહ્યો છે તે હેતુપરઃસર છે. એ ધુમાડો એરી છે. બહુ આકરી તમાકુ હોય તો તે પીનારને ફેર આવે છે. તમાકુનાં બિયાંમાંથી એરી તેલ નીકળે છે. જે તેનાં અમુક ટીપાં ફૂતરાંને કે બિલાડાને આપવામાં આવે તો તે મરી જાય છે. તમાકુમાં રહેલા એરથી

તમાકુનો ઉપયોગ કરનાર માણસની રોજરી, ફેફસા, આંખો ને મગજ ખગડે છે હોશનું પાણી ઢાળાય ત્યાં ને જીવડા હોય તો તે મરી જાય છે આ પ્રત્યક્ષ હિંમત છે જ્યારે તમાકુ તૈયાર થાય છે ત્યારે તેના પાદડા પર અનેક જંતુઓ થાય છે તેને તે પાદડા પર જળના ડોગળા કઠી મારી નાખવામા આવે છે. પછી તેનો સોડ નાખે છે તેમા પણ ઘણી જીવહિંમત થાય છે. તમાકુ પીનાર મનુષ્ય તમાકુમા મરેલા જંતુઓના શરીરોના ધુમાડો પણ પોતાના ગળામા ઉતારે છે. કોઈ પણ દિવસે આમ કરવું ઉચિત છે ? તમાકુ ખાવાથી પણ મગજ ઉશ્કેરાય છે, ને નખજી પડે છે બહુ તમાકુ ખાનારની વાણીનો વેગ ઘણો વધી જાય છે. તેના જઠરાગ્નિ પર પણ તમાકુના રસની ખરાબ અમર થાય છે તમાકુ (છીકણી) સૂઘનાર માણસ તેના વડે પોતાનું નાક, કપડા, આંખો ને મગજ ખગડે છે છીકણી સૂઘવાથી તેની ઝેરી અસરથી વારંવાર આખ ને નાકમાથી પાણી નીકળે છે, ને એને લઈને આખની જોવાની શક્તિ કમી થાય છે વારંવાર તમાકુનો ધુમાડો લાગવાથી પણ આંખો ખરાબ થાય છે વળી છીકણીના વ્યસનીની નાસિકાઈદ્રિય બહેર મારી જાય છે તેને સુગંધદ્રુગંધની જોઈએ તેવી ખબર પડતી નથી તેની અપવિત્રતાનું તો પૂછવું જ શું ?

“ખાય તેનો ખૂણો, પીએ તેનું ઘર,
સૂઘે તેના લૂગડા, એ ત્રણે ખરાખર ”

તમાકુ ખાનાર મનુષ્ય તમાકુને ચૂનો લગાડીને પછી તેના ઉપર ત્રણ ટપલા મારે છે, તે વિષે કોઈ રમૂજ માણસે કહ્યું છે કે, એ ત્રણ ટપલા તે તેના ત્રણ પિતૃઓને-પિતા, પિતામહ ને પ્રપિતામહને પરતાળ મારે છે-ધિકાર આપે છે !

દેવપૂજનવેળા તમાકુ મૂંઘાય. વા તમાકુનો ફાકડો મોઢામાં નખાય એમાં અપવિત્રતા ઉપરાંત દેવનું અપમાન પણ થાય છે. જે પાસે યેસનારને છાકણીનું વ્યસન ન હોય

તો તેને પણ છીંકણીની અણુ ઊડવાથી છીંકા આવે છે, ને ત્રાસ થાય છે.

તમાકુ પીવાથી કે ખાવાથી પાચનશક્તિ વધે છે, તેમજ તેથી દસ્ત સાફ આવે છે એમ કહેવામાં પણ ભ્રમણા રહેલી છે. કુટેવ પડી જવાથી એવી ભ્રમણા મનુષ્યને થાય છે. જો તમાકુના વ્યસની કહે છે એમ જ હોય તો પછી જે પુરષો ને ઐરફ તમાકુ પીતાં ખાતાં નથી તેનું શું થતું હશે ? શું તે મંદાભિવાળા હોય છે ? ને તેને શું દસ્ત નથી આવતો ? દસ્ત સાફ લાવવો હોય તો તેના ઉપાય કયાં થોડા છે ? સવાર-માં ઊઠીને ઠંડુ પાણી પીવાથી ને પ્રકૃતિમાં શરદી જણાતી હોય તો તે વેળા નવશેકું ગરમ પાણી પીવાથી મળશુદ્ધિ સારી થાય છે. જેને હમેશાં કબજિયાત જણાતી હોય તેણે રાત્રિએ સૂતી વેળા નવશેકું ગરમ પાણી પીવાનું રાખવું, એથી મળશુદ્ધિમાં ઉપકાર થશે.

ખહુ ઉકાળેલા ચામાં ટેનીન નામનું ઝેર પ્રકટ થાય છે. ખહુ ઉકાળેલા ચા પીવાથી, તેમ જ વારંવાર ચા પીવાથી એ ઝેરની અસરથી માણસની પાચનશક્તિ કમી થાય છે, તેને અનાજ ભાવતું નથી, ને તેને લઈને તેનું શરીર નબળું પડે છે. ખહુ ચા પીનારનું મગજ આવેશવાળું થઈ જાય છે, ને તેનો સ્વભાવ ચીડિયો થઈ જાય છે. ચાના વ્યસનથી દૂર રહેવું તે સારું છે. તેમાં પણ હોટેલનો ચા પીવો એ તો કોઈ રીતે યોગ્ય નથી એથી તો બેવડું નુકસાન થાય છે. તે ચા ઊકાવ્યા કરતો હોવાથી તેમાં ટેનીન વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક હોટેલ-વાળા ચાને સ્ટ્રોંગ (આકરી) કરવાને ચાની સાથે અડીણના પોસ પણ ઉકાળે છે. આવો ચા જે પીએ તેને પછી બીજો ચા પસંદ આવતો નથી. વળી હોટેલમાં ચા પીવો તેમાં વટાણ તો પ્રત્યક્ષમણે છે. એક ડોલમાં પાણી ભરીને તેમાં ગમે તેણે પીધેલા પ્યાલા નાંખી ખહાર કાઢી, બીજા ચા પીવા આવનારને ચા ભરીને તે પ્યાલા આપતા જાય છે. આમાં શુદ્ધિ કયાં રહી ?

વળી આથી રોગનો પણ ફેલાવો થાય છે એકા ખ્યાલામા રહેલા રોગના અશથી એકબીજાના રોગ માણસને ચોટે છે કેટલાક ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુ જીવાનિયાઓ તો ધરાનીની હોટેલમા ચા પીવા જતા શીખ્યા છે! આમા કેટલી ધર્મહાનિ છે? આવા અનાચારીઓને શાસ્ત્રોક્ત ધર્મમા શ્રદ્ધા કયાથી રહે? મમજીએ હોટેલનો ચા કદી પણ ન જ પીવો જોઈએ, જો જરૂર જણાય, ને ન જ ચાસે તો એકાદ વાર ચા પોતાને વેર ખનાવરાવીને તે પણ ખદુ ઉકાળ્યા વિનાનો પીવો, પણ હોટેલના ચાથી કે હોટેલના નાસ્તાથી મર્વદા દૂર રહેવું કોઈ કોઈ હોટેલમા ભજિયા તળવામા હનુમાનજીને ચઢેલું સિંદૂરવાળું એગી તેલ વપરાય છે માણસના શરીરને આથી નુકસાન થાય છે ઘેર પણ ત્રણ ચાર વાર ચા ન પીઓ તમે જેટલો વધારે ચા પીશો તેટલી તમારા શરીરને વધારે હાનિ થશે એ ઉઘાડી વાત છે ચા પીવાથી ચા પીનારના શરીરમા રહેલી શક્તિ એકઠી થઈ તેના મગજને જોસ આપે છે, પણ તેનું પરિણામ તેના શરીરમનની નબળાઈમા આવે છે

કોકેન ઘણી ઝેરી વસ્તુ છે, જેને કોકેન ખાવાની ટેવ પડે છે તે પછી મહામુશીબતે મૂકી શકે છે કોકેન માણસને નબળો કરી મૂકે છે સરકારે એના વેપાર ઉપર ઘણું જાપ્તો રાખ્યો છે, છતાં તેના વ્યસનીઓ ચોરીચૂપકીથી વેપારીઓ પાસેથી કોકેન મગાડીને ખાય છે, ને ઠેરાન થાય છે કેટલીક વાર વર્તમાનપત્રમા આ ખાખતના કેસો થયેલા પણ વાચવામા આવે છે

ભાંગ, ગાંજે, ચડસ, માજમ ને ભુરકી ઇત્યાદિ પણ ત્યજવા ચોગ્ય છે. તે કેફી ચીજો છે પોતાનું હિત ઇચ્છનાર મનુષ્યે તેના વ્યસનથી દૂર જ રહેવું જોઈએ શ્રીશંકર ભાગ પીએ છે એ અજ્ઞાની મનુષ્યોની ખોટી કલ્પના છે, છતાં મહાશિવરાત્રિને દહાડે કોઈ મનુષ્યે શ્રીશંકરને ભાગ ધરાવી હોય તેનું મસ્તશિવરાત્ર માત્ર આશ્ચર્ય કરવામા આવે તો તેમા વિરોધ

ગણાય નહિ દેવપ્રમાદની તો કતિફાળ જોઈએ સાગને મહા દેવની પ્રમાદી મણી માનાર્થે સગાર માથે ચઢાવે, પણ વાડકા કે પ્યાલા સરી સાગ પીએ નહિ તેમા પછી પ્રમાદીપણુ રહેતુ નથી કોઈ હઠયોગીએ પોતાના ચિત્તની એકાગ્રતા માટે કોઈ કોઈ વાર સાગ પીએ છે, પણ તે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી તે સાગ તમેાણુ વધારે છે, ને કર્તવ્યનિષ્ઠા શિથિલ કરે છે સાગ પીવાથી માણસનુ મગજ ભમે છે, ને તેની પ્રુદ્ધિ જાડી થાય છે સાગ પીધા પછી મનમા જે તરંગો ઊપજે છે તે તરંગો રોકવા કઠિન છે કોઈ કવિએ કહ્યુ છે કે —

“સાગ લખન તો સેલ હૈ, લહેરા મુશિકલ હોય”

ગાળે પણ ખુબ તુકસાનકારી વસ્તુ છે ગજેરીને ગાળના કૂંને લીધે ઝાડ્યાનુ ભાન રહેતુ નથી તેનુ મગજ સાધારણ પ્રતિકૂલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ઉશ્કેરાઈ જાય છે ગાળે ફેફસાને ખુબ ખગાડે છે ગજેરીને કફ વધવાથી અમાધારણ ઉધરસ થાય છે, ને તેનુ સોહી થટી જાય છે પ્રાણાયામના અભ્યાસમા પોતાના તનમનને ધાક ન લાગે તે માટે પ્રાણાયામના કોઈ કોઈ અભ્યાસીએ અગાઉ થોડો ગાળે પીતા હશે, ને તે પરથી નવરા સાધુવેશધીરીઓમા ગાળે પીવાનુ વ્યસન ચાલુ હશે પવિત્ર સાત્ત્વિક યોગાભ્યાસીઓએ ને અન્ય મનુષ્યોએ આવા કેફી પદાર્થોથી સર્વદા દૂર જ રહેવુ જોઈએ

માણસને કોઈ પણ કેફી વસ્તુનું વ્યસન પહેલે દહાડે થઈ જતુ નથી, પણ અભ્યાસ વડે તે હળવે હળવે મનુષ્યના મનમાં ઘર કરે છે. નહી પોતાના મૂન આગળ ખુબ નાની ઢોય છે, પણ આગળ જતા તે મોટા વહાણુ થાયે તેવી મોટી થઈ જાય છે, તેમ ન્યસનોતુ પણ જાણુવુ એક ક પનીની ઓફિસમા એક કારકુનના ડેસ્ક પર તમાકુની નકસીકામવાળી રૂપાની ડાખની પડી હતી, તે તે ક પનીના યુરોપિયન મેનેજરે ફરતા ફરતા જોઈ, ને તે કારકુનને તેમણે પૂછ્યુ કે, “આ કુપાની ખનાવટ છે ?” કારકુને કહ્યુ “સાહેબ ! એ જુજમાં

ખનેલી છે. ત્યાં રૂપાની આવી નકસીકામવાળી વસ્તુઓ ખહુ સારી થાય છે. બીજે દિવસે તે નકસીકામવાળી ને ચકચકિત રૂપાની ડાખલી ઉપર સાહેબનું મન વધારે ખેંચાયું, ને તેમણે તે હાથમાં લઈને ઉઘાડી તો અંદર તમાકુ બેઈ સાહેબે પૂછ્યું કે, “આ શું છે?” કારકુને કહ્યું કે, “આ છીંકણી છે. તે ખહુ સારી ચીજ છે. આથી માથું દુઃખતું મટે છે, ને મગજનો થાક ઊતરે છે.” પછી ત્રીજે દિવસે તે સાહેબે પાછી તે ડાખલી હાથમાં લઈ ઉઘાડી તો અંદરથી સુગંધ આવવા લાગી. તે વિષે તે કારકુનને પૂછતાં તેણે તેમને ખુલાસો કર્યો કે, “સાહેબ! તેમાં શુભાખના અત્તરનું પૂમડું રાખ્યું છે.” સાહેબે ‘અચ્છા’ એમ કહી તેમાંથી એક ચપટી લઈ તે સહજ સૂંધી. એમ ચારપાંચ દિવસ સુધી સૂંધવાનું કામ ચાલ્યું, ને અંતે તે સાહેબે પણ છીંકણીની ડાખલી ધારી! સંગની એવી અસર છે. મનુષ્ય બે જાત ન રહે તો તે આ પ્રમાણે દુર્વ્યસનમાં ફસાય છે. વ્યસનો મનુષ્યને પરવશ બનાવે છે. વ્યસનોથી મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં તમોશુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ને તેને લીધે આળસ આદિ દુશુણોના મનુષ્યમાં વધારો થાય છે. તે માણસનું શરીર ઈંદ્રિયો ને અંતઃકરણ બગાડે છે, ને ધર્મપાલનમાં તો ખહુ જ સ્તિથિલતા ઉપજાવે છે. સંક્ષેપમાં દુર્વ્યસનો મનુષ્યનો આ લોક ને પરલોક બન્ને બગાડે છે, માટે યોતાનું હિત ધરંદ્રનારે તેનાથી સર્વથા દૂર જ રહેવું જોઈએ.

મોહ મનુષ્યને અત્યંત હાનિ કરનારો છે, માટે તે વિષે વિસ્તારથી કહેવું જોઈએ.

મોહથી મનુષ્યો અનેક તરેહની કુટેવોમાં ફસાય છે. મોહનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે અવળાનું સવશું દર્શાવે છે. નાટક, સિનેમા ને સર્કસો જેવા આદિનો શોખ પણ દ્રવ્યહાનિ, ઉજાગરા ને કુસંગ વડે મનુષ્યને કષ્ટ આપનારો છે; છતાં કેટલાક મનુષ્યો વ્યવહારપરમાર્થનાં યોતાનાં કર્તવ્યોને બાળુ પર મૂકી તેમાં ફસાતા જાય છે, ને પરિણામે ખાયમાણ થાય

છે. સખેદાશ્ચર્ય છે કે કેટલાક માણસોને સંધ્યાકાલે ફરવા જવાનું, સેલસપાટા કરવાનું કે ગામગપાટા મારવાનું ગમે છે, પણ તેમને સંધ્યાવંદન કરવાનું, જપ કરવાનું અથવા પ્રભુસંજન કરવાનું ગમતું નથી.

પંચવિષયો પરનો મોહ, વિષય-ચિ એટલે વિશેષ કરીને ને પચ એટલે બંધન કરનાર. જીવોને વિશેષ કરીને બંધન કરનાર તે વિષય.

એકેક વિષયના મોહથી એકેક પ્રાણીનો પ્રાણની હાનિ થાય છે ત્યારે એકસાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મોહિત થયેલા મનુષ્યની દુર્દશા થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

શબ્દવિષયના મોહથી હરણ પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે, ને નાગ જન્મપર્યંત બંધીખાને પડે છે. અગાઉના વખતમાં કેટલાક શિકારીઓ હરણનો શિકાર આમ કરતા:-તેઓ રાત્રે વનમાં જઈ ઘંટરવાલ નામનાં વાજાં વગાડતા, ને દીવીઓ સાથે તે વનમાં ચાલતા, વાજાંના મધુર અવાજથી હરણો તે શિકારીઓની આગળ દોડી આવે છે, ને વાજાંનો શબ્દ સાંભળવામાં હીન થઈ જાય છે. ને વાજાંવાળા આગળ ચાલે એટલે પાછળના બીજા શિકારીઓ તે હરણોને કાતાંથી કે ખડ્ગોથી કાપતા ચાલે આમ શબ્દવિષય પરની આસક્તિથી હરણોનું મોત થાય છે. નાગ વાદીની મોરસીના નાદમાં પ્રીતિવાળો થઈને રાફડાની બહાર આવી ફેણ ચઢાવી ડાલવા માંડે છે, એટલે વાદી તેની નજર ચુકાવી તેને એકદમ પકડી લઈને તેની ઝેરી દંદિયાં કાઢી લઈ, તેને પોતાની પાસેના કરંડિયામાં પૂરી દે છે. આમ શબ્દવિષય પરના રાગથી તે જન્મપર્યંતનો કેદી થાય છે.

સ્પર્શવિષયના મોહથી હાથી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે. હાથીના દાંતો તથા હાડકાં માટે હાથીનો શિકાર કરનારા કેટલાક મનુષ્યો વનમાં હાથીઓના જવાઆવવાના માર્ગમાં એક મોટો ખડિા ખોદી તેના ઉપર ઝાડની પાતળી ડાળીઓ તથા પાંદડાં અને ઘાસ વગેરે મૂકી તે પર કાગળની હાથણી

ભીમી કરે છે. પછી તેને જોઈ કાંઈ હાથી તેના તરફ દોડતો આવે છે, ને તે એકદમ તે ખાડામાં પડે છે. ખાડામાં એક મોટો શંકુઆકારનો સોઢાનો ખીસો તે સોડાએ ભીમી કરેલો હોય છે, તે વડે તેનું શરીર વીંધાઈ જાય છે, ને તે મરણ પામે છે. તે હાથી ખાડામાં પડ્યા પછી તેના ઉપર તે સોડો મીઠું નાંખે છે. કેટલીક મુદતે તે હાથીનું શરીર સડી જાય છે, ને પછી તેના દાંત તથા હાડકાં કાઢી લઈ તેઓ નેને વેચવા માટે લઈ જાય છે.

રૂપવિષયથી મોહિત થઈને પતંગ અગ્નિમાં પડી પોતાનો પ્રાણ ખુએ છે એ સૌના જાણવામાં છે. ચોમાસામાં મનુષ્યોને તેનો વિશેષ અનુભવ થાય છે.

રસવિષયમાં મોહિત થઈને માછલાં મરણ પામે છે. માછલાનો શિકાર કરનારા મનુષ્યો વાંસની લાંબી લાકડીને છેડે લાંબો દોરો બાંધી તે લાંબા દોરાને છેડે સોઢાનો એક કાંટો જેને ગલ અથવા બડિશ કહે છે તે બાંધી તેમાં રોટલાનો કે માંસનો નાનો કટકો ભરાવી તેને નદી આદિના પાણીમાં નાંખે છે. તે નદી આદિમાંનાં માછલાં તેને ખાવા માટે પોતાના મોઢામાં તે પકડે છે, એટલે એ કાંટો તેના મોઢામાં પેસી જાય છે, ને પછી તે મચ્છીમાર તેને બહાર કાઢી ફેંકે છે, તેથી તે મરણ પામે છે.

ગંધવિષયથી ભ્રમરાનું મૃત્યુ થાય છે. ગંધવિષયના મોહથી “હમણું ઊડું, હમણું ઊડું” એમ વિચારતો કોઈ ભ્રમર સાયંકાલ સુધી કમળમાં બેસી રહે છે, અને સૂર્ય આથમતાં તે કમળ બિડાઈ જાય છે તેથી તેમાં તે ભ્રમર પુરાઈ જાય છે. અતિકઠોર લાકડાને પણ સહેલાઈથી કોતરી નાંખવાના બળવાળો તે તે કમળની બહુ કામળ પાંખડીઓને પણ કાપી શકતો નથી. ગંધમાં લુપ્થ થયેલો તે ભ્રમર શું વિચારે છે? ને તેનું પરિણામ શું આવે છે? તે જુઓ:—

“રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રમાતં,
માસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे,

ह्य मूलत कमलिनीं गज उज्जहार ॥ ”

(રાત્રિ હમણા ચાની જશે, સુદર પ્રભાત થશે, સૂર્ય જાગશે, ને કમળો ઉઘડીને તેની શોભા વધશે કમલના ડાશમાં પુરાયેલો બ્રમર આ પ્રમાણે ચિતન કરતો હતો ત્યાં અરે ! કમલિનીને (કમલના વેશને) હાથીએ મૂલથી ઉઘેડી નાખી !)

રાત્રિએ તળાવમાં જ્ય પીવા તથા જલકીડા કરવા આવેલા હાથીના કે હાથણીઓના ઝપાટામાં કા તો તે બ્રમર કમળના વેશ સાથે ચગદાઈને મરણ પામે છે, અથવા વેશ સહિત તે કમળને હાથી કે હાથણીએ ખાઈ જાય છે તો તે તેમના ઉદરમાં વાસ કરે છે ! મોહનુ પરિણામ શુ ? મોત !

મનુષ્યે વિષયોને પ્રયોજન જોડેલા જ સેવવા જોઈએ. મુમુક્ષુ મનુષ્યોએ વિષયોમાં રહેલા દોષોનું સતત સ્મરણ રાખીને પાંચ વિષયોના ગુલામ ન જ થવું જોઈએ, પણ તે પાંચ વિષયોને જીતવા માટે સતત પ્રયત્ન આદરપૂર્વક કરવો જોઈએ, ને અતે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સાધક જો વિવેકને બહુ બળવાન કરે ને જાગૃતિ સેવે તો જ તેનાથી મોહને જીતી શકાય છે અન્યથા તે જીતી શકાનો નથી. વિષયોને ઓસડની ચેટે સેવવા જોઈએ જેમ ઓસડ વાડકા કે ખાજા ભરી ભરીને ડાઈ પીવું નથી પણ ઓછામાં ઓછું ને ન ચાલે તેટલું જ પીએ છે તેમ મુમુક્ષુએ ધમને ને અર્થને બાધ ન આવે એવી રીતે વિષયોનો ન ચાલે તેટલું જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તે કાળે પણ વિષયોનું કુખદોષતાપણું વિસારવું ન જોઈએ.

જેના અત કરણમાં વિષયદોષદર્શન સર્વદા બન્યું રહે છે તેને વિષયોથી બંધન થવું નથી, ને તેને અદ્ય-વિષયથી તુમિ ઊપજે છે —

“ परिज्ञायोपमुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।

विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥ ”

આ ચોર છે એમ જાણીને સેવેસો ચોર જેમ આપણી સાથે મિત્રપણાને પામે છે, પણ ચોરપણાને પામતો નથી, તેમ વિષયોના દોષો જાણીને આવશ્યક વિહિત વિષયો સેવવામાં આવે તો તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં મોહને કે અતૃપ્તિને ઉપજાવતા નથી, પણ તૃપ્તિને ઉપજાવે છે. ઓળખીતો ચોર આપણે ત્યાં ચોરી કરતો નથી. તે જાણે છે કે જો આને ત્યાં હું ચોરી કરીશ તો તે મને ઓળખે છે એટલે તરત મને પોલીસમાં પકડાવશે. એ પ્રમાણે તે દબાયેલો રહે છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રસંગે મિત્રની પેઠે કામ પણ કરી આપે છે; તેમ દોષદર્શનપૂર્વક આવશ્યક વિહિત વિષયોનું સેવન પણ જાણુ.

મોહની ગહન ગતિ. વિષયોને મેળવવામાં શ્રમ, તેના રક્ષણમાં શ્રમ, તેના અદ્યપસમય જ ઉપભોગ અને જો ભોગમાં અતૃપ્તિ રહે તો તે અતૃપ્તિને પરિણામે દુઃખ. આમ છતાં મનુષ્યે વિષયોથી છૂટી શકતા નથી એ બહુ ખેદની વાત છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

“અજાનન્ માહાત્મ્યં પતતિ શલભસ્તીવદહને,
સ મીનોઽવ્યજ્ઞાનાદ્વિશયુતમશ્નાતિ પિશિતમ્ ।
વિજ્ઞાનંતોઽપ્યેતે વયમિદ્ વિપજ્જાલર્જટિલાન્,
ન મુંવામઃ કામાનહદ્ ગહનો મોહમહિમા ॥”

“નહિ જાણી શક્તિ શલભ^૧ દીપગ્રાણે પડી બળે,
વળી થૈ અજ્ઞાની ગલયુત^૨ પિશિતો^૩ મીન ગળે;
દુઃખોથી ઘેરેલા વિષય જન જાણે તદ્દપિ તે,
નથી દેતા છોડી ગહન ગતિ છે મોહતણી એ.”

વિષયોમાં એકગંધુ સુખ અને હનરગણું દુઃખ છે,^૧ માટે હિતકર-અહિતકરનો, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો તથા લાલાલાસનો વિચાર કરી નકારાં વ્યસનોને તથા નકારા વિષયોને વિવેકી મનુષ્યે છોડી દેવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે સામાન્ય મોહથી મુક્ત થવા માટે સુખેશ્ચ મનુષ્યે શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ તે કહેવાયું.

વિશેષ મોહને-અવિદ્યાને (અજ્ઞાનને) ત્યજવા માટે જડચેતનના વિવેકની જરૂર છે.

પ્રબોધચ દ્રોહ્ય નાટકમાં વિવેક અને મહામોહનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે એક તરફ સત્વગુણના ધર્મોદ્દીપ્તિ ને બીજી તરફ રમેગુણના તથા તમોગુણના ધર્મોદ્દીપ્તિ ચોક્કાઓ છે અને પશ્ચાત્ત મોહ યુદ્ધ નિરંતર ચાલે છે, તેમાં અતે વિવેક મહામોહને પરાજય કરે છે, ને તેને પોતાના ખવિત્ર પ્રદેશની હદપાર કરી મ્લેચ્છોની ભૂમિમાં વાસ કરવા જવાની મહારાજ વિવેક તરફથી આજ્ઞા થાય છે

મનુષ્યના અત કરણમાં વિવેકનો જય થતા મહામોહ આદિ સઘળા દોષો મનુષ્યના હૃદયમાંથી ચાલ્યા જાય છે, ને તેને સ્થાને વૈરાગ્ય તથા શમદમ આદિ શુભ ગુણોનો તેના હૃદયમાં વાસ થાય છે જ્યારે સાધકના પુરુષાર્થથી ને શ્રીસદ્ગુણી તથા શ્રી-ઈશ્વરની કૃપાથી એ પ્રમાણે થાય ત્યારે તેને પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન બહુ અહેલાઈથી થાય છે પરમતત્ત્વનું દૃઢજ્ઞાન જ્યારે મુમુક્ષુને થાય છે ત્યારે તે મુમુક્ષુ મટી મુક્ત થાય છે, અને તેને પોતાના આત્માથી ભિન્ન સઘળું મિથ્યા જણાય છે

જ્ઞાનીને જગત દેખાતાં છતાં તે મિથ્યા શો રીતે લાગે? એમ કોઈ શંકા કરે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે આકાશ આમમાની રંગનું દેખાતા છતાં પણ વિવેકીને તે આસમાની રંગનું નથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે નહિ? તમારે કહેવું જ પડશે કે થાય છે તેવી રીતે જગત દેખાતા છતાં પણ તેના મિથ્યાપણાનો દૃઢ નિશ્ચય જ્ઞાનીને થાય છે

“અમસ્ય જાગતસ્વાસ્ય જાતસ્વાકાશઘર્ણચત્ ।

અપુન સ્મરણં મન્યે સાધો વિસ્મરણં ઘરમ્ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ આ શ્લોક છે તેનો અર્થ એવો છે કે “હે સાધો!-હે ભરદ્વાજ!-આકાશના નીલવર્ણની પેઠે બ્રહ્મા મિથ્યા ઊપજેલા આ જગતરૂપી બમનું ફરીથી સત્યરૂપે સ્મરણ ન થાય એવું તેનું વિસ્મરણ થાય એ હું ઐશ્વર્ય (પરમ

હિતકર કેવલ્ય-મોક્ષ) માનું છું." કેઈ જળાશયને કિનારે જ્યારે આપણે ઊભા રહીએ છીએ ત્યારે તે જળાશયના જળમાં આપણા શરીરનું પ્રતિબિંબ ઊંધું દેખાય છે, છતાં આપણે તેને મિથ્યા દેખાવ સમજીએ છીએ, -આપણું શરીર જળમાં ઊંધું નેતાં છતાં પણ આપણું શરીર ઊંધું થયેલું છે એમ આપણે માનતા નથી. તેલના વાડકામાં કે કોડિયામાં રાખેલી સીધી સળીને વાંકી નેતાં છતાં પણ તેને આપણે સીધી માનીએ છીએ, આ વાંકી નથી, પણ સીધી જ છે એવા નિશ્ચયવાળા રહીએ છીએ. અરીસામાં પોતાનું મોહું નેતાં છતાં પણ તે સાચું મોહું નથી, પણ ખોટું મોહું (પ્રતિબિંબ) છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આ પ્રમાણે દૃઢ બ્રહ્મવિધાનો પોતાના હૃદયમાં ઉદય થવાથી જ્ઞાનીને જગત દેખાતાં છતાં પણ તે મિથ્યા જણાય છે.

એક વસ્તુને બે રૂપે કેમ જોઈ શકાય? જગતને જગત-રૂપે જોવાય, ને પાછું તેને બ્રહ્મરૂપે પણ જોવાય એ કેમ બને? બને. જુઓ, તમારા ગામમાં નાટકમંડળ આવ્યું છે. એ નાટક-મંડળમાંનાં માણસોને તમે ઓળખો છો. હવે તમે એ નાટકનો રાજ હરિશ્ચન્દ્રનો ખેલ જોવા ગયા છો. એ જૂલ વેળા તમે આ હરિશ્ચન્દ્ર ઘણું કષ્ટ વેઠતાં છતાં પણ પોતાનું સત્ય કેવું જળવે છે એમ કહો છો-તેને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે જુઓ છો, ને પાછા કહો છો કે પેલો હરજીવન આ હરિશ્ચન્દ્ર થઈને આવ્યો છે! મતલબ કે તમે તેને હરજીવનરૂપે અને હરિશ્ચન્દ્રરૂપે અર્થાત્ બંને રૂપે જુઓ છો, એ જ પ્રમાણે આ વેણીશંકર તારામતી થયો છે એમ કહો, તમે તે તારામતીના વેશમાં છતાં પણ તેને વેણીશંકરરૂપે ઓળખી શકો છો. વળી રાહિતાશ્વ વગેરે તે નાટકનાં બીજાં પાત્રોને પણ તેમના વેશરૂપે અને તેમના મૂળરૂપે તમે નિશ્ચય-પૂર્વક જોઈ શકો છો. બે તમે નાટકનાં પાત્રોને બે રીતે જોઈ શકો છો તો પંછી બ્રહ્મજ્ઞાની વિશ્વને અને બ્રહ્મને કેમ ન જોઈ શકે?

આત્મજ્ઞાની પ્રાસવ્યવહાર કરે તો પણ તે પોતાના આત્મસ્વરૂપને જૂલતા નથી. એમ નાટકમાં પ્રહસન(હાસ)સમયે

કોઈ હરિશંકરનામનો બ્રાહ્મણ મેમણનો વેશ લઈને આવ્યો હોય, તે પોતાનો વેશ સજવતાં “અસાંકે વાળી રહેનો” એમ કહી પાણી માગે તો તે વેળા ઓરચેરૂટામાં હાજી ગની હાજી ઇસા નામનો મેમણ ગૃહસ્થ તરીકે આવીને બેઠો હોય તે તેને પોતાની પાસેનો કૂંજો આગળ ધરીને કહે કે “ગીનાં રોઢ” તો તે હરિશંકર તેની સામે બેઠે દસશે. તે તેનું પાણી નહિ પીએ, પણ અંદરથી બ્રાહ્મણિયું પાણી આવશે તે પીશે, કેમકે મેમણના વેશમાં છતાં તેને પોતાના બ્રાહ્મણપણાનું વિસ્મરણ નથી. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનીને જગતમાં વિચરતાં છતાં, ને જગતનાં કાર્યો કરતાં છતાં પોતાના પરમશુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતું નથી. તે બોધ (બ્રહ્મબોધ) દઢ હોવો બેઠેએ, અદઢ બોધવાળાને એમ ન થાય.

જડતા-અવિવેક-મૂઠતા-એ પણ તમે ગુણજન્ય મોહનું જ સ્વરૂપ છે. કેટલાક મનુષ્યો દેવનાં કે મહાપુરુષનાં દર્શન કરવા જાય ત્યારે, અથવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આદિ પૂજ્ય જનોને કે વયોવૃદ્ધો મળે ત્યારે પોતાના બે હાથ ઊંચા કરી ‘જ જ’ એમ બોલે છે, અને માથું નમાવતા નથી. કોઈ વિવેકી તેમની આવી પ્રવૃત્તિ બેઠેને કહે છે કે તેમના વાંસામાં અભિમાનરૂપી વા પાપના સંસ્કારરૂપી કોશ રહેલી છે તેથી તે કેમ નમી શકે? અથવા કેમ જાણે માથું નમાવવાથી પોતાના માથા પરનો પાપનો પોટલો પડી જાય, ને પોતે હલકા થઈ સંસારસાગર તરી જાય તેની તેમને ખીક લાગતી હોય તેથી તે નમતા નથી. દેવાદિને નમવા વડે તમારે તમારા હૃદયનો તેમના પ્રતિ સંકલિતતાવ જણાવવાનો છે. જેઓ દેવને ધરવાની દ્રવ્યાદિ વસ્તુ અભિમાન વડે કે જડતા વડે દેવ સણી ફેંકે છે, ને દેવને નમતા નથી તે પ્રજ્વળે ખલ્લે કોલકું પાપ બાંધે છે.

મનુષ્યે વ્યાવહારિક વિવેક પણ જાણવો બેઠેએ. જનામાં બોલવા આદિનો વિવેક (સચ્ચતા) ન હોય તે મૂર્ખની પંક્તિમાં ગણાય છે. વાણી જીવાત્માના પ્રતિનિધિરૂપ છે, માટે મનુષ્યે બોલવામાં ખતુ વિવેક રાખવો બેઠેએ. માણસના બોલવા

ઊપરથી તેની કિંમત થાય છે. કાંઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ન જારજાતસ્ય લલાટશૃંગં, કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ ।
યદા યદા મુંચતિ વાક્યચાણં, તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્॥”

(વ્યલિચારથી ઊપજેલા મનુષ્યના કપાળમાં કાંઈ શિંગડું હોતું નથી, અને સારા કુળમાં જન્મેલાના હાથમાં કાંઈ કમળ હોતું નથી; પણ જ્યારે જ્યારે તે મનુષ્ય વચનરૂપી ખાલુને મૂકે છે ત્યારે ત્યારે તેની જાતિ ને તેના કુલનું પ્રમાણ (જ્ઞાન) થાય છે.)

પરમાર્થમાં તો વિવેક એ ભવસાગરની આગબોટ છે. તે વડે ભવસાગર સુખપૂર્વક તરી શકાય છે. જો મનુષ્ય જડ-ચેતનનો વિવેક પ્રાપ્ત કર્યો, તો પછી બીજા અગત્યના સાધનો તેની પાછળ તેને સહેજે આવી મળે છે.

૬ : પરનિંદા

સ્વદોષ જુઓ, પરદોષનું કથન ન કરો. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ પોતાના અંતઃકરણ, ઈંદ્રિયો ને શરીરમાં રહેલા દોષો જોવાને તત્પર હોતો નથી, ને પારકા દોષો જોવા માટે સર્વદા તત્પર હોય છે. બીજામાં દોષ ન હોય તો પણ તેનામાં દોષનો આરોપ કરી તેનું કથન કરવામાં ઘણાને ખુબ આનંદ આવે છે, પણ પરનિંદા કરવી એ યોગ્ય નથી. મનુષ્ય પારકી પંચાત ન કરતાં પોતે સુધરવું જોઈએ. એક મંત્રપુરુષ કહે છે કે:—

“તુજે દુરાની કહા પડી, તુ અપની નીવેડ;
તેરા નાવ સમુદ્રમે, ખેડ ખેડ અર ખેડ.”

(તારે બીજાની શી પડી છે? તારું પોતાનું કામ નીવેડ. તારું વહાણ સમુદ્રમાં છે, તેને તું ચલાવ, ચલાવ ને ચલાવ, અર્થાત્ તારે પારકી પંચાત શા માટે કરવી જોઈએ?)

જો મનુષ્ય પરનિંદા કરે છે તે મનુષ્ય મહામૂત્ર દિસરડ-નારા ભગી જોવો છે. ભગી તો પૈસા લઈને પારકા મળ

વહન કરે છે, પણ નિદ્રક તો વગર પૈસે પરના પાપસ સ્કાર રૂપ મળ ઉપાડે છે મળમૂલવાળી જગા સાફ કરનાર ભગીનું નિષ્પ્રજનું, (વાઝિયાનું-સતાન વિનાની સ્ત્રીનું કે પુરુષનું,) અસાધારણ સોભીનું, (કજ્જનનું) અને ધોળીનું મુખ સવારમાં જોવાનું ઘણા માણસો પચદ કરતા નથી પરનિદ્રક ભગીના કે ધોળીના જેવું કામ કરે છે, ને આયિક દષ્ટિએ તો ભગી કે ધોળીના કરતા પણ તે કિતરતો છે, કેમકે પારકો મળ ઉપાડતાં કે ધોતા છતા કાંઈ પેદા કરતો નથી

જીભ બે પ્રકારે મારે છે જે પ્રવૃત્તિથી પુણ્યસન્કારો નાશ પામે ને પાપમસ્કારો પડે તેવી પરનિદારૂપ પ્રવૃત્તિ શા માટે કરવી? પણ ઘણાની જીભને જોલવાનો એવો કુસ્વભાવ પડ્યો હોય કે કે તેઓ તેને અટકાવી શકતા નથી જીભમા હાડકું નથી એટલે ને આમે ચાલે ને તેમે ચાલે! પ્રભુએ આખ કાનને ખુલ્લા રાખ્યા છે, અને જીભને તો ૩૨ દાંતરૂપ પહેરે ગરિની વચ્ચે મૂકી છે ઉપરાત હોહરૂપી બે ખારણાવાળા મુખ રૂપી કિણામા નેને પૂરવામા આવી છે, છતા તે શાત રહેતી નથી

જ્ઞાનીના દ્રવ્યકર્મની વ્યવસ્થા શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે જ્ઞાનીનું શરીર છૂટે છે ત્યારે તેમના દ્ર વાહિનો વારસો તેમના પુત્રને વા શિષ્યને તેમના શુભ કર્મનું ફળ સેવા કરનારને, અને તેમના પાપકર્મનું (અજાણે કાંઈ પાપ થઈ ગયું હોય તેનું) ફળ તેમની નિદા કરનારને મળે છે આવી ગતે પોતે પાપ નહિ કર્યા છતા પણ પોતાની જીભને વશ નહિ રાખવાથી નિદ્રકને અન્યનું પાપ ભોગવવું પડે છે, ને તે વડે દુ ખનો અનભવ કરે છે

જોલવામા કે સાભળવામા પણ સાર નરસુ જોવું જોઈએ વવહારના બીજા કામેમા સાર નરસુ જોવાય છે તો જોલવામા કે સાભળવામા પણ સાર નરસુ જોવું જ જોઈએ કાપડિયાને ત્યા કાપડ લેવા જાય ત્યારે માણસ સાર માર્ક બરાબર તપાસે છે, સાવ પણ બરાબર પૂછે છે, અને અત

કરણથી ખાતરી કરીને પછી જે જોઈતું હોય છે તે લે છે. મનુષ્ય શાક લેવા ન્તય ત્યારે પણ સારાનરસું જોઈને અને લાવ પૂછીને શાક લે છે, અને વ્યવહારમાં ખીજાં કાર્યો પણ માણસ પસંદ કરીને કરે છે, પણ જોડવામાં ઘણાં માણસો સારાનર-સાનો વિચાર કરતાં નથી એ કેટલું જોડું છે? સમજીએ તો તોળીને જરૂર જેટલું જ જોડવું જોઈએ, અને તે સત્ય, પ્રિય ને હિતકર હોવું જોઈએ. પરનિંદા એ ખૂબ અઘટિત પ્રવૃત્તિ છે. વિવેકી પુત્રો એવી પ્રવૃત્તિ કદી કરતા નથી. ભેંસનાં શિંગડાં ભેંસને સારે એમ તેઓ સમજે છે. વિશાળ વિશ્વમાં અનેક પ્રકૃતિવાળાં માણસો છે. જે કરશે તે ભોગવશે, માટે આપણે આપણું લાવિ ન જગાડવું. પરનિંદા કરવામાં સમયનો દુર-પયોગ ન કરો. ખીજાં કામ ક્યાં થોડાં છે? મનુષ્યે પરનિંદા કરવી નહિ, તેમ તે સાંભળવી પણ નહિ. “અબ્રહ્મણ્યમ્—” અપવિત્ર-અશાસ્ત્રીય-અયોગ્ય-ગણી પરનિંદાને ત્યજો.

સૌથી મીઠું શું? આશ્ચર્ય છે કે નિંદા નરકપ્રાપ્તિ કરાવનારી છતાં પણ કેટલાક માણસને તે મીઠી સાકર જેવી લાગે છે! એક મહેતાજીએ પોતાના નિશાળિયાઓને પૂછ્યું કે “સૌથી મીઠી વસ્તુ કઈ?” ત્યારે કોઈ છોકરોએ કહ્યું કે લાડુ, કોઈએ કહ્યું કે જલેબી, કોઈએ કહ્યું કે દૂધપાક, ને કોઈએ કહ્યું કે મધ. તે સાંભળી મહેતાજીએ કહ્યું કે:—“એ બધાં મીઠાં છે ખરાં, પણ લોડોના મોટા ભાગને સૌથી મીઠી તો પરનિંદા જ લાગે છે.”

જગૃતિ રાખ્યા વિના વ્યવહારમાં સ્વાર્થ ન મુદ્ધાય તો પછી પરમાર્થ તો કેમ સધાય? પાણીનો નીચે જવાનો સ્વભાવ છે તેમ ઈદ્રિયો અંતઃકરણ પણ નીચે જવાના સ્વભાવ-વાળાં છે. દુકાનદાર કેટલી સાવધાનતાથી કામ કરે છે! માલ શા ભાવે આવ્યો છે, તેના પર ખર્ચ કેટલું ચઢ્યું છે, અને શા ભાવે વેચીશું તો વધારે નફો થશે. આ બધું જોઈને વેપારી માલનો ભાવ નક્કી કરે છે. વળી બજારમાં અમુક માલની પુરાંત

કેટલી છે, નવી આવક કેટલી અને ક્યારે થવાનો સંભવ છે, અને તેની માગણી કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ પણ તે શાવ ઠરાવવામાં રાખે છે પરમાર્થમાં તો જે દિનારાને વસીને ઘોઘખંધ નીચાણમાં ચાલી જતી નદીના વેગના જેવા ઈદ્રિયોના ને અંત-કરણના ખાલ વેગને રોકવાના છે, અને એટલા માટે જ તેમાં બહુ સાવધાનતા રાખવાની છે

ધીમે ધીમે ઉપરામતા પ્રાપ્ત કરો. ઈદ્રિયઅત કરણના વેગને રોકવાનું કાર્ય ઉતાવળથી થઈ શકે એવું નથી, માટે શીલગવાને “શનૈ શનૈઽપરમેત્”-ધીમે ધીમે ઉપરામ પ્રાપ્તુ એમ-શ્રીમુખે કહ્યું છે ડાઈ કવિ પણ એમ જ કહે છે—

“ગોલાહલી ગોહલી, ખાખરહલી વાહ,
ધીરેધીરે છાડીએ, જ્યમ સરોવર છાડે પાણ ”

(જેમ ખાખરાની વાહ ધીમે ધીમે ઓછી થતી ચાલે છે, અને જેમ સરોવર (સરોવરનું જળ) પાણને ધીમે ધીમે મૂકતું ચાલે છે, તેમ ગોવાની (હવકા માણસોની) મૈત્રી ધીમે ધીમે મૂકી દઈએ)

ઈદ્રિયોના ને, અત કરણના અયોગ્ય ખાલવેગો-વિકારો-કુસ્વભાવો-એ ગોલા જેવા છે તેને મનુષ્યથી સત્વર ત્યજી શકાતા નથી તેથી ધીરે ધીરે તે ત્યજવા બેઠાંએ ત્યજવા પછી તો કાળે કરીને તેનું સ્મરણ પણ જવું રહે છે

કાળ એ વિસ્મરણનું ઔપદ્ય છે:—

“હીન ગણુતા માસ ગયા, વર્ષ આતરિયા

[સુરત ભૂલી સાહિબા, નામે વીસરિયા ”

ડાઈ વિધવા સ્ત્રીની તેના પતિ સંબંધેની સ્થિતિ ડાઈ કવિએ ઉપર પ્રમાણે કહી છે દિવસો ગણુતા ગણુતા મહિના વીત્યા, મહિના વીતતા વીતતા વર્ષોનું અંતર પડી ગયું, હવે તો એ સ્ત્રી પોતાના પતિની સુરત-શિકલ-મુખાકૃતિ-પણ ભૂલી ગઈ અરે! તેનું નામ પણ વીસરી જવાયુ! પોતાના પુત્રના કે પતિના મૃત્યુથી જે સ્ત્રીનું રહન રોક્યું રોકી શકાયું નહોતું તે જ

સ્રી પોતાના નિકટના સગાના વિવાહના સમયમાં “આજ
 ઇંડરિયો ગઢ જિત્યાં રે આનંદ ભયાં” એવાં વિવાહનાં ગીતો
 ગાય છે ! મનુષ્યનું અંતઃકરણ સ્થિતિસ્થાપક સ્વભાવવાળું છે.
 કાળ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પડેલા સંસ્કારને ઘસી નાંખે છે.
 મનુષ્યના હૃદયનો ઘા (દુઃખ) ધીરે ધીરે રુઝાતો જાય છે. મનુષ્ય
 પોતાના કારી દુઃખને પણ અંતે ભૂલી જાય છે. આ પ્રમાણે
 મનુષ્ય જો ધારે તો તે પોતાની કુટેવો ધીરે ધીરે છોડી
 શકે છે.

મુમુક્ષુની મહાજાગૃતિ. જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે સર્વદા જાગૃત રહેવાનું
 છે, ક્યારે પણ ગાફલ રહેવાનું નથી. તેણે પોતાની ઈન્દ્રિયોને
 તથા અંતઃકરણને શત્રુની પેઠે સંભાળવાનાં છે. છેલ્લી ઘડી સુધી
 તેમનો વિશ્વાસ કરવાનો નથી. તેમાં પણ મનુષ્ય જ્યારે પારકે
 ઘેર જાય ત્યારે તેણે પોતાની ઈન્દ્રિયોને ખડુ વશ રાખવી જોઈએ.
 તે સમયે તેણે નેત્ર ઉપર અને વાણી ઉપર ખરાબર કાબૂ
 રાખવો જોઈએ.

ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષને ખરાબર સંભાળો, નહિ તો તે
 ખળી જશે. માળી આંખાનું ઝાડ ઉછેરવા મજીટ, કેટલી સંભાળ
 રાખે છે ? તેને તે આરી વાડ કરે છે, વિશેષ તાપથી તે ખળી
 ન જાય તેને માટે તેને કુળોની છાયામાં ઉછેરે છે, અને જરૂર
 પડે તો તેની આસપાસ શુભપાટ ખાંધી તેનું ઊના વામુથી રક્ષણ
 કરે છે. જેના હાથપગ ધૂળથી ખરડાયેલા છે એવો અભણ
 માળી પણ પોતાને ઉછેરવાના વૃક્ષને માટે આવી સંભાળ રાખે
 છે ત્યારે આપણે જો નિષ્કામકર્મ, પ્રભુભક્તિ, યોગ કે બ્રહ્મજ્ઞાન-
 રૂપી કલ્પવૃક્ષને ઉછેરવા માગતા હોઈએ તો આપણે તેનું કેટલી
 સંભાળથી રક્ષણ કરવું જોઈએ ? મનુષ્ય જો વાસ્તવિક અમરતા
 આપવાના હેતુરૂપ ધર્મનું માહાત્મ્ય સમજતો હોય તો તેણે
 ધર્મના રક્ષણ અને વૃદ્ધિને અર્થ પોતાની જીભ ઉપર ઘણો
 કાબૂ રાખવો જોઈએ. અયોગ્ય વાર્તાલાપ કે પરિનિંદા કરીને
 તેણે પોતાનું ધર્મખળ ન જ શુભાવધું જોઈએ.

રાખવાળું ને મહાસારતત્ત્વ યુદ્ધ જીત ઉપર ઠાળૂં ન રાખવાથી થયું છે. જો સીતાજીએ લક્ષ્મણજીને ને દ્રૌપદીએ દુર્યોધનને કટુવચન ન કહ્યા હોત તો કદાચ એ બંને યુદ્ધના પ્રસંગો ન ઉપસ્થિત થયા હોત.

સમજીએ અને તેમા પણ મુમુક્ષુએ તો ખાસ કરીને “જાતને જા, ને મરતાને મર” ન કહેવું જોઈએ, કેમકે અયોગ્ય બોલવામા લાલ કાઈ નથી, ને નુકસાન તો થાય છે જ નિદાનો વિષય પૂરો કરતા છેવટ કહેવાનું કે જીતને ધૈર્ય ને જાગૃતિથી ખડું વશ રાખો, અને પાપના સંસ્કાર પાડનારી પર-નિદાથી બચો.

૭ : ભય

ભય રાખવાથી થતી હાનિ. ભય એટલે ત્રાસ, આ પ્રસંગથી મારુ અનિદ્ર થશે, મને આવી શક્યજી થશે, અને મને આવી દુઃખ આવી પડશે એવા એવા વિચારથી મનુષ્યના અત કરણમા જે ત્રાસ થાય છે તે ભય છે એ ભય વડે મનુષ્યના શરીરાદિમાં ઓછાવધતો કે પ જોખજો છે વ્યવહારમા ભય રાખવાથી માણસથી પોતાના ધધામા નિષ્કેપ પ્રવૃત્તિ ધર્મશક્તિ નથી વળી જે માણસ હાનિ થવાના ભયથી વારવાર ધધા ખદસે છે તે આગળ વધી શકતો નથી કહેવત છે કે “પથર પણ પડયો પડયો વધે” જે વારવાર ધધા ખદસે છે તેનો જૂના પિધાનો અનુભવ નકામો થાય છે ને નવા ધધાનો અનુભવ મેળવવામા તેને પુન પુન નવો શ્રમ કરવો પડે છે.

આ વિશ્વમાં કોઈપણ પ્રાણીને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હોતી નથી. મનુષ્યે શુભાશા અને નિર્ભયતા રાખવી. આ સારમા સુખ અને દુઃખ બંને રહ્યા છે પ્રત્યેક ધધામા પણ અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા બંને હોય છે પ્રત્યેક ધધામાં કાઈ ને કાઈ પ્રતિકૂળતા રહેલી હોય છે, તેથી જો મનુષ્ય માત્ર

પ્રતિકૂળતાનો જ વિચાર કર્યા કરે તો ધંધો જ ન કરી શકે. વળી કેટલીક વાર પોતાના પૂર્વજન્મના પાપને લીધે મનુષ્ય પોતાના ધંધામાં સફળ થતો નથી શામળકવિએ કહ્યું છે કે: “કર્મહીણો ભે ખેતી કરે, દુકાળ પડે કે ખળદ જ મરે.” વિશ્વમા કોઈ પણ સ્થળ કે સ્થિતિ એવાં નથી કે જેમાં ઓછી-વધતી પ્રતિકૂળતા ન જ હોય. આમ હોવાથી ધંધાદારી મનુષ્યને જરૂરનું છે, કે તેણે પોતાના ધંધામાં શુભાશા, શાંતિ અને નિર્ભયપણું રાખવું ધંધામાં નિર્ભયપણું અને શાંતિ ત્યારે જ રહી શકે કે જ્યારે માણસ પોતાની શક્તિનો પૂરો વિચાર કરીને ધંધો કરે ત્યારે જ આગળ સાહસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે સાહસ પણ વિવેકયુક્ત ને હૃદવાળું હોવું જોઈએ વિવેક વિનાનું ને હૃદબહારનું ન હોવું જોઈએ.

જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ નિર્ભય રહો.

નિર્ભયપણું-અભય-એ દૈવીસંપત્તિ છે. ભગવાને ભગવદ્-ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં છવીશ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં તેને પહેલી દૈવીસંપત્તિરૂપે મૂકી છે અભયવિના મનુષ્ય કોઈ-પણ કામમાં મન મૂકીને પ્રવૃત્તિ ન જ કરી શકે

“આ તો ભગત થઈ ગયો,” “આનો વ્યવહાર હવે કેમ ચાલશે ?” “આ તો સાધુ થઈ જશે” એવી એવી અણસમજી માણસોની વાનો સાલણીને ભે જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય પોતાના મનમાં ભય પામે તો તે પરમાર્થનું સાધન શી રીતે કરી શકે ? તેણે તો મતશાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ ને મહાપુરુષો શુ કહે છે તેનો જ વિચાર કરવાનો છે, ને તે વડે તેણે જે કર્તવ્યનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હોય તેને જ તેણે નિર્ભયપણે વળગી રહેવાનું છે બાકી સંસારમાં તો.—

“જાકી જેસી બુદ્ધિ હૈ, તૈસો કહે બનાય,

વાકો ખૂરો ન માનીએ, લેન દહાને જર્થ ?”

અકલ ઊછીની મળતી નથી, માગી મળતી નથી, ભાડે મળતી નથી, તેમ વેચાતી પણ મળતી નથી. એ તો જેની પાસે જેવી ને જેટલી હોય તેનો તે ઉપયોગ કરી શકે છે.

પગિત્રામ વિચારીને વર્તવું, પણ ભય આવ્યા પછી તો તેની સામે ધવું. પ્રત્યેક કાર્યનો આરભ પોતાની શક્તિ, પોતાને મદાય કરનારા, ને પોતાની આમપામની કિયતિ આદિ જોઈ પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો તેની ના નથી, પણ પ્રત્યેક કાર્યમાં જોઈએવધતા વિદ્ન કે ભય તો હોય છે જ, અને તે વિદ્ન કે ભય આવે ત્યારે તેનાથી ડરી ન જતું એ વેળા તો હૃદયમાં પૂરતું ધૈર્ય રાખી પોતાના સવળા બળથી તેની સામે યત્ન વનમાં ચાલતા સિંહનો અચાનક ભેટો થઈ જાય તે વેળાએ જો ધૈર્ય રાખી તેની સામે ત્રાટક કરી ચાલવામાં આવે તો તે હરકત ન કરતા પડખે ઘળી ચાલ્યો જાય છે એમ કહેવાય છે એ જ પ્રમાણે ધૈર્ય ને ઉદ્યોગવડે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં આવવાના વિજ્ઞાને પણ ખસેડી શકે છે ભય પામવાથી કાંઈ આવવાનું વિજ્ઞા હર થઈ જતું નથી જીવદું તેથી મનુષ્યની કાર્ય કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને તેથી હાનિ થાય છે મનુષ્ય જો ભયના જ વિચાર કર્યા કરે તો તેના શરીરમાં ઠપ-પુજરો થાય છે, જ્યાં ત્યાં તેને વિદ્ન જ જણાય છે, ને તે પછી કોઈ પણ નાનામોટા કાર્યમાં શાંતિથી સુચિતિ કરી શકતો નથી.

મન એક સાથે બે કામમાં જોડાઈ શકતું નથી. જો મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાના વિચારોમાં રોકાય તો તે ચાલતું કામ કરી શકે નહિ જે અવકાશના સમયમાં પણ પોતાના ધધાને લગતા જ વિચારો કર્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પ્રબુલજન કરવાને સમયે પણ પ્રબુલજન કરી શકતો નથી પૂજપાઠ કરતાં પણ તેના અત-કરણમાં ધધાના જ વિચારો કીડીઓની પેઠે ઊભરાય છે દ્વિધા-વૃત્તિ કાર્યની વિવાતક છે, માટે જ કોઈ ભ્રમ કહે છે કે —

“ખસા એક ગયદ હોઈ, કયુ કરી બધીસી વારી ?

માની કરે તો પિયુ નહિ, પિયુ તો માની નિવારી”

(મનરૂપી ખીચો એક છે, અને જગતરૂપી ને પરમાત્મા-રૂપી એમ હાથી બે છે, તો તે એક ખીચે તે પરસ્પર વિરોધ-વાળા બે હાથી કેમ બધાય ? મન જો આ બજારી જશે ને

તે ખગડી જશે એવા સયથી સંસારકાર્યનું જ ચિંતન કર્યા કરે તો પછી પરમાત્મામાં તે ન જ રોકાય, પણ જો તે ચિંતન મૂકી દે તો પિયુ જે પરમાત્મા તેના સ્મરણધ્યાનમાં તે સુખપૂર્વક રોકાઈ શકે. સંસારની વૃણા કરે તો પ્રભુ ન મળે, અને પ્રભુની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા કરે તો સંસારની વૃણા દૂર કરવી જોઈએ.)

શ્રીકૃષ્ણભગવાનની આજ્ઞાથી ઉદ્ધવજી ગોકુળમાં ગોપીઓને ઉપદેશ આપવા ગયા. તે વેળા ઉદ્ધવજીએ તેમને કહ્યું કે:—
“પ્રભુએ કહેવરાયું છે કે તમે મારા વિયોગથી દુઃખી ન થાઓ, પણ હૃદયમાં મારું ધ્યાન કરો; હું તમારી પાસે જ છું એમ વિચારો.” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગોપીઓએ તેમને કહ્યું કે:—

“ઓધો ! મન ન સયે દશવીશ, એક હતો સો ગયો શ્યામસોં અથ કો આરાધે ઇશ ?” (હે ઉદ્ધવ ! મનુષ્યને કાંઈ દશવીશ મન પ્રાપ્ત નથી, અમારું મન તો એક જ હતું, ને ને પ્રભુની સાથે ગયું છે. હવે તમે કહો છો તેમ પ્રભુનું ધ્યાન કોણ કરે ?)

શુભાશા રૂખો, ને પ્રભુની કૃપા માગો. એમ કરવાથી કાર્ય સારું થશે. કેટલાક મનુષ્ય એવા ડરકુ હોય છે કે પોતાનો છોકરો જરા માંદો થયો કે હાય હાય શુ થશે ? પોતાની ઝેરી માંદી પડી તો હવે કેમ થશે ? જે વેપારમાં ખોટ આવશે તો મારો વ્યવહાર કેમ ચાલશે ? આવા આવા સયના ખોટા ખોટા વિચારો-દુર્લાવનાઓ-કર્યા કરે છે. આથી શો લાભ ? થવાનું તો હજી સવિધ્યના ગર્ભમાં છે, ત્યાં આગળથી અવળી લાવનાઓ કરીને વગર કારણે શા માટે દુઃખી થવું ? વળી અશુભ લાવના કર્યા કરવાથી તેનું પરિણામ પણ ઘણી વાર અશુભ આવે છે, ને તેથી દુઃખ વધે છે તેથી ઊલટું જે શુભાશા ને શુભલાવના રાખવામાં આવે, ને સ્વકર્તવ્યનું આચરણ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો વર્તમાનમાં શાંતિ રહે, ને એમ કરવું એ એક પ્રકારનું તપ છે તેથી તે તપ વડે પ્રભુની કૃપાથી અનુકૂળ સંયોગો પણ કદાચ આવી મળે. સવિધ્યની

બધી લાંબીઓ ઢઠાપેલી છે તેને માટે વિપરીત અનુમાન કરી અમનુષ્યે કુખી ન થવું જોઈએ

શુભકાર્ય કરવામાં બીજાને ભય રાખવો નહિ. એવા નબળા હૃદયના મનુષ્ય પણ હોય છે કે જેમને સધ્યાવદન, આસનાભ્યાસ, પ્રાણાયામ કે જપાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા પણ બીજાને ડર લાગે છે. બીજાઓ મારું હાત્ય કરશે, મને ભગત ગણશે, મારું વાકું બોલશે, અથવા મારી નાંતમા મારી ટીકા કરશે એવા એવા ભયના વિચારો તેના દુર્બળ હૃદયમાં નિરતર ઊઠ્યા કરે છે તેમણે વિચારવું જોઈએ કે —

“વિદ્યતે ન યત્તુ વદ્ધિદુષાય સર્વલોકપરિતોષકરો ય ।

સર્વથા સ્વહિતમાચરણીયં કિં કરિષ્યતિ જનો વહુજલ્પ ॥”

(આ વિશ્વમાં બધા માણસોને સતોષ આપનારો કોઈ પણ ઉપાય વિધિમાન નથી, માટે સર્વ પ્રકારે પોતાનું કલ્યાણ થાય તેવું શુભ આચરણ કરવું ખડું બકવાદ કરનારા માણસો શુ કરવાના છે ?)

બધાંને રાજી ન જ રાખ્યા શકાય. ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ, તેમાં પણ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસના પેટા વિભાગો હોયો રહ્યા જેની જેવી પ્રકૃતિ તેને તેડુ ગમે વળી ઘણા તો એવા રહ્યા કે તેમને પોતાનું સારુ લાગે, બીજાનું સારુ ન જ લાગે છુડને સૂર્ય ન રહે, વિરહિણીને ન ચોરને ચંદ્ર ન ગમે, અને દુર્જનોને મજાજનો ન ગમે એ લોકપ્રતિજ્ઞ વાત છે શ્રીરામના અને શ્રીકૃષ્ણના જમાનામાં પણ તેમની નિહા કેટલાક કમતા, માટે પોતાનું હિત ઇચ્છનારે વિપરીત વિચારવાળાના વા દુર્જનોના કથનને ન ગણકારી શાસ્ત્ર, સત્પુરુષો ને સદ્ગુરુ શુ કહે છે તે જોવું, ને નિષ્કપપણે શુભમાં પ્રવૃત્તિ કરવી બધાંને રાજી રાખવાની ઇચ્છા તે લોકવાસના છે, ને તે મોક્ષમાર્ગથી રોકનારી હોવાથી ત્યજવાયોગ્ય છે.

અજ્ઞાનીના કથનની ઉપેક્ષા રાખો. કૃતગના ભસવાની સામે માણસો ભસવા મંડી પડતા નથી, નેમજ કાગડાની સામે

પણ માણસો કઠ્કશ શબ્દો બોલતો નથી. શ્રીમધુસૂદન સ્વામી કહે છે કે: “આમસિંહની(કૂતરાની) સામે વનનો સિંહ અવાજ કરતો નથી.” કૂતરાં ભસે છે તેની સામે હાથી ભેતો પણ નથી. માણસો પોતાની ખુદ્ધિ પ્રમાણે બોલે છે. માંસ, લસણ, ડુંગળી ને દારૂ ઇત્યાદિ અલશ્ચ્ય ને અપેય પદાર્થનું ભક્ષણ તથા પાન કરનારા તે તે પદાર્થને વખાણે તેથી તેમાં આપણને કલેશ કરવાનું કારણ નથી, તેમ તે વખાણુ સત્ય છે એમ માનવાનું પણ કારણ નથી. આહાર, પોશાક ને લાવામાં બધાનો એક મત ન થાય. ગામને મોઢે ગળણું ન બંધાય, અને નદી, તળાવ કે કૂવાને પણ ગળણું ન બંધાય, સૌ પોત-પોતાની ખુદ્ધિ અનુસાર બોલે છે. પતિવ્રતાશિરોમણિ સીતાજી જેવાંની પણ નિંદા કરનાર ઘોળી નીકળ્યો હતો! સારામાં સારા પુરુષની પણ નિંદા થાય છે, તો પછી મધ્યમસ્થિતિના માણસે બીજાની નિંદાથી શા માટે ડરવું? ઘરમાં પણ આપણને બધા ન વખાણે. એક ઘરમાં પાંચ માણસ હોય તે બધાનો અભિપ્રાય એક ન હોય, ને તેથી પરસ્પર જરા જરા મન દુઃખાવાના પ્રસંગ આવે, તેમાં સહનશીલતા ને નિર્ભયપણુ રાખ્યા વિના છૂટકો નહિ. સંસ્કારની ભિન્નતાથી રચિની પણ ભિન્નતા હોય છે પાડોશી, ગામના લોકો ને દેશના લોકોમાં પણ અભિપ્રાય ભેદ હોય છે, માટે આપણી પ્રકૃતિ ને આપણા વિચાર સારા ગણાવા જ નેહએ એવી દુરાશા ન રાખવી. સંતપુરુષો તો પોતાના નિંદકને પણ આશીર્વાદ આપે છે. સંતપુરુષો નિંદાથી ડરતા નથી. તે તો નિંદકનો ઉપકાર માને છે, ને તેને આવા લાવનો આશીર્વાદ આપે છે -

“ નિંદક હમારા મત મરો, મરો હમારા મૂત;
અપનેકું પાવન કરે, વો સરજેગા ભૂત. ”

(અમારી નિંદા કરનાર ન મરો, પણ અમારો પુત્ર મરો, કેમકે નિંદક તો અમને પવિત્ર કરે છે, ને તે પોતે તો મગને મૂત ધરો.)

પાપભીરુ રહેા. બાકી બધી વાતમાં નિર્ભય રહેા. થણું પાપ ભેગું થાય ત્યારે તેના ફળરૂપે ભૂતની યોનિમાં જીવના જન્મ થાય એ વ્યાસાવિક છે, માટે પાપભીરુ રહેવું, બાકી પોતાનો આ સોઠ સુધારવાને, પરલોકમાં સુખી થવાને, ને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે ક્ષય ઉપયોગી નથી. એ મણેને માટે સર્વદા નિર્ભય રહી પ્રવૃત્ત થવું.

“જે ઈશ્વર છે પાંશરા, શત્રુથી શું થાય ?

પથરા ફેંકે પાપી તે, કૂલ થઈ ફેલાય.”

જે પુણ્યકર્મ હોય તેા નિર્ભય રહી શકાય, માટે પુણ્યકર્મની વૃદ્ધિ કરો. જેવું ધ્યાન તેવો મનુષ્ય થાય. બ્રહ્મ અસયરૂપ છે માટે તેવું ધ્યાન કરનાર નિર્ભય થાય છે. શ્રી-યાજ્ઞવલ્કયમુનિએ રાજર્ષિ જનકને કહ્યું છે કે: “અમર્યં વૈ જનક પ્રાપ્નોડસિ ।” (હે જનક ! નિશ્ચય તમે અસયરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છો.) જેમ જેમ નિર્ભય બ્રહ્મમાં આપણા અંતઃકરણને આપણે સ્થિર કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણું અંતઃકરણ પણ નિર્ભય થતું જાય છે. વ્યવહારમાં જેના જેના સગમાં મનુષ્ય રહે તેના તેના સ્વભાવો જેમ તેનામાં આવતા જાય છે તેમ બ્રહ્મના સ્વભાવો પણ ધ્યાન કરનારના અંતઃકરણમાં આવતા જાય છે.

જેમ મનુષ્યને મનુષ્યની અસર થાય છે તેમ મનુષ્યને વૃક્ષોની પણ અસર થાય છે. આમલીના વૃક્ષની નીચે સૂવારૂપ તેના સેવનથી મનુષ્ય માદો થાય છે, ને લીમડાના વૃક્ષની નીચે સૂવારૂપ તેના સેવનથી તે માદો હોય તેા સાજો થાય છે. આના ઉપર એક દર્શાત અપાય છે. એક વૈદ્યે દૂર રહેનારા બીજા વૈદ્યની પરીક્ષા કરવા માટે એક માણુમને કાગળ લખી આપીને તેની પાસે મોકલ્યો. તે કાગળમાં લખ્યું હતું કે જે વેળા આ માણુસ અહીંથી રવાના થાય છે તે વેળા આ માણુસ સાજો છે, અને ત્યાં આવશે ત્યારે તે માદો થયેલો હશે. તે શાથી માદો પડ્યો તે જણાવશે, ને તે વગર દવાએ સાજો થઈને અહીં

આવે તેમ ડરશે. વૈધે તે માણસને સૂચવ્યા પ્રમાણે તે માણસ રસ્તામાં જ્યાં રાત્રિ પડે ત્યાં આમલીના ઝાડ નીચે સૂતો. સૂતો તે ગામ ગયો. તે પહોંચ્યો ત્યારે તેનું શરીર રહી ગયું. હૃદય, તેના સાંધા ઝલાઈ ગયા હતા, અને તેને તાવ પણ લાગુ પડ્યો હતો. વૈધને તેણે કાગળ આપ્યો. તે તેણે વાંચ્યો, ને આવનાર માણસનું શરીર તપાસ્યું. પછી કાગળમાં લખી આપ્યું કે આમલીના વૃક્ષ નીચે સૂવાથી આ માણસ માંદો પડી ગયો છે. પાછા ફરતાં રાત્રિએ તે લીમડાના વૃક્ષ નીચે સૂતો. સૂતો ત્યાં આવશે, ને તેને આપ સાંભળે થશે જોશો. કાગળ લાવનારને વૈધે માર્ગમાં એ પ્રમાણે વર્તવા રૂઝડમાં સૂચના કરી, ને તે પ્રમાણે વર્તીને તે સાંભળે થઈને પોતાને ગામ પોતાને મોકલનાર વૈધ પાસે જઈ પહોંચ્યો. એવી જ રીતે મનુષ્ય જેવો જેવો સમાગમ કરે તેવો તેવો તે થાય છે. ભયના વિચારથી મનુષ્ય ભયવાળો થાય છે, ને નિર્ભયતાના વિચારથી તે નિર્ભય થાય છે. સંસારના વિચારોથી મનુષ્યના દૃઢ્ય પર સંસારની ઘાટી છાયા પડી તે ઘાટો સંસારી થાય છે, ને પરમાત્માના સ્મરણધ્યાનથી તે નિર્ભય ને નિઃશંક થાય છે.

છત્રીસ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિમાં પહેલી દૈવીસંપત્તિ અભય છે. મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખો. ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયમાં ૨૬ પ્રકારની દૈવીસંપત્તિ ગણાવતાં અભયને પ્રથમસ્થાન આપ્યું છે. જો મનને અભય રાખવાનું બળ મેળવ્યું હોય તો જ પરમાર્થનાં બીજાં સાધનો મેળવી શકાય. જે માણસ યડીએ ને પહેરે ભય પામ્યા કરે છે તે જ્ઞાનમાર્ગમાં શું પ્રાપ્ત કરવાનો છે? મોક્ષસાધકે તો પોતાના મનને સિંહના જેવું નિર્ભય રાખવું જોઈએ. તેણે સાચી શ્રદ્ધાવાળા પ્રભુશરણ ને પ્રભુભજન વડે તેમજ જગતના પદાર્થોના અસારપણાના, કષ્ટ-ભંજનપણાના તથા મિથ્યાપણાના વિચાર વડે અને આત્માના અસંજપણાના તથા નિર્ભયપણાના વિચાર વડે સર્વદા પોતાના અંતઃકરણને નિર્ભય રાખવું જોઈએ.

મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો ભય નિર્લજ્જ રાઘવનામના માણસ જેવો છે, તેને બળપૂર્વક ગળચીંપકડીને બહાર કાઢો. કોઈ નગરમાં ચંદ્રશેખર નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે હાનધર્મમાં બહુ પ્રીતિવાળો હતો. અતિથિઓના તે ઘણા પ્રેમથી સત્કાર કરતો. તેમને માટે તેણે એક ખાસ ઓરડો રાખ્યો હતો, અને અતિથિના ભોજનની ગાંઠવણ તેણે પોતાની સાથે જ રાખી હતી. તેના આવા અતિથિસત્કારની વાત ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ. તે નગરની પાસેના ગામડામાં ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો રહેતા હતા તેઓ યુવાન છતાં પણ ઘણા આળસુ ને મૂર્ખ હતા. તેમને ચંદ્રશેખરના ઉદાર સ્વભાવનો ખોટો લાભ લેવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે મનમાં ધાર્યું કે ચાલો ત્યાં જઈએ. ત્યાં રોજ નવું નવું જમીશું, ને આનંદ કરીશું. તેઓ પોતાના ગામથી નીકળ્યા, ને ચંદ્રશેખરના ઘેર આવી તેના અતિથિઓ માટેના ઓરડામાં ઊતર્યા. નિયમ પ્રમાણે ચંદ્રશેખરે તેમને પોતાની સાથે જમાડ્યા. અતિથિ એટલે જેને મંદ્યાહનના સૂર્યે અથવા આથમતા સૂર્યે મનુષ્યને ઘેર મોકલ્યો છે, ને જ એક તિથિ પૂરી રહેવાનો નથી, અથવા જેના આવવાની તિથિ નિશ્ચિત નથી, તથા જે સગો, બોળખીનો કે મિત્ર નથી. તે ને ખપેરે આવે તો જમીને જાય, ને ને સાયંકાળે આવે તો રાત્રિનિવાસ કરીને સવારે ચાલ્યો જાય. જૃહસ્થે આવા અતિથિને ઇશ્વરતુલ્ય ગણીને તેનું પૂજન કરવું, અર્થાત્ તેનો યથાશક્તિ અન્ન, જળ, નિવાસ-સ્થાન ને પથારી આદિથી સત્કાર કરવો એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. ચંદ્રશેખરનો અતિથિ ઉપરનો પ્રેમ જોઈ, આવેલા તે ચાર આળસુ બ્રહ્મબધુઓની (બ્રાહ્મણ જેના લાઈ છે તેવા અગાની-ઓની-મૂર્ખોની) અને ત્યાંસુધી ત્યાં રોકાઈ જવાની ઇચ્છા દઢ થઈ. તે એક દિવસ રહ્યા, બે દિવસ રહ્યા, ને ત્રીજે દિવસ પણ રહ્યા. “પહેલે દિ પડોણો, બીજે દિ પછ, ને ત્રીજે દિ રહે તેની અક્કલ ગઈ.” આમની અક્કલ તો ગયેલી જ હતી ચંદ્ર-શેખરે ધાર્યું કે આ કોઈ મૂર્ખાં છે, પણ મોઢથી તે કાંઈ બાલ્યો

નહિ. જોઈએ છીએ શું થાય છે, એમ ધીરજ રાખી પાંચ દિવસ વીત્યા, સાત દિવસ વીત્યા, પણ આ લપ ખસે શાની ? એ તો મેલડીનો વળગાડ ! એક માસ વીત્યો, પણ તેઓ ગયા નહિ ખાય, સૂએ, ને નકામી વાતો કરે કર્તવ્ય કાઈ કરે નહિ ચંદ્રશેખરની ધીરજ હવે કાઈક ખૂટવા લાગી તેણે તેઓ પોતાની મેળે રજા લે એવો ઉપાય રચ્યો પોતાના પુત્ર સાથે તેમને સૂવા માટે સાદડીઓ મોકલાવી કહેવરાવ્યું કે — “ અમારે ગાદલાનો ખપ છે માટે આ સાદડીઓ તમે વાપરો, ને ગાદલા પાછા આપો ” ધૂળમા જેમ કાકરા મારા તેમ ચારમા એક કાઈક ઠીક હતો, તેણે ખીજ ત્રણને કહ્યું કે, “ લાઈઓ ! ” હવે ચંદ્રશેખર મહારાજની આપણને રાખવાની ઇચ્છા નથી, માટે હવે આપણે અહીંથી નીકળી જવું જોઈએ ” તેઓ બોલ્યા “ તારે જવું હોય તો જા દાડીઓ ઉપર સૂવામા શી અડચણ છે ? અમે તો અહીં રહીશું ” આ સાંભળીને તે એકલો ચાલી નીકળ્યો પછી ત્રણ રહ્યા તે ક્યારે જાય, ક્યારે જાય, એમ ચંદ્રશેખર નેમની રાહ જોયા કરે, પણ ખીજે એક માસ પૂરો થયો છતાં તેઓ ગયા નહિ, ત્યારે ચંદ્રશેખરે એક ખીજી યુક્તિ રચી તેણે તેમને કહેવરાવ્યું કે, “ અમારે આ ઓરડાની જરૂર છે, માટે તમે આ ઓરડાની સામેના એક-ઢાળિયામા રહો ” ત્રણમા એક જરાક ઠીક હતો તેણે ખીજા બેને કહ્યું કે, “ હવે ચંદ્રશેખરની આપણને અહીં રાખવાની ઇચ્છા નથી, તો હવે આપણે અહીં પક્યા ન રહેવું જો તમારે આવવું હોય તો આવો, નહિ તો હું તો જાઉં છું ” તે સાંભળી ખીજા બેએ કહ્યું “ આપણે વળી કેવાક મહેલમા રહેનારા છીએ ? એકઢાળિયામા રહેવામા શું ફુલ છે ? અમે તો રહીશું, તારે જવું હોય તો જા. આતુ ખાવાપીવાતુ સુખ મૂકીને અમે નહિ આવીએ. ” બે રહ્યા, ત્રીજો ગયો ચંદ્રશેખર મનમા વિચારવા લાગ્યો, આ તો કેવળ નકટા છે આતું શું કરવું ? આજ જશે, કાલ જશે, એમ કગ્તા ત્રીજે માસ વીત્યો, તો પણ તે ગયા નહિ, ત્યારે ચંદ્રશેખરે તે બેને બોજનમા માત્ર જીવારના રોટલા

અડદની દાળ આપવાનું ધાર્યું, પણ “મૃદસ્યઃ પંક્તિમેદન-” હરથ પંક્તિમેદ કરવાથી પાપભાગી થાય છે, એવું શાસ્ત્રવચન ।વાથી તેને પંક્તિમેદ કરવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. પછી તેણે ચાર કળ તેમને કહેવરાવ્યું કે, “તમારું રહેવાનું તો નિત્યનું યું, માટે તમે તમારી રસોઈ હાથે કરી લો તો સાર.” પછી જે રસોઈ માટે તેમને જીવારનો સોટ ને અડદની દાળ મોકલ્યાં. મા જોઈ તે જમાંના એકને લાગ્યું કે હવે અહીં ન જ રહેવું નેઈએ, પણ રાઘવ નામનો એક ચોથો બ્રાહ્મણપુત્ર જે બહુ માળસુ ને નફ્ટ હતો, તેણે ધાર્યું કે જીવારનો રોટલો ને અડ-ની દાળ જે મફતના મળે છે તો તે શા માટે મૂકવાં? આપણે આપણે શુ સારું ખાવાના છીએ? ત્રીજો ગયો, પણ એ રાઘવ તો ત્યાં જ રહ્યો ચોથો માસ વીત્યો, પણ તે ખસ્યો નહિ ચંદ્રશેખર હવે બહુ અકળાયો. તેની ધીરજ ઉવળ જટી ગઈ. તેને રાઘવ ઉપર ગુસ્સો આવ્યો ડોધના આવેશમાં તેણે રાઘવનું ગળું પકડીને તેને ધક્કા મારતો મારતો તે નગરના દરવાજા સુધી લઈ ગયો, ને કહ્યું કે, “ચાલ્યો જ, તારા બાપનું અહીં શુ લાગે છે કે હું અહીં નકામો પડ્યો રહ્યો છું?” પછી લૂંટ મોઢું લઈને તે ચાલ્યો ગયો. આમ ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણમાં ઘર કરીને રહેલા ભય અને બીજા દોષોને પોતાનું હિત ઇન્દ્રિયનારે ગળું પકડીને બહાર કાઢવા જોઈએ. સેવેલા દોષો (કૃસ્વભાવો) તે વિના જાય એવા નથી.

૦

૮ : શોક

રામનવમીનું રહસ્ય. હવે શોક નામના તમોશુભના દોષ વિષે કહેવાનું છે, પણ આજે રામનવમી હોવાથી ત્રયમ રામ-નવમી વિષે કાંઈક કહેવાય છે. રામના ત્રણ અર્થ થાય છે. રા એટલે રાક્ષસોના, મ એટલે મરણમાં જે હેતુબૂત છે તે રામ, યાગીઓનાં ચિત્ત જેમના વિષે રમણ કરી રહ્યાં છે ને રામ,

અથવા સર્વને જે પોતાના આનંદસ્વભાવ વડે રમી રહ્યા છે તે રામ. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ એવા જે રામ તે નવમીના એટલે નવના આંકડા જેવા અવિકારી છે. તેમને પોતાના પુરુષાર્થ વડે તથા પોતાના શ્રીસદ્ગુણની કૃપા વડે પામીને—તે રૂપે થઈને—હૃદયમાંથી સર્વ પ્રકારના શોકમોહને દૂર કરવા એ રામનવમીનું ખરું રહસ્ય છે.

મોટા પુરુષાર્થ વિના કદાચ એ પ્રમાણે ન બને તો પોતાના ઇષ્ટદેવની ખુબી શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી ઉપાસના કરી તેમના લોકને (સત્યલોકને) પમાય તો પણ સારું છે. તેમ જે ન બને તો સ્વર્ગલોકથી માંડીને તપલોક સુધીના કોઈ પણ દેવલોકને પમાય તો પણ ઠીક. એમાંનું કંઈ ન બને તો છેવટ શુભકર્મો કરીને મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થવાય એ પણ ઠીક, પણ એવાં પાપ ન જ થવાં જેઠાં કે જેથી મનુષ્યમાંથી પશુપક્ષીની કે વૃક્ષની યોગિ પ્રાપ્ત થાય.

નવનો આંકડો અવિકારી છે. નવને એકે ગુણીએ તો ૯, નવને બેએ ગુણીએ તો ૧૮ તેમાં એક ને આઠ મળીને ૯, ત્રણ નવાં ૨૭ તો ૨ ને ૭ મળીને ૯, ચાર જવાં ૩૬, તો ૩ ને ૬ મળીને ૯ એમ નવને દશ સુધીના આંકડાએ ગુણતાં ગુણાકારના જે આંકડા આવે તેનો સરવાળો નવ ને નવ જ રહેશે. આમ હોવાથી નવના આંકડાને અવિકારી કહ્યો છે.

ગુરુવારનું રહસ્ય. આજે ગુરુવાર છે. ગુરુ એટલે મહાન—મોટું. મોટું બ્રહ્મ છે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ. કાવ્યની રીતે પણ ગુરુની બે માત્રા ને લઘુની એક માત્રા ગણાય છે. લઘુ તે સિંસારી જીવો, ને આ લોકને તથા બ્રહ્મને જાણનાર તે સદ્ગુણ-પરમાત્મા—બ્રહ્મ. જીવે લઘુ મટીને ગુરુ(બ્રહ્મ)સ્વરૂપે સ્થિત થવાનું છે. આ ગુરુવાર ઉપરથી શીખવાનું છે.

હૃદયમાંથી શોક કેમ દૂર થાય? વેદાદિ અનેક વિધા-એના અભ્યાસ કર્યા છતાં હૃદયમાંથી શોકની નિવૃત્તિ નહિ થવાથી નારદજીએ સગવાન સનત્કુમારને વિધિવત્ (સમિત્પાલિ

થઈને-હાથમા યથાશક્તિ ભેટ લઈને) શરણે જઈ તેમને પ્રાર્થના કરી કે, “હે પ્રભો ! હું નાના પ્રકારના શોકથી તપુ છું મને શોકનિવૃત્તિનો ઉપાય કહેવા કૃપા કરો ” “તમે શું બોલો છો ?” એમ ભગવાન સનત્કુમારે તેમને પૂછ્યું પ્રત્યુત્તરમાં નારદજીએ સવિનય કહ્યું કે, “હે ભગવન્ ! હું ઋગ્વેદ બાહ્યું છું યજુર્વેદ, સામવેદ ને ચોથો અથર્વવેદ પણ બાહ્યું છું ઇતિહાસપુરાણરૂપ પાંચમો વેદ, વ્યાકરણ, શાસ્ત્રકલ્પ, ગણિત, ઉત્પત્તિશાસ્ત્ર, નિધિ શાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, તત્ત્વવિદ્યા, ધનુર્વેદ તથા નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને શિલ્પ આદિ ઘણા પ્રકારની વિદ્યાઓ અને કળાઓને બાહ્યું છું, પણ આ બધું બાહ્યું છે. “સોઽહં ભગવો મમ્મવિદેવાસ્મિ નાઽત્મવિચ્છુત્ત્વેવ મે ભગવદ્દશેભ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ સોઽહં ભગવઃ શોવામિ તે મા ભગવાઞ્છોકસ્ય પાર તારયતુ ॥” (હે ભગવન્ ! તે હું મત્ર (કર્મ) બાહ્યનાર જ છું, હું આત્મવેત્તા નથી, કારણ કે આપશ્રીના જેવાથી મે સાક્ષ્યુ છે કે આત્મવિત્ પુરુષ મનના પરિતાપરૂપ શોકનું ઉલ્લસન કરે છે હું તો શોકથી સર્વદા તપુ છું, માટે હે પ્રભો ! હું આવો શોકયુક્ત છું તેને શોકના પારને પમાડો) ભગવાન સનત્કુમારે તેમની પ્રાર્થના સાક્ષી તેમને જણાવ્યું કે, “તમે જે બોલો છો તે બધું નામમાત્ર છે નામથી વાણી શ્રેષ્ઠ છે, વાણીથી મન અધિક છે, મનથી સકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે ” એમ એક એકથી શ્રેષ્ઠ બાવીશ પદાર્થ કહીને તે સર્વમા બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવા સૂચવ્યું, તથા છેવટે કહ્યું કે સુખ જ બાહ્યવા યોગ્ય છે, ને એમ કહેતા કહ્યું કે, “યૌ વૈ ભૂમા તાસુયં નાલ્પે સુપમસ્તિ ભૂમૈવ સુલં ભૂમાત્મેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥” (જે ભૂમા-નિરતિશય-જેનાથી ખીનું કોઈ વધારે નહિ તે-બ્રહ્મ-છે તે જ સુખ છે અલ્પ અધિક વૃષ્ટાનો હેતુ છે, ને વૃષ્ટા હુ ખનું ખીજ છે, તેથી સુખ નથી નિરતિશય બ્રહ્મ જ સુખ છે તે નિરતિશય જ વિશેષ બાહ્યવાયોગ્ય છે) પછી ભગવાન સનત્કુમારે તેમને બ્રહ્મના સ્વરૂપ આદિનો ઉપદેશ કરીને અજ્ઞાન ને તજ્જન્ય શોકના પારને પમાડ્યા

સુખ ક્યાં છે ? બ્રહ્મથી (નિરતિશય વસ્તુથી) ભિન્ન જે કાંઈ છે તે દેશ, કાળ, ને વસ્તુવડે પરિચ્છિન્ન છે પરિચ્છિન્નમા વાસ્તવિક સુખ નથી જેમ ગોળની સર્વે ત્રિજ્યાઓ મધ્યબિંદુમાં એક ન થાય છે તેમ સર્વ પરિચ્છિન્ન વસ્તુનું બ્રહ્મ એક જ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, ને તે સાચા સુખરૂપ છે, બાકી ચક્રવર્તી રાજાને અને મહા ધનાઢ્યને પણ ખરેખર સુખ નથી હોતું મોટી ઉપાધિને લઈને તેમને ઘણીવાર વિશેષ દુખનો અનુભવ થાય છે વ્યવહારમાં “ નાને ભડકે દિવાળી ને મોટે ભડકે હોળી ” એવું અનુભવાય છે રાજા કે ધનાઢ્ય સત્તાના કે ધનના અભિમાનવડે અલ્પકાળ સુખાનુભવ કરે છે, પરંતુ ખરું જોઈએ તો વ્યાવહારિક મોટી સ્થિતિવાળાના કરતા મધ્યમ સ્થિતિવાળાઓ વધારે શાંતિસુખનો અનુભવ કરે છે વિચારસાગરમાં શુભસતતિ રાજા કહે છે કે —

“ જોર તો લોગ દુખી અપને દુખ,
મે ભુકત્યો જગકલેશ અપારા ”

વળી અન્ય કવિએ પણ કહ્યું છે કે —

“ ખહુ ખલુજ ખહુ ખેટિયા, દો નારી મરતાર,
તિનકુ કહા મારના ' માર દિયા કરતાર ”

(જેને ઘણો વેપાર હોય, જેને ઘણી દીકરીઓ હોય, અને જે બે સ્ત્રીના ધણી હોય તે બધાને શુ મારવા ? તેમને તો પ્રભુ એ જ મારી દીધેલા છે)

મરાઠીમાં કહેવત છે કે — “ જિતકા વ્યાપ તિતકા સતાપ ” (જેટલી જેટલી વ્યાપકતા — ધન, આદિમાં ફેલાવો — તેટલો તેટલો સતાપ) જે આત્માનો ને અનાત્માનો વિવેક ન હોય તો ધન, વૈભવ ને સત્તા આદિ વ્યાવહારિક સુખનાં સાધન હોય તે હોવટા દુખજનક થાય છે, માટે ભૂમા (બ્રહ્મ) જે કેવળ સુખરૂપ છે તેની ઉપાસના કરો, તેનું જ્ઞાન મેળવો, ને તે રૂપ થઈ જાઓ. તમે તે રૂપે — બ્રહ્મરૂપે — છો તો ખરા જ, પણ તેવો અનુભવ તમને થતો નથી તો પુરુષાર્થ કરીને તેવો અનુભવ કરો

પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરો. જે આગળ પ્રમાણે વાસ્તવિક સુખરૂપ બ્રહ્મને પામવું હોય તો પરમ શ્રદ્ધા ને અડગ ઉત્સાહથી સ્વધર્મપાલન કરો, અને તેમ કરતા પ્રારબ્ધાનુસાર જે સુખદુઃખો આવે તેને શાંતિથી ભોગવો ” “ વૃદ્ધે હૈ ધૌ મર્વ જો દર દાલ મેં ચુકા હૈ, ” જે પરમાનંદરૂપ વસ્તુને જાણી હોય તો જ પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આનંદી રહી શકાય, જે તે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુને ન જાણી હોય તો પછી રાજ, ધૃતસ્થ, ધુવાન, વૃદ્ધ કે અન્ય કોઈ સર્વદા પ્રસન્ન ન રહી શકે તેમના કોઈના રજ કલાક સરખા (આનંદવાળા) ન જાય, માટે બ્રહ્મના અતુલ્ય પડે શોકના પારને ધામો. અધાર માત્ર પ્રકાશથી જ દૂર થાય, ખીજ કોઈ ઉપાયવડે-ઉલ્લેચવાથી, સૂપડે સોવાથી, કે કપડાની ઝાપટો મારીને કાઢવાથી અધાર દૂર થતુ નથી કોઈ પુરાણી શુદ્ધામાં લાખા કાળથી અધાર કબજેભોગવટો રાખી ધામો નાખીને પશ્ચુ હોય પણ એક દીવાસળી ઝરડી કે ખલાસ । તેણે ત્યાંથી દૂર થઈ જવુ જ જોઈએ એવી રીતે હૃદયરૂપ શુદ્ધામાં લાખા સમયનુ અજ્ઞાનરૂપ અધાર રહ્યું હોય છે તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય કે તરત જ દૂર થાય છે, અને અજ્ઞાનરૂપ અધાર દૂર થયુ કે શોકમોહાદિ પ્રેતો તત્કાળ નિત્યને માટે પલાયન કરી જાય છે, ને પરમાનંદરૂપ પ્રકાશ સર્વત્ર છવાઈ રહે છે અધાર એકવાર ભગવાન પ્રબળપતિ પાસે ગયુ, ને તેમને તેણે પ્રાર્થના કરી કે -“હે પ્રભો ! મને એક ભારે દુઃખ છે, તે આપ નિવૃત્ત કરવા કૃપા કરો ” ભગવાન પ્રબળપતિએ તેને કહ્યું -“તમને શું દુઃખ છે ? ” તેણે કહ્યું -“સૂર્ય મને બહુ અડચણુ કરે છે. તે એવી કે જ્યાં તેનો પ્રકાશ આવ્યો કે મારે ત્યાંથી નાસવું પડે છે મારાથી ત્યાં રહેવાતુ જ નથી ” ભગવાન પ્રબળપતિ બોલ્યા - “બહુ સારું ફરિયાદીની એકલાની વાત સાંભળીને કે સહો ન અપાય પ્રતિવાદીને પણ પૂછવું જોઈએ તમે જઈને સૂર્યને બોલાવી લાવો તેમનું કહેવું સાભળી પછી હું ન્યાય કરું ” અધારાએ કહ્યું -“પ્રભો ! એ જ દુઃખ છે મારાથી તેમની પાસે

જવાય જ કેમ ? તે હોય ત્યાં હું જઈ જ ન શકું.” પછી ભગવાન પ્રજાપતિએ તેને સમજાવ્યું કે:—“સાઈ ! પરમાત્માનો એ અનાદિકાળનો નિયમ છે કે જ્યાં પ્રકાશ આવે ત્યાંથી અંધારાએ દૂર થવું, માટે એમાં તમારે શોક કરવા જેવું કે ફરિયાદ કરવા જેવું કંઈ નથી.”

બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે એમ અનુભવ થાય તો જ શોકભય દૂર થાય. “દ્વિતીયાદ્વે ભયં ભવતિ” (બીજાથી નિશ્ચય ભય થાય છે,) એ શ્રુતિવાક્યનો અનુવાદ હિંદીમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે:—“જો અપનેસેં દુખે ધારે, ભય તાકું યહ બેદ પુકારે,” માટે “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” (અહીં એક જ અદ્વિતીય—જેમાં બીજું નથી એવું બ્રહ્મ છે,) “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (આ બધું નિશ્ચય બ્રહ્મરૂપ છે,) અને “विज्ञान-मानंदं ब्रह्म” (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે) એ શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે અંતરાત્માથી અલિપ્ત ને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મનો સર્વત્ર અનુભવ કરવાનું બળ મેળવો. જો એમ થશે તો પછી આનંદ, આનંદ ને આનંદ જ. તેમ થવાથી તમે સાચા મસ્ત થશો.

સાચા મસ્તનો આનંદ. “હર આન હસી, હર આન ખુશી, હર બખ્ત અમીરી હે બાખા; જખ આશક મસ્ત ફકીર હુવે, ફિર કયા દીલગીરી હે બાખા ?” (હરેક પળે અમને હર્ષ છે, હરેક પળે અમને ખુશી છે, અને હરેક વખતે અમને અમીરી છે. હે સાઈ ! જ્યારે અમે આશક [ભક્ત] મસ્ત [ઉન્મત] ને ફકીર [પરમાત્માનાં દર્શન વડે આનંદથી ઊછળતા હૃદયવૃક્ષ] સંત થયા, ત્યારે અમને શી દિલગીરી છે ?)

સાધુઓ (સત્પુરુષો) આકેશન જેવા જણાય છે, છતાં તેઓ તો ઠંડે છે કે, “આખું વિશ્વ અમારું છે. ગૃહસ્થો તો અમારા ટ્રેઝરર જેવા છે. અમે દ્રવ્યાદિ સાચવવાનો અમ હતા નથી. અમને જ્યારે બેઠાં છે ત્યારે અમે તેમની પાસેથી લઈએ છીએ.”

ઠાકોરજીને ત્યાં શોક ન હોય. પૂજારીનો દીકરો મરે તો-
 ૧ ઠાકોરજીને અત્રકોટ થાય જ, તેમ ઠાકોરજીને-પરમાત્માને
 મળે પોતાથી અલિનભાવે અનુભવ્યા છે તેમને સર્વદા
 નાંદ જ છે. ફકીર એટલે મુસલમાન સાધુ એવો દૂકો અર્થ
 કરવો, પણ જેણે આત્મતત્ત્વને જાણી સર્વ પ્રકારની ચિંતાનો
 તાના હૃદયમાંથી ત્યાગ કર્યો છે તે ફકીર એવો અર્થ કરવો.
 ૧૧ ફકીર પોતાનો આનંદ વર્ણવતાં કહે છે કે:-

'હરદોજ બસંત એર હોલી હૈ, હર એક રાત દીવાલી હૈ;
 હરદોજ નઈ એક શાદી હૈ, હરદોજ મુખારકખાદી હૈ."

(અમારે નિત્ય વસંત અને વસંતમાં આવતા હુતાશ-
 ના હિતસેવો છે, અમારી પ્રત્યેક રાત દિવાળી જેવી છે, અમારે
 નિત્ય એક નવા લગ્નના જેવો આનંદ છે, અને અમને રોજ
 તાના પ્રકારની મુખારકખાદી-અલિનંદન-મળે છે.)

પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી અંતઃકરણને રંગી નાંખે.
 પરમાનંદરૂપ વસ્તુથી જો અંતઃકરણ રંગાઈ જાય તો પછી
 ઠાક, મોહ ને લય આદિ તેનાથી હજારો ગાંઠો વેગળા થાય
 જાય છે. વ્યવહારના કઠિન પ્રસંગોમાં પણ એવા અનુભવવાળા
 પુરોષો શાંત રહી શકે છે. દીકરાના કે અન્ય પ્રિયજનના મૃત્યુનો
 પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેઓ વિચારે છે કે:-

"હુમરા ઉનકા હો રહ્યા, અખલગકા સથોગ."

ધનહાનિનો પ્રસંગ આવે તો, એ જધા માયાના ખેલ છે,
 પ્રારબ્ધાનુસાર ખર્ચ થયે જાય છે, લક્ષ્મી ચપળ છે, ને અલ્પ
 ધનથી ઘણાનો વ્યવહાર ચાલે છે તો અમારો વ્યવહાર કેમ
 નહિ ચાલે? વળી આમ ધવામાં પરમાત્માનો કાંઈ સારો હેતુ
 હશે, એ આદિ વિચારોથી તે પોતાના અંતઃકરણની શાંતિ
 સુધારવા દેતા નથી. તે સદા પોતાના આનંદમાં નિમગ્ન રહે
 છે. સર્વદા અનુભવાતા પરમાનંદની આગળ વ્યાવહારિક દુઃખો
 તેમને અસર કરી શકતાં નથી. દશ હજારની કમાઈવાળાને
 કદાચ ખસો રૂપિયાની ખોટ આવી તો તે શા લેખામાં?

સતોનો અડગ નિશ્ચય. મત્પુરુષોનો શુભ નિશ્ચય ક્યારે પણ ડગતો નથી તેઓ સર્વદા એકધારા વદ્યા કરે છે સીતાજીને અશોકવાટિકામાં રાવણે બહુ લોભલાલચ અને છેવટે લયત્રાસ આદિ દેખાડ્યા, તો પણ તે પોતાના શુભ નિશ્ચયથી લેશ પણ ચલિત ન થયા, અને ધૈર્યથી રાવણને પ્રત્યુત્તર આપતા કહ્યું કે “મારી શ્રીવા(ડાકે)-ઉપર કા તો પ્રભુનો હાથ પડશે, ને કા તો તારું ચંદ્રહાસ નામનું ખડ્ગ પડશે, બીજું નહિ થાય” પ્રભુ રામચંદ્રજીનો નિશ્ચય પણ અડગ ઈશ્વરાવતારો ને મહાપુરુષો પરમાનંદપરિપૂર્ણ રહી પ્રાપ્ત યવહારમાં આવતા સુખદુઃખને ન ગણકારી સ્વકર્તવ્યમાં કેવા વળગી રહે છે તે લક્ષમણજીને યુદ્ધમાં સાગ વાગી તે વેળા કોઈ કવિએ નીચે પ્રમાણે જણાવેલા શ્રીરામચંદ્રજીના વચનોથી જણાય છે —

“અવધ અનાથકો શોચ નહિ, નહિ શોચ પિતા સુરધામ ગયકો,
રાજ ગયો પુનિ શોચ નહિ, નહિ શોચ પુનિ ખનખાસ લયકો,
સીતા હરનકો શોચ નહિ, નહિ શોચ દશાનનરાર કયેકો,
લક્ષ્મણશક્તિકો શોચ નહિ, એક શોચ ખિન્નીબન બાહ્ય ગ્રહેકો.”

શ્રીરામચંદ્રજીના ચરિતમાંથી મનુષ્યે સદૈનશીલતા, કર્તવ્ય નિષ્ઠા, નિ સ્પૃહતા ન્યાયબુદ્ધિ ને પિતાની આજ્ઞાપાલકતા શીખવાના છે

બ્રહ્માનંદ તે પરમાનંદ—અનંતાનંદ—પરમસુખ—સુખનો અનધિ કોઈને શકા થાય કે જે વડે શરીર, ઈન્દ્રિયો ને અત-કરણને કષ્ટ થાય એવા સાધનો સાધીને એટલું બધું શુભેળવવું છે? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે ન્યવહારનું અત્પ્રેમ સુખ મેળવવા માટે પણ મનુષ્યો કેટલો બધો પ્રયત્ન કરે છે? માણસ પોતાનું ને પોતાના કુટુંબીજનોનું પોપણ ચલાવવાને આખો દિવસ ધૂળ ઘાસે છે, ત્યારે પરમાત્માનો આનંદ તો મહાઆનંદ—પરમાનંદ છે જેનાથી બીજો કોઈ આનંદ વધારે નથી તેવો આનંદ છે, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે એમાં શુ ખોટું? એ આનંદ—એ રમ-કેવો છે? એક સત કહે છે કે —

“યદુ રમરાજ સર્વ નૃપ યોગી, છાડે ખિમિધ ખિલાસા;
મેજ્ય મિહાસન જેઠે રહને, ભમ્મ લગાઈ ઉદાસા,
ગોરખનાથ સરથરી રસિયો, સોઈ કખીર અવધાસા,
શુર નાદુપરમાદ કહ્યું ઇનને, પાયો સુદરદાસા ”

આમ છે છતાં ઘણા મનુષ્યોને પરમાત્માનો મહિમા સમજાતો નથી, ને તેથી તેમને મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી, તેમને પરમાત્માને મેળવવાની ઇચ્છા જ ઊપજતી નથી જેમ પાંચ રૂપિયાના પગારની યોગ્યતાવાળાને પાંચસો રૂપિયાની જગા મળે તો તે નિભાત્રી ન શકે યોગ્યતા ન હોવાથી તેને ત્યાં ગમે જ નહિ માટે મનુષ્યે પુણ્યકર્મ કરીને અત કરણમા યોગ્યતા આણવી જોઈએ, ને શોકરહિત પરમાત્માને યામવાને શુદ્ધ ઇચ્છા ઊપજાવવી જોઈએ

સંગ્રામી મનુષ્ય વિનાશ પામે છે. ઘણાક એવા હોય છે કે પુન પુન પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સાલ્યા છતાં તેમને પરમાત્માના સ્વરૂપ આદિના મળધમાં સશય જ રહ્યા કરે છે એ સશયાત્માના-સશયી જીવોના-મન પર શાસ્ત્રાદિના ઉપદેશ કામ કરી શકતો નથી એના કરતા ન્યવહારપક્ષે અશ્રદ્ધાળુ મારા છે, કે જે સસારના સુખો ભોગવી શકે છે અશયી જીવો ન તો ન્યવહાર સારો કરી શકે છે, ન તો પરમાર્થ સુધારી શકે છે, કારણ કે તેને વ્યવહાર કે પરમાર્થ માધવાના સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય જ થતો નથી, તેનું મન ડોલ્યા કરે છે એવા અશયીને માટે ગીતાજીમા શ્રીકૃષ્ણવાને સ્પષ્ટ દીક્ષામાં કહી આપ્યું છે કે —“સંશયાત્મા ચિનિદ્યતિ” (સશયયુક્ત અત કરણવાળો વિનાશ પામે છે-ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામે છે) જ્યાંસુધી અત કરણમા સશયરૂપ મળે હોય ત્યાંસુધી મનુષ્ય મેળવવા યોગ્ય મેળવી શકતો નથી. રોગીના પેટમાં મગ હોય ત્યાં સુધી તેને વજ્રસરમ કે સુવર્ણવસત માલતી આદિ ઊંચા ઊંચા ઔષધો અપાય તો પણ તે તેને ગુણુ કરતા નથી, અને એટલા માટે વૈદ્ય પ્રથમ તે રોગીને

વિરેચન આપીને પછી જ તેને ઊંચાં ઔષધો ખવરાવે છે. જે તેમ ન કરે તો ઔષધ પણ મળરૂપ થઈ જાય, ને રોગીને કાંઈ લાભ ન કરે. આ પ્રમાણે સંશયીના સંબંધમાં પણ જાણવું. સંશય હોય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રાદિનો ઉપદેશ તેના મન પર કામ ન કરે એટલું જ નહિ, પણ વખતે શાસ્ત્રાદિના ઉપદેશથી સંશયીને ઊલટી હાનિ પણ થાય; માટે સંશયી ન રહે. શાસ્ત્રના ને સત્પુરુષોના વચનમાં વિશ્વાસ રાખો, ને તેમની આજ્ઞાનુસાર પ્રયત્ન કરી શોકનો નાશ કરો. “દિનમપિ રજની સાયં પ્રાતઃ શિશિરવસંતૌ પુનરાયાતઃ । કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદપિ ન મુંચત્યાશાવાયુઃ ॥” (દિવસ, રાત્રિ, સાંજ ને સવાર ચાલ્યાં જાય છે. શિશિર ને વસંત આદિ ઋતુઓ જઈ જઈને પુનઃ આવે છે. કાળ એ પ્રમાણે ક્રીડા કરે છે, ને આયુષ્ ચાલ્યું જાય છે, છતાં જીવ આશારૂપ વાયુરોગને છોડતો નથી, ને પરમાર્થના માર્ગમાં નિઃશંકપણે યત્ન કરતો નથી. આ તેના હીનભાગ્યની વાત છે.)

તમે તમારું ખરાખર સંભાળો. પારકી પંચાત ન કરો. ઇમ્પરિયલ જેંઠ ઓફ ઈંડિયાનાં માત્ર સરવૈયાં જ વાંચી જવાથી કાંઈ દ્રવ્યલાભ થતો નથી, પણ જે યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તો જ દ્રવ્યલાભ થાય છે, તેમ પરમાર્થ સાધવાને સારુ પણ અન્યની વાતો મૂકી દઈ પ્રયત્ન કરો, ને પ્રયત્ન કરતા છતાં પણ આગળ ન વધી શકતા હો તો તમારા સાધનમાં શી ભૂલ રહે છે તે જુઓ, ને તેને દૂર કરી આગળ વધો. અંતઃકરણમાં તમોશુણુ વધવાથી શોક થાય છે, માટે જેમ જને તેમજ અંતઃકરણમાંથી તમોશુણુ ઓછો કરો. જે તમે તમોશુણુના ધર્મરૂપ આક્રોશોને (આજ્ઞા, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, પરનિંદા, મોહ, ભય ને શોકને) અંતઃકરણમાંથી દૂર કરો તો અવિધાને જય કરવાનું ફક્ત આના કામ તો થઈ ગયું એમ જાણો.

મનને બોધ. મનુષ્યે પોતાના મનને નિરંતર આવો બોધ કર્યા કરવો જોઈએ:—

“મન હુરિપદ અનુરાગ, કરહુ ત્યાગી નાના કપટ,
મહામોહનિશિ જગ, સોવત ખાને કાલ ખદુ”
“ભજ ન કલ્પો તાતે ભજ્યો, ભજ્યો ન એકહુ ખાર,
દૂર ભજન જાને કલ્પો, સો તે ભજ્યો ગંવાર.”

(હે મન! હરિ-ત્રણ પ્રકારના કુ ખોને ભક્તોના હૃદયોમાંથી
હરી સેનાર-જે પરમાત્મા, તેમના ચરણારવિદ્ધમા નાના પ્રકારના
કપટ છોડીને તુ પ્રીતિ કર [જીવના હૃદયમાં અનેક કપટ ને
સશયો ભરેલા છે તે તજીને તેણે આ કુ ખડપ સસારને તરી
જવાને પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી જોઈએ] હે મન! મહામોહરૂપી
રાત્રિમાં તુ ભજ, ને પરમહુ ખડપ પ્રદેશમાંથી નીકળી પરમ-
સુખરૂપ પ્રદેશમાં જ તને મહામોહરૂપી રાત્રિમાં સૂતા ખદુ
કાળ બીતી ગયો છે હવે તારે વધારે વાર સૂઈ ન રહેવું, પણ
સત્પર ભજવું, ને તારું પરમહિત છે તે પ્રાપ્ત કરવું)

(હે મન! જે પરમાત્માથી ન ભાગવાનું તને કહ્યું તેનાથી
તુ દૂર ભાગ્યું, અને તે એક વાર પણ તેમને ન ભજ્યા અરે
ગમાર મન! ખદુ ખેદની વાત છે કે જેનાથી તને ભાગવાનું
કહ્યું હતું તે પરમહુ ખડપ વિષયોને જ તે ભજ્યા-ભોગ્યા)

ખરેખર! ઘણા જીવોનો સ્વભાવ જ અવજો છે જે તેનું
પરમહિત કરનાર છે તે તેને અહિતકર લાગે છે, ને જે તેનું
પરમ અહિત કરનાર છે તે તેને હિતકર લાગે છે! જેને કાંઈક
પણ સમજ દેાય તેણે પોતાના જીવને વિષયભોગરૂપ મોહ-
નિદ્રામાંથી જગાડવો જોઈએ, અને પરમાત્મામાં તેની પ્રીતિ
કરાવી પરમાત્માનું આદરપૂર્વક ભજન કરવું જોઈએ પ્રભુ-
ભજનનું-પ્રભુનામનું-માહાત્મ્ય કેવું છે તે સાંભળો

“રામ કલ્પો તિન સખ લલ્પો, સખ શાસ્ત્રનકો બેદ;
આધે નામ ગનકા તરી, કહાં પદીથી ખેદ.”

શ્રીરામચદ્રજીના અને સીતાજીના ચરિત્ર ઉપરથી મનુષ્યે

વનવાસના સમાચાર મળતાં શ્રીરામચંદ્રજીની મુખમુદ્રા એક સરખી પ્રસન્ન રહી હતી, તે ઉપરથી જિજ્ઞાસુએ મુખદુઃખમાં સમભાવ અને પ્રસન્નતા રાખવાનું શીખવાનું છે.

સ્વધર્મપાલન, આત્મવિશ્વાસ, સ્વપરાક્રમ, માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન, બંધુઓ ઉપર પ્રેમ, એકપત્નીવ્રત, તપ, સહનશીલતા, સાદાઈ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, શુભ સંકલ્પને પાર પાડવાનો સદાચર, કૃતજ્ઞતા, કરુણાળુતા, નિર્ભયતા, લોકસંગ્રહમાં દૃઢ રુચિ, પ્રજાવાત્સલ્ય, પરમ ન્યાયીપણું, શરણાગતવત્સલતા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ શુભ ગુણો શ્રીરામચંદ્રજીમાં દૃઢ વાસ કરીને રહ્યા હતા. એમના જીવનમાંથી રાય, રંક ને મધ્યમ સ્થિતિનાને, બાળક યુવાન ને વૃદ્ધને, ધનિક ને નિર્ધનને, સ્ત્રીને તથા પુરુષને દુઃખમાં સર્વને ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે.

સીતાજીના જીવનમાંથી સ્ત્રીઓએ સ્વધર્મપાલન, તપ, અગાધ પતિપ્રેમ, પતિવ્રતાપણું, સૌજન્ય, વિનય, ધૈર્ય, સહનશીલતા, ભાગત્યાગ, સાદાઈ, આનંદી સ્વભાવ આદિ ઘણા ગુણો શીખવાના છે, અને પુરુષોએ પણ તેમાંથી પોતાના જીવનને બંધખેસતું ઘણું અનુકરણ કરવાનું છે.

લક્ષ્મીએ કરવાની હાદિક પ્રાર્થના^૧ ઠાઈ લકતે ગાયું છે તેમ લક્ષ્મીએ લવસાગરનો પાર પામવા માટે શ્રીપ્રભુની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની છે:—

“ગજ ગનિકા અહલ્યા ગિરધ,^૨ ચંદ્રહાસ દ્રુવબાલ;
પાંડવતિય^૩ પ્રહ્લાદજયુ,^૪ સુનિયો પરમપોકાર.”

૧ ગાધ-જયયુ. ૨ પાંડવની સ્ત્રી—દ્રૌપદી.

રત્નેશુભના ધર્મો

રત્નેશુભની વૃદ્ધિ પ્રકટતા દોષો, મનુષ્યના અત-
કરણમાં રત્નેશુભની વૃદ્ધિ થવાથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર,
હા, અદૃહાર્ય ને આશ્ચર્ય વા કુતૂહલ એ દોષો મનુષ્યના
અત કરણમાં પ્રકટે છે એ દોષો મનુષ્યના અત કરણને આત્મા
માં સ્થિર થવા દેતા નથી એ દોષો અત કરણના મળરૂપ
ગણાય છે મળ (વિષા) ડાઈ મનુષ્યને ગમતો નથી વસ્ત્ર
દુર્ગંધવાળું દોષ તો તેથી આપણને કટાણી ઊપજે છે, ને તે
દૂર કરવાનું મન થાય છે, તે જ પ્રમાણે શરીર, ઈન્દ્રિયો ને
અત કરણના મળ પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે

શરીર એક પ્રમારું ગણ્ય છે. હાલદાર બગડે તો
રાજાને ને પ્રજાને અદ્ય નુકસાન થાય, પણ જો હીવાન બગડે
તો રાજાને અને પ્રજાને ઘણું નુકસાન થાય રાજ્ય સુવ્યવસ્થાથી
ચલાવવાને રાજાની પાસે સારો હીવાન જોઈએ

અતઃકરણ એ શરીરરૂપ ગણ્યમાં મત્રીરૂપ છે. તેને
બહુ સલાખણું જોઈએ અકબરની ચઢતીન કારણ તેનું મત્રી
મડળ હતું અકબર ભણેલા નહોતા પણ તેમનું મત્રીમડળ
તેમણે એવું ઉચ્ચ જોઈ પુ હતું કે તેથી નેમના રાજ્યની જમાવટ
ઘણી મારી થઈ હતી ભરતબટના હિંદુ ને ખીજા રાજાઓ
તેમને વશ થયા હતા એટલું જ નહિ પણ પાઠોશના મુસલમાની
રાજ્યોમાં પણ તેમનો પ્રતાપ મડતો ફૈજ, અબુલફઝલ,
બિરખા, જગન્નાથ પંડિત, જશવતસિંહ અને ટોડરમલ વગેરે
અકબરના માનીતા હતા અકબરના રાજ્યમાં ટોડરમલે જમા
બહીની પ્રવૃત્તિ બાધી હતી તેના નિયમો એટલા મારા હતા કે
હાલ પણ અધિકારી રાજ્યમાં વ્યગસગ તેને અનુસરીને જમાબહી
નો વહીવટ ચાલે છે અકબરે મારા મત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે
વર્તી મોગલાઈ રાજ્યનો પાયો મજબૂત કર્યો, નહિ તો તેની
બાધ્યાવસ્થામાં તો તેમની બહુ કડોડી સ્થિતિ હતી તેમના

જન્મકાળે તેમના પિતા હુમાયુ સિંધમાં દુઃખી હાલતમાં રખડતા હતા એ વાત ઇતિહાસ પરથી જાણવામાં આવે છે. હિંદુઓનાં મન મેળવી લઈ અકબરે જ્યારે મોગલાઈ રાજ્યની ઇમારત દઢ કરી, ત્યારે ઔરંગઝેબે કુમંત્રીઓને વશ વર્તી તે ઇમારતને શિથિલ કરી નાંખી. ઔરંગઝેબ ઘણું ભણેલો અને પ્રવીણ પુરુષ હોતો, પણ તેના મંત્રીઓ સારા નહોતા. મોગલાઈ રાજ્યની પડતીનો તેના વખતથી પ્રારંભ થયો, અને છેલ્લા પાદશાહ ખહાદુરશાહના (ઝફરના) સમયમાં મોગલાઈ અસ્ત પામી. જેમ રાજાને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવાને સારા મંત્રીની જરૂર છે તેમ જીવાત્માને પોતાનો વ્યવહાર-પરમાર્થ રૂઢી રીતે કરવાને સારા અંતઃકરણની ખડુ જરૂર છે. મન જ ખંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

“મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥”

(મનુષ્યના ખંધનું અને મોક્ષનું કારણ તેનું મન છે. વિષયાસક્ત મન મનુષ્યના ખંધને માટે છે, અને વિષયરહિત મન મુક્તિ માટે કહ્યું છે)

વિષયાસક્તિ એ જ જીવને ખંધ છે જો મનુષ્યનું મન સારું હોય તો તેના જીવાત્માને ખડુ સુખ થાય છે, ને જો તેનું મન અનેક વિષયમાં ભટક્યા કરતું હોય, ને તેને માટે જ તરફડિયાં મારતું હોય તો તે જીવાત્માને ખડુ દુઃખી કરે છે. મન વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થવાથી મનુષ્ય મહત્તા પામે છે. સોફિસ્ટીસ જે ગ્રીસમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન થઈ ગયા, તેને કોઈએ પૂછ્યું કે:— ઇશ્વરતા એટલે શું? તેના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે:—નિઃસ્પૃહતા એ ઇશ્વરતા છે. કોઈ પણ દશ્ય વસ્તુની ઇચ્છા ન થાય, મન કોઈ પણ વિષયમાં ન ખેંચાય, ને સર્વે તૃષ્ણાઓનો ક્ષય થાય એવી અંતઃકરણની સ્થિતિ જીવને પરમસુખ આપનારી છે; અને સિત્ત સિત્ત વિષયોની ઇચ્છા એ જોને જ કંઠાસિયત છે. વિષયાસક્તિ-વિષયતૃષ્ણા-દશ્યાશા એ ઘણી ખરાબ છે. આશાથી

કંટાળીને એક કવિએ તેને કહ્યું છે કે:—

“કિયો થામતેં જીવ, અમ કરવો ચાહે કહો ?

કહો કરી હું નિર્જીવ, આશે ! તવ આશય કવન ?”

इदं मे स्यात् । इदं मे स्यात् । મને આ દો, મને આ દો, અર્થાત્ મને સ્ત્રી મળો, મને પુત્ર મળો, મને ધન મળો, હું વિધવિધ પ્રકારે મુખ ભોગવું, એવી એવી અનેક ઇચ્છાઓ જીવના હૃદયમાં ઊત્પન્ન કરે છે, તે ઉપરથી કવિ કહે છે કે:— “હે આશે ! તેં બ્રહ્મમાંથી મને જીવ તો બનાવ્યો, હવે શું કરવાની તારી ઇચ્છા છે ? શું તુ મને નિર્જીવ બનાવવાનો વિચાર રાખે છે ? તારો શો અભિપ્રાય છે તે મને કહે.” તજ્ઞ આવી દુષ્ટ છે. આ વિષે સોભના વ્યાખ્યાનમાં વિશેષ કહેવાશે. અત્યારે તો સંક્ષેપમાં કહેવાતું એટલું જ કે વિષયોની તૃપ્તિને વશ થયેલો જીવ પોતાને બુદ્ધી બળે છે, તે અત્યંત દીન થઈ જાય છે—વિષયાધીન થઈ જાય છે. વિષયો પણ તેને એવા વળગી જાય છે કે પછી તે ધારે તો પણ મોટા પ્રયત્ન વગર તેની જાળમાંથી મોકળો થઈ શકતો નથી. એક વાર ચોમાસામાં નદીના પૂરમાં એક રીંછ તણાઈ જતું હતું તેનો ઉપલો સાગ કાળા ધાખળા જેવા જણાતાં “ચાલ આ ધાખળો કાઢી લઉં” એમ ધારી એક સિંધી તે સેવા માટે નદીમાં પડ્યો. રીંછ નદીના પૂરમાં તણાતાં થાકી ગયું હતું, ને આધાર શોધતું હતું. તે સિંધી જેવો તેને પકડવા મયો કે તરત જ તેણે સિંધીને પોતાના ઔગલા પગેથી પકડી લીધો સિંધી તેનાથી છૂટવા માટે ધમપછાટા કરવા મંજ્યો પણ તે તેને મૂકે શાવું ? કાંઠે ઊભેલા બીજા સિંધીઓ તેને કહેવા લાગ્યા કે, “છડ છડ હણે કયો છડ.” (છાડ, છાડ, હવે ધાખળો છાડી દે.) નદીમાં તણાતો સિંધી બોલ્યો કે, “આઉં છડું પણ કયો ન છડે !” (હું છાડું છું, પણ ધાખળો છાડતો નથી !) બે મંસાળ ન રાખે તો આ પ્રમાણે મનુષ્ય વિષયોના પાશમાં ફસાઈ જાય છે, ને પછી તેમાંથી છૂટવું તેને કઠણ પડે છે આમ છતાં મનુષ્ય બે દંડ-

યથી ધારે, ને દૃઢતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તે વિષયપાશમાંથી છૂટી શકે છે.

વિષયો સ્વભાવથી જડ છે, ને મનુષ્ય ચેતનરૂપ છે, ચેતનને જડ પકડી શકે જ નહિ. જડમાં પકડવાની શક્તિ નથી. મનુષ્ય પોતે જ સુખની લાલચે તેને વળગી રહે છે, ને મૂકતો નથી. એ સંખ્યાંધી એક ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. એક સંતપુરુષ હતા. તે ગુરુપદને યોગ્ય હતા, ગુરુનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ આવું કહેવાય છે:—

“સમદર્શી શીતળ સદા, જડી અદ્ભુત ચાલ;

એસા સદ્ગુરુ કીજીએ, [ને] પલમેં કરે નિહાલ.”

તે સંતપુરુષને તેમનો એક ભક્ષો જિજ્ઞાસુ શિષ્ય વખતો વખત કહેતો કે, “મહારાજ ! મને સંસારનો ત્યાગ કરવાની ખુબી ઇચ્છા થાય છે, પણ સંસાર મને છોડતો નથી. હું શું કરું ? મને ઉપાધિ જરાયે ગમતી નથી, પણ તે મને છોડતી નથી.” ગુરુ તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેતા કે, “ભાઈ ! ને આપણું મન દૃઢ હોય તો સંસાર આપણને કયાં પકડી રાખે છે ? પણ તે વાત શિષ્યના માન્યામાં આવતી નહિ આમાં તેના મનની નખળાઈ જ કારણરૂપ છે એવું તેને પ્રત્યક્ષ બતાવવાને ગુરુ એક વાર જંગલમાં દિશાએ જવા ગયા હતા ત્યાંથી પાછા આવતાં પોતાના આશ્રમથી થોડે દૂર આવેલા એક ખાવળને ખાથ ભરીને ખૂમો પાડવા લાગ્યા કે, “દોડને, દોડને, આ ખાવળે મને પકડી રાખ્યો છે.” પેલો શિષ્ય એ વેળા આશ્રમ ભણી જતો હતો, તે પોતાના ગુરુનો પોકાર સાંભળીને એકદમ તેમનીક્ષમીપ ગયો, ને વિનયથી તેમને પૂછવા લાગ્યો કે, “મહારાજ ! શું છે ? શું છે ?” ગુરુએ કહ્યું: “આ ખાવળે મને પકડી રાખ્યો છે. તે મને મૂકતો નથી.” શિષ્ય હાથ ભેડીને બોલ્યો કે, “દેવ ! એવું તે કયાંય હોય ? ખાવળ આપને કેમ પકડી શકે ? આપે જ ખાવળને ખાથ ભરી છે. તે મૂકી દો તો તુરત જ આપ છૂટા થઈ જાઓ.”—ગુરુ હસ્યા, ને ખાવળને છોડી દઈ બોલ્યા કે:—

“બેટા ! તું પણ આમ સંસારને વળગી રહ્યો છે. જો તું તે મૂકી દેવા ધારે તો આ પ્રમાણે હમણાં જ તેને મૂકી શકે.” શિષ્ય પોતાના મનની નખખાઈ સમજી ગયો, ને વૈરાગ્ય વધારવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

તમોગુણથી ઊપજતા આળસ આદિ દોષો જેમ મળરૂપ છે તેમ રજોગુણથી ઊપજતા કામક્રોધાદિ દોષો પણ અંતઃકરણના મળરૂપ છે, તેથી એ દોષો પણ ત્યાગવા જોઈએ. અગાઉ કહેવાઈ ગયેલા ઉપાયો વડે પ્રથમ તમોગુણજન્ય આળસ આદિ દોષોને ખૂબ આગ્રહથી દૂર કરો, કેમકે આ વિશ્વમાં તમોગુણ મનુષ્યની ઉન્નતિમાં અને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ભારે રોધ કરનારો છે. તમોગુણ પછી રજોગુણનો જય કરવાનો છે. થોડો ને ખૂબ નહિ લાગ્યો હોય એવો મેલ કપડાંમાંથી માત્ર પાણી વડે ધોવાથી ઊરત દૂર કરી શકાય છે, ને વધારે લાગેલો મેલ દૂર કરવા માટે પાણીની સાથે ખારો કે સોડા અથવા સાબુ જોઈએ છીએ, અને ચીકાશવાળો તથા ખૂબ ઘાટો લાગેલો મેલ દૂર કરવા કપડાંને ખકરાની લીંદીઓમાં અથવા ખારામાં, સોડામાં કે સાબુમાં બાકતુ પડે છે—તેનું લઘુ ઉપર ચઢાવવું પડે છે, તેમ અંતઃકરણના ન્યૂનાધિક દોષોને દૂર કરવા માટેના પ્રયત્નમાં પણ સમજવું. દિલ દઈને પ્રયત્ન કર્યા વિના આ કામ થાય તેમ નથી.

હવે રજોગુણજન્ય પહેલો દોષ જે કામ તે વિષે કહેવાય છે.

૧ : કામ

૭

કામનો સાધારણ અર્થ કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થની ઇચ્છા એવો થાય છે, પણ આ સ્થળે પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા ને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા તેને કામ સમજવો. આ કામ જીવનો પ્રખલ વેરી છે. જૃહસ્થને માટે પ્રભેત્પત્તિના હેતુવાળો કામ વિહિત ગણાય છે, પણ પ્રભેત્પત્તિના હેતુથી સિત્ર માત્ર સુખભોગના હેતુવાળો કામ નિવિદ્ધ કહ્યો છે. ઇન્દ્રિયસુખની લાલસાથી અનિ-

યમિતપણે બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાર્વિકબલ ઘટે છે; ને એથી ધાર્મિક અભ્યાસમાં મનુષ્યને વિશેષ હાનિ થાય છે. જેની ઇન્દ્રિયો વશ નથી તેનો વ્યવહાર પણ ખગડે છે. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

“વશ ઇન્દ્રિયો જે નહિ, દુઃખનો તે કેવાય;

વશ હોય તો સુખનો, કાલે ત્યાં પછી જાય.”

દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ ખલાઓ જીવાત્માને વળગી છે, તેની વચ્ચે રહીને તેણે પોતાનું હિતકર કામ કરી લેવાનું છે. જે તેને ધૂટી મૂકવામાં આવે તો તે ખડુ વિપત્તિ આપે તેવી છે, માટે તેને તો ખડુધર્મ અંતર્ભૂજ રાખવી જોઈએ.

કાળીનાગનું રહસ્ય. ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણને કેવી રીતે વશ કરવાં? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ ક્ષણવાળા બહિર્ભૂજ અંતઃકરણરૂપ કાળીનાગને વિવેકરૂપ પાટુ મારી, તેમ સાધકે પોતાની દશ ઇન્દ્રિયોને તથા અંતઃકરણને દબાવી રાખવાં જોઈએ. તેમને ઊંચું માથું કરવા ન જ દેવું જોઈએ. ઇન્દ્રિયોને તથા મનને તેમના ઇચ્છિત વિષયો આપ્યા કરવાથી તે કઠી પણ શાંત થતાં નથી, પણ ઊલટાં તે વધારે વ્યગ્ર ને વધારે તૃણાપુત્ર થાય છે, માટે તેને વિવેક વડે અંતર્ભૂજ કરવાં જોઈએ ભગવાન મનુએ પણ એમ જ કહ્યું છે કે:—

“ન જાતુ કામઃ કામાનામુપમોનોન શામ્યતિ ।

દુષિપા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય પવામિવર્ધતે ॥”

(ઇચ્છિત ભોગો વડે કામ કદાપિ પણ શાંત થતો નથી, પણ અગ્નિમાં હવિષ નાંખવાથી જેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ઊલટો ઇચ્છિત ભોગોથી કામ વૃદ્ધિ પામે છે.) જેમ તરબો મનુષ્ય ખારું પાણી ખડુ પીએ તો પણ તેની તરસ છીંપતી નથી, પણ તે વધતી જાય છે, અને પરિણામે તે માલુસ ગાંડો થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો અંતઃકરણને માગ્યું આપ્યા કરવાથી તે ખડેડી જાય છે. ઇન્દ્રિયાદિરૂપ છાકરાંને ડબવવામાં “દૂધ ને ડાંગ” ખેંચેના ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એકપક્ષે પ્રેમ ને બીજે-

પરો દાખ તેમને ખાતરી થઈ જવી જોઈએ કે સારી વાતને તેઓ (પિતા કે અન્ય વડીલ) અનુમોદન આપશે, ને અપરાધ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી તે કદી કાંઈ નહિ કરે-નહિ વહે, અને તે સાથે એ પણ તેમના મનમાં નિશ્ચિત હોતું જોઈએ કે જે ભૂલ કરશે તો જવા પણ નહિ દે, -ચોકસ કાંઈ કરશે, વા શિક્ષા કરશે જ્યાં આ જોઈ વાતની ખાળકને અને ઇન્દ્રિયાદિને ખાતરી હોય ત્યાં જ તે સુધરી શકે છે, અન્યથા તે ખગડે છે વિરાટ ભગવાન પણ સૂર્યચંદ્રશી ઉભુ ને શીતળ એવી જે આજો રાખી એમ શીખવે છે આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને અને અતઃકરણને તેમના વિહિત વિષયો આપવા, અને નિષિદ્ધ વિષયોમાંથી તેમને અટકાવવાં. આથી તેઓ શમ અને પ્રસન્ન રહી ઇષ્ટમાર્ગે વળશે જેને શુભાશુભનો વિવેક હોતો નથી તેના ઇન્દ્રિયો અને અતઃકરણ બહુ ઉન્માર્ગગામી થઈ જાય છે, ને તેમ થયા પછી તેમને વશ કરવાનું કામ બહુ કઠિન થઈ પડે છે ઘણા માણસો નાટક કે સિનેમા વારંવાર જોતા છતાં ધરાતા નથી તેઓ પોતાનું દ્રવ્ય ને આરોગ્ય ખગડે છે એટલું જ નહિ પણ કુસમ વડે નકારા સસ્કારો પાડી પોતાનું અતઃકરણ પણ ખગડે છે અતઃકરણ બગડ્યું એટલે તેનો વ્યવહાર પણ ખગડે છે આવા માણસો ધર્મસાધન કરી આત્મકલ્યાણને કયાથી જ સાધી શકે? આમ આખની પેઠે બીજી ચારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ પોતપોતાના વિષયના સખધમાં ભસ્મકે રોગ થયો છે અજ્ઞાનીના કાન નવા નવા પ્રકારના સગારી ગાયનો સાલજવાને આતુર રહે છે જલજાળા ખાઉ ને તે ખાઉ એમ નવા નવા પ્રકારના સ્વાદ સેવા આટે પલખા માર્યા કરે છે સ્પર્શન્દ્રિય નાના પ્રકારના સ્પર્શ માટે આતુર રહ્યા કરે છે, અને નાસિકા ઇન્દ્રિય જાતજાતની મુગધી યેવાને ચચળ રહ્યા કરે છે એ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો કામના પાગિયા છે, માટે તેમને નબળા કરવા જોઈએ

અંતઃકરણરૂપ સર્પની તુષ્ણારૂપ ઝેરી દાઢા વિવેકરૂપ

ચીપિયા વડે કાઢી નાંખવી જોઈએ. એમ કરવાથી જ અંતઃકરણ વશ થાય છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ પણ આવા ભાવવાળું કહે છે:—

“વિવેકે સાધેક્ષા શમ જનમ પામે મન વિષે,
તૃપ્તા શાંતિ પામે પણ વિષયશું સંગ કરવે.
ધીમે વૃદ્ધિ પામી અસર મનમાં એવી કરશે,
થઈ તેને તાણે સુરપતિ તૃપ્તાપાત્ર બનશે. ૧
ઘણા દા'ડા ધારી સુખદપદ દેવાધિપતિતું,
થયું છે આક્ષેપે મન કૃપણ જેનું અતિ ઘણું.” ૨

કામના જયનો ઉપાય. જે પ્રકારના વિવેક. વિવેક એટલે પ્રજ્ઞ સત્ય છે, ને જગત મિથ્યા છે એવી સમજ, આ મુખ્ય વિવેક છે. આ મુખ્ય વિવેક વડે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેને ભોગવે છે તે પાંચ વિષયો મિથ્યા છે એમ સાધકે નક્કી કરવું જોઈએ. હિતાહિતની સમજ તે ગૌણ વિવેક છે. આરંભમાં આવા ગૌણ વિવેક વડે વિષયોના દેખો જોઈ અહિતકર વિષયોને ત્યજવા જોઈએ. દાખલા તરીકે બીડી દ્યો. બીડીની ખરાબી. બીડી પીનાર માણસનું મગજ તમાકુમાં રહેલા ઝેર વડે ગરમ થાય છે, ને તેથી તેનાથી ઘણી વાર બોલવાચાલવામાં નૈ કામ કરવામાં યોગ્ય વિવેક રાખી શકાતો નથી. બીડીનાં પાંદડાં ગમે તેવા પાણીમાં પલાળેલાં હોય તેથી, અને એકબીજાની એડી બીડી પીવાથી અનાચાર થાય છે, અને તેથી તેવા માણસની બુદ્ધિ બગડે છે. બીડી પીનારને ઉધરસ થાય છે, ને ઉધરસમાંથી વખતે ક્ષય પણ લાગુ પડે છે. વારંવાર બીડીનો આકરો ધુમાડો આંખ પર લાગવાથી તે પીનારની આંખો નબળી પડે છે ને જતે દિવસે કેટલાકને અંધાપો આવે છે, બીડી પીનાર મનુષ્યનું મોદું અંધાયા કરે છે. સારા પવિત્ર માણસને તેની પાસે બેસવું અમતું નથી. બીડી પીનારાઓથી આગગાડીમાં બેઠેલા પવિત્ર નિર્વ્યસની માણસોને ઘણો ત્રાસ થાય છે, એ તમારામાંના ઘણાને જાતિઅનુસવથી જાણીતું હોતું જોઈએ. સુંબઈનાં પરાંનાં ગાડીઓમાં બીડી પીવાનો ડબ્બો જુદો રહે છે. તેમાં બીજાથી

જુદા પડીને બીડી પીનારને એસવું પડે છે. બીજી ટ્રેનોમાં પણ ફર્સ્ટ ને સેકન્ડ ક્લાસવાળાને માટે એવો શિષ્ટાચાર છે કે પાસે એઠેલા બીજાની રજા વગર બીડી ન પિવાય. આમ બીડી પીવી તે હલકું કામ ગણાય છે. વળી તમાકુની ઉત્પત્તિમાં હિંસા થતી હોવાથી બીડી પીનાર તે પાપનો ભાગી થાય છે. આવી રીતે બીડી આદિ વ્યસનોના અને બીજા ત્યજવાયોગ્ય વિષયોના દોષોનું અવલોકન કરીને તે ત્યજવાનો મનુષ્ય યુક્તિપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તેને ત્યજ શકાય, અન્યથા ન ત્યજ શકાય.

સુસ્તિનું બળ. ખાટું દહીં ખાનાર રાજકુમારનું ઉદાહરણ. એક રાજકુમારને નિત્ય યુગ્મળ ખાટું દહીં ખાવાની કુટેવ પડી હતી, તેથી તેને તાવ લાગુ થયો. શરીરમાં નબળાઈ આવવા લાગી, ઉધરસ પણ થઈ, ને અદપાસે ક્ષયનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યા. તેમના પિતાને આથી પોતાના કુવરને માટે ઘણી ચિંતા થવા લાગી દહીં છોડાવવા માટે તેમણે કુમારને ઘણી શિખામણ આપી અપાવી, ને બીજા વિવિધ ઉપાયો યોજ્યા, પણ ખાટ્યાવસ્થાથી મોટે ચઢાવેલ એટલે કોઈનું કંઈ તેણે માન્યું નહિ. ને દહીં છોડ્યું નહિ ઘણા ઘણા વિદ્વાનો અને વૈદ્યોએ પણ કુમારને દહીં છોડાવવા માટે પ્રયાસ કર્યા, પણ ને બધા પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા. એથી રાજા બહુ કંટાળ્યા, ને તેમણે કુમારના પ્રારબ્ધ ઉપર એ વાત ઓડી દીધી. બિહારી-લાલ નામના કોઈ દૂર દેશના ખુદશુદ્ધ કવિ ને વૈદ્ય ત્યા આવતાં તેમના જાણવામાં આ વાત આવી, ને તેણે મનમાં હિંમત કરી કે મજે ગમે તેમ કરીને પણ કુમારને ખાટા દહીંનું વ્યસન છોડાવવું. તે એક કવિ કે મોટો વૈદ્ય નહોતો, પણ તે પછી પ્રતિભાશાળીને, ખુદશુદ્ધ ને વ્યવહારકુશળ માર્ગસૂત્ર હોય, ભણ્યા કરતાં તે વધારે ગૃથે હોય, ને જે પાણીએ મગ ચઢે તે પાણીએ ચોડવી દે તેવો હોય. તે એક ધર્મશાળામાં ભીતરો હોય. તેણે કોઈ ચાલાક છોકરો શોધી તેની સાથે દીવાનજી ઉપર નીચે પ્રમાણે ચિઠી લખી મોકલી—

સૌજન્ય સુધાસાગર વિધાવિલાસી નામદાર દીવાનજી સાહેબ,
જયપરમાત્માપૂર્વક વિનતિ કે યાત્રાર્થે તથા સત્પુરુષોના
અને વિદ્વાનોના સમાગમને અર્થે હું કેટલાક સમયથી ભરત-
ખંડમાં ફરું છું, ને થોડા દિવસો થયાં અહીં આવ્યો છું. મારા
સંભળવામાં આવ્યું છે કે આપ વિધારસિક ને વિદ્વાનોના
આશ્રયદાતા છો; એટલે મારા મનમાં આપની મુલાકાત લેવાની
ઈચ્છા થાય છે. જો કે હું એક સાધારણ ભણેલો માણસ છું
તો પણ આપના જેવા વિધાનુરાગીના સમાગમ માટે આવું
છું. શહેર બહારની સિદ્ધનાથ મહાદેવની જગામાં આ સેવક
ભિતર્યો છે. ત્યાંથી આપ જે સમય આપવા કૃપા કરશો તે
સમયે તે આપની સેવામાં હાજર થશે.

વિદ્વદનુચર

ખિહારીલાલશર્મા

છોકરે તે ચિટ્ટી દીવાનજીને આપી. રાજ્યનાં ઘણાં કાર્યો-
માંથી પણ વિધાવિલાસી રાજ્યાધિકારીઓ વિધાવિલાસ માટે
ગમે તેમ કરીને સમય કાઢે છે. વળી ખિહારીલાલની નાનકડી
પણ ભાવભરી ચિટ્ટીએ પણ ખિહારીલાલ સમ્પૂર્ણ દીવાનજીનું મન
આકર્ષ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—

વિદ્વદ્ય પડિત ખિહારીલાલજી,

જય પરમાત્મા. આપની ચિટ્ટી મળી, જે વાચતાં મને
સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થયો. રાજ્યનાં ઘણાં કાર્યોમાં જો કે
અવકાશ મેળવવો કઠિન પડે છે, તો પણ આપના જેવા
વિદ્વાનની આનંદભરી મુલાકાત લેવી, અને તે દ્વારા રાજ્યપ્રજના
હિતે પર જની શકે તેટલો નવો પ્રકાશ પાડવો એ હું મારું
આવશ્યક કર્તવ્ય સમજું છું અને માંજના પાંચ વાગે દીવાન-
ઓફિસના શિરસ્તેદાર ઘોડાગાડી લઈને આપને તેડવા માટે
આવશે. આપ તેની સાથે પધારવા કૃપા કરશો.

લવદીવ

મહાદેવપ્રસાદ.

છોકરો ઉપરનો જવાબ લઈ બિહારીલાલ પાસે આવ્યો, ને તેને બિહારીલાલે મહેનતાણના ખે આના આપી વિદાય કર્યા. બાદ પાંચ વાગે દીવાનજી તરફથી ઘોડાગાડી આવી. તેમાં તેમના શિરસ્તેદાર સાથે બિહારીલાલ દીવાનજીને મળવા તેમની હવેલીએ ગયા. દીવાનજીની હવેલી આવી. ગાડીમાંથી સાવધાનતાથી ઊતરી નિઃશંકપણે શાંતિથી બિહારીલાલ હવેલીના દાદર ઉપર ચઢ્યા, ને દીવાનખાનામાં જઈ દીવાનજીને મળ્યા. દીવાનજીએ અને તેમણે પરસ્પર નમસ્કાર કર્યા ને પછી બતાવેલે આસને બિહારીલાલ બેઠા. ત્યાર પછી વાતચીત ચાલી. તેમાં કાન્ય-સાહિત્ય, રાજનીતિ, ધર્મ ને વ્યવહાર આદિ વિષયો ઉપર બિહારીલાલે આનંદી ચહેરે દીવાનજીની સાથે એવી છટાથી વાતચીત કરી કે જેથી દીવાનજી ઉપર તેની અપૂર્વ અસર થઈ. તેમને લાગ્યું કે બિહારીલાલ કોઈ અસાધારણ પ્રતિભાશાલી કાર્યદક્ષ પુરુષ છે, ને રાજ્યમાં રાખવા લાયક છે. મનમાં ને મનમાં તેમણે વિચાર્યું કે આમની યોજના રાજકવિ તરીકે કરી હોય તે સારું. રસબરી મુલાકાત પૂરી થઈ. બિહારીલાલ ઊઠ્યા. તેમને વળાવવા માટે બિહારીલાલે ના પાડ્યા છતાં દીવાનજી હવેલીના દ્વાર સુધી આવ્યા. આ ઉપરથી તેમજ દીવાનજીની મુખમુદ્રા અને વાર્તાલાપના અંતમાં તેમણે કાઢેલા ઉદ્ગારોથી દીવાનજીના હૃદય ઉપર પોતાને માટે થયેલી ઉત્તમ અસરને બિહારીલાલ જેવો પ્રવીણ પુરુષ સહજ સમજી જાય એ સ્વાભાવિક હતું; તથાપિ બહીષ્કર્ષને તેમણે દીવાનજીથી છૂટા પડતો પહેલાં તેમને પૂછ્યું:—“હું આવ્યો ત્યારે આપે મને સામાન્ય માન આપ્યું હતું, ને જે શોચ હતું, અને હવે મારે માટે આટલો ખર્ચો મમ આપને શા માટે લેવો પડ્યો?” દીવાનજીએ પ્રત્યુત્તરમાં મંદ હસીને કહ્યું કે:—“આવનાર માણસ પોતાના યોશાક વડે માન પામે છે, ને જનાર માણસ તેના બુદ્ધિમણ વડે માન પામે છે.” એ સાંભળી બિહારીલાલે પ્રસન્નતા દર્શાવતા દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને

યોગ્ય સમય જોઈ જિભાં જિભાં પણ વાત આગળ લંખાવી.
 “મેં સાંભળ્યું છે કે અહીંના શ્રીમાન રાજકુમારને ખાતું દહીં
 ખાવાનું ભારે વ્યસન વળગ્યું છે, ને તેથી તેઓ જવરાદિ
 વ્યાધિથી પીડાય છે. જો આપ મને તેમનું તે દુઃખ સન છોડાવવાનું
 કામ સોંપાવો તો હું હિંમતથી કહું છું કે પ્રભુકૃપાથી સો વસા
 તે કામ હું પાર પાડીશ, ને તેથી પ્રજના ભવિષ્યના રાજ સુખી
 થવા સાથે આપને મોટો યશ મળશે.” આજની મુલાકાતમાં
 જણાવેલા ખિહારીલાલના બુદ્ધિબળથી ને વાકપટુતાથી તથા
 ખિહારીલાલે રાજકુમારને દહીંનું વ્યસન મૂકાવવા વિષે દઢપણે
 ઉચ્ચારેલા શબ્દો ઉપરથી આ કામ ખિહારીલાલ અવશ્ય કરી
 શકશે એમ પોતાની ખાતરી થયા છતાં દીવાનજી મુખ પર જરા
 ઉદાસીનતાની છાયાપૂર્વક બોલ્યા:—“પંડિતજી! ખરેખર! આપ
 એ કામ કરી શકવા સમર્થ છો એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે
 છે, પણ હું હિલગીર છું કે અનેક પંડિતો ને પ્રવીણ વૈદ્યો એ કાર્યમાં
 નાસીખાસ થવાથી રાજજી હવે કંટાળી ગયા છે, ને મને સ્પષ્ટ
 જણાવી દીધું છે કે હવે કોઈ પણ પંડિત કે વૈદ્યને મારી પાસે એ
 નિમિત્તે લાવશે નહિ, એટલે હું તે માટે આશ્રમે વચન આપી
 શકતો નથી, પણ હું આપને રાજજીની મુલાકાત કરાવીશ, અને
 આપે કરવા ધારેલા શુભ કાર્ય માટે આપની યોજના કરાવવાને
 મારાથી બની શકશે તેટલો પ્રયાસ કરીશ. આપની શુભેચ્છા કે
 જે શ્રીમાન યુવરાજને, અમારા અન્નદાતા રાજજીને, મને અને
 રાજ્યની સર્વ પ્રજાને પણ ઉપકારક છે, તે પરમાત્માની કૃપાથી
 પાર પડે!” પંડિતજીએ મુખનેત્રની સ્વાભાવિક પ્રસમીતૃવડે
 તથા યોગ્ય મધુર શબ્દોવડે દીવાનજીનો ઉપકાર માન્યો, ને
 તેમની રજા લઈ તે છૂટા પડ્યા. તૈયાર રાખેલી ઘોડાગાડીમાં
 નિયત કરેલ કારકુને તેમને ધર્મશાળામાં તેમના ઉતારા પર
 પહોંચાડી દીધા, અને તેમના યોજનાદિની વ્યવસ્થા દીવાનજીની
 આજ્ઞાનુસાર કરી આપી.

નિયમ પ્રમાણે રાત્રિએ ખાનગી બેઠક વેળા દીવાનજી

રાજાજી પાસે ગયા, અને ત્યાં અગત્યની રાજકીય વાતો થઈ ગયા પછી પ્રસંગ કાઢી તેમણે પરદેશથી આવેલા પડિત ખિહારીલાલનું અસાધારણ બુદ્ધિબળ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, કાવ્યજ્ઞાન, વાક્યપદ્ધતા, પ્રતિભાશક્તિ અને વ્યવહારકોશલ્ય આદિ વિશે જણાવવાયોગ્ય જણાવી તેમને રાજ્યમાં રાજકવિ તરીકે રાખીએ તો એ રાજ્યના એક ભૂપણરૂપ થઈ પડે, અને કદાચ યુવ-રાજાશ્રીને ખાદ્ય દહીં ખાવાનો રવણાવ છોડાવવામાં પણ આપણને ખડુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ પણ જણાયું રાજાજીએ કહ્યું — “ ભલે તેમને આવતી કાલે સાજની કચેરીને સમયે બોલાવજો, પણ તેમને યુવરાજાને દહીં ખાવાનું છોડાવવાનું કામ સોંપવા વિશે આપ ભક્ષામણુ ન કરો તો સારું હું હવે એ વાતથી કાંચર થયો છું આપણી પાસે એવાં ઘણા માણસો આવી ગયા, ને રાજ્યને ફાકટનો ખર્ચ કરાવી, આપણને નિરાશ કરીને ચાલ્યા ગયા, છતાં ઉવટ એક વાર પ્રયત્ન કરી એવો હોય તો આપની ઇચ્છા ”

ગાંધવણ પ્રમાણે બીજે દિવસે પડિત ખિહારીલાલ દીવા નજીની સાથે સાજની કચેરીમાં જઈ પહોંચ્યા રાજાજીએ દીવા નજીનો ને ખિહારીલાલનો વિનય સ્વીકારી ખિહારીલાલને યોગ્ય શબ્દોમાં માન આપ્યું ખિહારીલાલે સહર્ષ પ્રેમભરેલ નેત્રે રાજાજીને યોગ્ય શબ્દોમાં આશીર્વાદ આપતા કેટલાક વિનય-વચનો કહ્યા પછી પ્રસંગ ચાલતા ખિહારીલાલે પ્રસિદ્ધ ઝવેરી જેમ પ્રસંગ આવતાં ગ્રાહકને જાતજાતના રત્નો દેખાડવા લાગે તેમજ અનેક અપૂર્વ સુંદર વાતો રાજાજી પાસે નિવેદન કરી ખિહારીલાલની ઓજસભરી, ભય અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાએ રાજાજીના મન પર પ્રથમથી જ મારી અસર કરી હતી, અને જો “ ખાત કરી જાને તો ખાત કરામત હે ” એ પ્રમાણે તેમની પ્રસંગને અનુસરતી કહેવાની છટા અને સુમધુર મનોરમ વાણીએ તથા તેમના વિશાળ જ્ઞાનભંડારે રાજાજીનું મન હરી લીધું પછી રાજાજી સહર્ષ બોલ્યા — “ પડિતજી ! આપને કઈ પ્રતિદૂળતા

ન હોય તો આપ અહીં રોકાઈ જાઓ, ને આવો આનંદ અમને નિત્ય આપો. અહીંના રાજકવિના પદને આપ શોભાવો, અને અહીંના વિદ્યાનુરાગી મંડળમાં નિત્ય નવીન નવીન રસ રેડતા રહો, તથા વિદ્યાવિલાસી જનોનાં મનનું રંજન કરો. ” બિહારીલાલે ઉપકારસહિત તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. ખાદ સલા ખર-ખાસ્ત થઈ, ને દીવાનજીએ રાજજીની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજકવિની જગનો રીતસરનો હુકમ લખાવી સહી કરાવીને તેમને આપ્યો, તથા તેમના નિવાસ માટે દરખાસ્તી હિતારામાં ગોઠવણ કરાવી આપી, ને તેમના ભોજનનો તથા નોકરચાકરનો ખંદોખસ્ત પણ સમયને માટે કરી આપ્યો. પછી રાત્રિએ દીવાનજી સાથે બિહારીલાલ રાજજીને એકાંતમાં મળ્યા, ને તેમને યુવરાજને પડેલા ખાટા દર્દીનું વ્યસન છોડાવવાનું કામ પણ સોંપાયું. બિહારીલાલે આ કાર્યસિદ્ધિને માટે રાજજીને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે:— હું સદાશ્વરૂપૂર્વક મારા ભાથામાંનાં સઘળાં ખાણું ફેંકીશ, પણ પરિણામ તો પ્રભુના હાથમાં છે. તે દીનદયાળુની કૃપાથી થોડા દિવસમાં જ હું તે કાર્યની સિદ્ધિ જોઉં છું, તથાપિ કોઈ દુષ્ટ પ્રારબ્ધવશાત્ તે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું તો આપ મનમાં દુઃખ ન લગાડશો. વિદ્વાનો પણ એમ જ કહે છે: ‘યત્ને કૃત્તે यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः’ (યત્ન કરવા છતાં જો કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો તેમાં શો દોષ ?) હવે આપ રાજધિરાજની પાસે મારી એક નમ્ર પ્રાર્થના છે કે આપણી આ ગોઠવણ કેવળ શુભ રહેવી જોઈએ. વળી મારા આ કામમાં હું જે પ્રવૃત્તિ કરું તેમાં વચ્ચે આપ નામદારે કંઈ શંકા ન કરવી, તેમ કોઈએ તેમાં દખલગીરી પણ ન કરવી. આમ થાય તો જ એ કામ મારાથી થઈ શકે.” તેના ઉત્તરમાં રાજજીની વતી દીવાનજીએ કહ્યું:— “રાજ્યના કેટલાક અગત્યના મંત્રીની પેઠે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ વાત પણ કેવળ શુભ જ રહેશે.” પછી મહારાજની ગજા, માગીને, દીવાનજી તથા બિહારીલાલ, પોતપોતાના નિવાસ-સ્થાન પર ગયા.

ખીજે દિવસે બિહારીલાલે પોતાને માટેના નવા સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો, ને નિત્ય નિયમિત સમયે સાંજની જાહેર કચેરીમાં જઈ નવનવી વાતોથી તેઓ રાજાજી વગેરેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આ વાત પવનની પેઠે શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ અને યુવરાજના કાન પર પણ તે વાત આવી. તેમણે રાજાજી પર ચિદ્રી લખી બિહારીલાલને પોતાની પાસે મોકલવા વિનંતિ કરી, મહારાજાએ બિહારીલાલને યુવરાજ પાસે જવાની રજા આપી. બિહારીલાલને તો એટલું જ જોઈતું હતું. નક્કી કરેલે સમયે તે યુવરાજને મળ્યા, ને તેમને ગમે તેવી વાતચીતો વડે તેમના મનને એવી તો ગમ્મત કરાવી કે તે તો પાણીપાણી જ થઈ ગયા. યુવરાજે તેમને રોજ પોતાની પાસે આવવાનું કહેતાં બિહારીલાલે તેમને જણાવ્યું કે, “જે બાપુની આજ્ઞા થશે તો હું કોઈ કોઈ દિવસ આપની પાસે આવીશ, માટે આપ બાપુની આજ્ઞા મેળવશો.” ખીજે દિવસે રાજાજી હિપર યુવરાજની ચિદ્રી આવી, જેમાં બિહારીલાલે પોતાને બહુ આનંદ આપ્યાની હકીકત જણાવી તેમને નિત્ય સાંજે બે વ્રણ કલાક પોતાની પાસે આવવા માટે રજા આપવાની પ્રાર્થના કરી હતી; રાજાજીએ મત્યુત્તરમાં તેમને કહેવા-રાવ્યું કે, “પંડિતજી રાત્રિએ કોઈ કોઈ દિવસ તમારી પાસે આવતા જશે.” પછી મહારાજાની આજ્ઞાથી પંડિતજી એકાંતરા રાત્રિએ યુવરાજની પાસે જવા લાગ્યા. ત્રણ ચાર મુલાકાતમાં તો યુવરાજ બિહારીલાલને વશ થઈ ગયા, ને તેમને કહ્યું કે, “પંડિતજી ! ખરેખર તમે તો મને નવું જીવન આપો છો. તમે આવલી માંઝા ત્યારથી મારો વ્યાધિ ગોઠો થવા લાગ્યો છે, ને મારા શરીરમાં જાણે નવું લોહી આવતું હોય એમ મને જણાય છે, માટે હું આવતી કાલે બાપુને મળીશ, ને પછે પડીને માગી લઈશ કે જે મારો રોગ મટાડવો હોય તો હમણાં એક માસ તો પંડિતજીને મારી પાસે જ રહેવા લો; પછી આપની ઇચ્છા પ્રમાણે કરજો.” બિહારીલાલે તેમના સ્નેહનો સત્કાર કરતાં કહ્યું કે:—“જે બાપુ મને આજ્ઞા કરશે તો તેમ કરવામાં

મને કાઈ અડચણ નથી ” બીજે દિવસે કુમાર રાજાજીને મળ્યા, ને પડિતજીને એક માસને માટે નિત્ય બપોળે કલાક પોતાની પાસે રહેવા દેવાની પરવાનગી મેળવી આ પછી બિહારીલાલ બપોરે બપોળે કલાક યુવરાજ પાસે જવા લાગ્યા, ને યુવરાજ પડિતજીને વધારે ને વધારે ચાહવા લાગ્યા તેમના તરફથી ખાનગી ઈનામઅકરામનો પણ પડિતજીને આગ્રહ થવા લાગ્યો, પણ બિહારીલાલ નિરપેક્ષ રહી તે સ્વીકારતા નહિ આઠદશ દિવસમા તો યુવરાજને બિહારીલાલની સાથે ઘાટી મિત્રતા જેવું થઈ ગયું પછી યુવરાજે એક વાર પડિતજીને પૂછ્યું કે — “આપને ભોજનમા કઈ વસ્તુ વધારે પ્રિય છે ?” પડિતજીએ જરા થોભીને કહ્યું “મને ભેસનું ખાટું દહી વધારે પ્રિય છે” તે સાંભળી કુમારે આનંદમા આવી જઈ કહ્યું કે, “મને પણ આપની જેમ ભેસનું ખાટું દહી વધારે પ્રિય છે, ને મારે માટે નિત્ય ભેસનું ખાટું દહી તૈયાર થાય છે ખાપુ તો મને ખાટું દહી મૂકી દેવાનું જ કહ્યા કરે છે તે સારું તેમજ આજ સુધીમા મારી પાસે ઘણા વિદ્વાનોને અને વૈદ્યોને મોકલ્યા હતા તેમણે મારી સાથે બહુ માથાઝીક કરી હતી, પણ મેં ખાટું દહી ખાવાનું છોડ્યું નથી જો ખાટું દહી ખરાબ જ હોય તો આપના જેવા ડાહ્યા પુરુષ, તે કેમ ખાય ? માટે તે બધાની વાતને હું વહેમ માનું છું” બિહારીલાલે હસતા હસતા કહ્યું — “ખાટા દહીનો સ્વાદ અને ગુણ તો એના જે ભોગી હોય તે જ જાણે, ખાકી ખાખરાની ખિસકોની આખાના રમમા શું જાણે ?” યુવરાજે બિહારીલાલને કહ્યું — “ખરે એમ જ છે, જેઠે જેનો અનુભવ નહિ તેને તેની શી ખબર પડે ?” પછી બિહારીલાલને યુવરાજ નિત્ય ખાટું દહી મોકલવા લાગ્યા રાજાજી પડિતજીની પ્રકૃતિ ઉપર ખાનગી માણસદ્વારા તપાસ રાખતા, એટલે તેમને આ વાતની જો ત્રણ દિવસમા ખબર પડતા મનમા એક થયો અને બિહારીલાલને એકાતમા બોલાવી કહ્યું કે — “પડિતજી ! તમે શું કરવા માગ્યું છે ? તમને કુમારને ખાટું દહી ખાવાનો

૧૫ છોડાવવા ગમ્યા છે કે એ કુસ્વણાવ વધારવા ? મે
 બધું છે કે તમે ખાટા દડીના વખાણ કરી કુમારનું મોઢ
 ખાટું દહીં ખાઓ છો, ને નેથી કુમાર હાલટા ખાટું દહીં
 ૧૫ ચઢી ગયા છે ” બિહારીનાલ ગમીરપણે જોલ્યા-
 રાજધિરાજ ! એ ખાટું દડી છોડાવવાની જ રમત થાય
 એકાદ અઠવાડિયામાં હવે ખાટા દહીંના નિકાલ થયો સમ
 મારો પ્રયોગ દેખીતી ગતે હોલગે છે, તેથી જ મારી વાતમાં
 એ વચ્ચે નહિ આવવું એવી મે હજૂરશ્રીની પાસે પ્રથમથી જ
 ના કરી હતી મારી ને કુમારશ્રીની પ્રકૃતિ માટે હજૂરમે
 ૧૫ ન થાય તેથી જણાવું છું કે હું ખાટું દહીં ખાતો જ નથી,
 કુમારશ્રીને ખખર ન પડે તેવી રીતે તાજૂલવિહારને ખહાને
 મ દવા પાનમાં આપું છું, એટલે તેમની પ્રકૃતિ વિશેષ
 હવા સસવ નથી શિક્ષણ આપવાના ત્રણ શાસ્ત્રીય પગથિયા
 —૧ જેમને શિક્ષણ આપવાનું હોય તેમના સ્વસ્થાવનું
 નોંધકન કરવું, ૨ કેટલાક ગમય નિર્દોષ પ્રત્યગમા તેમને
 તુસરવું, ને ૩ પછી તેમને દોરવા પ્રથમ પગથિયા પ્રમાણે
 યુવરાજશ્રીની પ્રકૃતિનું અવલોકન કરી લીધું, હાલ જીજ્ઞ
 ધ્યાન પ્રમાણે કામ ચાલે છે, એટલે હું તેમને અનુસરવાનો
 પ્રાવ કરું છું, ને હવે ત્રીજા પગથિયા પ્રમાણે એકાદ
 હવાડિયામાં તેમને શુદ્ધ માર્ગ ઉપર દોરી જઈશ-પ્રભુપાથી
 મનો ખાટું દહીં ખાવાનો સ્વસ્થાવ છોડાવી દઈશ ” તે
 બિહારી રાજ શાત થયા

એકાદ દિવસ પછી બિહારીલાલે યુવરાજને કહ્યું કે-
 ૧૫ કે વખત હું સિદ્ધેશ્વરના દર્શન કરવા ગયો હતો, ત્યાં એક
 રમહસ હોતરેલા હતા તે કેટલાક માણસ પાસે ડોઈ વાતના
 સંગમાં કહેતા હતા કે ખાટું દહીં ખાવામાં ચાર ગુણ રહેલા
 ૧, જે મે કાનોકાન સાલબધું મારે તેમને તે વિષે વધારે પૂછવું
 કવું, પણ તેઓ તુરત ત્યાંથી ચાલતા થયા, એટલે મારાથી
 ૧૫ મને પૂછી શકાય નહિ ” યુવરાજે હર્ષપૂર્વક કહ્યું -“ અહો !

મા તો ઘણી ઉપયોગી વાત. ખાટું દહીં ખાવાના એ ચાર
 ગુણો કયા કયા તે આપ તે મહાત્માને મળીને જાણો, ને અને
 તે તે મહાત્માને અહીં તેડી લાવો, એટલે તેમને ખાપુની પાસે
 તેડી જઈએ, ને ખાપુને પણ ખાટા દહીંના લાસની ખાતરી
 રાવીએ, કે જેથી હંમેશાંની એ ખટપટ મટી જાય. ” બિહારી-
 લાલે યુવરાજના આગ્રહથી તે વાત સ્વીકારી, ને જમીને પરમ-
 હંસની શોધ કરવાને બહાને સિદ્ધેશ્વરના દેવાલય તરફ જવા
 નીકળ્યા. તે સિદ્ધેશ્વરનાં દર્શન કરી, તથા પ્રસિદ્ધ સંતોની બે
 ચાર જગામાં આંટા મારી મોડામોડા પાછા આવ્યા. કુમારે
 તેમને આતુરતાથી પૂછ્યું:—“ કાં પંડિતજી ! મહારાજ મળ્યા ?
 તેમણે શું જણાવ્યું ? ” બિહારીલાલ થાકી ગયાનો ડોળ કરી
 બોલ્યા:—“ મેં તો સિદ્ધેશ્વરમાં ને બીજે સ્થળે જ્યાં જ્યાં તેમને
 મળવાનો સંભવ હતો ત્યાં ત્યાં તે મહાત્માને બહુ શોધ્યા, પણ
 તેમનો ક્યાંઈ પત્તો ન મળ્યો. એ તો રમતા રામ. એમનો પત્તો
 ક્યાંથી મળે ? ” કુમારે કહ્યું:—“ પંડિતજી ! આમાં થાક્યું કામ
 આવે તેમ નથી. તમે મારી વતી ખાપુ પાસેથી રજા લઈ, મારી
 પાસેથી સો રૂપિયા લઈ આસપાસનાં ગામડાંમાં તે મહાત્માની
 શોધ કરવા જાઓ, ને તેમને પ્રસન્ન કરી અહીં તેડી લાવો, વા
 ખાટું દહીં ખાવામાં કયા કયા ચાર ગુણો રહ્યા છે તે જાણી
 આવો. ” પછી બિહારીલાલ રાજની રજા લઈ ગામડાંમાં ફરવા
 નીકળી પડ્યા. ઉપર જણાવેલા મહાત્માને મળવાનું તો હવું જ
 નહિ, એટલે વિનોદની ખાતર ગામડાંનાં અગત્યનાં સ્થળો બેઈ
 ત્રણેક દિવસે પાછા આવ્યા, ને યુવરાજને મળ્યા. મળ્યાં જ
 યુવરાજ તેમને આતુરતાથી પૂછવા લાગ્યા કે:—“ પંડિતજી !
 આપ તે મહારાજ પાસે જઈ આવ્યા ? મહારાજ મળ્યા ?
 તેમને કેમ તેડી ન લાવ્યા ? તેમણે તમને તે ચાર ગુણોની વિગત
 કહી ? ” બિહારીલાલે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું:—“ મહારાજ મને મળ્યા.
 મેં તેમને સઘળી હકીકત જણાવી આપની પાસે પધારવા બહુ
 વિનંતિ કરી, પણ તેઓએ માન્યું નહિ, ત્યારે મેં તેમને બે હાથ

એડી પ્રાર્થના કરી, ખાટું દહી ખાવાના ચાર ગુણો કહેવા વિનયા મારી પ્રાર્થના સાલજી તેમણે ખાટું દહી ખાવાના ચાર ફાયદા આ પ્રમાણે કયા - ' ૧ ખાટું દહી ખાનારને કૂતરું ન કરડે ૨ તે પગપાળો ન ચાલે, ૩ તેને ઘેર ચોર ચોરી ન કરી શકે, ને ૪ તે ઘરડો ન થાય ' એ ચાર ફાયદાની વિગત તેમણે આ પ્રમાણે કહી - ' ખાટું દહી ખાનારને ઉધરમ ને તાવ લાગુ પડે છે, ને તેથી તે એવો નળજો થઈ જાય છે કે તેનાથી લાકડી પિના ચલાતું નથી લાકડી તેની પાસે હોય એટલે તેને કૂતરું શી રીતે કરડી શકે ? ' બીજા ફાયદાનો ખુનાસો તેમણે એ કથો કે ' જો તે ખાટું દહી ખાવાનું ચાહુ ગણે, તો ઉધરસ ને તાવથી તે એવો નળજો થઈ જાય છે કે પછી તેને બહાર જવું દોય તો તે પગપાળો ચાલી ન શકે-તેને વાહનમાં જ જવું પડે ' ત્રીજો લાભ તેમણે એ કથો કે ' તેને આખી રાત ઉધરમ આ યા કરે, એટલે રાત્રે કોઈ ચોર ચોરી કરવા આવે, તો તેને ઉધરસ ખાતો સાલજી, ઘરમાં માલુસ જાગે છે એમ જાણી પાછો ચાલ્યો જાય ચોરી ન કરી શકે ' ચોથા લાભની વાત તેમણે એમ કરી કે ' જો તે ખાટું દહીનું વ્યસન ન છોડે તો તેને કશું થઈ તે જીવવાનીમાં જ મરી જાય, એટલે ઘરડો ક્યાથી થાય ? ' યુવરાજ આ વાત સાલજી ઢીલા થઈ ગયા હતા-ખાટું દહી પર તેમને તિરસ્કાર છૂંચો હતો ત્યાં બિહારી લાલે ઉમેયું કે - " મને તો આ ચાર વાનો સાલજી ટાઢ વઘ્ઘટી ને મેં તો એ જ વખતે ખાટું દહી ન ખાતું એમ પાણી મૂક્યું " યુવરાજ તે સાલજી આરેશમાં આવી જઈ બોલી બિહારી - " જો તમારે ખાટું દહી ન ખાવાનું પાણી તો મારે પણ આજથી ખાટું દહી ન ખાવાનું પાણી છે - ખાટું દહી ખાતું હરામ છે " યુવરાજનું ખાટું દહી ખાવાનું આ પ્રમાણે છૂટી ગયું, અને રાત્રી તેથી બિહારીલાલ પર બહુ પ્રમત્ત થયા ને તેમને બહુ ધન્ય વાદ આખી ખાનગી રીતે તેમને મારું પારિતોષિક આપ્યું

આ દષ્ટાંતમાં રાજકુમારની ખાટું દહી ખાવાની પ્રવૃત્તિ

જણાવી તે પ્રમાણે મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોની ને અંતઃકરણની નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે. તે જીવનું અત્યંત અહિત કરનારી છે. તેને ઓત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, સદાચરણસંપન્ન ને પરમકૃપાળુ આચાર્ય યુક્તિ વડે દૂર કરાવે છે,—તેનો હિતાહિતની સમજરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરાવે છે.

બ્રહ્મમાર્ગમાં કામીનું કામ નથી. કામને વશ થયેલો પુરુષ આ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આગળ ચાલી શકે જ નહિ. ઇન્દ્રિયોનો ને અંતઃકરણનો સંયમ એ જ આ માર્ગમાં આગળ વધવાનું મુખ્ય સાધન છે, તેથી મનુષ્યને આ માર્ગ આરંભમાં કંટાળો આપનારો છે, પણ પરિણામે તે મનુષ્યને પરમાનંદમાં સ્થિર કરનારો છે, માટે જો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો આરંભમાં સ્થૂળશરીરમાં રહેલી મલિન વસ્તુઓનો વિચાર કરો. મલિન હાડયામમાં કાંઈ પણ સાર નથી. માયાની ભુલવણીથી સ્થૂળશરીર અરમ્ય છતાં રમ્ય જણાય છે. વિષયોમાં રહેલા દોષો જુઓ, અને સર્વત્ર તમારું પરમાનંદસ્વરૂપ જ વિલસી રહ્યું છે એવી ભાવના કરો. આમ વસ્તુવિચાર વડે—સ્થૂળશરીરમાં રહેલી તુચ્છ વસ્તુઓના વિચારરૂપ ગૌણવિવેક સિદ્ધ કરવા વડે—તથા સર્વત્ર બ્રહ્મભાવના કરવારૂપ મુખ્ય વિવેક વડે કામનો જય કરી શકાય છે, ને પરિણામે શ્રવણાદિના વિશેષ અભ્યાસ વડે બ્રહ્મ સત્ય છે, ને જગત મિથ્યા છે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે.

કામ નરકનું દ્વાર છે. કામ ઘણો બળવાન શત્રુ છે, ને તેને વશ થયેલા મનુષ્યની નહારી ગતિ થાય છે. શ્રીભગવાન ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકમાં કૃપાદિ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્વં ગ્રયં ત્યજેત્ ॥”

(જીવાત્માનો નાશ કરનારાં એટલે તેની અધોગતિ કરનારાં નરકનાં આ ત્રણ દ્વાર (બારણાં—સાધન) છે. ૧ કામ, ૨ ક્રોધ ને ૩ લોભ. તેટલા માટે એ ત્રણને ત્યજવાં.)

એ કામ મનુષ્ય પાસે પરાણે પાપકર્મ કરાવનારો છે અર્જુન શ્રીભગવાનને ગીતાજીમાં નીચેના ૨ શ્લોક વડે એ વિષે પૂછે છે -

“અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષ ।

મનિચ્છન્નપિ ઘાર્ષ્ણેય વલાદિથ નિયોજિતઃ ॥”

(હે વૃષ્ણિકુળમાં પ્રકટેલા પ્રભો ! આ પુરુષ ઇચ્છતો નહિ છતાં પણ કેણે પ્રેરેલો બલાત્કારે ભેદવાની પેઠે પાપનું આચરણ કરે છે ?)

પ્રભુ તેના ઉત્તરમાં કહે છે -

“કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાવાન્મા વિદ્વેયનમિદ્ધ ઘૌરિણમ્ ॥”

(આ પાપમાં પ્રેરનાર કામ છે એ કામને કાંઈ અડચણ કરે તો એ કામ ક્રોધરૂપે થાય છે આ કામ રજોગુણથી ઊપજનારો છે તે અત્યંત અકરાતિયો ને મહાપાપરૂપ છે તેને જ્ઞાનમાર્ગમાં હું વેરી જાણુ)

એ કામને વશ થયેલો પુરુષ શું પાપ ન કરે ? એ કામ મનુષ્ય પાસે અનેક જૂઠાણાં ને પ્રપચો કરાવે છે-અનેક ન કરવા યોગ્ય કામો તે જાણુસ પાસે કરાવે છે દેખીતા અલપ લાભને માટે તે અવિચારી મનુષ્યો પાસે મનુષ્યહત્યાઓ-જૂનજરાળી-સુક્રધા કરાવે છે વધારે શું ? જીવને પુનઃ પુનઃ જન્મમરણના ફેરામાં ફેરવનાર ને બહુ બહુ કષ્ટ આપનાર એ કામ છે, અને તેટલા માટે જ એક સતે આમ કહ્યું છે-“દુરભન ભુજોજી કપટી કામ.”

કામનું બલ, પ્રકટ શત્રુને પહોંચાય, પણ શુભ હિતશત્રુને ન પહોંચાય કામ શુભ હિતશત્રુ છે ઉપરથી તે સુખકર જણામ છે, ને શુભ રીતે તે અત્યંત અહિતકર છે જીવને પરમ સુખરૂપ પરમાત્માથી તે અત્યંત દૂર રાખનારો છે, અને એટલા માટે જ શ્રીભગવાને તેને જ્ઞાનમાર્ગનો પરમ વેરી કહ્યો છે તે બહુ બળિયો છે પ્રબોધચ દ્રોહય નાટક આરભમાં નાન્દી કરતા સૂત્રધાર પોતાની સ્ત્રી નટીને કહે છે કે “મહારાજ વિવેકે

મહામોહનો પરાજય કર્યો એ વિષેનું નાટક આપણે આજે લખવાનું છે ” વગેરે આ સાંભળી મહામોહનો મુખ્ય સેનાપતિ કામ એકદમ નીકળી આવે છે, અને તે પ્રચડ વોપ કરી બોલી બેઠો છે — “અરે ! જ્યાં સુધી હું જીવતો છું ત્યાં સુધી મહારાજ મહામોહનું નામ સેનાર કોણ છે ? મારા ભયથી ઘણા લગોટી એા પહેરી ફરે છે, મારા ભયથી ઘણા નાગા ફરે છે, મારા ભયથી ઘણા અલ્પાહાર કરે છે, વા ઉપવાસ કરે છે અને કેટલાક મારા ભયથી ગુફાઓમા ને વનમા વસે છે ” આમ બોલતો બોલતો કામ પોતાની સ્ત્રી રતિ, જે પોતાના રાજ મહામોહના પરાજયની વાત સાંભળી પોતાના સ્વામીનું ને પોતાનું શું થશે એવી ચિંતાથી થરથરતી હતી તેને ધીરજ આપે છે, ને કહે છે કે “આ સિંહને દેખતા જ વિવેકની સેનાના યોદ્ધાઓ બકરાની પેઠે ભય પામી નાસી જશે તેમનાથી કાઈ થવાનું નથી, માટે તું નચિંત રહે ” ખરેખર ! એના પંજમાથી બચવું બહુ કઠણ છે જે મનુષ્યના અત કરણમા એ પ્રકટે છે તેને તે અસાધારણ તપાવે છે કેટલીક વેળાએ કામનો તાપ પામર મનુષ્યના તનમન પર ૧૦૪ કે ૧૦૫ ડીગ્રી જેટલા તાવના તાપથી પણ વધુ દુખદ જણાય છે માણસ એ વેળા ગાડા જેવો થઈ જાય છે. કામના બલનું વર્ણન કરતાં એક કવિ આમ કહે છે:—

“ગરડની માથે ભાડવું, વજ્રને હાથથી ઉપાડવું, શેષનાગને છોડવો, અગ્નિને ખાવો ઈત્યાદિ દુષ્કર કામો પાર પાડવા જેવા કઠણ છે તેવું જ કામનું દહન કઠણ છે ” પછી છેવટમા તે આ પ્રમાણે કહે છે —

“રહે સારધાર વાકેં સસામાં હજાર વાર;

પારાવાર જિતે સો તો દુગંગે પરમ.”*

* કામચબધી ચારણી બાપાના ચીતનો એ એક કટકો છે તે આજ નીચે પ્રમાણે છે —

“પયા ધાદીનો ખગેરાજેડા, ઉઠાદીનો પળિપાણ,

ખીંજો પત્રનામ, ખાદીનો પત્ર,

જે શત્રુ દેખાય એવી રીતે બહારથી ચટી આવે તેને હજીવો
સુલસ ઠ, પણ જે શત્રુ અંદરથી ગમે ત્યાં નીકળી આવે તેને
મહાત કરવાનું કામ કહ્યું છે અનુકૂળ સાગત્રી મળતાં કામ
મનમાંથી હાપજે છે, એટલા માટે એનાં મનોજ, મનોસપ ને

ધોમઝાળ નાદોતો, નાદોતો બ્યાદધીય,

એતો એક મારા, દાદોતો અન ત

એતોતો ધોધારા ખડા, બહાંગ મદેખી બાધ,

સાજન ચહીતો, હહીતો દધિતોત,

હહીતો કનિકારેલ, એતોતો કેસરીકધા,

મદાશરવીર એસો, હહીતો મનોત

આખીતો હહાહહો, નાખીતો દેવદા ચમ,

નરાત ન હેહીતો, ખીરાણ મત નામ,

કોધવત અદિતોત, ધખીતો મનિત મજ,

કમની ધેખોયા બાત, રાખીતો સો કામ

અહાશી દબર કાચિ, ગદાચાર કીતો આતે,

ધરે અવતાર નરે, કરે નારધામ,

રહે સારધાર પાદો સલામા દબર વાર,

પારાવાર કિતે, સો તો દુલરો પરમ

અર્થ:—આકાશરૂપ માર્ગમા ગરુડની સાથે ઊડવું, વગરને દાધથી

ઉપાડવું, રોધનામને ખીજવવા, સૂર્યનું કે અગ્નિનું ભક્ષણ કરવું અગ્નિની
જ્વાલામા નાંડવું, અને સૂતેલા સર્પરાજ વાસુકીને વા રોધને જગાડવો
એવું દે મરદો! કામને હાંપવો એ કામ છે ૧

ગ્રાધારી વરવાર ઉપર બેસવું, બદાહને બાધ બરથી (બામમા લેટુ,)
ઉડના વજને સદન કરવું સમુદ્રના તળિયાનો દુબકી મારીને રોધ કરવો,
(પારધામવો,) રેતીતા દહીને ગળીને હદેવા, અને અરવ્યકેસરીની
(કેસરીસિંહની) બાધ ઉપર બેસવું એવું કહ્યું કામ મદાશરવીર કામને
બાળવાનું છે અથવા હે મદાશરવીર! કામને બાળવાનું કામ એવું
કહ્યું છે ૨

દુજાદળ વિધને આખવું, શત્રુના સેન્યમા પોતાના ઘોડાને દોડાડી
મૂકવો, વીર પુરોખાના મત્રવું (વિચારવું) અનુસધાન કરીને વેધને મટિ
ઉપર અનુધાકૃતિ કરી હોય તેનો નીચો દહિ રાખીને વેધ કરવો, ને
કોધવાળા જેરી મોઢા સર્પને તેના મધિને માટે (તેના મધિ લઈ લેવા)

હૃદયશય એવાં નામ છે. વળી તે 'અન્યના સાધાધ્યની કે સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્મૃતિ માત્રથી ઊપજનારો છે તેથી તેને સ્મર કહેવામાં આવે છે. ભગવાન હૃદયમાં સર્વદા વિરાજતા છતાં શુભપણે રહે છે, ને આ પાપી કામ તો નફ્ટ-પણે હૃદયમાંથી વારંવાર આવિર્ભાવ પામી જીવાત્માનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને ભારે કષ્ટાનુભવ કરાવે છે. મુમુક્ષુએ એનાથી ક્ષણેક્ષણે બીવાનું ને ચેતતા રહેવાનું છે. તેમાં પણ યુવાવસ્થાવાળાં પુરુષોએ તથા સ્ત્રીઓએ સાવધાનતા સેવવાની ખાસ અગત્ય છે.

જીવાની દીવાની

“જીવાની છે દીવાની, પ્રસિદ્ધ ત્રણ શોકમાં,
યોગ્ય સોળતી વિના, નખાવનારી શોકમાં;
“જોગી જંગલે જપે, શ્રીપ્રભુનામ જપથી,
તોય તે ડગે જીવાનીના અસહ્ય તાપથી.”

કામના જય માટે વસ્તુવિચારરૂપ મુખ્ય વિવેક. કામના જય માટે વસ્તુવિચાર કરો. વસ્તુવિચાર વડે સર્વ પ્રભરૂપ કહ્યું તો રાગ કેના ઉપર કરવાનો રહ્યો? અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુવિચાર વડે કામનો જય થઈ શકે છે. પ્રબોધ-ચંદ્રોદયમાં વસ્તુવિચાર નામના યોદ્ધાએ કામનો પરાજય કર્યો છે. એ વસ્તુવિચાર બે પક્ષે કરવો. ૧ પોતે પ્રભરૂપરૂપ છે, ને ૨ અન્ય સર્વ પણ પ્રભરૂપરૂપ છે. જે શરીરો દેખાય છે તે સર્વ પોતાના મનમાં રહેલી વાસના વડે પ્રતીત થાય છે, તેથી તે

ખીજવો, એવી રીતે રૂપવતી યુવાન રાગી સ્ત્રીને જોઈને કામને વશ રાખવો એ કામ કહ્યું છે. ૩

આગળ અઠ્યાશી દબર જાણ્યોએ શૃદ્ધસાધન કર્યો હતો, ને વિષ્ણુ ન્યારે અવતાર ધરે છે ત્યારે તેઓ પણ નારીધર્મ (શૃદ્ધસાધન) કરે છે. જે શુદ્ધ બાવધી એકપત્નીવ્રત પાળે તેને દબર વાર પ્રણામ છે, અને જે સંસારને (સંસારના દેવમત કામને) છોડે તે તે બીજે પરમેશ્વર છે. ૪

મિધ્યા છે. સ્થાવરજંગમ મર્વ બ્રહ્મ છે. “તાણ્ણે વેલો થડે આવે” તેમ જગતનું મૂળ બેતાં એતે બ્રહ્મ આવે. અહીં બ્રહ્મથી સિત્ત ખીતું કાર્ધજ નથી “સર્વે ચલ્વિદં બ્રહ્મ”-આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે, ને “તત્ત્વમસિ” (તે પરમાત્મસ્વરૂપ તુ છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ અને “વાસુદેવઃ સર્વમિતિ” (આ બધું વાસુદેવસ્વરૂપ-પરમાત્મસ્વરૂપ-છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ આ વાતને સ્પષ્ટપણે બોધે છે શ્રીરામાયણમાં શ્રીનુલ્લસીદામણ અનન્ય-ભક્તિ બક્ષણ કરેલા —

“સો અનન્ય જાકે અસિ, મતિ ન ટરદ દગુમંત ।

મેં સેવક સચરાચર, રૂપરાશિ મગવંત ॥ x”

આ વચન વડે સચરાચર વિશ્વને બ્રહ્મરૂપ કહે છે વળી,
“સિયારામમય સય જુગ જાની, કરો મનામ જોરી જુગ યાની”

આ વચનથી પણ મર્વ જગતને સીતારામમય જણાવે છે. કદાચ ભક્તિને માટે દેહભાવે તમે તમને પ્રભુના દાસ માનો, પણ બે તમે ખીલને પ્રભુ માનો, તમારા હીકરાને પણ પ્રભુ માનો, તો પછી તમે કેમ પ્રભુ નથી? તમે પોતે પણ પ્રભુ છો જ. તમારે તે માનવું જ પડશે બે તમે તમને પ્રભુરૂપ નહિ માનો તો તેમની વ્યાપકતામાં ખામી આવશે, ને એમ ઘટે નહિ તેના ઉપર દૃષ્ટાન્ત—એક રાજાએ પોતાની પ્રજાના કેટલાક મનુષ્યોને બેગા કર્યા તેમાં સિત્ત સિત્ત સંપ્રદાયને માનનારા લોકો હતા તેમાંથી અથમ એક સંપ્રદાયવાળાને પ્રભુની વ્યાપકતા વિષે પૂછ્યું કે—“તમે તમારા પ્રભુને વ્યાપક માનો છો?” તેમણે હા કહી પછી ખીજા સંપ્રદાયવાળાને પણ તેવી જ રીતે પૂછ્યું, તો તેમણે પણ એ પ્રમાણે જ કહ્યું એમ સીંચે પોતપોતાના પ્રભુને વ્યાપક જણાવ્યા તમાર પછી પોતાના સંપ્રદાય પ્રમાણે ને અન્યના સંપ્રદાય પ્રમાણે પોતા સુધ્ધા સી પ્રભુરૂપ છે એમ જ નક્કી થયું. પ્રભુને વ્યાપક માનો, ને પોતાને પ્રભુરૂપ ન માનો એ કેમ બને?

x “હે હનુમાન! સચરાચર વિશ્વરૂપના બહારરૂપ પ્રભુસ્વરૂપ છે, ને હું સેવક છું, આવી બુદ્ધિ જેને રજતી નથી, તે અનન્યમત્ત છે ”

“અગ્નિર્દેવો દ્વિજાતીનાં મુનીનાં હૃદિ દૈવતમ્ ।

પ્રતિમા સ્વરૂપબુદ્ધીનાં સર્વત્ર વિદિતાત્મનામ્ ॥”

(દ્વિજોના અગ્નિ એ દેવ છે, મુનિઓને હૃદયમાં પોતાના દેવ છે, બહુ થોડી બુદ્ધિવાળાને મૂર્તિ એ દેવ છે, અને આત્માને બહુનાર જ્ઞાનીને સર્વત્ર પોતાના દેવ છે.)

જીવબ્રહ્મની એકતામાં શંકા ને તેનું સમાધાન. જીવ-બ્રહ્મનો અબેદ સમન્વયવા એક દૃષ્ટાંત અપાય છે. ગંગાજના રાજઘાટ પર એક આશ્રમમાં એક મહાપુરુષ રહેતા હતા. તેમની પાસે એક જિજ્ઞાસુ કપિલધારાથી સત્સંગ માટે આવતો હતો. કેટલાક સમય સુધી સત્સંગ કર્યા છતાં તે જિજ્ઞાસુને જીવબ્રહ્મની એકતાના સબંધમાં શંકા રહ્યા કરતી. તે તે મહાપુરુષને વખનોવખત કહેતો કે, “મહારાજ ! આપ ભણે કહો, પણ પરિચિત્ર, પરતંત્ર, અલ્પશક્તિમાન ને અલ્પજ્ઞ જીવની વ્યાપક, સ્વતંત્ર, સર્વશક્તિમાન ને સર્વજ્ઞ એવા ઇશ્વરની સાથે એકતા કેમ ઘટી શકે ?” મહારાજ તેને જીવશિવ બંનેની ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં ચેતનરૂપે તેમની એકતા ઘટી શકે એમ ઘણી વાર સમન્વયતા, પણ તે તેને બીજે હિતરતું નહિ. મહારાજે વિચાર કર્યો કે આને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે ખતાન્યા વિના એ નહિ સમજે, માટે તેને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે સમન્વયવો. પછી એક દિવસ તેમણે તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું કે:—“આજ તો કપિલધારા ભણી જવાનો વિચાર થયો છે.” જિજ્ઞાસુએ કહ્યું:—“પ્રભો ! મારાં અહોભાગ્ય ! મારું ઘર પાવન થશે.” મહાત્માએ કહ્યું:—“તારે ઘેર જવાનું ધાર્યું નથી, પણ એ તરફ માત્ર જવું છે.” પછી તે મહાપુરુષ ને જિજ્ઞાસુ બંને રાજઘાટથી કપિલધારા ભણી જવા નીકળ્યા. આદિકેશવ તથા અર્જુનનાયક થઈને આગળ વધ્યા. પછી માર્ગમાં વિશ્રાંતિ લેવા મહારાજ એક વૃક્ષ નીચે બેઠા, ને તે જિજ્ઞાસુને કહ્યું:—“ત્યા લાગી છે, માટે તમે ગંગાજીમાંથી જળનો કોટો સરી આવો તો સારું.” તેણે કહ્યું:—“બહુ સારું, મહારાજ ! હું હમણું સરી લાવું છું.”

એમ કહી તે જિજ્ઞાસુ હિતાવળો ગંગાજી તરફ ચાલ્યો. ત્યાંથી ગંગાજી જરા દૂર પડતાં હતાં, એટલે તે ગંગાજીમાંથી લોટો લેવે છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય એમ નહોતું. થોડી વારમાં તે ગંગાજીલનો લોટો લરી લાવ્યો, અને મહારાજને વિનંતિ કરી કે: “પ્રભો! હ્યો આ ગંગાજીલ.” મહારાજે કહ્યું:—“ગંગાજીલ હોય તો જ તે ખીવું છે. હિતાવળ જાણીને તું કાંઈ કૂવાતું જલ તો નથી લરી લાવ્યો?” તેણે કહ્યું: “ના મહારાજ! નિશ્ચય આ ગંગાજીલ જ છે.” મહારાજે કહ્યું:—“આ ગંગાજીલ છે એની ખાતરી શી? આમાં ક્યાંઈ માછલાં, કાચખાં, સુઈસ* આદિ જલચર પ્રાણીઓ જણાતાં નથી. વહાણ મછવા કે હોડીઓ જણાતા નથી, ગંગાજી પરના ઘાટ પણ દેખાતા નથી, પુરુષો ને સ્ત્રીઓ સ્નાન કરતાં જણાતાં નથી, ઘાટિયા (સ્નાન કરનારા જાત્રાળુઓને ગંગાપૂજ કરાવનારા પ્રાણીઓ) કે જત્રીઓ દેખાતાં નથી. જો આ ગંગાજીલ હોય તો તેમાં ખર્ષુ હોવું જોઈએ, પણ આમાં તો તેમાંનું કાંઈ દેખાતું નથી, આને ગંગાજીલ કેમ કહેવાય?” તે જિજ્ઞાસુએ કહ્યું: “પ્રભો! આપ કહો છો તે ખર્ષુ ગંગાજીનું પાત્ર મોટું છે તેથી તેમાં ઘટે. આ નાના લોટામાં તે કેમ ઘટે? પણ કૃપાનાથ! આ ગંગાજીલ છે એ હું સત્ય કહું છું.” મહારાજે જાલ્યા:—“સાઈ! ગંગાજીની પેઠે ઈશ્વરની માયા નામની ઉપાધિ મોટી હોવાથી ઈશ્વરમાં વ્યાપક-પણું, સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિમાનપણું ને સ્વતંત્રપણું એ ધર્મો સંલવી શકે છે, અને લોટાની પેઠે જીવની અવિદ્યાનામની ઉપાધિ નાની હોવાથી તેમાં એ ધર્મો સંલવી શકતા નથી. બાકી ગંગાજીનું જલ અને લોટાનું જલ જેમ ગંગાજીલરૂપે એક જ છે તેમ ઈશ્વરમાં રહેલું ચેતન ને જીવમાં રહેલું ચેતન એક જ છે. બોલ, હવે તું ચેતનરૂપે બ્રહ્મ છે કે નહિ? હા કે ના કહે.”

* એ પ્રાણી જલમાંથી માધુ* બહાર કાઢી રૂબરૂ મારે છે ત્યારે સુઈસ એવા અવાજ કરે છે, માટે હિંદીમાં તેને સુઈસ કહે છે. કાઠિયાવાડમાં બદરકાઠે તેને મહારિયા કહે છે. સસ્તમાં તેનું શિશુમાર એવું નામ છે.

જિજ્ઞાસુ સહર્ષ જોલ્યો:-“ મહારાજ ! હું હવે સમજ્યો. આપ કહો છો તે પ્રમાણે હું શુદ્ધ સ્વરૂપે બ્રહ્મ જ છું. હે કરુણાળુ પ્રભો ! આપે મારે માટે આટલો બધો શ્રમ ઉઠાવ્યો ! દીનાનાથ ! અઘાપિપર્યંત મેં આપને આ વાતને માટે વારંવાર શંકા કરી બહુ શ્રમ આપ્યો છે. કરુણાસાગર ! ક્ષમા કરશો.” આમ જોલતો જોલતો તે જિજ્ઞાસુ મહાપુરુષના ચરણારવિંદમાં લોટી પડ્યો. પછી તે મહાપુરુષે તે જિજ્ઞાસુના મસ્તકપર હાથ મૂકી તેને ઉઠાડ્યો, અને તેમણે તેનાથી જુદા પડી સ્વસ્થાને પ્રયાણ કર્યું.

સત્ય એક જ છે, ને તેને જાણવામાટે શાસ્ત્રો અધિકાર-પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. માણસ માને કે ન માને પણ સત્ય એક જ છે. પછી તેને બ્રહ્મ, પૂર્ણપુરુષોત્તમ, વાસુદેવ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ કે સૂર્ય વગેરે, અથવા સિદ્ધ, બુદ્ધ, અલ્લા, ગોડ કે જીહોવા વગેરે ગમે તે નામ અપાય, પણ તે વસ્તુ બીજી નથી. સત્ય એ ન હોઈ શકે. છેલ્લુ તત્ત્વ એક જ છે. માયા ને માયાનાં કાર્ય મૂકી દઈએ તો છેવટ એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ રહે, અને તે “ વિજ્ઞાન-માનંદં બ્રહ્મ ” એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે વિજ્ઞાનરૂપ તથા આનંદ-રૂપ છે. પુત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, સ્ત્રી બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અને અન્ય સર્વ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. ભોક્તા અને ભોજ્ય એવા ભેદ માનવા-માં આવે છે, તે ઉપાધિજન્ય હોવાથી મિથ્યા છે. તે ભેદનું મૂલ બમનું છે. એ બ્રમ ટાળવા માટે ને સત્યસ્વરૂપ સમજવા માટે વેદાદિ શાસ્ત્રો કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાનનો મનુષ્યને તેમના અધિકારપરત્વે બોધ કરે છે. તેમને અસત્ય કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. જેમ એક પિતાને ચાર પુત્રો છે. ૦ તેમાં મોટાનું શરીરમન ખેતીને લાયક છે, બીજાને વ્યાપારમાં રચિ-વાળો ને તેવી આવડતવાળો છે, ત્રીજાને નોકરીને યોગ્ય છે, ન ચોથો નાનો પુત્ર હજી વિદ્યાભ્યાસને લાયક છે. મોટા પુત્રને તે ખેતીનાં લાભો જણાવશે, ને વ્યાપાર, નોકરી કે વિદ્યાભ્યાસ, લાભી-તેનું મન ન ખેંચાય તે સારુ તે ત્રણ ધંધાની તેની પાસે નિંદા કરશે, એ જ પ્રમાણે તે બીજાને વ્યાપારના લાભો ને અન્ય ત્રણ

ધધાના અવશુભ કહેશે, ને ત્રીજાને તથા ચોથાને પણ તેની યોગ્યતા પ્રમાણેના ધધામાં જોડવાને તે ધધાના લાલ અને બીજા ધધાના દોષો કહેશે, અને તેમ કરવાથી સિત્ત સિન્ન યોગ્યતાવાળા તે ચારે પુત્રો પોતપોતાને માટે યોગ્ય એવી પ્રતિભા લાગશે, ને સુખેથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે ચારે પુત્રોને એકબીજાથી વિપરીત સિત્ત સિન્ન બોધ કરવામાં પિતાનો હેતુ જેમ અશુભ નથી, પણ શુભ જ છે, તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ અત કરણાદિની સિત્ત સિન્ન યોગ્યતાવાળા મનુષ્યોને આગળ વધારવા માટે તેમના અધિકાર(યોગ્યતા)પ્રમાણે બોધ કરે છે. હો ચા મહેલ પર ચઢવું હોય તો સીડીને પગથિયે પગથિયે ચઢાય, ને ભણવામાં પ્રથમ પહેલી, પછી બીજી, પછી ત્રીજી એમ ક્રમે કરી ને ચોપડીઓ ભણાય, તેમ શાસ્ત્ર ને સદ્ગુણ ઉપદેશ કરે તે પ્રમાણે ક્રમે કરીને ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય નિષ્કામ કર્મો વડે અત કરણની શુદ્ધિ, ને નિષ્કામ ઉપાસના વડે અત-કરણની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને પ્રજ્ઞ વેદાતના અવજ્ઞ માટે અધિકારી થાય છે, અને અવજ્ઞાદિ સાધનો વડે તે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે.

આત્મજ્ઞાની નિષ્કામ, નિર્મોહ ને નિઃશોક થાય છે. જ્યારે પુરુષ આત્મજ્ઞાની થાય છે ત્યારે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની

આ માનં ચેદ્ વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુર્સંજ્વરેત્ ॥

(જે પુરુષ આ આત્મા હું છું એમ સારી રીતે જાણે, તો પછી તે કયા ભોક્તાની કામના માટે શેને ઇચ્છતો છતો શરીરની પાછળ સતાપને પામે ?) આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તે હું ખરી ભોક્તો થાય છે, આત્મરૂપે થયેલો તે પોતાના આત્માના પરમાનંદને અનુભવતો છતો, ને પોતાથી અન્ય ભોગ્યને નહિ જોતો છતો અન્ય કોઈ પદાર્થની કામના કરતો નથી જ્યાં પોતાથી સિત્ત અન્ય કોઈ ન રહ્યું ત્યાં કામના કરનાર (ભોક્તા) । કામ્યપદાર્થ (ભોગ્ય) કયા રહ્યા ? ભોક્તા ને ભોગ્ય બન્ને

પરમાર્થ રીતે મિથ્યા છે. જે ભોક્તા ને ભોગ્ય બન્નેના મિથ્યા-પણાની ને સર્વત્ર સ્વાત્માની ભાવના કરવામાં આવે તો ક્રમે ક્રમે કામદોષ ત્યજી શકાય છે. એ પ્રમાણે વસ્તુવિચાર વડે કામની નિવૃત્તિ થઈ શાંતિની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્માભ્યાસ વડે શાંત થયેલાં ઈન્દ્રિયઅંતઃકરણ પછી વિષયો ભણી દોડતાં નથી. કબીર સાહેબને એક અપ્સરાનાં દર્શન થયાં, ને તેણે તેમને મોહ ઉપભવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, તે વેળા તેઓ નીચેની મતલબનુ બોલ્યા હતા એમ કહેવાય છે:—

“જે તુમ જોર કરો બહુ તોયે, પાણી આગ ન લાગે;
સુંદરી કયા નેનાં ફરકાવે ? તેરે હાથ કબીરા ના’વે.”

અભ્યાસ કરનારો જિજ્ઞાસુ પણ અભ્યાસની પરિપક્વતાએ વિષયોનાં ઉપકરણો ભણી એવા ઉદ્ગારો કાઢવા ભોગ્ય-શાળી થઈ શકે છે. જે આપણે પરમાનંદરૂપ છીએ તો પછી આપણે બીજા કયા પ્રાણીપદાર્થને ખામીને શો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોતો ? ચિંતામણિવાળો પુરુષ કોયલાની દલાલી શા માટે કરે ?

વિષયોમાં દોષદર્શન કરો, તેથી પણ કામનો જય થશે. જે સર્વત્ર આત્મભાવનારૂપ મુખ્ય વસ્તુ વિચાર કરવાનું અંતઃકરણમાં પૂરું બળ ન હોય તો વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ ગૌણ-વસ્તુવિચાર મુખ્યપણે કરો; અને સાથે સાથે બની શક્યા પ્રમાણે સર્વત્ર આત્મભાવના પણ કરતા રહો.

મનુષ્યશરીરનું અશુચિપણું. મનુષ્યશરીરમાં શુ ભયું છે તેનો વિચાર કરો. હાડકાં, લોહી, માંસ, વસા, મજ્જા, સ્નાયુ, નાડીઓ, મળ, મૂત્ર, કફ, લાળ, ચામડી ને વાળ આદિ અતિ અપવિત્ર પદાર્થ વિના શરીરમાં બીજું શું ભયું છે ? જે પ્રભુએ મનુષ્યશરીર ઉપર ચામડીનું આચ્છાદન ન કર્યું હોત તો તેનો નિભાવ થતો બહુ કઠણ પડત. જે સ્થૂળ શરીર પર ચામડી ન હોત તો તેને જોઈને ગીધ આદિ પક્ષીઓ તેના ઉપર પડત, કૂતરાં તેના ભણી માંસ ખાવા માટે દોડત, ને માખીઓ તેના શરીર પર બમણ્યા કરત, અને તેને બહુ દુઃખી

કરત. પંખો ને લાકડી રાખ્યા વિના તેનાથી ચલાત કે એસી શકાત નહિ. શરીરમાં એવા મસિન પદાર્થો રહ્યા છે કે જે તેને શરીરમાંથી બહાર કાઢીને તેના જુદા જુદા દગલા કરવામાં આવે તો તેને બેઈને મનુષ્ય ત્રાસ પામીને લાગે.

દૃઢ દોષદર્શન થાય તો વિરાગ અવરથ પ્રાપ્ત થાય. દર્શાત.—એક રાજા હોતો તેમના પ્રધાનપદ ઉપર એક ઊંચા કુલનો વૈશ્ય હોતો. તેને એક રૂપશુણ્ણવતી પુત્રી હતી. એ પુત્રી ઉપર રાજાના પાટવી કુમારને મોહ થયો, પણ લજ્જાને લીધે તે વાત તે કાંઈને કહી શકે નહિ. પ્રધાનપુત્રીને પરણવાની તેની ઇચ્છા, વૃણુમયીદાથી જાણી હતી, એટલે તે મનમાં મૂંઝાવા લાગ્યો, અને તેને પરિણામે તેનું શરીર સૂકાવા લાગ્યું.

પુવરાજનું શરીર નબળું પડ્યું બેઈ રાજાએ તેમના મિત્રો-દ્વારા પૂછગાછ કરાવી તેમના અંતઃકરણની સ્થિતિ જાણી, અને પછી ચોતાના પ્રધાનને એકાંતમાં તે વિષે વાત કરી, તેમની પુત્રીને પુવરાજ વેરે આપવા જણાવ્યું. પ્રધાને પ્રત્યુત્તરમાં રાજાને કહ્યું કે:—“મહારાજાધિરાજ! એ વાત વર્ણવ્યવહારથી વિરુદ્ધ છે, માટે હું તે વિષે વિચારીને તથા કુદૃષ્ટને પૂછગાછ કરીને આપને જણાવીશ.” પ્રધાનને બે હું મહારાજાને એજાખી ના પાડીશ તો મહારાજા તરફથી મને હરકત થશે એવો ભય લાગતો હોતો, અને જ્ઞાતિરિવાજ પ્રમાણે આ વાત બની શકે એમ નહોતી, એટલે શું કરવું ને કેમ કરવું તેની પ્રધાનને ચિંતા થવા લાગી

“ચિંતાસે ચતુરાઈ ઘટે, ઘટે રૂપશુણ્ણના;

“ચિંતા બડી અલાગાણી, ચિંતા ચિંતાસમાન.” ૧

“ચિંતાજવાલ શરીરમે”, દવ લાગી ન જુઝાય,

બાહિરે ધુંવા ન નીકસે, બીતર રહી ધુંધવાય;

બીતર રહી ધુંધવાય, જલે જપુ કાચકી ભટ્ટી,

લોહી માંસ જલ જાય, રહે પિંજરકી કઠ્ઠી,

કથે સુકવિયાં કાન, સુનો હો મેરે મિંતા,

સો નર કપુ જીવંત ? બહીકે ઉરમે ચિંતા.” ૧

પોતાના પિતાને ઉદાસ રહેતા જોઈ પ્રધાનને તેમની ડાહી પુત્રીએ એકાંતમાં પૂછ્યું કે:—“ પિતાજી ! આપ કેટલાક દિવસથી આટલા બધા ઉદાસ શા માટે રહો છો ? ” પ્રધાને કહ્યું:—“ બેટા ! કાંઈ નહિ. એ વાત તને જણાવવાથી કાંઈ ફલ નથી. તારું બાળકનું તેમાં કામ નથી. ” તે સાંભળી તે ચતુર પુત્રીએ કહ્યું:—“ નહિ પિતાજી ! નાનાનો વિચાર પણ કોઈક વખત ઉપયોગી થાય છે, અને ચર્ચા કરવાથી વખતે યોગ્ય માર્ગ પણ નીકળી આવે છે. કહ્યું છે કે:—

‘ ચર્ચા કરે તબ ચાર, જ્ઞાન કરે તબ દો;
ધ્યાન ધરે તબ એકલા, જખર્દી લાગે લો. ’

માટે આપ કૃપા કરીને નિઃશંકપણે કહો. ” પુત્રીનું આવું ડહાપણુસર્યું જોઈતું સાંભળીને પ્રધાને રાજાને ને પાટવીકુંવરને વિચાર, તેને બહાર મોકલી, તેની માતાદ્વારા તેને જણાવ્યો. તે સાંભળી પ્રધાનપુત્રીએ જરા વિચાર કરી પ્રત્યુત્તરમાં પોતાની માતા સાથે પોતાના પિતાને કહેવરાવ્યું કે:—“ આપ એમાં મૂંઝાઓ છો શા માટે ? એનો ઉપાય સહેલ છે. રાજકુંવરને મોહ નાશ પામે, ને તે વાત પોતાની મેળેજ મૂકી દે એવી યુક્તિ રૂં કરીશ. આપ નચિંત રહો, ને રાજાજીને કહો કે:—“ ભલે રાજકુંવર એક વાર મારા મકાન ઉપર આવે, ને મારી પુત્રીનો વિચાર જાણે, પછી તેમના લગ્ન માટે જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશું. ” બાલ્યાવસ્થાથી જ ડાહી હોઈ ભણીગણીને તૈયાર થયેલી પોતાની પુત્રીના નિશ્ચયયુક્ત જોલવા પર પ્રધાનને વિશ્વાસ આવ્યો, ને રાજાજીને તે પ્રમાણે તેમણે વાત કહી, કુમારને પોતાની હવેલી-પર પોતાને મળવાને બહાને આવવાનું ઠરાવ્યું.

કુમારને આવવાના દિવસની આગલી રાત્રિએ પ્રધાનપુત્રીએ નેપાળાનો એટલે જને જમાલજોટો કહે છે તેના રેચ લીધો, ને પોતાનું દીવાનખાનું ખાલી કરાવી ત્યાં એક સાધારણ ખાટલા ઉપર મેલા જેવું વસ્ત્ર પહેરીને સૂતી. તેના વાળ વીખરાયેલા હતા. સ્નાન ન થવાથી તેનું મુખ મલિન ને રેચની પીડાથી ઉતરી

ગયું હતું દીવાનખાનામાં ઠેઠઠેકાણે શીય જવાથી તથા વમન કરવાથી આખું દીવાનખાનું મલમૂત્રથી ગંધાર્ધ ઊઠ્યું હતું, તથા શૂક, લાળ છીટ ને કંફ પણ ચારે તરફ પડ્યા હતા ખીજે દિવસે કરાવેલ સમયે યુવરાજ તે સ્થળે આયા, ને યોજના પ્રમાણે પ્રધાનને મળી તેમની પુત્રીને મળવા દીવાનખાના લાહી પરિચિત દાસી સાથે ગયા તેમને માટે દીવાનખાનાના દ્વાર પાસે એક સારું આસન ગોઠવી રાખ્યું હતું તેઓ દીવાનખાનામાં પેઠા તો ખરા પણ ઉપલ્લેખ્યો અધો પ્રકાર ભેદને અને દુર્ગંધથી ત્રાસ પામીને નાકે રમાલ લગાવી એકદમ પાછા હઠ્યા ને ચાલવા માઝ્યા પ્રધાનપુત્રીએ તેમને ખોલાવીને કહ્યું કે, “કા ? કા ? આપ કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? જેના ઉપર આપને મોહ થયો હતો તે આ બધું છે ! આ સર્વ મારા શરીરમાંથી નીકળ્યું છે !” રાજકુવર શરમાઈ ગયા, ને કંઈ પણ વિશેષ વાત કર્યા વગર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા પ્રધાનપુત્રી ઉપરનો તેમનો મોહ ઊતરી ગયો.

જેમાં તેમને સ્પષ્ટ દોષદર્શન થયું છે તેને તમે સ્વપ્નમાં પણ સ્વીકારતા નથી માસ ને મદિરા પવિત્ર ને સદાચારી મનુષ્યને ભેવા પણ ગમતાં નથી તેને છાત મારતાં પણ તેને અપવિત્ર થવાનો લય રહે છે જન્મમરણાદિષ્ટ મહાદુખને આપનારા વિષયોમાં તમે આર્તુ દર્દ દોષદર્શન કરો.

સંસ્કાર પ્રમાણે ભાવના થાય, ને ભાવના પ્રમાણે ફલ થાય. માંસાહારીને ફૂકડ કે બકરુ ભેવામાં આવતા તેની મનોવૃત્તિ તેના માસ લાહી જાય, પણ જેઓ માસલક્ષણ કરતા નથી તેમને તેવી વૃત્તિ નજા ઊઠે જેવું પેતાના અતરમાં હોય તેવું મનુષ્ય બહાર જુએ છે —

“અત શીતલતાયાં તુ લબ્ધાયા શીતલ જગત્ ।

અતસ્તુળોપત્તસાના વાવદાદમિદ જગત્ ॥”

(જેણે અતરમાં શીતલતા મેળવી છે તેને જગત્ શીતલ જણાય છે, ને જે અતરમાં વિષયનૃણાદિષ્ટ તાપથી તપેલા છે

તેને આ જગત દાવાનલ જેવું લાગે છે.)

જે અંતઃકરણ મોહરૂપ દોષવાળું (અવિવેકી) તેા ભાવના દોષવાળી, ને તેને પરિણામે દુઃખ; અને જે અંતઃકરણ વિવેકી તેા ભાવના નિર્દોષ-શુદ્ધ, ને તેને પરિણામે સુખ. માટે અંતઃકરણને વિવેકવાળું કરો, ને દોષને દોષરૂપે ઓળખીને તેને દૂર કરો. વિષયોમાં સ્પષ્ટ દોષદર્શન કરો, ને તેને જાત્ર રાખો, શરીર કેટલું અપવિત્ર છે? આંખ, કાન, નાક ને મુખ આદિમાંથી તથા શરીરમાં રહેલાં આશરે સાડા ત્રણ કરોડ રૂંવાડાંમાંથી મળે ઝર્યા કરે છે! જેવું પોતાના શરીરનું છે, તેવું અન્યના શરીરનું પણ છે. શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં “શૌચાત સ્વાંગ-જુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ” એ સૂત્રથી પવિત્રતાના પાલનથી પોતાના શરીરમાં ઘણા (તુચ્છપણાની જુદી) ઊપજે છે, ને અન્યના શરીરના સંસર્ગની ઇચ્છા નાશ પામે છે એમ કહ્યું છે. વિવેકવાળા શૌચનું આ ફલ છે.

શારીરશૌચમાં અતિશયતા ન કરો. કાળું કૂતરું અડી ગયું, દોરો અડી ગયો, આ અડી ગયું, ને તે અડી ગયું, એમ કરી કરીને પુનઃ પુનઃ નહાવામાં જ સમય જાળે તેા તેથી કંઈ લાભ નથી, પણ ઊલટી હાનિ થાય છે. એ તેા “આંધળીને પાથરતાં વહાણ વાય” એના જેવું છે, વહાણ વાતાં સુધી ખિછાનું શોધવામાં ને પાથરવામાં સમય જાય તેા પછી સુવાનો વખત ક્યાંથી રહે? એવી રીતે વખતો વખત નહાયા કરે તેા પ્રભુનું ભજન-કયારે કરે? નહાવું તેા પ્રભુના પૂજન માટે ને ભજન માટે છે. હવે જે નહાવા આડે પ્રભુનું પૂજન ને ભજન કરવાનો સમય જ ન મળે તેા પછી નહાવું શા કામનું છે? એ તેા વ્યાજ દેવા જતાં મૂડી ગુમાવવા જેવું છે. આત્મા સર્વદા શુદ્ધ છે, ને શરીર સર્વદા અપવિત્ર છે—મળમૂત્રની ખાલ છે, શાસ્ત્રાનુસાર સ્નાનાદિ વડે શરીરને પવિત્ર રાખવા યથાશક્તિ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરો, પણ બીજું આવશ્યક દુર્તવ્ય શૂદ્ધી, માત્ર શારીરશૌચનો દુરાગ્રહ ન સેવો.

અવિવેકીઓ ગૌચનો મિથ્યા હંસ કરે છે. તેના અખંધ-
મા દશાત-એક માણસે જન્મતી વેળા પોતાનો ડાબો હાથ
જન્મવાના ચોકાની બહાર રાખ્યો હતો તે બેઈ ત્યા બેઠલા
કોઈ માણસે તેને પૂછ્યું કે-“આ હાથ કેમ બહાર રાખ્યો
છે?” પેલાએ કહ્યું-“શૌચ જતી વખત મળવાળો ભાગ
સ્વચ્છ કરવામા તે વપરાય છે, માટે તેને અપવિત્ર બાણી દૂર
રાખ્યો છે.” આ સાલળી પૂછનારે તો હસીને કહ્યું-“ક્ષમા
કરશો આપ કહો છો કે ડાબો હાથ અપવિત્ર પદાર્થનો સ્પર્શ
કરતો હોવાથી તેને ચોકાની બહાર રાખ્યો છે, પણ જમાથી
મળ નીકળે છે તે મળદ્વાર તો ચોકામા વચ્ચે બેઠું છે તે કેમ
બહાર રાખતા નથી?” પેલાએ પોતાની ભૂલ બાણી, ને તે
શરમાઈ ગયો. કહેવાનો આર એ કે શરીરની પવિત્રતા રાખો,
પણ પવિત્રતાનો ખોટો ડાળ ન કરો. શરીરની પવિત્રતા
કર્તાં મનની પવિત્રતા પર વધારે લક્ષ આપો.

કામનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે વિષયોમાં ઢોપ
દર્શનરૂપ ગૌણવિવેક વડે વા ગૌણવસ્તુવિચાર વડે તથા સર્વત્ર
આત્મભાવનારૂપને વિષયોના મિથ્યાપણાની પ્રાવનારૂપ મુખ્ય
વિવેક વડે વા મુખ્યવસ્તુવિચાર વડે કામનો જય કરવા સર્વ
મુમુક્ષુએ પ્રયત્નશીલ રહેવું બેઈએ

૨ : ઢોધ

આણે માત્ર ભૂદ્ધ કર્ણ એવા આવેશવાળા વિચારથી
મનુષ્યાક્રિના અત કરણને પ્રજ્વલિત કરતી, અપકાર કરનાર પર
વેર વાળવાની જે વૃત્તિ અત કરણમા વેગથી બેઠે છે તે ઢોધતું
સ્વરૂપ છે રીસ ને દ્રેષ પણ ઢોધના જ પ્રકાર છે એ ઢોધ
રબેગુણમાથી બેપજે છે રબેગુણ ચ ચલ સ્વભાવવાળો છે,
જ્યાં સુધી અત કરણ રબેગુણ વડે ચ ચલ કે ઢોધતું રહે છે
ત્યાં સુધી મનુષ્યને આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી જ્યાં સુધી

દર્પણ કે જલ હાલતું હોય ત્યાં સુધી તેમાં મુખનું કે સૂર્યચંદ્રાદિનું પ્રતિબિંબ યોગ્ય રીતે ન પડે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. જ્યારે અંતઃકરણ ક્રોધાદિ વિકારરહિત થાય ત્યારે તે સ્થિરપણાને પામે છે, ને ત્યારે જ તેમાં આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે, માટે મુમુક્ષુએ ક્રોધાદિ વિકારોનો જય કરવો જોઈએ.

ક્રોધ અંતઃકરણને ખુલ્લો ક્ષોભ પમાડે છે, ને તેમાં થતાં અંતઃકરણમાં પડતું સ્વાભાવિક આત્માનંદનું પ્રતિબિંબ અદૃશ્ય જેવું થાય છે, ને તે અદૃશ્ય જેવું થયું કે આનંદનો અનુભવ દૂર થઈ તત્કાલ ભારે તાપનો અનુભવ થાય છે.

ક્રોધનો પિતા કામ છે. “કામાત્ક્રોધોઽમિજાયતૈ”-કામથી ક્રોધ ઊપજે છે-એ ગીતાવચન પણ આપણને એમ જ કહે છે કે મનુષ્યાદિના અંતઃકરણમાં જે કામ, ઇચ્છા કે તૃષ્ણા હોય તે પાર ન પડે, એમ ક્રોધના તરફથી આડખીની-અડચણ-પ્રતિકૂલતા થતાં ક્રોધ પ્રકટી આવે છે-કામ ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે છે. ગીતાજીમાં અન્ય સ્થળે પણ “કામ ય્ય ક્રોધ ય્ય રજોગુણસમુદ્રવઃ” (રજેશુથી ઊપજનારો કામ મનુષ્યને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. એ જ ક્રોધ છે.) આ વચનવડે પણ ક્રોધની ઉત્પત્તિ કામમાંથી કહી છે. જ્યાં ઇચ્છા હણાય છે ત્યાં ક્રોધ ઊપજે છે અને જ્યાં ઇચ્છા હણાતી નથી અથવા હોતી નથી ત્યાં ક્રોધ ઊપજતો નથી એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જ્યાં ક્રોધ થાય છે ત્યાં જાણેઅજાણે ઇચ્છા હોવી જ જોઈએ. જ્યાં ઇચ્છા-રાગ-તૃષ્ણા-ન હોય ત્યાં ક્રોધનો સંભવ નથી, માટે જો ક્રોધનો દ્વેષનો જય કરવો હોય તો કામનો-રાગનો-અવશ્ય જય કરો. જો કાર્યનો સંપૂર્ણ નાશ કરવો હોય તો તેના કારણનો નાશ કરવો જ જોઈએ, કેમકે જો ખીજ રહેશે તો તેમાંથી અનુકૂળ સામગ્રી મળતાં અવશ્ય વૃક્ષાદિ થશે.

ક્રોધનાં માઠાં ફળ. જ્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ક્રોધ પ્રકટે છે ત્યારે તે આત્મચિત્તને બાળ, જુદાપી નાંખે છે. એ સમયે હું કોણ છું ? મારું શું કર્તવ્ય છે ? મારાથી આમ ન થાય

આ વગેરે વિચારો માણસ ભૂથી જાય છે, ને આંધળો શીત થઈ જાય છે, આથી મારું અનિષ્ટ થશે, એ વિચાર સરખો પણ તેને આવતો નથી, તે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાનું કે અન્યનું ગમે તેમ કરી નાખે છે. આટલા માટે ક્રોધને ચાંકાલ, રાક્ષસ કે પિશાચ કહ્યો છે. એ પાપી જ્યારે ખુબ વેગથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે મનુષ્યને ગાંઠો ખનાવી મૂકે છે, એ વેળા પિતા-પુત્રનો, માદીકાનો કે પતિપત્નીનો સંબંધ સ્ત્રાપ થઈ જાય છે. ક્રોધના ગાડપણમાં પુત્ર પિતાને સાળો કહે છે, ને પિતા પુત્રને સાળો કહે છે, પુત્ર માતાને સાળી કહે છે, ને માતા પુત્રને મૂઓ વાંઝિયો ઇત્યાદિ અયોગ્ય શબ્દ કહે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ પરસ્પર માર પણ મારે છે. પતિ પત્નીને ક્રોધના આવેશમાં રાડ કહે છે. જે શબ્દો તેઓ ક્રોધને વશ થઈને કહે છે તેના અર્થો ને તેથી પ્રતિપાદન થતી સ્થિતિ જાણે તેમને ક્રોધ છલાવી નાખતો હોય નહિ એમ જણાય છે પિતાપુત્ર પરસ્પર સાળા શી રીતે થાય ? મા સાળી શી રીતે હોઈ શકે ? કઈ ત્રિરાશીથી એ વાત બંધ બેસાડી શકાય ? માતા પુત્રને મૂએલો બેવાને કે વાંઝિયો, ખનાવી પોતાના વંશને નાશ કરવાને કેમ ઇચ્છે ? પતિ સ્ત્રીને રાડ બનાવવા માટે પેલે મરવાને કેમ ઇચ્છે ? પરસ્પરના ઉપકાર તળે ઢળાયેલા તે સામસામાં માર મારવાને કેમ ઇચ્છે ? ચિત્તની શાંત સ્થિતિમાં તો કદી તેઓ તેમ ન ઇચ્છે, પણ ક્રોધરૂપ પિશાચ જ્યારે તેમના મનમાં આવે છે ત્યારે તે સઘળી અતિ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ તેમની પાસે કરાવે છે. ઠાજુમાં માણસ ગમે તેવું કુવચન બોલે છે, ને એથી પચાસ વરસનો નાતો હોય તે એક મિનિટમાં તૂટી જાય છે. સમય જતાં હુધિયારનો ઘા રુઝાય, પણ કુવચનનો ઘા રુઝાતો નથી.

“છરાતણો છેક ઉપાય રૂઝે, કુવાકચનો કાપ કદી ન રૂઝે.”

“કુપો ભાગ્યે કાચનો, ભાંગ્યું વેણ કવેણ,

ભોતી ભાંગ્યું વીંધતાં, [એનો] સાધો ન હાય સેણ* !”

અ ત કરણુ વેરાઈ મયું, ને જીવન મૃત્યુ કરતા તેમને વધારે
ખરાબ લાગ્યું પોતાની જાત ઉપર તેમને ભારે ધિક્કાર છૂંચો
મરણ પામતા નાના ભાઈ ભણી બેઈ તે બોલ્યા - “તને મારીને
મારે ચરાસ મેળવવો નહોતો, પણ તું મારવા આવતો હતો,
માટે મેં તને માર્યો, હવે મારે જીવવું નથી” એમ બોલતા પુનઃ
આવેશમાં આવી જઈ તેમણે પોતાના શરીર ઉપર શીવોબ્ધર
ફોડી આપઘાત કર્યાં ! રાજ્ય રાજ્યને ટકાણે રહ્યું, ને થોડી જ
વારમાં બે પુલાન કાઠીડુમારે પૃથ્વી પરથી ચાલી નીકળ્યા !
પાછળથી રાજ્ય પર સરકારની જાતી આવી, અને બંને ભાઈને
પુત્ર ન હોવાથી રાજ્ય કોઈ કુટુંબીને સોંપાયું ક્રોધરૂપી પિશાચ
શુ ન કરાવે ? ગીતાજીમાં ક્રોધને નરકના દ્વારરૂપ કહેવામાં આ
હેતુ છે ક્રોધનો આવો અનિષ્ટ પરિણામ બાળીને વિચારવ ત
મનુષ્યે તેને પોતાના અ ત કરણુમાં ઊપજવા જ ન દેવો બેઈએ,
ને ઊપજે તો રોકવો બેઈએ

ચારે પુરુષાર્થનો નાશ કરનારા કોવ ઉપર ક્રોધ કરો,
ને તેને હણો.

“અપકારિણિ ક્રોધઘેત્વ ક્રોધે ક્રોધ કથં ન તે ।

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં પ્રસજ્ય પરિપ્રિયિનિ ॥”

અપકાર કરનાર ઉપર ક્રોધ થયા વિના કેમ રહે ? એમ
બે કોઈ કહે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કોઈ કવિ કહે છે કે - ક્રોધ
ઉપર તમે કેમ ક્રોધ કરતા નથી ? એ ક્રુદ્ધ ક્રોધ તો તમારું
સૌથી વધારે ભૂડું કરનારો છે તે તમારા ધર્મ, અર્થ, કામ
અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થનો ખળાટકારો નાશ કરનારો
મહાશત્રુ છે

બે આ વાત તમને સત્ય લાગે તો તમે તમારા હૃદયમાં
વાસ કરીને રહેલા એ શત્રુનો અવશ્ય નાશ કરો

ક્રોધ ધર્મનો અને મોક્ષનો નાશ કેવી રીતે કરે છે ?
વિશ્વમાં કોઈ મનુષ્ય પોતાનો વેરી હોય તો તે ધર્મમાં ને
મોક્ષમાં અડચણ ન કરી શકે એ ખાતર નામે એક રમ

(ભાગ) પણ ખગાડી ન શકે, માત્ર તે અર્થનો ને કામનો (ઇચ્છિત સુખલોગનો ને તેનાં સાધનોનો) એક દેશ ખગાડી શકે. પોતાના હૃદયમાં પ્રભુસંજન કરી મોક્ષ મેળવવા માટે કોઈ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરતો હોય તેમાં તેને ખહારનો વેરી શી અડચણ કરી શકે ? પણ ક્રોધનામનો આંતરશત્રુ તો ધર્મને ને તેથી પ્રાપ્ત થતા મોક્ષને અવશ્ય હણે છે.

હૃદયરૂપ ઇશ્વરના મંદિરમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને પેસવા ન ધો. સ્ત્રીએ કે નોકરે સંધ્યાનાં વાસણો ખરાખર ન માંજ્યાં હોય તો તેમને શાંતિથી કહેવાને બદલે સંધ્યાવંદનના આરંભમાં ક્રોધ કરી પંચપાત્ર કે તરલાણી તેમના ભણી ફેંકવામાં આવે વા અયોગ્ય શબ્દો બોલવામાં આવે, તો તેથી સંધ્યાવંદનવડે જે ધર્મ સાધવો છે તેની હાનિ થાય છે તેનું તે વેળા કેટલાકને ભાન રહેતું નથી. દેવપૂજન કરતાં પૂજના બે ત્રણ ઉપચાર થયા હોય તેટલામાં છોકરાંએ કાંઈ ગડખડ કરી તેથી, કે ઘરમાં કોઈની બૂલથી કાંઈ વસ્તુ પડી ગઈ ને તેથી અવાજ થયો તેથી ક્રોધ કરવામાં આવે, ને ન બોલવાના શબ્દ બોલી બેસાય, તો તેથી પુણ્યને બદલે ઊલટું પાપ બંધાય છે. જ્ઞાના વાત ઘણાના સ્મરણમાં રહેતી નથી. એ વેળા તો ક્રોધરૂપ ચાંડાલને અંતઃકરણમાં પેસવા ન જ દેવો જોઈએ. કોઈ પણ ઉચ્ચ વર્ણનો હિંદુ ચાંડાલને પોતાના રહેવાના ઘરમાં પેસવા ન દે, ત્યારે ઇશ્વરને બિરાજવાના મુખ્ય મંદિરરૂપ હૃદયમાં, ને તે પણ ઇશ્વરનું પૂજન કરતી વેળા ક્રોધરૂપ ચાંડાલને આવવા દેવો એ કેટલું અઘટિત છે ? “ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયોઽર્જુન તિષ્ઠતિ” એ વચનથી ગીતાજીમાં પ્રભુ સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહે છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પ્રભુસંજન કરતી વેળા તો મારે અવશ્ય શાંતિ બળવવી જોઈએ એ વાત ઘણાને ધ્યાનમાં રહેતી નથી. એ વેળા પણ ક્રોધ ઘણાને વ્યગ્ર બનાવી તેની પાસે અઘટિત પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે.

એક ગૃહસ્થને ત્યાં ૪૫ વર્ષે પુત્રજન્મ થયો. પોતાના

પિતાને પુંનામના નરકથી પોતાનાં પુણ્યકર્મો વડે તારનાર તે પુત્ર કહેવાય છે. વર્તમાનમાં એવા પુત્ર ખુબ જ થોડા જણાય છે. હાલ તો પુત્ર ને પોતાનાં માતૃપિતાને અડચણ ન કરે તો યે ઘણું સારું ગણાય! મોટી ઉંમરે પુત્રપ્રાપ્તિ થવાથી તે ગૃહસ્થને પોતાનાં તે પુત્ર પર ખુબ પ્રીતિ હતી. કોને ખબર છે કે પોતાનો પુત્ર મોટો થશે, ને તે ક્રમાઈને પોતાને ખવરાવશે? પણ પ્રભુની માયાને મહિમા જ કાંઈ એવો છે કે માણસો પુત્ર માટે દેહાં જેવાં થાય છે. માણસો જ નહિ, પણ પશુપક્ષીઓ પણ પ્રભુની માયાને વશ થઈ અમુક સમય સુધી પોતાનાં ખર્ચાઓમાં ખંધાયેલાં જેવામાં આવે છે. ગાયને પોતાનાં વાછરડાં પર કેટલો ખોષ પ્રેમ હોય છે? પક્ષીઓ પોતાનાં ઈડાંને કેટલી સંભાળથી સેવે છે? માયાનો કાંઈ અદ્ભુત પ્રભાવ છે. જેની વાત થાય છે તે ગૃહસ્થ એક વાર દેવપૂજન કરતો હતો. છ સાત ઉપચાર સુધી તેણે પૂજન ચાલ્યું હતું એવામાં તેનો છોકરો રોવા લાગ્યો. તેની માતાએ તેને છાનો રાખવા માટે ઘણું પ્રયત્ન કર્યો, ધવરાવવા માંડ્યો, પણ તે છાનો રહ્યો નહિ તે છોકરાનાં રડવાટીં પેલા માણસને પોતાની સ્ત્રીના ઉપર ઘણું દોષ આવ્યો. પૂજા અધૂરી મૂકી બિડીને તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:- “આને છાનો રાખ, છાનો રાખ, કેમ છાનો રાખતી નથી?” સ્ત્રીએ કહ્યું:- “ઘણું યે છાનો રાખું છું, પણ છાનો રહેતો નથી.” તેના પતિએ તેને કહ્યું:- “ત્યારે ધવરાવ, ને છાનો રાખ.” સ્ત્રીએ કહ્યું:- “ક્યારની ધવરાવું છું, પણ તે ધાવે છે ક્યાં?” છોકરું મોટું થાંટું પાડીને રડતો હતો તેથી તે માણસને વધારે ક્રોધ આવ્યો. ઠાપના આવેશમાં તે બેઠી બેઠી: “કેમ ન ધાવે? તેનો બાપ પણ ધાવે.” સ્ત્રીએ આ સાંભળી જરા મોઢું મલકાવ્યું. પેલા માણસને પોતાની બૂલે સમજાઈ, ક્રોધમાં માણસ આવી રીતે એકાદું ચોડ વેતરી નાંખે છે.

સાચે ત્યાં સુધી દેવપૂજન વેળા અન્ય ક્રિયા ન કરવી જોઈએ, ને દેવની સ્તુતિ આદિ વિના અન્ય જાણતું પણ ન જોઈએ. તેને

ખદ્દસે ગમે તેમ બોલાય, અને તે પણ દેવની સાંનિધ્યમાં, એ કેટલું ખધું બોલું ? એ તો દેવનું અપમાન કર્યા ખરાબર છે. માણસની પાસે તેનું કોઈ મોટેરું કે સારું ગૃહસ્થ બેઠો હોય તો તે ગમે તેમ બોલતાં અચકાય, દબાય, તેને શરમ લાગે, પણ દેવ પાસે તે જ્યારે ગમે તેમ અયોગ્ય બોલે ત્યારે તે ત્યાં દેવની હાજરી-નથી માનતો એમ જ કહેવાય, ને એમ માનતો હોય ત્યારે તેને દેવપૂજનનું ફલ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ફલ ન થાય એટલું જ નહિ, પણ તેથી ભલટું પાપ બધાય, ને એ પાપ તો વળી ભારે થાય. તીર્થક્ષેત્રમાં કરેલા પાપનું ફળ આ પ્રમાણે કહેવાય છે:-

“ અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં તીર્થક્ષેત્રે વિનश्यति ।

તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપો મવિष्यति ॥ ”

(અન્ય સ્થલે કરેલું પાપ તીર્થક્ષેત્રમાં નાશ પામે છે, પણ જો તીર્થક્ષેત્રમાં પાપ કરાય તો તે વજ્રલેપ જેવું થાય છે.) સંધ્યાવંદન ને દેવપૂજન આદિ ધર્મકાર્ય કરવાનું સ્થલ, ત્યાં દેવ ખિરાજતા હોવાથી તીર્થક્ષેત્ર જેવું છે, માટે તે સ્થલે તો ક્રોધ ન જ પ્રકટ થવા દેવો, ને જો પ્રકટે તો સહનશીલતા રાખી તેને અટકાવવો.

ધર્મ-ઘૃ-ધારણ કરવું તે પરથી ધારણ કરનારો, જીવને ભાંચે લઈ જનારો, તેને પાપથી બચાવનારો ને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ કરાવનારો તે ધર્મ. મનુષ્યે એ ધર્મનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. “ધર્મ યઃ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ” (નિશ્ચય હજીસો ધર્મ મનુષ્યને હજી છે, ને રક્ષણ કરેલો ધર્મ મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે,) માટે ધર્મનું આગ્રહથી પાલન કરવું આવશ્યક છે. ધર્મપાલનમાં કોઈની શૂંઝ થતી હોય તો ધર્મની રક્ષાને અર્થે તેને વિવેકપૂર્વક કહેવું જરૂરનું છે, પણ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી, ક્રોધ કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે એ ભૂલવું નહિ.

સ્થૂલ ને સ્પષ્ટ સાધનને માટે મહામૂલ્યવાન ને મુક્ત સાધનને જોઈ નાંખો નહિ. ચિત્તની શાંતિ ને ચિત્તનો સમ-

ભાવ પ્રાપ્ત થાય એ ધર્મપાલનનું ફળ છે ચિત્તની શાંતિ ને ચિત્તનો સમભાવ એ સાધ્ય છે, ને ધર્મ એ તેનું સાધન છે સાધન કરતા સાધ્યનું મહત્ત્વ વધારે છે, ને જ્યારે એમ છે ત્યારે ધર્મના પરપરાના સ્વૃલ્લ માધનેને માટે મુખ્ય ધર્મરૂપ સાધ્ય ખોઈ નાખવું, - ધર્મની સ્વૃલ્લ વાતને માટે કોઈ કરી પોતાના ચિત્તની શાંતિ ને તેનો સમભાવ ખોઈ નાખવા-એ કોઈ રીતે શોધ ન જ મળાય

આગી રીતે કોઈ ધર્મનો ને ધર્મપાલનવડે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનનો તથા મોક્ષનો નાશ કરે છે, માટે ક્ષમા, સહનશીલતા ને દયાવડે તેને આગ્રહથી ત્યજો

અર્થનો નાશ કોઈ કેવી રીતે કરે છે? અર્થ એટલે પૈસા એવો દૂકો અર્થ ન કરવો, પણ અર્થ એટલે સર્વ પ્રકારનું દ્રવ્ય એવો ખડોગો અર્થ કરવો ખેડ, વ્યાપાર નોકરી, વકીયાત, વૈદ્ય, કંટાકટ, દલાની, શિક્ષકકામ ને મજૂરી ઇત્યાદિ જે જે ધધાથી મનુષ્યને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય તે બધા ધધામાં મનથી પોતાના ચિત્તની શાંતિ જળવવાની તથા મીઠી જીભ રાખવાની બહુ અવશ્યકતા છે કોઈ પણ ધધામાં માયાનું અને મીઠાં માણસ ફાવે, પણ કોઈ માણસ ન ફાવે ને ખેડત ખીજળ ને કડવાખોલો હોય તો તેને ત્યાં સાધી રહેવા કે મજૂરી કરવા કોઈ ન ઇચ્છે તેનું ભાગિયું કરવાનું પણ માણસને મન ન થાય કોઈ ખેડૂની સાથે કોઈ કામ ન પાડે વ્યાપારીએ પણ મીઠાંખોલો રહેવો જોઈએ તેણે પોતાની જીભ જોળ ખાડે હંસાકર બી મીઠી રાખી જોઈએ મીઠાંખોલો વ્યાપારી સાગી રીતે કમાય કોઈને કડવાખોલો વ્યાપારીને ત્યાં જવાનું માણસને મન ન થાય પણ ભલે તે ખરાબર ભાવે આપતો હોય

વ્યવહારમાં મીઠી વાણી બોલવાની અગત્ય.

“તલસી મીઠે બચનતે, સુખ ફેનત ચહુ ઓર;
ખશીકરન ચહુ મંત્ર હૈ પરિહર બચન કઠોર ૧

કોઆ કિસ્કા હેત હૈ, કોયલ કિસ્કું દેત ?
 મીડી બોલી બોલકે, જગ અપના કુ હેત ” ૭
 વળી પણ કહ્યું છે કે —

“ પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુલ્યન્તિ જનવ ।

તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વચ્ચને કા દરિદ્રતા ॥

(મધુર વચનો સભળાવવાથી સર્વે જીવો સતોષ પામે છે તેટલા માટે મધુર વચન જ બોલવું વચનમાં દરિદ્રતા-રાકપણુ-શુ રાખવું ? વચન જોનવામાં તો મધુરતારૂપ ઉદારતા જ વાપરવી)

કોથળો કરવાના કે ગધિયાણાના નાનામાં નાના વેપારથી માડીને ઠેઠ સોનારૂપાના કે હીરામાણિકના મોટામાં મોટા વેપાર સુધીમાં અતરથી ભણે ને મીઠો માણસ વિશેષ કમાય, ને કોધી તથા કડવાબોલો ઓછું કમાય, ને ખટ્ટ કોધી હોય તો વખતે ધ ધામાં નુકસાની પણ ભોગવે

નોકરી કરવામાં પણ માણસે મધુરભાષી ને પ્રસન્નમુખવાળા રહેવું જોઈએ. કડવાબોલો ને કોધી વાણીતર કે મહેતાને કોઈ શેઠ પસંદ ન કરે. કદાચ તે ઠીક કામ કરતો હોય તો તેને ભણે શેઠ કાઢી ન મૂકે, પણ શેઠને રાજી કરીને તે માણસ આગળ ન વધી શકે. સરકારી દરખાસ્તી નોકરીમાં જો કોઈ કારકુન કોધી ને કટુભાષી હોય તો ચાલે ત્યાં સુધી ઉપરી તેને ન જોવાવે પણ એ હુલુખત્યા પોતાની પાસેથી જાય તો ઠીક એમ તે ઈચ્છે એડેશનમાં પણ એવો માણસ ઘણે ભાગે પાછળ રહી જાય. બીજાઓને પગારમાં આગળ વધારવામાં આવે ત્યારે કોધી માણસ તેના મોઢરૂપ દોષથી પાછળ રહી જાય. વડીલાતમાં પણ મીડી વાણીવડે શાંતિથી વાત કરનાર વડીલ પાસે અસીવ વધારે જવા કરે. વાણીવડે ખટકા ભગનાર વડીલ પાસે માણસ ન છૂટકે જ જાય. વેદને માટે પણ એ જ પ્રમાણે જાણુ કટાકટર પણ જો કડવાબોલો હોય તો તેને સારા અનુભવી માણસો નોકર તરીકે ન મળે. કદાચ બિનઅનુભવી માણસ મળે

તો તેથી નુકસાન થવાનો સંભવ હોતો થાય, ને નોકર વારંવાર ખદલાવવાની જરૂર પડે, તેથી અતે કામ ખગડે, ને એઈતી કમાઈ ન થાય, અથવા ખોટ જાય હલાલને ગોઠો કરાવવો રહ્યો, એ ભે મોટી ને કડવાખોલો હોય તો એનો ધધો જ ન થાયે, કેમકે એને તો મધુર ને યુક્તિયુક્ત વાણીયકે બને પણને ગળે વાત ઉતારવાની રહી આ પ્રમાણે અન્ય સર્વ ધંધા-ઓનું પણ મમજનું ભે ધંધામા કમાઈ કરવી હોય તો મનુષ્યે અવશ્ય નિષ્કોષ ને મધુરભાષી રહેવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ

કોથે કરાવેલાં કેટલાંક બહુ બૃંડાં કામ. કોથે આ સંસારમા કેવા કેવા બૃંડાં કામો માણસો પાસે કરાવ્યા છે ? પગ્ગુરામ પાસે એકવીશ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરાવનાર એ છે બદવાસ્થળી કરાવનાર પણ એ છે જેમા ક્ષત્રિયોનો મોટો નાશ થયો તે પાંડવકૌરવોનું યુદ્ધ કમવનાર પણ એ જ છે.

કામ(પ્રીતિ) નામના ત્રીજા પુરુષાર્થનો કોથ કેવી રીતે નાશ કરે? પરસ્પર પ્રીતિ નહાવવામા તો મીઠા વચનોની ખદુ આવશ્યકતા રહે છે સ્ત્રીપુરુષ વારંવારે કોથમાં આવી જઈ એકબીજાને કદુવચન કહે તો તેમની પ્રીતિનો લંગ થાય, ને તેથી તેમના વ્યૌવહારિક સુખનો-આનંદનો-લગ્ન થાય એ પ્રસિદ્ધ જ છે પતિ કડવાખોલો હોય તો સતી સ્ત્રીને પણ પુન પુનઃ ત્રાસ થવાથી કોઈ વાર એમ બોલવાનો વખત આવી જાય કે, “એ તો લવારો કયાં કરશે” તેના કુસ્વભાવનું તેને સ્ત્રી તરફથી આ મર્મીફિકેટ મળ્યું ! છોકરાઓ કહે કે “બાપાને ખડખડાટ કરવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે !” એવો માણસ સગા-વહાલાનો પ્રેમ પણ ન મેળવી શકે, કેમકે દિલભર દિલ છે આપણા મનમાં પ્રેમ હોય તો સામાના મનમા પ્રેમ થાય આપણે ભે બીજાને માટે માઠા વિચાર કરી ખીજ્યા કરીએ તો તેના મનમા પ્રેમ શી રીતે હોપશે ? કોથ અથવા ખીજ, અને તે દ્વારા નીકળતા કદુ વચનો મનુષ્યના મન પર કેટલી ખરાબ અસર કરી નાખે છે તે પર એક બનેલી વાત કહેવાય છે —

પોરબંદરમાં જે પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓને પરસ્પર સારો પ્રેમ હતો. તેમાંનો એક જણ એક વાર પોતાના મિત્ર ખીજ વેપારી પાસે કોઈ ધર્માદાના કામનો ફાળો લઈને ગયો. ફાળો જોતાં જ તેને ખીજ ચઢી, અને ખીજમાં ને ખીજમાં તે જોલી ઊઠ્યો:—
 “તમે તો જ્યારે હોય ત્યારે આવી લખો જ લઈ આવો છો.”
 જે સ્થળેથી આવું ન સાંભળવું જોઈએ તે સ્થળેથી-પોતાના સ્નેહીના મુખમાંથી આવું કઠોર વચન કોધાવેશમાં જોણેલું સાંભળતાં તેને ઘણું મારું લાગ્યું, ને પુનઃ તે જીવતાં સુધી તેની દુકાને ન ગયો, ને પોતાને માટે માલ ખરીદવાની તેની સાથે આડત હતી તે પણ તે દિવસથી જ તેણે બંધ કરી. પ્રેમ નભાવવો અતિ કઠિન છે.

“નેહ નભાવન અતિકઠિન, સખસેં નભ્યો ન જાય;
 ચઢનો મોમતુરંગ્યે, ચલનો પાવઠમાંય.”

(મીણુના ઘોડા પર ચઢીને અગ્નિમાં ચાલવું તેના જેવું સ્નેહને નભાવવાનું કામ અતિ કઠિન છે. બધાથી સ્નેહ નભાવી શકાતો નથી.)

જે પ્રેમનામનો પુરુષાર્થ સફળ કરવો હોય તો તમારાં પ્રેમપાત્રોના અપરાધોને ક્ષમા કરો. તેમના પ્રીતિ વારંવાર ક્રોધ ન કરો. ક્રોધનો જય ક્ષમાથી થાય છે. એક આગ થાય તો ખીજએ પાણી થવું જોઈએ. એમ થાય તો જ સ્નેહ નભે. સંબંધવાળાં મનુષ્યોએ પરસ્પર ખમી ખાવું જોઈએ. જો એમ ન થાય, ને ક્રોધને વશ થઈ મિથ્યાભિમાન કે દુરાગ્રહવડે પ્રેમનો ભંગ કરવામાં આવે તો પછી તે સંધાવો કઠણ છે— ૭

“તારયા !* ઘણું ન તાણીએ, તાણે તૂટી જાય;
 તૂટ્યા પછી જે ત્રાંધીએ, તો વચમાં ગાંઠ વળાય.”

અન્યની ભૂલના પ્રસંગમાં મનુષ્યે એવી ભૂલ પોતાનાથી થાય છે કે નહિ? અથવા પોતાથી એવી ભૂલ થઈ જાય કે નહિ? તેનો વિચાર કરી શાંતિ પકડવી જોઈએ. અંતઃકરણને

તપવા ન દેવુ જોઈએ શાંતિનો ભંગ ન થવા દો. “ધૈર્યં
યસ્ય પિતા ક્ષમા ચ જનની શાન્તિશ્ચિરં મેદિની”-ધૈર્ય એ
સતપુરુષનો પિતા છે, ક્ષમા તેની માતા છે, ને શાંતિ તેની
સાથે લાખો સમય રહેનારી સ્ત્રી છે, એ વચનનો વિચાર કરો.
શાંતિશી સ્ત્રી જે સતપુરુષને પરમ સુખ આપનારી છે તેનું
રક્ષણ સતપુરુષનાં ધૈર્ય ને ક્ષમાગ્રી માતાપિતા કરે છે અન્ય
ભણ્ણીથી પ્રતિકૂલતા થાય ત્યારે જો ધૈર્ય ગાળી ક્રોધને ન
જિખજવા દેવામાં આવે, અને જિખજે તો વિવેકવડે રોકીને સામા
માણસને તેના અપરાધની ક્ષમા આપવામાં આવે તો જ શાંતિ
ચલવાય જો તેમ ન થાય તો નિશ્ચય શાંતિનો ભંગ થાય, ને
શાંતિનો ભંગ થાય તો પછી સુખ ક્યાંથી? શ્રીકૃષ્ણભગવાન
પણ કહે છે કે-“અશાન્તસ્ય ક્રુતઃ સુખમ્” (અશાંત
મનુષ્યને સુખ ક્યાંથી?)

ક્રોધ મોક્ષ સાધવામાં પણ બહુ અડચણ કરે છે. કુપ
રહિત નિગતિશય આનંદસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તે બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી
એ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે “વિજ્ઞાનમાનંદ બ્રહ્મ” (બ્રહ્મ વિજ્ઞાન
રૂપ ને આનંદરૂપ છે) એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની આનંદરૂપતા
વર્ણવી છે જો પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો
અત કરણ તરી પડેલા મહાસાગર જેવું શાંત રાખવું જોઈએ
શાંતિની પછવાડે સુખ છે જો મોક્ષરૂપ શાંતિ શાંતિ જોઈતી
હોય તો ક્રોધને પોતાના હૃદયમાંથી દૂર જ ગણો. ધર્મનું
અંતિમ ફળ મોક્ષ છે. ક્રોધ કરવાથી ધર્મ હણાય છે જો
ધર્મ હણાય તો મોક્ષ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય?

જેવી રીતે ધર્માદિ ચારે પુરુષાર્થને ક્રોધ હણે છે એક
જૂની શુજરાતી ગાથામાં (ગાથામાં) ક્રોધના દોષો જણાવતા
આમ કહ્યું છે—

“इह लोके वि कोवो सरीरसंताप कल्ह वैराद ।

कुण्ड पुणो परलोके नरमाय सुदारुणं दुःखम् ॥”

(મોધ આ લોકમાં શરીર વિષે સતાપ, કલહ ને વેર

ઉપજાવે છે. પુનઃ તે ક્રોધ પરસોઠમાં પણ નરકને માટે ને ભયંકર દુઃખને માટે હેતુરૂપ થાય છે.)

ક્રોધની શરીર ઉપર થતી માઠી અસર. જ્યારે ક્રોધ આવે છે ત્યારે નાડીના ધબકારા વધી પડે છે, ને શરીરમાં ગા વા ગા ડીઝી જેટલો તાવ અવશ્ય ચઢી આવે છે. એ વેળા મગજ તપી ઊઠે છે, ને મુખ પર ને આંખમાં સોડી ચઢી આવે છે. ક્રોધવેળાએ આંખો લાલ થઈ જવાનું કારણ એ છે. એ સમયે મૂછો, ભમર ને હોઠ કંપવા માંડે છે, ભમર ઊંચી ચઢે છે, ને રોમરોમમાં જાણે એક તરહનો દાહ થતો હોય એમ લાગે છે. ઘોડા પર ખીજ્યા પછી જે તેની નાડી તપાસવામાં આવે તો તેનો વેગ વધેલો અનુભવાય છે. ખીજાં પ્રાણીઓ ઉપર મનુષ્યના ક્રોધની જ્યારે આવી અસર થાય છે ત્યારે મનુષ્ય ઉપર અન્ય મનુષ્યના ક્રોધની અસર કેટલી થતી હશે તે વિચારવા જેવું છે. આમ ક્રોધ પોતાને ને પરને અપકાર કરે છે.

ઈન્દ્રિયાદિના સંયમની આવશ્યકતા. ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ. જે મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો તેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો ને અંતઃકરણ ઉપર દાબ રાખતાં શીખવું જોઈએ. જે તેમના ઉપર દાબ ન રાખતાં કુસંસ્કારવાળું મન ક્રેડે તે પ્રમાણે વર્તે છે તે દુઃખી થાય છે. આ સંસારમાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે જે આરંભમાં જરા દુઃખવાળાં જણાય, પણ પરિણામે તે ખુબ સુખ આપે છે. જપ, તપ, વ્રત ને ધ્યાન આદિ સ્વધર્મ પાલનને લગતાં કાર્યો એ પ્રકારનાં છે. એમાં ઈન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણને રોકવાં પડે છે, તેથી પ્રથમ કष्ट જણાય છે, પણ પાછળથી તેનું પરિણામ શાંતિસુખમાં આવે છે. તે કર્મો આ સોઠ પરસોઠ ખજે સુધારે છે, ને મોટો પુરુષાર્થ થાય તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સૂક્ષ્મતાદ્વારા તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની યોગ્યતા આવે છે. ખીજાં કેટલાંક કામ એવાં છે કે આરંભમાં તે સુખ કર જણાય છે, પણ પાછળથી ભારે કष्टનો અનુભવ કરાવે છે. ઈન્દ્રિયોના વિયયોને યથેચ્છપણે ભોગવવા એ આ પ્રકારમાં

આવે છે સ્પર્શશક્તિ વિષયમાં આત્મક્રિયાળી ઇન્દ્રિયોને અને અત કરણને આરભમાં વિષયનો ઉપભોગ સુખજનક જણાય છે, પણ પરિણામે તેથી તેમને સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી વિષયો પરાધીનતા, દાણુલ્લસુરતા, અપવિત્રતા ને સાંતિશયતા આદિ દોષયુક્ત ક્રોધાથી જીવને તે છેવટ અસુતોષ ને દુઃખ જ આપે છે ત્રીજા પ્રકારના કર્મ એવા છે કે જે આરભમાં શરીર પણ ઇન્દ્રિયો ને અત કરણને તપાવે છે, ને પરિણામે પણ દુઃખાનુભવ કરાવે છે ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારો એ વર્ગમાં આવે છે મનુષ્યે પ્રથમ પ્રકારના ધાર્મિક કર્મો આશ્રહથી કરવા, ત્રીજા પ્રકારના કર્મોમાં-વિષયભોગોમાં-વિહિતનિષિદ્ધનો વિચાર કરી વિહિત વિષયો પરિમિતપણે ધર્મને પ્રતિકૂલ ન થાય એવી રીતે ભોગવવા, ને તેમાંથી ધીમે ધીમે આત્મક્રિયા ઝોછી કરતા જવી ત્રીજા પ્રકારના ક્રોધાદિ દુષ્ટ વિકારોને અધીન થવારૂપ નિષિદ્ધ કર્મો જે વર્તમાનમાં ને ભવિષ્યમાં મનુષ્યને કષ્ટ આપનાર છે તેને સમજીએ સદાગ્રહ રાખીને ત્યજવા.

ક્રોધની ભારે ભૂડાઈ. આગળ કહ્યા પ્રમાણે ક્રોધ મનુષ્યને તેના જીવનમાં અશાંતિ, અપકીર્તિ ને વ્યાવહારિક અનેક પ્રતિકૂલતાઓ ઉપજાવી કષ્ટ આપે છે, ને મરણ પછી નરકના દુઃખોને અનુભવ કરાવે છે એ કેટલો ખૂરો છે ? મનુષ્યનું ખૂર કરવું, ને તેને તાપ આપવો એ જ તેના દુષ્ટ સ્વભાવ છે અરે ? તેના જેવો બીજો કોઈ કૃતજ્ઞી નથી મામાન્ય રીતે નકારો મનુષ્ય પણ પોતાને આશ્રય આપનારનું ખૂર ન કરે, પણ આ તો પોતાને આશ્રય આપનાર અત કરણનું પ્રથમ ખૂર કરે છે, -તેને બાળે છે, ને પછી બીજાને પણ બાળે છે જેણે ઉતારો આપ્યો તેને ત્યાં આગ લગાડવી એ એનું પ્રથમ કામ છે તે એવો ખૂરો છે એટલા માટે જ એક કવિ વિનોદમાં તેને કહે છે કે -“નમોઽસ્તુ ક્રોધદેવાય સ્વામ્યઽઙ્ગ-લ્લિને શૃંગમ્” (પોતાને આશ્રય આપનારને અત્યંત બાળનાર હોયદેવ ! તમને મારા નમસ્કાર હો) એ ક્રોધને તો

દૂરથી જ નવ ગળેના નમસ્કાર કરવા જોઈએ. એક મહાત્માને કોઈ માણસે પૂછ્યું કે — “મહારાજ! ક્રોધની દૂંઠી વ્યાખ્યા કહો.” તેમણે તેને કહ્યું — “અપરાધ કાક કરે, ને તેની શિક્ષા કાક ભોગવે એની પરિસ્થિતિ ઊભી કરનાર મનોવિકાર તે ક્રોધ.” નોકરે કે હીકરીએ ચીમની ફાડી, ને ક્રોધ તેની શિક્ષા ભોગવાવે શેઠ પાસે કે પિતા પાસે, કેમકે શેઠનું કે પિતાનું ચિત્ત ક્રોધ કરવાથી ખળે ક્રોધ કૃતઘ્ની હોવાથી પોતાને આશ્રય આપનાર અંત કરણને ખાળે છે, અને તે પણ તેના વાસ્તવિક અપરાધ વિના! આવા ક્રોધને સમજીએ પોતાના અંત કરણમા શા માટે આશ્રય આપવો જોઈએ? ન જ આશ્રય આપવો જોઈએ મનુષ્યે ક્ષમાશીલ રહેવું જોઈએ જો કે પ્રતિકૂલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ક્ષમાશીલ રહેવું કઠણ પડે છે તો પણ સર્વ વાત અભ્યાસથી સિદ્ધ થઈ શકે છે, માટે અંત કરણને સમજવી ક્ષમાનો અભ્યાસ કરવો.

ધર્મસાધનાનું ક્રોધથી રક્ષણ કરો:—માણીને કોઈ સારુ વૃક્ષ ઉછેરવું હોય તો તે તેને કેટલું સંભાળે છે? સારી જાતનો આળો ઉછેરવો હોય તો તેને કેળની છાયામા રાખે છે, ને તેને આથમણો ખારવાળો પવન ન લાગે માટે તેની આસપાસ તે ગુણુપાટ ખાધી રાખે છે, જ્યારે સામાન્ય પુદ્ગલો અલણ માળી પણ પોતાને ઉછેરવાના વૃક્ષ માટે સંભાળપૂર્વક આવી ગોઠવણ કરે છે ત્યારે સમજી ને શિક્ષિત મુમુક્ષુએ પોતાના હૃદયમાં ઉછેરવાના ભક્તિ, યોગ, કે જ્ઞાનરૂપ કલ્પવૃક્ષનું ક્રોધાદિ વિકારોથી કેટલી પાકી ગોઠવણ ને કેટલી સંભાળથી રક્ષણ કરવું જોઈએ, તે વિચારવાનું છે જો ક્રોધાદિ અયોગ્ય વિકારોથી ભક્તિ આદિ ઊગતા કોમળ કલ્પવૃક્ષનું રક્ષણ કરવામા ન આવે તો તે સહજવારમા ખળી જાય છે, ને સાધકનો લાખા સમયનો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે.

શંકા:—ક્રોધ તો વ્યવહારમા બહુ કામનો છે. તે વડે ઘણું કામ સાગી રીતે થાય છે.

સમાધાન:—ક્રોધ વ્યવહારમા ઉપયોગી-લાભદાયક-નથી,

પણ તે વ્યવહારમાં ભારે હાનિ કરનારો છે એ વાત અગાઉ કહેવાઈ ગઈ છે. ક્રોધ કરવાથી નોકર, સ્ત્રી ને ખાલક આદિ વશ પતે છે, ને તેથી વ્યવહારમાં અનુકૂલતા યાય છે એ માન્યતા વ્યર્થ છે. ક્રોધ વિના પણ પ્રાગલ્ભ્ય-કડપ-રૂઆળ-પ્રતાપબલ-થી કામ વધારે સારું થાય છે. પરિમિત બોલવાથી ને કાર્યમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવાથી રૂઆળ સારો બેસે છે. વળી શાસ્ત્ર ક્રોધ કરવાની ના પાડે છે, કૂંફાડો રાખવાની ના નથી પાડતું.

- વ્યવહારમાં માત્ર કૂંફાડો રાખવો બેઠબે. અયોગ્ય માણસો ચોતાની મેળે સમજીને ચોતાના કામમાં જાગૃતિ રાખી શકતાં નથી. તેમને ટોકનાર બેઠબે, માટે પ્રયોજન જેટલો ઉપરનો કૂંફાડો રાખવો, પણ ક્રોધ કરીને ચોતાના અને પરનાં શરીરમનને બાળવાં નહિ કૂંફાડો રાખવા ઉપર એક દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એક ગામમાં એક સંતપુરુષ કેટલોક સમય રહ્યા, ને જિજ્ઞાસુઓને તેમણે ચોતાના સત્સંગનો અપૂર્વ લાભ આપ્યો. પછી તેઓ યાત્રાનિમિત્તે ને સુમુશુઓના કલ્યાણાર્થે ત્યાંથી પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઈ નીકળ્યા. ત્યાંના લોકો તેમને વળાવવા માટે તેમની પાછળ સાલ્યા. તે ગામનો દરવાજો આવ્યો, એટલે મહારાજે તેમને રોકાઈ જવા કહ્યું, પણ પ્રેમને લઈ તેઓ ન રોકાતાં તે સંતપુરુષની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. પછી તે સંતપુરુષે તેમને કહ્યું કે-“હવે તમે સૌ રોકાઈ જાઓ. શાસ્ત્ર પ્રમાણે ને શિષ્ટાચાર પ્રમાણે તમારો વિવેક પૂર્ણ થયો. પૂજ્ય કે પ્રિયને જ્ઞાના સેવા માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે ને ઈચ્છાનુસાર જેટલું જઈ શકાય તેટલું જવું, પણ વળાવવા તો ગામના દરવાજા સુધી જવાય તો પૂર્ણ છે. કદાચ બહુમાં બહુ તો ગામના સીમાડા સુધી જવું, પણ તેથી આગે ન જવું.” ભાવિક લોકોએ તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું.-“પ્રભો! સીમાડો હવે નજીક છે, ને ત્યાંથી આપને પધારવાનો માર્ગ ફાટાય છે, તે બતાવીને અમે પાછા વળશું. ત્યાંસુધી આપ રૂપા કરીને આવવા ધો.” સીમાડો

આન્યો ત્યારે તે લોકોમાંના એક અગ્રેસર માણસે એક બીજે માર્ગ ખતાવીને હાથ ભેડી વિનંતિ કરી કે:—“કૃપાનાથ ! આપને આ માર્ગે પધારવું ઠીક પડશે. નેકે આપ જે માર્ગે જવા ઇચ્છો છો તે માર્ગે દૂકો છે, પણ તે માર્ગે ખુલ્લુ સયવાળો છે. અહીંથી આશરે ગા ગાઉ ઉપર એક મોટો વડ આવે છે. તેની પાસે એક રાફડામાં મોટો ઝેરી સાપ રહે છે. તે પ્રવાસીઓને અને ત્યાં જનાર અન્ય પ્રાણીઓને એવો ત્રાસ આપે છે કે કેટલાક સમયથી એ માર્ગે બંધ પડી ગયો છે. જે ત્યાંથી નીકળે તેને તે કૂંકાડો મારીને ઠરડવા દેડે છે. વળી તે એટલો બધો ઝેરી છે કે તેનું ફીણ જે પ્રાણીઓના ઉપર પડે તે પ્રાણીઓને પણ ઝેર ચઢે છે, માટે નેકે થોડો ફેર પડશે, પણ આ માર્ગ નિર્ભય છે, તેથી આપ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કરો તો સારું.” તે સંત-પુરુષે તેમને કહ્યું:—“એટલો બધો લાખો માર્ગે લેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. આ દૂકો માર્ગ ઠીક છે. જેમ પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. તમે નિશ્ચિંત રહેશો.” લોકોએ તેમને વિનયપૂર્વક યુનઃ ના પાડ્યા છતાં પણ મહારાજ તો તેમને ધીરજ આપી સર્પવાળે દૂકે માર્ગે ચાલ્યા. સ્વરૂપાનુસંધાન કરતા કરતા તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. એવામાં સર્પવાળું સ્થાન આવ્યું. મહારાજને દૂરથી ભેઈ તે સર્પ કૂંકાડો મારીને દોડતો દોડતો મહારાજ પાસે તેમને ઠરડવા માટે આવ્યો; પણ જેવી મહારાજની વેધક દષ્ટિ તેના પર પડી કે તે ત્યાં ધીજી ગયો, ને તેમની પાસે આવી તેમને ઠરડી શક્યો નહિ. પછી મહારાજ પોતાના કમંડલુમાંથી થોડું જળ લઈ તેના પર છાંટી તેને ગંભીર વાણીવડે કહ્યું: “તુ શા માટે અહીંથી નીકળનાર વા અહીં આવનાર પ્રાણીઓને ત્રાસ આપી રહ્યો છે ? તેમણે તારું શું બગાડ્યું છે કે તેમના જીવ લેવાની પાપી પ્રવૃત્તિ તું કરે છે ? પૂર્વનાં મોટાં પાપ વડે તને આ સર્પની અધમ યોનિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને હજી પણ તું તારું પાપ વધાર-તો જ બચે છે નો અંતે તારી કેવી ખૂરી ગતિ થશે તેનો તને

લગારે વિચાર થતો નથી ? અને તને પ્રભુનો સેશ પણ ડર લાગતો નથી ? હું તને તારા પાપને માટે કાંઈ પણ શરમ આવતી નથી ?” આટલું કહેતામા તે સર્પ પ્રથમ તો ડાબી ઊંચો, પણ પછી તે મહારાજના પ્રતાપથી પોતાની ફેણ નીચી નમાવી વિનયથી બોલ્યો — “મહારાજ ! હું મોટો પાપી છું આજ સુધી મેં જણા પાપ કર્યાં છે પ્રભો ! મને ખ્યાલો ” તે સત પુરવે તેને કહ્યું — “તને તારો નિર્માણ થયેલો આહાર કરવાની છૂટ છે પણ તારે આજથી કોઈને કરડવું નહિ હરતાંફરતા તારે પ્રભુનું ભરણું કરવું ” મર્ષી આ આજ્ઞા સાંભળી મહારાજને ફેણ વડે ત્રણ વાર નમન કર્યું, ને પછી બોલ્યો કે — “પ્રભો ! આજથી હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ, ને કોઈને હરકત નહિ કરું ” મહારાજ નિર્વિઘ્ને ત્યાંથી પસાર થઈ ગયાના સમાચાર આસપાસના ગામડામા ફેલાતા કોઈ કોઈ વાર જોવાળિયા અને ખેડૂતો ત્યાં પોતપોતાના ઢેરાને ચારવા લાઈ જવા લાગ્યા અગાઉ તો માણસને દેખતા તે મર્ષી કૂફડો મારી કરડવા દેડતો, પણ હવે તો તેમને શાંત થઈ ગયેલો જણાવા લાગ્યો! ઘોડાને આ વાતની વિશેષ ખબર પડતા તેમણે વિચાર્યું કે નિશ્ચય મહારાજ મર્ષા પુરુષ હતા એમા સશય નહિ તેમણે આ સર્પને નક્કી શાંત કરી દીધેલો જણાય છે સમીપ ના ગામેમા જેમ જેમ વધારે વધારે ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ લોકો સુખેથી ત્યાં આવવા લાગ્યા સર્પ ખેડો દેવા કે ફરતો દેવા, પણ કોઈને કાંઈ અડચણ ન કરે પછી તો અટક-ચાળા જોવાળિયાઓ તેને લાકડીના ઘેઠા મારવા મળ્યા, ને તેની નીચે લાકડી ભરાવીને તેને બોલો કરવા મળ્યા, તો પણ તે કોઈને કરડે નહિ તોફાની છોકરાઓને આ વાતની જાણ થતાં તેઓ તેને લાકડીથી ઉછાળી સતાવવા મળ્યા હવે તો તેને પોતાના ચારા માટે દિવસે રાફડા ખહાર નીકળતું પણ ભારે પડવા લાગ્યું મૂર્ખ છોકરાઓના અને અણસમજી મનુષ્યોના ત્રાસથી તે મૂઝાવા લાગ્યો, ને શરીરે પણ નબળો થઈ ગયો

આશરે છ માસે મહારાજ યાત્રામાથી પાછા વળ્યા, ને એ રસ્તે નીકળ્યા, ત્યારે તે સર્પને દુર્બળ ને ઉદાસીન એઈ મહારાજે તેને પૂછ્યું કે “તું આવો નબળો કેમ થઈ ગયો છે?” સર્પે કહ્યું “મહારાજ! આપે કહ્યું તે પ્રમાણે હું વર્તું છું, કોઈને કરડતો નથી, તેમ કોઈને કંઈ અડચણ પણ કરતો નથી એટલે હવે તો યોડો મને બહુ હેરાન કરે છે” મહારાજે કહ્યું “તારે કોઈને કરડવું નહિ, પણ કૂંડાડો રાખવો.” સર્પે કહ્યું “બહુ સારું કૃપાનાથ! હવે તે પ્રમાણે કરીશ” પછી તેને હરકત કરવા કોઈ આવતું તો તે ફેણ ઊંચી કરી જોરથી કૂંડાડો મારવા લાગ્યો એટલે યોડોએ બાણ્ય કે આ સર્પ પાછો પોતાના મૂળ સ્વભાવ પર આવી ગયો છે હવે તેનાથી દૂર જ રહેવું સારું છે, આથી સર્પનું હમેશાનું દુખ દૂર થયું વ્યવહારમાં કૂંડાડાની (પ્રાગલ્ભ્યની) આવશ્યકતા છે, પણ કોધને વશ થઈ કોઈનું અનિષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા નથી વ્યવહાર-કુશળ માણસો કહે છે કે “એવા કડવા ન થવું કે બધા થૂકી નાખે ને એવા મીઠા ન થવું કે બધા આખા ને આખા કરડી ખાય” મતલબ કે મધ્યમ માર્ગે ચાલવું જે મધ્યમ માર્ગે ચાલે છે, ને સમયે ઉપરથી જરા રૂઆળ નથી છે તેના કામમાં અડચણ આવતી નથી ને તેને કોઈ કંઈને અશાંતિ ઉપજાવવી પડતી નથી, તથા પાપના ભાગી થવું પડતું નથી.

કોધ આવે ત્યારે શું કરવું? આ પ્રશ્ન આહજીક છે ઘણા મનુષ્યો કહે છે કે—‘કોધને રોકવાની અમારી ઈચ્છા હોય છે, છતાં તે આવે છે ત્યારે અમારાથી રોકી શકાતો નથી એનો તીવ્રવાયુના જેવો વા પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવો વેગ અને અટકાવી શકતા નથી, ને નેથી કાઈન કાઈ બોલી જવાય છે, અથવા અવગું કામ થઈ જાય છે’ આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે—‘પુરુષાર્થ વિના કાંઈ બની શકે એવું નથી, કોધ આવે ત્યારે કોધમાં રહેલા દોષોનું અને કોધ ત્યજી દેવા યોગ્ય છે એવા શાસ્ત્રના ને મહાપુરુષોના વચનોનું ઓણવણતું સમગ્ર

૧૧, તથા ક્રોધ ન કરવાના પોતાના નિયયનુ સ્મરણ કરી
 ૧ ધારણ કરવું; અથવા મનને બીજે શુભ માર્ગે ચઢાવી દેવું
 ૧૩૧મા કહેવત છે કે, “ક્રોધ ચાલ્યા તર શંખર મોજ”
 ૧૪થ આવે ત્યારે સો ગણે) ઇમેજમા પણ કહેવત છે કે
 ૧૬૮ ટેન’-જ્યારે ક્રોધ આવે ત્યારે દશ ગણે. એમ કર-
 થી મન ક્રોધરહિત થઈ યાદી ગાત થાય છે. એ વેળા ઇષ્ટ
 નો માનસિક જપ કરવા મંડી પડવું, અથવા પ્રભુના
 ઇષ્ટ પણ નામન મનમા વારંવાર સ્મરણ કર્યા કરવું, વા
 ટે સાદે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગવું. વળી એ
 ગાએ જગતના મિથ્યાપણાની ને પોતાના આત્માને કાંઈ પણ
 નુકસાનથી કે કાંઈ પણ પ્રતિકૂળ પ્રસંગથી કાંઈ પણ હાનિ થઈ
 કે એમ નથી એવી સુદૃઢ સાવના આદરપૂર્વક કર્યા કરવી
 નમા ક્રોધનો વેગ ખુબ વધી ગયો હોય, ને તેથી એ બધું ન
 ઇ શકે, તો એ બખને બે બને તો કંડા જળથી સ્નાન કરવું.
 ૧૫થવા કંડા જળથી પોતાન માથું ને પોતાના હાથપગ
 ૧૬થવા બે બને તો મોડા દીર્ઘશામ પણ એ વેળા લેવા, અથવા
 ૧૭૩ા પ્રાણાયામ કરવા ઉપર જણાવેલા ઉપાયોમાંનો કાંઈ એક
 ૧૮માય પ્રીતિપૂર્વક કરવાથી ક્રોધની શાંતિ થવાનો સંભવ છે ”

ક્રોધમાં કાંઈ અયોગ્ય કરી બેસો નહિ, પણ વચ્ચે
 મોડો સમય જવા ધી. ક્રોધમાં તાત્કાલિક કાંઈ પણ અયોગ્ય
 ૧ કરી બેમાય તેની બહુ ગણાળ રાખો. વચમા મોડો સમય
 જવા દેશો તો તમારો ક્રોધ ધીરે ધીરે શાંત થઈ જશે, અથવા
 ૧૩૧જો ક્રોધ થઈ જશે દિવસો જશે તેમ તેમ તમારા ક્રોધ-
 વાળા વિચાર બદલાતા જશે કાંઈવેળા માણસ ક્રોધમા ને
 ક્રોધમા આકરો કાગળ લખી નાખે, પણ તે રવાના ન કરો
 ૧૪થ તો બીજે દિવસે તેને અવશ્ય તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું
 મન થાય, ત્રીજે દિવસે સાધારણ કપડો લખવાની ઇચ્છા થાય,
 ને વધારે દિવસો જાય તો એમ પણ થાય કે કાંઈ નહિ એનું
 એ જાણે, એના કર્યા એ બોગવશે, આપણે કાંઈ લખવું નથી

પણ ને તુરત અયોગ્ય વચન બોલાઈ ગયું હોય, કે અયોગ્ય લખાઈ ગયું હોય તો પછી તેનો ઉપાય માનુષના હાથમાં નથી રહેતો. અયોગ્ય બોલાઈ જવાયું કે અયોગ્ય લખાઈ જવાયું એ હાથમાંથી છૂટી ગયેલા બાણ જેવું છે, અને એટલામાટે જ ઉર્દૂમાં કહ્યું છે કે, “કમ ખાના ઝોર ગમ ખાના” કમ એટલે ઓછું ખાવું, ને ગમ એટલે કાંઈએ અપકાર કર્યો તો તે સહન કરી સેવો. ને આયોગ્ય સાચવવું હોય તો પથ્ય ને પરિમિત ભોજન કરવું. બેઠાં રોગ થયો હોય ત્યારે જેમ ઔષધ ખાવું બેઠાં તેમ પથ્ય પણ પાળવું બેઠાં. તાવ આવતો હોય છતાં દહીં, ખાટી છાશ, આખીની ચટણી ને કેરીના અથાણા વિના ન ચાલે તો તાવ ઊતરે શી રીતે ? જેમ શારીરિક રોગના સંબંધમાં તેમ માનસિક રોગના સંબંધમાં પણ બાણવું કોઈ અને બીજા મનોવિકારો એ માનસિક રોગો છે તે મટાડવા માટે શાસ્ત્ર ને મહાપુરુષો જે ઉપદેશરૂપી ઓક્તિ આપે છે તે ખાવું બેઠાં, તે ઉપદેશને આચરણમાં મૂકવો બેઠાં, ને જે જે અયોગ્ય વિચારોથી ને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓથી બચવાનું કહે છે તે તે વિચારો ને તે તે પ્રવૃત્તિઓથી બચવારૂપ પથ્ય (કરી) પણ પાળવું બેઠાં.

“ઔષધ ખાય ન પથિ- રહે બિષમનં વ્યાધિ કચુ નય ?

હાકુ રોગી ખાવરા,× હોય બેઠકુ લાય”

વેર, મૈત્રી, વ્યવહાર, ઝોહાર ને નિદ્રા વધાર્યાં વધે છે, ને ઘટાડાં ઘટે છે. સમજી માણસ અમય વિચારીને વતે છે, ને આવેલ ક્રોધને રોડીને જે ઉચિત હોય તે કરે છે “ફદ્દાટોપો મયંકર” (ફેણ ચઢાવવી તે પણ સમય ઉપજાવનારી છે,) એ વચનમાં કદા પ્રમાણે ઉપરનો કૂકાડો પણ સામા માણસને સમય ઉપજાવનારો થાય છે, ને તેથી બીજાના અપરાધને લઈ જ્યાં કદા વિના છૂટકો ન હોય ત્યાં તેમ કરીને પણ ડાહ્યા માણસો પ્રસંગને વીતાવે છે. કોઈ વાર એવો પ્રસંગ પણ આવી

પહે કે જ્યાં ફૂફડો ખતાવવાની તક હોતી નથી તેમ બીજું કરતા વિશેષ જાનિ થવા સભન હોય છે તો ત્યાં ઉપેક્ષા કરવી, જવી દેવ, ને શાત રહેવું-એ જ ઉચિત ગણાય છે, અને મમજી માણસો તેમ વર્તે છે પણ ખરાં એવા પ્રસંગમાં વિલેપ વધારવામાં સાર નહિ મુખઈમાં એક બેરિસ્ટર ચોપાટી પર ફરતા હતા ત્યાં એક લુચ્ચો માણસ તેમની ટોપી ઉપાડીને દોડી ગયો તેમની સાથે તાજ બી એ એલ એચ બી થયેલા એક પરિચિત વહીવ હતા તેમણે તે બેરિસ્ટરને કહ્યું —“આપણે આવતી કાલે તે લુચ્ચા માણસ પર ફરિયાદ દાખલ કરવી, ને તેની પાએથી તે ટોપી મેળવવી, તેમજ તેને શિક્ષા કરાવવી ” તે બાબતીને બેરિસ્ટરે તેમને કહ્યું —“ટોપી ગઈ એટલું જ બસ છે હવે જો મારે કોઈ ને પાટલન રાખવા હોય તો કોર્ટને બારણે ન ચઢવું એ સારુ છે ’ જેમ આપણી વેચવાની વસ્તુનું મૂલ્ય નક્કી કરવામાં ન્યાયારમાં પોતાનું દ્રવ્ય રોકાય તેનું યાજ ગણે છે, તે કામમાં રાખેલા પોતાના નોકરનો ખચાર ગણે છે, ને દુકાનનો બીજો ખર્ચ પણ ગણે છે, તેમ સમજી માણસ પોતાને કોઈ પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં રહેલા જાનિ લાભનો પૂરો વિચાર કરીને વર્તે છે ને કોઈને વશ થઈ એક દમ આંધળિયા કરતો નથી

કોઈને રેખવાધી થતો લાભ, જે ગમ ખાઈએ તો આપણી શાંતિ યુધાતી નથી એ મોટો લાભ છે, અને તેટલા માટે શ્રીઈશ્વર શાસ્ત્ર અને અનભરી મહાપુરણ પ્રતિકૂળ પ્રસંગમાં ગુમ ખાવાનો બોધ કરે છે આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા એક દેશાત કહેવાય છે એક સતપુરણ ઉપર તેમની ભક્તિ અને શુભ રહેણીકરાણીથી પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હતા ને પ્રસંગોપાત્તે તેઓ આકાશવાણી દ્વારા તેમની સાથે વાત કરતા હતા તે મત એક વાર જ ગલમાં ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં આકાશવાણી થઈ કે —“હે સત ! આવતી કાલે સવારે તમે ઉત્તર દિશામાં ચાલજો ને તે ભણી ચાવતા તમને પ્રથમ જ મોટી વસ્તુ જણાય

તેને તમે ગળી જાએ; અને પછી આગળ ચાલતાં જે ખીજી નવી વસ્તુ તમને જણાય તેને તમે ડાટી દેજો.” તે સંતપુરુષ તેના પ્રત્યુત્તરમાં જે હાથ ભેડી વિનયપૂર્વક બોલ્યા:—“હે પ્રભો! હું તે પ્રમાણે અવશ્ય કરીશ.” બીજે દિવસે સવારે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે તે ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા, તો તેમને સુરમાનો એક મોટો પહાડ જણાયો. તેને ભેઈ તેમના મનમાં થયું કે અરે! મારાથી અને કેમ ગળી શકાશે? પણ તુરંત જ તેમને વિચાર આવ્યો કે આવો વિચાર કરવામાં મેં ભૂલ કરી. હજી મારા મનમાં પાપસંસ્કારો છે. જે મારા મનમાં પાપસંસ્કારો ન હોત તો પ્રભુની આજ્ઞામાં મને શંકા કેમ હોખજે? જે મારાથી તે ગળી શકાય એમ ન હોય તો મને તે ગળવાનું પ્રભુ કહે જ કેમ? માટે મારે પ્રભુની આજ્ઞામાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, ને આ પહાડને ગળવા જવું જ જોઈએ. તે આગળ ચાલવા મંજ્યા. જેમ જેમ તેઓ તે પહાડ લાણી જતા ગયા તેમ તેમ તે પહાડ નાનો થતો ગયો, ને તેઓ તેની સમીપમાં ગયા ત્યાં તો તે પહાડ એક સોપારી જેવડો થઈ ગયો. તે સંતે તેને હાથમાં લીધો, ને પ્રભુનું નામ લઈ મોઢામાં મૂક્યો તો તે મીઠો સાકર જેવો લાગ્યો, ને ઝટ તેને ગળી ગયા, તે ગળવાથી તેમને બહુ આનંદ થયો. “ધન્ય પ્રભો! ધન્ય દીનદયાળો! ધન્ય લક્ષ્મણસહ! જય પ્રભો!” એવા શબ્દો તે લાવાવેશમાં આવી જઈ બોલવા લાગ્યા. તેમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, ને પ્રભુનું શુભગાન કરતા કરતાં તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા. ત્યાં થોડી જ વારમાં સોનાની મોટી સુંદર થાળી પોતાને ચાલવાના રેતાળપ્રદેશમાં માલૂમ પડી. તે સંતપુરુષે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે તે સોનાની થાળી રેતીમાં ડાટી દીધી, ને આગળ ચાલી પાછું વાળી બેયુ તો પુનઃ તે જમીન પર દેખાઈ, એટલે પાછા વળી ત્યાં જઈ પુનઃ પણ તેને ડાટી દીધી. વળી આગળ ચાલતાં પુનઃ પાછું વાળી બેયુ તો ત્રીજી વાર તે થાળી જમીન પર જોવામાં આવી, એટલે પાછા વળી ત્રીજી વાર પણ ઊંડો ખોડો ખોદી તેને ઢાટી

દીધી. પછી તેમણે પોતે પોતાના અંતઃકરણમાં વિચારું
 પ્રભુએ મને એક વાર થાળીને દાટી દેવાનું કહ્યું હતું, પણ
 તેા ત્રણ વાર દાટી, હવે મારે પાછું વાળીને ભેવાની કાંઈ જરૂર
 નથી. પરંતુ તે શાંત થઈ ચાલવા લાગ્યા. પણ આ સુરમાને
 પહાડ તે શી વસ્તુ હતી ? ને આ સોનાની થાળી તે શી વસ્તુ
 હતી ? અને આમ કરાવવામાં પ્રભુનો શો હેતુ હશે ? એમ
 તેમના મનમાં થવા લાગ્યું. વિચાર કરતાં છતાં પણ તેમને
 વિષે કાંઈ ન સમજાયાથી તેમણે એક સ્થળે બેસીને તેને માટે
 પ્રભુની બહુ બહુ પ્રકારે દીનભાવે પ્રાર્થના કરી, એટલે પ્રભુએ
 આકાશવાણી દ્વારા તેમને કહ્યું કે, “હે સાધો ! એ સુરમાનો
 પહાડ ક્રોધ સમજવો. તે તમને આરંભમાં બહુ મોટો જણાયો,
 પણ તમે તેના સહી ચાલવા માંડ્યું, ને જેમ જેમ તમે તેની
 નજીકમાં પહોંચતા ગયા તેમ તેમ તે નાનો ને નાનો જ થતો
 ગયો, ને અંતે તમે તેને અનાયાસે ગળી રાકો તેટલો નાનો તે
 થઈ ગયો, તેમ ક્રોધનું સ્વરૂપ આરંભમાં બહુ મોટું જણાય છે,
 પણ મનુષ્ય ધૈર્ય રાખી જેમ જેમ તેના સહી બલ્ય છે-તેમાં
 રહેલા દોષોનો સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચાર કરે છે-તેમ તેમ તે ક્રોધ
 નાનો-નજીવો કાઢીને બિખેરે-જણાય છે અને આરંભમાં
 ‘તમે આમ કમી નાંખું ને તેને તેમ કરી નાંખું’ એ જે તે
 મનુષ્યના મનમાં લાગતું હતું તેને બદલે હવે તેને માટે કંઈ જ
 કરવા જેવું નથી એમ તેને લાગે છે, ને દોષને ગળી જવાનું-
 કેવળ શાંત થઈ જવાનું-તેને ઈષ્ટ જણાય છે, માટે જો દોષ
 બિખેરે તો એ પ્રમાણે વિચાર કરી ક્રમા વડે તેનું શમન કરવું.
 દોષને ગળી જવાનો-અપરાધીને ક્ષમા કરવાનો-આનંદ કંઈ
 એવો જ છે. જે સુવર્ણની થાળી તમને દેખાઈ તે શુભકર્મ વડે
 ઉત્પન્ન થતી મનુષ્યની કીર્તિ જણવી. મુમુક્ષુએ કીર્તિની ઇચ્છા
 તજીને, પોતે પોતાની કીર્તિને બિલટી ઢાંકવી બેઠાં. આત્મ-લાભ
 તેણે કદી પણ ન જ કરવી બેઠાં. જો મનુષ્ય કીર્તિની ઇચ્છા
 તજે, ને સ્વકર્તાન્ય યથાયોગ્ય રીતે કરે, તો તેનો ઢાંકવાનો ચત્ત

છતાં પણ તેની કીર્તિ તે સુવર્ણની થાળીની જેઠે વારવાર
ખહાર જ આપ્યા કરે છે ન્યવહારપરાયણ સામાન્ય મનુષ્યોને
પોતાની કીર્તિની ઇચ્છા રહે એ સ્વાભાવિક છે હાલે તેમ પણ
હોય મનુષ્ય તેથી કેટલાક મારા કામ કમી શકે છે, પણ નેણે
જાતે તો પોતાની કીર્તિ કદી ગાવી ન જ જોઈએ પોતાનું સ્વધર્મ-
પાલન તથા અન્ય ગત્કર્મ નેણે સ્વમુખે પ્રકટ ન જ કરવા
જોઈએ, કેમકે તેમ કરવાથી તો કીર્તિ વધવાને બદલે ઊલટી
ઘટે છે, ને પુણ્યનો ક્ષય થાય છે તે તો જુદું ”

આત્મજ્ઞાણ ન જ કરો.

‘ આપ બહાઈ આપ મુખ, ગદુ* હોય સો ગાય ”

“ બહા બહાઈ ના કરે, બહા ન જાણે જાણ

હારા મુખસે ના કહે, લાખ હમારા મોલ ”

સૂરજ સૌને પ્રકાશ આપે છે, પણ હું સર્વને પ્રકાશ આપુ
છું એમ મુખથી તે કદી કહે છે ? તે વાત સૌ પ્રાણી પોતાથી
મમજે છે યયાતિરાજાએ દેવોની આગળ પોતાની કીર્તિ સ્વમુખે
પ્રકટ કરી તો સ્વર્ગમાંથી તેનું પતન થયું, માટે આત્મજ્ઞાણ
ભૂયથી પણ ન કરવી આ વાત તો દૃષ્ટાંતના અગમ્ય કહેવાઈ,
પણ અત્યારે તો મુખ્યત્વે ક્રોધના મળધમા કહેવાનું છે જેમ
અગ્નિમાં લાકડાં હોખ્યા કરીએ તો અગ્નિ વધે છે તેમ મનુષ્ય
જે પરસ્પર કુવચન કહ્યા કરે, અથવા માગવા આદિની કુપ્રવૃત્તિ
કરે તો ખતરો ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે છે, ને તેનું પરિણામ અનિષ્ટ
આવે છે, માટે એમ ન કરતાં કોઈએ આપણા મળધમા કાઈ
ભૂય કમી નો આપણે તે વેળાએ શાંત રહેવું સંસારમાં આગ-
પ્રાણી થયા વિના મુખપૂર્વક વ્યવહાર ચાલતો નથી.

ક્રોધના બે પ્રકાર. તેની દૃષ્ટતા ને તેના શમનના
ઉપાય, ક્રોધ બે પ્રકારનો છે ૧ સ્વનિષ્ઠ પરવિષય ને ૨ પર-
નિષ્ઠ સ્વવિષય પોતામાં રહેલો ને બીજાને વિષય કરનારો ક્રોધ
તે સ્વનિષ્ઠ પરવિષય, ને બીજામાં રહેલો ને પોતાને વિષય કર-

નારો ક્રોધ તે પરનિષ્ઠ સ્વવિધય. સંસારમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે, જે તે સફળ થાય તો સુખ આપે છે, ને જે તે અસફળ જાય તો ક્લેશ આપે છે. વિદ્યા મેળવવાની: ને આજીવિકા માટે કરવાના ધંધાની પ્રવૃત્તિઓ એ વર્ગમાં આવે છે. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે, તે જે અસફળ થાય તો સુખ આપે છે, ને જે સફળ થાય તો ક્લેશ આપે છે, જેમકે બૂલથી ઝેર ખવાઈ ગયું કે પિવાઈ ગયું હોય, ને જે તે અસફળ થાય-હોલટી થઈ તે નીકળી જાય-તો તે માણસને સુખ આપે છે. નહિ તો તે તેને ક્લેશ આપે છે, પણ આ ક્રોધ તો સફળ થયો છતાં ને અસફળ થયો છતાં એમ બંને પ્રકારે ક્રોધ કરનારને ક્લેશ આપે છે. જે ક્રોધ સફળ થાય, અર્થાત્ ક્રોધને વશ થઈ જે અન્યને હાનિ કરવામાં આવે તો સામા પક્ષકાર તરફથી કોર્ટમાં ફરિયાદ થતા બચાવ માટે વકીલ રાખતાં અર્થ કરવું પડે, ને ઘર-મેળે સમાધાન થાય તો પણ તેનું મન મનાવતાં તેને દ્રવ્ય આપવું પડે અને એવા કામથી યશનો ને ધર્મનો પણ નાશ થાય. એમ સફળ થયેલો ક્રોધ અપકાર કરે છે. જે તે અસફળ થાય તો ક્રોધ કરનારને પોતાને મારાથી વેર ન લેવાયું એવા વિચારવડે તેના મનમાં દાહાદિ ઉપજતી ક્લેશ આપે છે.

જો બીજાં માણસો આપણા વાંક જોઈ આપણા પર ક્રોધ કરે તો આપણે માફ ન લગાડતાં આપણે પોતે પણ આપણા વાંક ઉપર ક્રોધ કરવો, ને તે વાંકને આગ્રહથી મન આદિકમાંથી દૂર કરવો. જો આપણો પ્રત્યક્ષ વાંક ન હોય છતાં બીજાઓ આપણા ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય તો તે વેળા પણ આપણે ગતજન્મમાં પુરુષાર્થ કરીને મોક્ષ ન મેળવ્યો, ને જન્મ ઉપજતી કષ્ટ આપનાર પાપકર્મો બાકી રાખ્યાં તેમાં આપણો જ વાંક છે એમ વિચારવું ને નિષ્ક્રોધ-પણું, જે મોક્ષાર્થ એક સાધન છે તેને રક્ષવું.

મહાપુરુષોનું નિષ્ક્રોધપણું, તેમના દૃઢ્યની પરમ ઉદા-રતા, સાધુ પુરોહિતો તે અન્ય લાજીથી પોતાને કષ્ટ થાય ત્યારે

યોગ્ય વિચારવડે પોતાના અંતઃકરણને ક્ષેષ પણ દુઃખાવા દેતા નથી, તેઓ સર્વદા પોતાની શાંતિ જાળવી રાખે છે એક મહા-પુરુષને તેમના ઓળખીતા કોઈએ કહ્યું કે, “ મહારાજ ! ક્ષણાં માણસો આપની ખુબ નિંદા કરે છે ” ત્યારે તેમણે તેને પ્રત્યુ-તરરૂપે જણાવ્યું કે:—

“ આત્માનં यदि निन्दन्ति स्वात्मानं स्वयमेव हि ।

शरीरं यदि निन्दन्ति सहायास्ते जना मम ॥ ”

(જે કોઈ મારી નિંદા કરતા હોય તો મારા સ્વરૂપના એ ભાગ છે. એક આત્મા અને ખીજું શરીર, જે તેઓ મારા આત્માની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ પોતે જ પોતાના આત્માની નિંદા કરે છે, કેમકે મારો ને તેમનો આત્મા એક જ છે, અને જે તેઓ મારા સ્થૂલ શરીરની નિંદા કરતા હોય તો તેઓ મારા સહાયકો છે, કેમકે હું પણ આ મળમૂત્રાદિથી ભરેલા અનેક કષ્ટ અનુભવાવનાર સ્થૂલ શરીરની નિંદા કરું છું એમ બંને રીતે વિચારતા મારે કયેશ પામવાનું ક્ષેષ પણ કારણ નથી.

વળી સત્પુરુષો પોતાની નિંદા કરનારના સંબંધમાં દયા-ભાવથી આવો વિચાર કરે છે — ૦

“ सततसुलभमन्यैर्नि सुखे जीवलोके,

यदि मम परिवादात् प्रीतिमाप्नोति कश्चित् ।

परिचदतु यथेष्टं मत्समक्षं तिरो वा,

जगति हि बहुदुःखे दुर्लभः प्रीतियोगः ॥ ”

(જેમા દીનતા એટલે વિષયેઆથી ઊપજતું અનેક પ્રકારનું ક ગાલપણ નિરતર સુલભ છે એવા આ વાસ્તવિક સુખરહિત મનુષ્યલોકમાં જે મારી નિંદાથી કોઈ પણ માણસ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતું હોય તો તે માણસ મારી સમક્ષ અથવા મારી પાછળ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભલે મારી નિંદા કરે, કેમકે આ અતિશય દુઃખવાળા જગતમાં પ્રસન્નતાનો યોગ-એગવાઈ-દુર્લભ છે.)

પુનઃ સમતાને પામેલા મહાપુરુષો પોતાના નિંદકો વિશે
આવા ઉદ્ગાર પણ કહે છે:—

“મદ્વિન્દયા યદિ જનઃ પરિતોષમેતિ,
તત્ત્વમ્પ્રયત્નજનિતોઽયમનુમદ્દો મે ।
• થેયોઽર્થિનો દિ પુરુષાઃ પરતુષ્ટિહેતોર્,
દુઃપાર્જિતાન્યપિ ધનાનિ પરિત્યજન્તિ ॥”

(મારી નિંદાથી જે કોઈ માણસ પરિતોષ (સંતોષ)
પામતું હોય તો તે મારા પર મોટી કૃપા કરે છે એમ હું સમજું
છું, ને તે પણ મારા કોઈ પણ જાતના પ્રયત્ન વિના કરે છે
એમ હું માનું છું; કારણ કે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા પુરુષો
બીજાને સંતોષ આપવાના હેતુથી દુઃખે કરીને મેળવેલા ધનને
પણ દાનાદિ વડે ત્યાગ કરે છે. મારે તો આમાં અલ્પ પણ
શ્રમ હોવો પડતો નથી, તેમ કોઈ જાતનો વ્યય કરવો પડતો
નથી, એટલે મારી નિંદાથી ક્લેશ પામવાને બદલે હું હર્ષ પામું
છું; કેમકે બીજા જીવો થોડી ક્ષણે પણ મારી નિંદા કરીને
સુખાનુભવ કરે છે.)

જો સાચો ક્રોધ કરવામાં ન આવે તો અન્યનો ક્રોધ
શામે. સ્ત્રીપુરુષનું કોર્પ્યુક્ત સ્વભાવવાળું એક બોલુ હતું. ધણી
કનિયાળો ને બાઈ પણ કનિયાળી. કોઈ કોઈનું લગારે સાંજે
નહિ. સ્ત્રી બાપને ઘેર મોઢે ચઢાવેલી હતી. બાપને ઘેર દીકરી
કાંઈક છૂટ સે તો ચાલે, પણ સાસરામાં ગયા પછી તેમ ન જ
ચાલે. જે ત્યાં વિવેકથી ન વર્તે, ને શમે તેમ વર્તે તો તેના
વક્ત્ર નીકળી જાય. વ્યવહારમાં કહેવત છે કે “આવતી વહુ
ને ઊઠતો બકાલી.” અથવા “આવતો હાકેમ ને ઊઠતો
બકાલી” જેવી છાપ પાડે તેવી છાપ પડે. જે બકાલી સંસ્થા-
કાળે દુકાન ખંધ કરતી વેળા શાક ખગડી જવાની બીડે પોતાની
પાસેનું શાક સોંધું વેચી નાંખે તો પછી તેને બહુ ગથેલા સોડો
નિત્ય તે જ વેળા સોંધે ભાવે શાક લેવાને આવે. એથી દિવસે
પણ તેને ખપત એાછી થઈ જાય, ને તેને લઈ નિત્ય સાંજે સોંધે

લાવે શાક વેચવાનો વખત આવે; પણ જો દુકાન ખંધ કરતી વખતે પણ દૃઢતા રાખી યોગ્ય લાવજ સે તો તેને ખોટ ખાવાનો સમય ન આવે. તે જ પ્રમાણે હાકેમ ચાજ સંભાળતાં જ નિયયસર કામ કરવા માટે, ને રૂઆબથી વર્તે તો તેની છાપ સારી પડવાથી તે રહે ત્યાં સુધી તાખાના નોકરો યોગ્ય રીતે વર્તે, ને તેથી તે પોતાના કામમાં યશ મેળવે. સ્ત્રી પણ જો આણું વળીને આવતાં જ પોતાનું કામકાજ ધ્યાન રાખીને ખરાબર કરે, પતિની તથા સાસુસસરાની આજ્ઞા પાળે, વાણી મીઠી રાખે, ને ઘરમાં સૌને પોતાના વર્તનથી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેની ઘરમાં ને સગાંવહાલાંમાં રૂઢી છાપ પડે, ને તેમ થતાં તેનું જીવન સુખમાં જાય. પોતાની પુત્રીને એવી રીતે વર્તવા માટે સીતાજીને તથા પાર્વતીજીને તેમની માતાએ સાસરે જઈ કેમ વર્તવું જોઈએ તે વિષે જેવી શિખામણો આપી હતી તેવી શિખામણો આપનાર માતાએ વર્તમાન સમયમાં ઘણી થોડી છે, ને તેને પરિણામે ઘણાના સંસાર ખગડે છે. હાલ તો કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ દીકરીને આવી વાત શીખવે છે કે તારી સાસુ જો તને આમ કહે તો તું આમ જવાબ દેજે, ને જો આમ કહે તો આમ જવાબ દેજે: મુંગી થઈને ખેસીશ છતાં. જ્યાં આવું હોય ત્યાં શું સારું પરિણામ આવે? જેની વાત કહેવાય છે તે ઘર પણ આવા કારણને લઈને કલેશમય થઈ ગયું હતું, સ્ત્રીપુરુષ બે જણ મળે કે લડાઈ ચાલી જ છે! જ્યારે ઘણી બહુ ખિન્નત્યારે તે પોતાની સ્ત્રીને શિક્ષા પણ કરે. અને તે સ્ત્રી બહુ કંટાળીને તે શેરીમાં એક એંશી વર્ષનાં સમજી ડોસી રહેતાં હતાં તેમની પાસે ગઈ, ને તેમને પગે લાગી કહેવા લાગી: “સુંદરમી! હું બહુ દુઃખી છું. તમારો દીકરો મને બહુ દુઃખ દે છે. મને પૂરું ખાવા દેતા નથી, જોઈતાં લૂગડાં લેતા નથી, જરા જરા વાતમાં વહે છે, અને વારંવાર મને માર મારે છે. મા! મારાં હાડકાં હવે તો બહુ કળે છે. હું બહુ મૂંઝાઈ ગઈ છું. અમારે એકે દિવસ કૃત્રિયા વિનાનો જતો નથી. મા! મારાં દુઃખ દૂર થાય એવો

કાંઈક ઉપાય ખતાવો ” આમ કહેતાં કહેતાં તે રોઈ પડી. તે સાક્ષી તે અનુભવી વૃદ્ધ હોસીએ તેને કહ્યું:—“વહુ દીકરા ! રૂઓ મા. એનો ઉપાય તો સહેજ છે. પ્રભુની કૃપાથી જરૂર તમારું દુખ મટી જશે. કાલે સવારે નાહીવોઈ, માળા ફેરવીને તમારા પતિ ધંધા પર ગયા પછી એક ખરાખર સાફ કરોસો સીસો લઈને મારી પાસે આવજો ” પેલી સ્ત્રી બોલી.—“ માણ ! મારું દુખ મટાડો તો હું આપનો મોટો પાડ માનીશ. પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરશે.” પછી બીજે દિવસે સવારમાં વહેલી ઊઠી, નાહીવોઈ, માળા ફેરવીને તેણે એક સીસો સાફ કર્યો, અને પોતાનો ધણી બહાર ગયા પછી તે સીસો લઈ સુઢરડોસી પાસે ગઈ હોસીમાએ પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં તે સીસો પુનઃ ઘોઈ તેમા ચોવડે ગળણે ગાળીને પાણી લઈ, ને તેમા એક મીઠાની ગાગેડી નાખી પછી પેલી વઢકણી સીને કહ્યું કે.—“ તમારે આજની જેઠે નિત્ય વહેલાં ઊઠી નાહીવોઈને માળા ફેરવી ને સાંજે પણ અને તો નાહીને, નહિ તો હાથપગ ઘોઈને પણ પ્રભુના નામની માળા ફેરવી, ઘરનું કામકાજ ખરાખર કરવું. તમારો સ્વામી બહારથી આવે ત્યારે તમારે પ્રથમથી બધી તૈયારી ખરાખર કરી રાખવી, ને જેમ અને તેમ તમારે તમારા સ્વામીના વાકમાં ન આવવું સાંજે જ્યારે તમારા ધણી પરમા આપવાના હોય ત્યારે આ સીસામાથી થોડું પાણી લઈ મોઢામાં રાખી ઓસરીના એક ભાગમાં બેસવું. જો તમારો ધણી ઘરમાં આવી તમારા ઉપર બીજે તો તે વેળા તમારે કાંઈ ન બોલવું, જ્યાંસુધી તમારો સ્વામી શાંત થાય ત્યાંસુધી તમારા મુખમાંથી પાણીનો ડાગળો બહાર કાઢવો નહિ, તે શાંત થાય ત્યારપછી તે બહાર કાઢવો, ને તમારા પતિને પગે લાગવું. તમારે માળા ફેરવવા સિવાયના બીજા સમયમાં પણ હરતાં ફરતાં પ્રભુનું નામ લીધે રાખવું જ્યારે તમારો સ્વામી તમારા ઉપર બીજે ત્યારે તમારે તમારા મોઢામાં આ પાણીનો ડાગળો છાની રીતે લરીને ખામ સાવધાનતા રાખીને પ્રભુનું ધ્યાન કરવું.

જે આમ વર્તશો તો આ સીસો પૂરો થશે તે પહેલાં જ તમારો સ્વામી શાંત થઈ જશે, ને તમારી સાથે પ્રીતિથી વર્તવા લાગશે. આથી તમે ખંને સુખી થશો.” તે સ્ત્રી બોલી:-“માણ! હું ઘરનું કામકાજ ખરાબ કરું છું, પણ હવે વિશેષ કાળજી રાખીશ, ને આપના કહેવા પ્રમાણે બધું કરીશ.” સુંદર ડાસીએ તેને જે કહ્યું તે ઉપર એ બાઈને વિશ્વાસ બેઠો હતો. સાંજના છ વાગ્યા પછી તેનો સ્વામી બહારથી આવ્યો, ને તેના સ્વભાવ પ્રમાણે તે સ્ત્રીનો કાંઈ ને કાંઈ વાંક બતાવી તેને ખીજવા મંડ્યો. સ્ત્રી નિત્ય સામે ક્રોધ કરીને પ્રત્યુત્તર આપતી પણ આજે ક્રોધ આવ્યો છતાં પણ મોઢામાં પાણીનો ડાગળો ભરેલો હોવાથી તે કાંઈ પણ ન બોલી; તેને બોલવાનું ઘણું મન થાય, પણ મોઢામાં પાણી એટલે બોલાય શી રીતે? બનતે પ્રયત્ન તે પ્રભુનું ધ્યાન પણ કરતી હતી. પુરુષે ઉપરાઉપરી તેને કઠોર વચન કહેવા માંડ્યાં, પણ તે સ્ત્રી કાંઈ ન બોલી. પછી તે થોડીવારમાં શાંત થઈ ગયો ક્રોધની સામે ક્રોધ આવે ત્યારે તેને જોર મળે છે. લોકમાં પણ “ખેંચ પકડ, મેરેકું જોર આતા હૈ,” એવી કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. નિત્ય સ્ત્રી ખિન્નબેદને સામું બોલતી ત્યારે પુરુષનો ક્રોધ વધી પડતો, ને કળિયો લાંબો ચાલતો, પણ આજે તો કળિયો ટૂંકામાં પતી ગયો. તે સ્ત્રીએ જાણ્યું કે ડાસીમાને ઉપાય સાચો જણાય છે. તેની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામી. દિવસે કે રાત્રિએ જ્યારે તેનો ધણી તેના ઉપર ખીજવા મઠે ત્યારે પણ તેણે એ ઉપાય અજમાવ્યો, ને તે વડે તેના ધણીને તુરત જ શાંત થઈ જતો તેણે જોયો; એટલે તેને એ વાતની વધારે ખાતરી થઈ. ચારપાંચ દિવસ સુધી તે સ્ત્રીએ એ પ્રમાણે કર્યું. આમ થવાથી તેના ધણીના મનમાં થયું કે આ તો હવે ડાહી થઈ જણાય છે. લાવ, એને માટે એક સારું છાયલ લઈ જાઉં. તે નવી બાનકનું એક છાયલ તેને માટે ઘેર લઈ ગયો, ને તેને કહ્યું કે:-“લે, તારે માટે હું છાયલ લાવ્યો છું.” સ્ત્રી તે જોઈ રાજ થઈ, ને ડાસીમાને ઉપાય તેને સફળ થયેલો જણાયો. માર

મારવાનું તો કેવળ બધું થઈ ગયું હતું પુરુષનો પ્રેમ જણાતા સ્ત્રી પણ મધુર વચ્ચનોથી સામો પ્રેમ દર્શાવવા લાગી, ને તેની સેવા બહુ સભાળથી કરવા લાગી આમ થતા પરસ્પર પ્રેમ વધવા લાગ્યો. ધણી પોતાના સ્વભાવને વશ થઈ વખતે ખિન્ન થતો સ્ત્રી ડાહીમાનો કહેલો ઉપાય કરતી, એટલે થોડીવારમાં તે શાંત થઈ જતો. દશબાર દિવસ એમ ચાલ્યું, ત્યારે તેના સ્વામીના મનમાં ચોક્કસ થયું કે આ તો બહુ સારી થઈ ગઈ આવી ભની સ્ત્રીને ખીજવું એ ઠીક નથી એમ થતાં તે પોતાના સ્વભાવને વશ રાખવા લાગ્યો, ને પરિણામે ઘરમાં કુસંપ, કંબલ ને કુખને સ્થળે સંપ, શાંતિ ને આનંદ વર્તવા લાગ્યાં સ્ત્રીને માટે તેણે તેની ઈચ્છા જાણી, શક્તિ પ્રમાણે ખીજ જરૂરના સારા કપડાં લીધા, ને એકાદ દાગીનો પણ કરાવ્યો. પહેરેક દિવસમાં સીસો ખાલી થતા તે બાઈ સુદરડાંસી પામે ગઈ, ને તેમને પૂછે લાગી બાઈ કું - 'માજી' તમે અમારું કું ખ દાખ્યું છે હવે હું બહુ સુખી છું તમારા દીકરાનો સ્વભાવ ટાઢો પડી ગયો છે, ને તે મારા પર હેત રાખવા લાગ્યા છે માજી! પ્રભુ તમારું સારું કરશે હવે કૃપા કરીને બાંને સીસો તમે ભરી આપો.' ડાહી બાઈ - 'વહુએદા' સીસાના પાણીમાં કાઈ ખાસ કરામત નહોતી સાચી વાત તો આ છે - તમે બ્રહ્મ રાખીને પ્રભુનું સ્મરણ કરો છો, ને મોઢામાં પાણી રાખો છો, એટલેથી તમારાથી તમારા સ્વામી સામું બાઈ શકાય નથી, તેથી જ તે શાંત થયા છે હવે તમે જ તમારી મેળે સીસામાં પાણી ભરી રાખો, નેત્રસંગ પડે ત્યારે તેમાંથી મોઢામાં ડોગળો ભરતાં જાણે પછી જ્યારે તમને શાંત રહેવાની ખરાબર ટેવ પડે ત્યારે તમારે તમારા મોઢામાં પાણી રાખવાની જરૂર નથી તમે શાંત રહેશે તો તમારા સ્વામી શાંત થયા છે, ને વિશેષ શાંત થશે, ને તમે બને વધારે ને વધારે સુખી થશો દીકરા! ડાહી સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે પોતાના સ્વામીને ક્યારે પણ ખજવવા નહિ, પણ બને કદ વેદીને પણ તેમને જેમ સુખ ગાય તેમ વર્તવું જે

ઘરમા આવી ડાહી સ્ત્રી હોય છે, તે ઘરમા સ્વર્ગના જેવું સુખ થાય છે ” પછી તે સ્ત્રી સુદરહોસીને વાર વાર ઝોળી પાથરી પગે લાગી, ને તેમની શિખામણુ પ્રમાણે વર્તવાનું જણાવી પોતાને ઘેર ગઈ પરિણામે તે સ્ત્રી-પુરુષ આનંદમા દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

આ દષ્ટાંતમા કહ્યા પ્રમાણે તાબેદારની ભૂલને લઈ ઉપરી તેના પર ખીજે ત્યારે તાબેદારે ખમી ખાતું નેઈએ, ને પુત્રની ભૂલને લઈને તેના પિતા તેના પર ખીજે ત્યારે પુત્રે પોતાના પિતાના સામે ક્રોધ ન કરતા સહનશીલતા રાખવી નેઈએ, અને તે ખત્રેએ પોતાની ભૂલો સુધારવી નેઈએ આમ જો સાથે વસનારા અથવા એકબીજાના સખધમા આવનારા માણસો માથી પ્રસંગોપાત્ત એક ક્રોધ કરે તે વેળા જો બીજું શાંતિ પકડે તો ક્રોધ કરનાર વેળાસર શાંત થઈ જાય એટલું જ નહિ, પણ તે શરમાઈને વખતે વખત ક્રોધ કરવાનો પોતાનો કુસ્વ ભાવ છોડવા પ્રયત્ન કરે ને એમ થવાથી વણુજેતી ઘણી પીડાઓ મટી જાય.

સહનશીલતા ને દયા વડે ક્રોધને જિતાય. વિશ્વમા ખધા માણસોની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) મળીતી આવતી નથી મનુષ્યોની પ્રકૃતિ જુદી જુદી, તેમના વિચાર જુદા જુદા, ને તેથી તેમની પ્રવૃત્તિ પણ જુદી જુદી જોવામા આવે છે મનુષ્ય જો પોતાની પ્રકૃતિને તથા પોતાના વિચારને મળતું જ ખધાની પાસેથી ઇચ્છે તો તેને ચોવીશે કનાક ક્રોધ કરવો પડે માટે જો જગતમા સ્વાભાવિક રીતે સસ્કારાનુમાર ખધું ભિન્ન ભિન્ન જણાય-છે તો મનુષ્યે પોતાના સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિથી પોતાના પ્રસંગમા આવતા અન્ય મનુષ્યના સ્વભાવ, વિચાર ને પ્રવૃત્તિ ભિન્ન જોવામા આવે તો તેને મહન કરતા શીખવું નેઈએ મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિમા ને તેના ભિન્ન ભિન્ન પોશાક આદિમા માણસ જોમ મોટું મન રાખે છે, -ખધાના તે એક જ પ્રકારના હોવા નેઈએ એમ કોઈ કાલો માણસ ઇચ્છે.

નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ માણસે મોટું મન રાખતાં શીખવું જોઈએ. આ ત્રિશુભાત્મક સંસારમાં બધાં માણસો આપણા વિચારને મળતાં થઈ શકતાં નથી, વા આપણા જેવાં થઈ શકતાં નથી. તમારા તાપાના નોકરો કે તમારા પ્રસંગમાં આવતાં માણસો જે વારેવારે બૂલ કરે, ને તેઓ પોતાની મેળે સમજીને ન સુધરે, તો તેમને તમે સુખેથી યોગ્ય શબ્દોમાં શિખા-મણુરૂપે કહો, -શાંતિથી-તમારા અંતઃકરણને તપાવ્યા વિના-મધ્યસ્થ લાવે સમજવીને-કહો. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો જે રીતે વર્તવું જોઈએ તે રીતે નહિ વર્તનારાં ને પોતાના સ્વભાવને વશ વર્તી અસાવધાનતા વડે વારંવાર ભૂલો કરનારાં માણસો દયાપાત્ર છે. એવાં માણસો વ્યવહાર કે પરમાર્થ એકેમાં આગળ વધી શકતાં નથી, એ જ એને મોટી શિક્ષા છે. વળી માણસ પોતાના હૃદયમાં જેવા સંસ્કાર હોય તેવું વાણી દ્વારા બહાર કાઢે, ને આચરે. તે નવું કયાંથી લાવે? માટે જ્યારે કોઈ મનુષ્ય તમારા વિચારથી જુદો વિચાર દર્શાવે ત્યારે તમારે શાંત રહેવું જોઈએ. કોઈ મનુષ્ય જે તમારે માટે અયોગ્ય વિચાર અન્યની આગળ જણાવે, કે તમારા પ્રતિ અયોગ્ય વર્તન કરે તો પણ તમે શાંત રહેતાં શીખો, કેમકે અકલ કાંઈ ઉછીતી, માગી કે વેચાતી મળતી નથી. સમજી મનુષ્યનો ધર્મ છે કે જેમ અને તેમ તેણે બીજાના અપરાધની ક્ષમા આપવી, અને સહનશીલ તથા દયાશુ રહેવું.

મહાક્ષમાપાન બ્રહ્માનંદસ્વામી. સામાન્ય મનુષ્યો જ્યારે સહેજ સહેજ વાતમાં તપી જાય છે ત્યારે જેમણે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુના વિચાર વડે ક્રોધનો જય કયો હોય છે તેવા સાધુ પુરુષો બહુ ક્ષેત્રજનક પ્રસંગમાં પણ પૂર્ણ શાંત રહી શકે છે. તેના સંબંધી એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે. બ્રહ્માનંદ નામના એક પરમહંસ હતા. તે બહુ ક્ષમાવાળા હતા તેથી ઘણા લોકોએ તેમને ક્ષમાસાગર એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. ખરેખર તે ક્ષમા-સાગર હતા. તેઓ એક વાર એક બંદરથી વહાણમાં બસીને

અન્ય બંદરે જતા હતા તે વહાણુમા તે પરમહસન્ની પાસે એક દુષ્ માણુસ બેઠો હતો તે જેને તેને નકામી હરકત કર્યા કરતો હતો વહાણુ ઊપડ્યા પછી કેટલીક વારે તે બ્રહ્માનંદ જીની પાસે આવીને બેઠો, ને તેમને ધીરે ધીરે ધક્કા મારવા લાગ્યો સ્વામીજી તો શાત જ રહ્યા, એટલે થોડી વાર પછી તે સ્વામીજીને ચોટિયા ભરવા મંડ્યો તો પણ સ્વામીજી તો કાંઈ બોલ્યા નહિ, એટલે તે સ્વામીજીને વધારે ને વધારે સતાવવા લાગ્યો સ્વામીજીએ આગલે દિવસે ક્ષીર કરાવેલું હતું, ને તેમનું મમ્તક ખુટલું હતું તેમા તે માણુસ ટકોરા મારવા મંડ્યો આટલું થતા છતા પણ સ્વામીજી તો કાંઈ પણ બોલતા નહોતા નેઓ તો આ શરીરનું આ પણ એક મદ પ્રારબ્ધ છે તે ભોગંવી છૂટવું એમ ગણી શાંતિથી તે દુષ્ સહન કરતા હતા સ્વામીજી કાંઈ ન બોલ્યા ત્યારે પેલા દુષ્ માણુસે પોતાની દુષ્ મૃત્તિ વિશેષ આગળ ચલાવી તે પોતાની પાસેની છરી કાઢી ને વડે સ્વામીજીના શરીર પર નાના નાના છેદ કરવા લાગ્યો, છતા પણ સ્વામીજી તો પરમ શાંત જ રહ્યા પણ પરમકૃપાળુ પ્રભુથી આ સહન ન થયું તુરત જ આકાશવાણી થઈ કે — “બ્રહ્માનંદસ્વામી વિના આ બધું વહાણુ સર્મુદ્રમા ઢૂળી જાયો ” તે સાંભળી સ્વામી બોલ્યા થઈ એકદમ બોલી બોલ્યા — “કૃપા માગર પ્રભો ! ક્ષમા ! ! ક્ષમા ! ! ! હું શું એવો પાપી કે હું આ વહાણુમા બેઠો, તેથી આ આખું વહાણુ નાશ પાગે ?” તત્કાળ બીજી આકાશવાણી થઈ — “સ્વામીજીને સતાવનાર દુષ્ માણુસ બીડીને માગરમા પડો ” આ સાંભળતા સ્વામી આર્તસ્વરે તુરત ને હાથ બેડી બોલ્યા — “દીનદયાળ ! ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો હું શું એટલો બધો અધમ છું કે મારી પાસે બેમનાર મનુષ્યનું આ પ્રમાણે મૃત્યુ થાય ?” પ્રભુએ આકાશવાણી દ્વારા પુનઃ તે સ્વામીપ્રતિ કહ્યું — “ત્યારે તમારી શી ઇચ્છા છે ?” સ્વામીજીએ કહ્યું “કૃપાર્ણુવ પ્રભો ! આ મનુષ્યના જે દુષ્ સ્વભાવથી આપ કૌપાસાસયુક્ત થયા છો તે દુષ્ સ્વભાવ તેના હૃદયમાથી નીકળી

આ માગરમાં પડે એવી કૃપા આપશી કરો.” પ્રભુએ કહ્યું.
 “તેમ થાઓ.” પ્રભુની આજ્ઞાથી તે પાપી માણસનો દુષ્ટ સ્વભાવ
 નેના અંતઃકર્મજીમાંથી નીકળી ગયો, અને તેમ થતાં તે સુવિચાર-
 વાળો થયો, ને ગ્વામીજીને વારંવાર પગે લાગી પશ્ચાતાપપૂર્વક
 પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. વહાણ પરનાં ગૌ
 માણસો સ્વામીનાં પવિત્ર ચરણારવિન્દમાં ઢળી પડ્યાં, ને તેમની
 શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યાં ક્ષમાનું ફળ શાંતિ છે, ને ને આવા
 પુરુષો મેળવી શકે છે આવા પુરુષો વિશ્વવંધ થાય એમાં કાંઈ
 આશ્ચર્ય નથી

સદામહાવાળા પ્રયત્નથી કોઈનો જય થાય. કોઈ કહે કે
 બ્રહ્માનંદસ્વામીના જેવા શાત કેમ થવાય? એ તો ન બને,
 તો કહેવાનું કે જો મનુષ્ય સાચા મનથી પ્રયત્ન કરે તો કાળા
 માથાનો માનવી શું ન કરી શકે? આ વિશ્વમાં પ્રયત્ન કરનારની
 પાસે અશક્ય એવું કાંઈ નથી. “અર્થે સાધયમિ કિંવા વૈદ્ધં
 પાનયમિ”-કા તો શુભ પ્રયત્ન કરીને હું મારો ધારેલો અર્થ
 સિદ્ધ કરું છું, વા તે અર્થ સાધવાના શુભ પ્રયત્નમાં ભલે
 મારો દેહ પડી જાય-એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સતત ઉત્સાહ વડે
 જે મનુષ્ય પ્રયત્નશીલ રહે છે તે મનુષ્ય પ્રભુકૃપાથી પોતાના
 કાર્યની સિદ્ધિને અવશ્ય પામે છે કાર્ય બહુ મોટું હોય તો
 કર્તા આ જન્મે નહિ તો અન્ય જન્મે પણ તે કાર્યસિદ્ધિને પામે
 “માણુમ કોઈની. ખજવડે ન થજે.” મતલબ કે જેને મારે
 આ કાર્ય અવશ્ય કરવું છે એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે, ને જે
 તકનુકૂળ પ્રયત્નશીલ રહે છે તે પોતાનું ધાર્યું અવશ્ય મેળવે છે
 આ વિશ્વમાં ઉપમન્યુ, ભગીરથ ને વિશ્વામિત્ર આદિ ઘણા
 પ્રયત્નશીલ પુરુષો થઈ ગયા છે. સોક્રેટિસે પણ પ્રયત્નથી જ
 પોતાના ક્રોધી સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો હતો. સોક્રેટિસ ગ્રીસ
 અથવા જેને અગાઉ યુનાનદેશ કહેતા ત્યાંના સમર્થ વિદ્વાન ને
 તત્ત્વચિંતક હતા એમનો સમયમાં ગ્રીસમાં એથેન્સ વગેરે
 શહેરોમાં ન્યાયની ને તત્ત્વની ચર્ચા બહુ ચાલતી. એ સોક્રેટિસના

શિષ્ય પ્લેટો અથવા જેને કેટલાક યોકો અફલાતૂન કહે છે એ પણ તત્ત્વચિંતક ને વિદ્વાન હતા સોક્રેટિસના મળધમા કહે વાય છે કે એ પ્રથમ બહુ ક્રોધી હતા એક વાર પ્રગળ આવતા કાઈ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાને તેમને કહ્યું કે “આપના જેવા વિદ્વાન પુરુષમા ક્રોધ ન વગે” આથી તુરત તેમને ચટકી લાગી, ને પ્રયત્ન કરીને શાત-નિષ્ક્રોધ-થવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો પછી પોતાના મિત્રોને તેમણે જણાવ્યું કે “મારે હવે ક્રોધનો જય કરવા માટે અભ્યાસ કરવો છે મને નાગે છે કે જો હું છ એક માસ સુધી સલાળથી પ્રયત્ન કરીને શાત રહેવાની ટેવ પાડીશ તો હું અવશ્ય શાત થઈ શકીશ, માટે ત્યા સુધી મારી પાસે વારાફરતી તમારામાનો અડેક મિત્ર હાજર રહેા તો મારુ જ્યારે હું મારો શાત રહેવાનો નિશ્ચય ભૂની જાઉં, ને ક્રોધ કરવા માહું ત્યારે તમે મને તમારી તર્જની આગળી ઊંચી કરીને ચેતાવજો, એટલે હું ચેતી જઈશ, ને શાત પડી જઈશ” તેમના મિત્રોએ તે વાત સ્વીકારી, ને સોક્રેટિસે પોતાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો લાખા મહાયના સ્વસાવને વશ થઈ સોક્રેટિસ ભૂલથી જ્યારે ક્રોધમા આવી જતા ત્યારે હાજર રહેનાર મિત્ર તેમની સૂચના પ્રમાણે તેમને જાગૃત કરતા, ને તે તુરત પોતાના ક્રોધને દબાવતા આ રીતે સુદૃઢ પ્રયત્નને પરિણામે છ એક માસ થયા ત્યાં તો તે બદલાઈ ગયા-બહુ શાત થઈ ગયા, અને બધા મિત્રોને એથી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું તે પછી કેટલેક મહાયે એક નવા મિત્રની સાથે સોક્રેટિસ ફરવા ગયા હતા ત્યાં તેમને મનુષ્યના શરીરના અવયવો જોઈને તે મનુષ્યના વક્ષણ તથા તેના ભૂતસાવિધ્યને કહેનારો જેને આપણે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર જાણનારો કહીએ છીએ તેવો એક મનુષ્ય મળ્યો તેને સોક્રેટિસની માથેના નવા મિત્રે પૂછ્યું કે “આ પુરુષનો સ્વસાવ કેવો છે તે કહો” આ મ્થળે કહેવું જોઈએ કે સોક્રેટિસ ગુણોમા શ્રેષ્ઠ હતા, પણ શરીરે કુરૂપ હતા તેમના સામુ જોઈને પેલા માણસે કહ્યું કે, “આ પુરુષ ઘણા ક્રોધી હોવા જોઈએ” આ સામણી સોક્રેટિસનો તે નવો મિત્ર હસી પડ્યો, ને તે સામુદ્રિકવિદ્યા

જલુનારને કહેવા લાગેા કે, “તમારી વાત તદ્દન ખોટી છે. આ પુરુષ તો ઘણા શાત છે” સોફેટિસે તેને બોલતા અટકાવી કહ્યું કે, “નહિ, તેમનું કહેવું સાચું છે એ તો મારા ચહેરા ઉપરથી કહે છે હું પૂર્વે ઘણા ક્રોધી હતો એ તમે જાણતા નથી હું મારેા સ્વભાવ બદલાવી શકું, પણ મારેા ચહેરો ન બદલાવી શકું” પૂર્વના મહાક્રોધી સોફેટિસ હવે કેટલા બધા શાત થયા હતા તે કહેવાય છે તેમણે બહુ પ્રયત્ને મેળવેના શાન્ત સ્વભાવની વખતો વખત કત્રોટી કરે એવી ઠક્રંશા સ્ત્રી તેમને તેમના મદલાગે મળી હતી એનું નામ એન્ટીપી હતું તે જરા જરામા ચિડાઈ જતી, ને સામું બોલી સોફેટિસનું અપમાન કરતી છતાં સોફેટિસ એ બધું શાંતિથી સહન કરતા હતા એક વાર સોફેટિસ ઓરડામા બેઠા હતા, તેવામા ત્યાં એન્ટીપી આવી, ને ઘરની નગમી વાતો કાઢીને સોફેટિસને સતાવવા લાગી સોફેટિસ કાંઈ બોલ્યા નહિ, તો પણ તે વધારે ને વધારે બડબડવા લાગી, ને કઠોર વચનો કહેવા લાગી પોતાની વાત નો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી એન્ટીપીનો ક્રોધ વધી પડ્યો, ને ક્રોધમા ને ક્રોધમાં એકા પાછીનું ફૂડ લઈ આવી સોફેટિસ પર તેણે ઢોળ્યું આથી સોફેટિસના કપડા ખરાબ થયા, તો પણ તે કેવળ શાત જ રહ્યા, ને બોલ્યા કે, “ભારે ગડગડાટની પાછળ થોડો વરસાદ પણ થવો જોઈએ.” એક વેળા તે પોતાના મિત્રોની સાથે ચાલ્યા જતા હતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીએ તેમના ડગલાની આજ પકડીને તેમને એ ચલા માઝ્યા ત્યારે તેમના મિત્રોએ તેમને કહ્યું કે, “આવી કુભારબને તો સોટીથી ફટકાવી કાઢવી જોઈએ” સોફેટિસે મદ મદ હસતા હસતા તેમને કહ્યું “અમે જ લડીએ ને તમે એ વગર પૈસાનું નાટક જુઓ એવું મારે નથી કરવું.” સ્ત્રી કે જેણે પતિ સાથે વિનયથી વર્તવું જોઈએ, ને આત્મા ઉઠાવવી જોઈએ, તે છાત્રીને કઠોર વચન કહે, ને અપમાન કરે, એ વેળા શાત રહેવું કેટલું કઠણ છે તે વિચારી જુઓ એક બહુ ક્રોધી માણસ આટલો

ખધો શાંત થઈ જાય એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે, તથાપિ પ્રયત્ન શું નથી કરી શકતો? સદાશ્રદ્ધપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે:—

“નિર્વિઘ્નાઙ્ગલધિં તરન્તિ મનુજા યદ્દેનન્તિ વન્યં ગજમ્,
વિદ્યાનામુપયાન્તિ પારમુપરિ ભ્રામ્યન્તિ રક્ષોરપિ ।
યોગાભ્યાસરતા જિતેન્દ્રિયગણા જિત્વા સમીરં શનૈર્,
દુર્લભ્યં પરમં પદં સુમનસઃ પદ્યન્તિ નિર્વિઘ્નનઃ ॥”

(આશ્રદ્ધપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્યો સાગરને તરી જાય છે, વનના હાથીઓને ખાધીને વશ કરે છે, વિદ્યાના પારને પામે છે, અને દોરડાની ઉપર ચાલી શકે છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહને જેમણે જીત્યો છે એવા, યોગાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળા ને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા આશ્રદ્ધયુક્ત પુરુષો પોતાના પ્રાણવાયુનો ધીમે ધીમે જય કરીને દુર્લભ્ય એવા પરમ પદને જીએ છે—પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.)

સદાશ્રદ્ધવાળો મનુષ્ય સઘળું કરી શકે છે. ટિટોડા જેવા નાના પ્રાણીએ પણ જે પ્રાણીને નિશ્ચયવાળો પ્રયત્ન કર્યો તે તેણે સમુદ્ર જેવા મહાનની પાસેથી પણ પોતાના ઈડાં પાછાં મેળવ્યાં હતાં, તે મનુષ્ય જે સદાશ્રદ્ધપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તે તે શું ન કરી શકે? એ ટિટોડાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:— એક ટિટોડા ને એક ટિટોડી સમુદ્રકિનારે રહેતાં હતાં. ટિટોડી ગર્ભવતી થઈ હતી. એ પક્ષી માળો બાંધતાં નથી. તે પોતાનાં ઈડાં રેતીમાં મૂકે છે. ટિટોડીએ ટિટોડાને કહ્યું કે:—“હવે મારે પ્રસવકાળ નજીક આવ્યો છે, તે ઈડાં મૂકવા માટે આપણે કોઈ સારું સ્થાન શોધીએ, કેમકે જે હું અહીં ઈડાં મૂકીશ તે વખતે સમુદ્ર છાળો નાંખી મારાં ઈડાંને તાણી જશે.” આ સાંભળી ટિટોડા બોલ્યો:—“તારે શી ચિંતા છે? તું અહીં જ ઈડાં મૂક. ખીજું સ્થાન શોધવાની કશી જરૂર નથી. તારાં ઈડાં જે સમુદ્ર તાણી જશે તે હું તેની પાસેથી તારાં ઈડાં પાછાં લેવા સમર્થ છું.” ટિટોડી બોલી:—“હે સ્વામી! એ

કામ કરવા જેવું નથી સમુદ્ર કયાં ? ને આપણે કયાં ? જો તે આપણાં ઈડાં લઈ જાય તો આપણે તેને શું કરી શકીએ ?” ટિટોડો આવેશમાં આવી બોલ્યો - “હું તારે હું કહું છું તેમ કરને જો તારા ઈડા સમુદ્ર તાણી જશે તો પછી એ છે ને હું છું” ટિટોડો વિનયથી બોલી - “આપ આવો આશ્રય કરો મારા આપણી ને તેની શક્તિનો વિચાર કરો એ કેટલો મોટા શરીર વાળો છે ? ને આપણે કેવા નાના શરીરવાળા છીએ ? વળી એના સહાયકો જાણો છે એમાંથી નીકળેલા રત્નો સિત્ત સિત્ત દેવતાઓને મળેલાં છે, તેથી દેવતાઓ એના આસારમાં હોઈ તેના પક્ષમાં છે સાક્ષાત્ સક્રમીજી એના પુત્રી છે, ને શ્રીવિષ્ણુ-સગવાન એના જમાઈ છે આવા મોટાની સાથે વૈર બાધીને આપણે શો સાલ કાઢવાના હતા ? વૈર, મૈત્રી ને વિવાહ સમાનમાં યોગ્ય ગણાય વિષમમાં યોગ્ય ન જ ગણાય સમુદ્રમાં ને આપણામાં તો આકાશપાતાળ જેટલું અંતર છે આપણે તેની પાસે કંઈ વિચારમાં છીએ ? મને તો લાગે છે કે જો હું અહીં ઈડા મૂકીશ તો જરૂર તે મારાં ઈડા તાણી જશે, ને હું ખચ્ચા વિનાની થઈશ” ટિટોડો ક્રોધ કરીને બોલ્યો - “જાઓ ખડખડાટ ન કર, હું કહું છું તેમ કર તારો ધર્મ શો છે તે વિચાર જો સમુદ્ર તારા ઈડા લઈ જશે તો હું તેને જોઈ લઈશ” આ પ્રમાણે ટિટોડે ટિટોડીનું કહ્યું ન જ માન્યું ને આખર ટિટોડીને ટિટોડાની ઈચ્છાને વશ થવું પડ્યું તેણે સમય આવે સમુદ્રકિનારે પોતાનાં ઈડા મૂક્યા સમુદ્રનાં અભિમાની દેવ આ પક્ષીનાં જોડાંની વાત સાંભળતા હતા તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે આ મૂઠી જેટલા ટિટોડાનો ગર્વ કેટલો બધો છે ? જોઈએ તો ખરા, તે શું કરી શકે છે ? થોડી વાર પછી બંને પક્ષી ચરવા ગયા, ત્યારે સમુદ્રે પોતાના તરંગો વધાર્યા, ને તેમાં ટિટોડીએ મૂકેલા ઈડા તાણી લઈ એક નિર્જન બેઠમાં સલા-બીને રાખ્યા ઈડાંનો તેમણે નાશ ન કર્યો મોટા પુરવો વગર-વિચારે અઘટિત કામ કરતા નથી થોડી વાર પછી ટિટોડી ને

ટિટોડો આવીને જે સ્થળે ઈંડા મૂક્યા હતા તે સ્થળે જુએ છે તો ત્યાં ઈંડા ન મળે ટિટોડો રડતી રડતી ટિટોડાને કહેવા લાગી - “હું નહોતી કહેતી કે ઉન્મત્ત સમુદ્ર જરૂર આપણા ઈંડા તાણી જશે, ને તમે મને ખચ્યા વિનાની કરશો હવે આપણે શું કરશું ?” તે સાંભળી ટિટોડો બોલ્યો - “તું ધીરજ રાખ, આપણા ઈંડા સમુદ્રથી રાખી શકાશે નહિ હું તેને ઉલેચી નાખીને તેની પાસેથી જરૂર આપણા ઈંડા પાછા લઈશ ” એમ કહી ટિટોડાએ દર્શની એક નાની સળી પોતાની ચાચમા લીધી, ને તે સમુદ્રમા બોળીબોળીને તેમા આવતું અલ્પ જળ તે સમુદ્રથી ખહાર નાખવા લાગ્યો એમા તે કેટલુંક જળ આવે ? ને શું ખહાર નાખે ? પૂરું એક ટીપુ જળ પણ એમા આવતું નહોતું ટિટોડો આ બોધ ટિટોડાને કહેવા લાગી “આપ આ શું કરો છો ? આમા તમારે કાંઈ વળવાનું નથી આવી ખાલી મહેનત આપ ન કરો દર્શની આ નાની સળી વડે સમુદ્રનું જળ ખહાર કાઢવાથી શું આ મહાન સમુદ્રને તમે ઉલેચી શકશો ? કદાચ કરોડો વર્ષપર્યાંત તમે આવી રીતે સમુદ્રને ઉલેચવાનું કામ કરો તોપણ આ કામ થઈ શકે એવું નથી આપ આ વાત છોડી દો હું ખચ્યા વિનાની થઈ એટલું જ ખસ છે આપ બે આવી મહેનત કર્યાં કરશો તો મને આપના શરીરને માટે લય લાગે છે સમજીને ધર્મ છે કે પરિણામ વિચારીને કામ કરવું બે વગરવિચારે કામ થાય, તો ફળ કાંઈ નહિ, ને મહેનત માથે પડે, માટે કૃપા કરીને આપ આ પ્રવૃત્તિથી શાંત થાઓ ” ટિટોડો બોલ્યો - “તું સ્ત્રીજાતિ છે તારું હૃદય નખતું છે, અને તારી દષ્ટિ દૂડી છે, એટલે આ પ્રવૃત્તિ દેખીતી રીતે તને અવળી લાગે એ સ્વાભાવિક છે, પણ હું મારા દૃઢ નિશ્ચયને ને તેના ઇચ્છિત પરિણામને બોધ શકું છું, માટે જ આ પ્રવૃત્તિ કરું છું બે તારી ઇચ્છા હોય તો તું મારી પેઠે પ્રયત્ન કરવા લાગ, ને બે તેમ ન કર તો હું શાંત રહે ” ટિટોડો બોલી - “માણસા! આમ કહો છો તે ઠીક છે જીવે દૃઢ નિશ્ચયવાળા રહેવું બોધે એ વાત સાચી,

પણ એ નિશ્ચય પણ કાર્યની યોગ્યતાનો, પોતાના ને પ્રતિ-
પક્ષીના બળાબળનો, ને તેના પરિણામનો વિચાર કરીને કરવો
નેહએ મારી અલ્પ બુદ્ધિ તો મને કહે છે કે આપનો આ હઠ
ને આ પ્રવૃત્તિ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી આનું પરિણામ આપણી
હાસી, નિરાશા ને કષ્ટ વિના હું બીજું નેહ શકતી નથી મને
ક્ષમા કરજો, પણ આ પ્રવૃત્તિ તો એક જાતની ગાંડપ જેવી મને
જણાય છે ” આ સાલજી ટિટોડો આવેશમાં આવી જોલ્યો -
“મૂર્ખા! વધારે જોલ નહિ, તારું હાપણ હાળ મા, મનસ્વી
પુરુષના હૃદયને સમજી શકવાનું તારામાં બળ નથી અગ્નિ
ઉજાળીને બદલે શીતળ થાય, સૂર્ય પૂર્વે બદલે પશ્ચિમમાં જાગે,
ને મેરુ ચલાયમાન થાય, પણ હું મારા નિશ્ચયમાંથી ચલાયમાન
થઉં તેમ નથી મારાં ઈડાં અમુદ્ર રાખી શકું જ નહિ આ
જન્મે હું કદાચ તેને નહિ સૂકવી શકું, તો આવતા જન્મમાં
અગસ્ત્ય થઈને તેને ખી જઈશ, ને ઈડા લીધે તેનો છૂટકો
કરીશ ” ટિટોડી ભય પામી, છતાં જો મારો સ્વામી આ પ્રવૃત્તિ
નહિ છોડે તો નિશ્ચય તેમનું શરીર આ મોટા ને સતત પરિ-
શ્રમથી પડી જશે જેવા વિચાર વડે તેણે અતઃકરણ દેરાઈ
જવાથી તે નમીને બહુ વિનયસાવથી જોયો - “પ્રભો! હું
અબળા આપને વિશેષ શુ કહું ? આપને બહુ પરિશ્રમ પડે
છે તે મારાથી જોવાતો નથી આપ મારા સીંભાગ્યનું રક્ષણ
ઉઠાવો, ને આ ભય કર પ્રવૃત્તિથી શાંત થાઓ ” ટિટોડો ભારે
આવેશમાં આવી ટિટોડી પ્રત્યે જોલ્યો - “આમા હું શુ સમજે ?
સમુદ્રે મારા પ્રતિ આતતાયીનું કામ કહું છે વ્યાવહારિક
શાસ્ત્ર પ્રમાણે આતતાયીને હણવો જ નેહએ, ને તું પણ મને
મે આરબેલા કામથી નિવૃત્ત થવાનું કહી આતતાયીના પક્ષમાં
જોલે છે માટે મારે તને પણ હણવી નેહએ, પણ તું સ્ત્રી છે
માટે વધને યોગ્ય નથી વળી ‘સત્તાં સત્તવરી મૈત્રી’ (સત્પુ-
રુષોની સાથે સાત ડગલા ચાલવાથી અથવા સાત શબ્દો
જોલવાથી તેની સાથે મૈત્રી થાય છે) એમ લોકમાં કહેવાય

છે. તુ મારી સાથે સાતથી ઘણા વધારે ડગલા ચાલી છે, ને સાતથી ઘણા વધારે શબ્દો બોલી છે, માટે તુ મારી સાથે મિત્રતાને પામેલી હોવાથી તુ હણવા યોગ્ય નથી તુ અહીંથી ચાલી જ. તારા પતિ તરફનો જાકારો એ જ તારું મૃત્યુ સમજ. હવે તુ મને મોહું ન ખતાવ. મારા કામમા વિશ્ન ન કર. અહીંથી ચાલી જ ” ટિટોડી આ વચનો સાંભળી ખડુ ગભરાઈ ગઈ, ને કાંઈ ન બોલી, જેમ પ્રભુની ઈચ્છા હશે તેમ થશે. મારે મારા સ્વામીની ઈચ્છાને અનુસરવું એ મારો ધર્મ છે એમ વિચારી પોતે પણ દર્શનું એક તરણ ચાચમા લઈ ટિટોડાની પેઠે સમુદ્રનું જળ ઉલ્લેચવાની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી. કેટલીક વારે તેમની જાતનાં બીજાં ટિટોડા ત્યાં આવી ચઢ્યા, ને તેમને આવી પ્રવૃત્તિ કરતાં જોઈ તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. ટિટોડા કાંઈ બોલ્યા નહિ તે તો પોતાના કાર્યમા જ પ્રવૃત્ત રહ્યો ટિટોડીએ તે ટિટોડાઓને પ્રત્યુત્તરમા ખનેથી વાત સંક્ષેપમા કહી ખતાવી, ને કહ્યું કે — “મેં મારા સ્વામીને આ કામથી ઉપરામ થવા ખડુ વિનંત્યા તો પણ તે પોતાની લીધી વાત મૂકતા નથી, તેથી હું પણ મારા ધર્મ પ્રમાણે તેમને અનુસરું છું આપ સૌ તેમને સમજાવો તો ઘણું સારું.” આવેલા ટિટોડાએ તે ટિટોડાને પોતાને અફળ જણાતી તેની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવા ખડુ ખડુ પ્રકારે સમજાવ્યા, પણ તેણે માન્યુ નહિ, એટલે આસપાસના સઘળા ટિટોડાએ મળી વિચાર કર્યો કે સમુદ્રે આના ઉપર અન્યાય કર્યો છે આ આપણો જ્ઞાતિખંધુ છે, ને એના ઈંડા જવાથી તેનું મન ખડુ ક્લેશ પામ્યું છે, માટે આપણે તેના કાર્યમા સાહાય્ય કરવી એ આપણો ધર્મ છે આ પ્રમાણે સઘળા ટિટોડા એકમત થઈ સમુદ્રકિનારે તે ટિટોડાને મદદ કરવા આન્યાં, ને તેઓ પણ દર્શના તરણા વડે સમુદ્રમાથી જળ લઈ ખહાર નાખવા મંડ્યા. પછી બીજાં પક્ષીઓના જોવામાં આ પ્રકાર આવતાં તેમણે પેલા ટિટોડાને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો, પણ તે એકનો જ ન થયો; એટલે ટિટોડાને પોતાની પક્ષીજાતનો

જાણી આસપાસના સઘળા પક્ષીઓ એકઠા મળી તેને મદદ આપવા આવ્યા, ને જેમ જેમ ખખર પડતી ગઈ તેમ તેમ દૂર દૂરથી પક્ષીઓના બીજા ટોળા પણ આવવા લાગ્યા, ને સીએ મળી ટિટોડાને બહુ બહુ સમજાવેા ટિટોડાએ મીને વિનયસાથે કહ્યું કે - “ ગમે તેમ થાય તો પણ હું મારો નિશ્ચય ફેરવી શકું તેમ નથી મારે સમુદ્રને ઉલ્લેચવો જ છે, ને સમુદ્ર પાસેથી મારે મારા ઈંડા લેવા છે ટિટોડાનો અચળ નિશ્ચય જાણી, સૌ પક્ષી ઓ શાંત થયા, ને પોતાનો ધર્મ જાણી તેના કામમાં સાહાય્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયા. આવી રીતે સમુદ્રકિનારે પક્ષીઓનો મોટો મેળો ભરાયો હતો, અને તે સઘળા પક્ષીઓ દલ નિશ્ચયવાળા ટિટોડાને અનુસરી દર્શના તરણા વડે સમુદ્રને ઉલ્લેચી સૂકવી નોખવાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા એવામાં શ્રીનારદજી ફરતા ફરતા આકાશમાર્ગે ચાલ્યા જતા હતા તે પક્ષીઓના આ મોટા સમૂહને જોઈ આકાશમાર્ગે નીચે ઊતરી તેમના લાજી આ યા ને તેમને પૂછ્યું કે - “ તમે આટલા બધા પક્ષીઓ અહીં કેમ મેળા થયા છો ? ને આ શું કરો છો ? ” મુખ્ય મુખ્ય પક્ષીઓએ વિનયપૂર્વક શ્રીનારદજીને સર્વ વાત વિદિત કરતા કહ્યું કે - “ જો કે અમે સમજીએ છીએ કે આ અમારી પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ છે તો પણ આ ટિટોડો, કે જે અમારો જાતિબન્ધુ છે તેને સાહાય્ય આપવી એ અમારો ધર્મ છે એમ જાણીને અમે તેના સતોષની ખાતર આ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. આપ જો એને સમજાવો તો આ બહુ ઓમ આપનારી અને પરિણામે નિષ્ફળ દેખાતી પ્રવૃત્તિથી અમે સઘળા પક્ષીઓ મુક્ત થઈએ ” આ વાત સાંભળી શ્રીનારદજીએ પેલા ટિટોડાને પોતાની પાસે બોલાવતાં તે આવ્યો અને તેણે શ્રીનારદજીને નમન કર્યું શ્રીનારદજીએ તેને કહ્યું કે - “ તું આ શું લઈ બેઠો છે ? તું પોતે કુખી થાય છે, અને આટલા બધા પક્ષીઓને વ્યર્થ કુખી કરે છે આમ તે કયાઈ સમુદ્રને સુકાવી શકાતો હશે ? તમારા તરણામાં પૂરો એકેક ટીપા જેટલું જળ પણ આવડતું નથી, તો આટલા તો ઠીક, પણ

પૃથ્વી પરનાં સઘળાં પક્ષીઓ મળીને આ કાર્ય કરવા માંડે।
 તેપણુ અબ્જવધિ વર્ષોએ પણ આ કાર્ય થઈ શકે એવું નથી;
 માટે તુ શાંત થા, અને આ બધાં પક્ષીઓને દુ.ખી ન કર તો
 સારું.” ટિટોડાએ પ્રત્યુત્તરમાં દીનભાવે કહ્યું: “પ્રભો! આપની
 આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણી મારે તેને ઉઠાવવી જોઈએ, પણ આ
 કાર્ય માટે મેં મારા મનથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જ્યાંસુધી
 મારાં ઈડાં સમુદ્ર પાછા ન આપે ત્યાંસુધી મારે આ કાર્યથી
 નિવૃત્ત ન થવું, એટલે કૃપા કરીને મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવાનું
 આપ મને ન કહો. મારો નિશ્ચય છે કે હું પ્રભુની કૃપાથી મારા
 કાર્યમાં વિજય મેળવીશ, કેમકે સમુદ્રે મારા ઉપર અન્યાય
 કર્યો છે, ને મારી પ્રવૃત્તિ ન્યાયવાળી છે. પ્રભુ સત્યના ખેલી છે.
 તે ઠાઈ રીતે પણ મારું કષ્ટ અવશ્ય મટાડશે એવો મને દૃઢ
 વિશ્વાસ છે.” શ્રીનારદજી આ સાંભળી કાઈ વિશેષ ન બોલતાં
 ત્યાંથી પરભાર્યા વિષ્ણુલોકમાં ગરુડજી પાસે ગયા, ને તેમને
 પોતે જોયેલા બનાવની વાત કહેતા કહ્યું કે.—“એક ટિટોડાનાં
 ઈડાં સમુદ્રે લઈ લેવાથી તમારી પક્ષીજાતિનો બહુ મોટો સમૂહ
 સમુદ્રકિનારે બહુ દુ.ખી થાય છે. તમે પક્ષીઓના રાજ હોવાથી
 એ પક્ષીસમૂહને તમારે સાહાય્ય કરવી જોઈએ. ગરુડજી તે સાંભળી
 ઊઠ્યા, ને ભગવાનની આજ્ઞા મેળવી પવનવેગે નારદજીએ કહેલે
 સ્થાને સમુદ્રકિનારે આવી પહોંચ્યા, ને પોતાની બહુ વિશાળ
 ને બળવાળી પાખોવડે સમુદ્રનું જળ સૂકવવા માંડ્યું સમુદ્રે
 જાણ્યું કે બહુ થઈ. હવે જો હું આ ટિટોડાના ઈડાં પાછાં નહિ
 આપું તો મોટો ઉત્પાત થશે. મારી અંદર રહેલાં જલચર જાણી-
 ઓ ખિચારાં વિના અપરાધે નાશ પામશે, ને બીજાં અનેક અનર્થ
 આમાંથી થશે. મારે ભગવાનના વાહનરૂપ ગરુડજીનું માન પણ
 રાખવું જોઈએ. આમ વિચારી સમુદ્રે નિર્જન ખેટમાં સંભાળી
 રાખેલાં ટિટોડાનાં ઈડાં તુરત લઈ આવી ટિટોડાને આપી
 દીધાં. સઘળાં પક્ષીઓ હર્ષ પામ્યાં. ટિટોડાએ તથા અન્ય
 સઘળાં પક્ષીઓએ ગરુડજીને બહુ બહુ આભાર સાંભળ્યા અને-

એ ટિટોડાની મેરના જેવી અચળ દંડતાની બહુ સ્તુતિ કરી. “મનુષ્યચત્ન, ઇશ્વરકૃપા” એ વાક્ય સૂત્ય છે. આ પ્રમાણે જે નરકના સીધા માર્ગરૂપ ક્રોધનો જય કરવા મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણના સાચા આશરુથી પ્રયત્ન કરે તો તે અવશ્ય ક્રોધનો જય કરી શકે. જે મનુષ્યનો સન્નિશ્ચય હોય તો તેને પણ ટિટોડાની પેઠે સદ્ગુરુરૂપ નારદજી, ને ઇશ્વરકૃપારૂપ ગરુડજી અવશ્ય મળી આવે, ને તેનું કાર્ય સિદ્ધ થાય. યોગ્ય પ્રયત્ન વિના પ્રભુ કૃપા ન કરે.

“સાહેબકે હરખારમેં, કમી કછ્છકી નાંડી,
બંદા મોજ ન પાવહીં, ચૂક ચાકરીમાંહી.”

(પ્રભુના હરખારમાં કોઈ વાતની ન્યૂનતા નથી. ભક્ત પ્રભુની કૃપારૂપ પારિતોષિક [હનામ] નથી મેળવતો તેમાં તેની શક્તિમાં કોઈ દોષ છે એમ જાણવું.)

શ્રીગૌડપાદમુનિ પણ મનનો નિગ્રહ કરવાના સંજ્ઞાધર્મમાં ઉપરનું દર્શાવેલ આપી રહે છે કે.—

“उत्सेक उदघेयद्वत्कुशाग्रेणैकयिदुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥”

(કુશના [દર્શના] અગ્રભાગવડે એકેક બિંદુ જળ સહ સમુદ્રનું બધું જળ બહાર કાઢી નાખવાના ટિટોડાના પ્રયત્નની પેઠે જે ધીમે ધીમે બેઠ પામ્યા વગર મનનો નિગ્રહ કરવામાં આવે તો તે થાય.)

ક્રોધથી થતી વિશેષ હાનિઓ. ક્રોધ અદ્ય સમયમાં મિત્રોની અને સગાંવહાલાની સાથે વિરોધ કરાવે છે. તે પોતાના શરીર અને મન બંનેને બાળે છે. ક્રોધ આવે ત્યારે શરીર તપી જાડે છે, લોહીનો વેગ વધવાથી હૃદયના ધબકારા વધે છે, માથે લોહી ચઢવા માડે છે, એટલે માથું દુઃખવા આવે છે, ને વખતે મગજ પર લોહી ચઢી જવાથી અથવા હૃદયને અતિશય ધક્કો લાગવાથી હૃદય બંધ પડી જવાથી મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે. ક્રોધ આવે ત્યારે મનુષ્યના શરીરમાં એક જાતનું વિષ ઉત્પન્ન થાય

છે. એ વિષની તેના લોહી પર પણ ખરાબ અસર થાય છે. એક સ્ત્રીએ ઢોધાવેશ વેળા પોતાના બાળકને ધવરાવ્યું, તેને પરિણામે દૂધમાં ઊપજેલા વિષથી તે બાળક મરણ પામ્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે. હમેશાં કદાચ એવું ન થાય, પણ મા બાળકને ઢોધમાં ધવરાવે તો બાળકની પ્રકૃતિને ઓછીવધતી હાનિ તો અવશ્ય થાય જ. જ્યારે આમ છે ત્યારે પોતાને અને પરને હાનિ કરનારો કોથ સ્ત્રીપુરુષોએ શા માટે સેવવો જોઈએ ?

કોથરૂપ દુષ્ટ ભંગીથી દૂર રહો. દ્વિજને શ્વપચ-ચાંડાલ-ભંગી-નો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે. શાસ્ત્રને કે વિદ્વાનોને ભંગીની સાથે કોઈ પ્રકારનું વૈર નથી. શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષો તો પોતાના ઉપદેશ વડે સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. શાસ્ત્રે ધૂલિકા-ધૂળેટી-ને દિવસે ભંગીને અડવાની છૂટ આપી છે, કેમકે તે દિવસે ધૂળેટીના ઉત્સવમાં (વસંતોત્સવમાં) ભાગ લેનારને છેવટ સરૈલ (પહેરેલાં વસ્ત્રસહિત) સ્નાન કરવાનું હોય છે. દ્વિજને નિત્ય ચાંડાલનો સ્પર્શ કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડે છે તેનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચવર્ણના લોકો તેમને અડે તેથી તે ચાંડાલ દ્વિજ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય-થઈ જવાના નથી, પણ ઊલટા દ્વિજે તેમને અડકવાથી પોતાના આચાર-વિચારમાં ઊતરી જશે, ને પરિણામે તેથી સૌને હાનિ જ થશે. ધર્મશાસ્ત્ર અંત્યજસ્પર્શની ના પાડે છે તેનો હેતુ ન્યાયબુદ્ધિથી વિચારવો જોઈએ. જે ક્રિયાથી મનુષ્યના આચારવિચાર ખગડે, ને પરિણામે તેનાં શરીરમન ખગડે તે ક્રિયા પાપ છે. અંત્યજ-સ્પર્શ એટલા માટે પાપરૂપ છે. પાપનું ફળ દુઃખ છે. જે પાપનું ફળ સુખ થતું હોય તો પછી પુણ્યનું ફળ શું થાય ? અંત્યજનો ખંને પ્રકારનો ઉદ્ધાર કરવાની ધર્મશાસ્ત્ર ના પાડતું નથી, પણ આપત્કાળ વિના અંત્યજનો સ્પર્શ કરવાની તે ના પાડે છે. અંત્યજનો સ્પર્શ કરવાથી જ તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકે, ને અન્યથા તે ન થઈ શકે એમ માનવું ભ્રમરૂપ છે. જેમના આનુવંશિક-વંશપરંપરાના-સંસ્કાર તથા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર

અને જ્ઞાનનું તત્ત્વ હૃદયરૂપી બહુ ઊંડી શુદ્ધિમાં રહેલું છે; ત્યારે શું કરવું?—તે આત્મતત્ત્વને પામવાને કયે માર્ગે ચાલવું? તો કહે છે કે મોટા પુરુષો (શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો) જે માર્ગે ચાલ્યા તે માર્ગને પોતાને માટે ચાલવા યોગ્ય માર્ગ જાણે.

મહાપુરુષને માર્ગે ચાલવું એ વાત સાચી, પણ મહાપુરુષ અથવા મોટા પુરુષ કોને ગણવા? એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કોઈ કદિન પ્રશ્નનો નિર્ણય પોતાથી કે લાગતાવળગતા મનુષ્યોથી ન થઈ શકે ત્યારે પરિષદ મેળવીને તેનો નિર્ણય કરવો એવી પ્રાચીન શાસ્ત્રની પદ્ધતિ છે. તે પરિષદ અથવા સભામાં કયે એક હજાર મનુષ્યો ભેળા થાય, પણ તે વેદાદિ શાસ્ત્ર જાણનાર ન હોય—મૂર્ખ હોય—તો તે પરિષદ ન ગણાય, પણ ચાર વેદને જાણનારને અભાવે પોતપોતાના એકેક વેદને વા તે વેદની પોતપોતાની શાખાને અર્થતાત્પર્યસંહિત જાણનાર સદાચારી ચાર વિદ્વાન મળે તો પણ તે પરિષદ ગણાય. પોતપોતાના એકેક વેદને વા પોતપોતાની શાખાને જાણનાર એવા ચાર પુરુષને અભાવે માત્ર શ્રોત્રિય એટલે વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોને સારી રીતે જાણનાર ને બ્રહ્મનિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારપૂર્વક તેમાં પોતાના અંતઃકરણની સ્થિતિવાળા પુરુષ કોઈ સંદિગ્ધ (શંકાવાળા) પ્રશ્નનો શાસ્ત્રપ્રમાણ તથા યુક્તિથી, અને શાસ્ત્રપ્રમાણ ન મળી શકે તો શિષ્ટાચાર ને યુક્તિથી, જે નિર્ણય આપે તે આસ્તિકોને માન્ય ગણાય છે. આવા શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ તે ખરેખરા મહાપુરુષ છે, અને તેમણે કરેલા જે નિર્ણય કે પ્રવૃત્તિનું નિર્ણય ગણાય છે. સ્વાધિકાર પ્રમાણે એમને ચાલેલા માર્ગે કે એમણે હિયદેસેલા માર્ગે ચાલવાથી બ્રહ્મજીવોનું પ્રમાણ થાય છે. એવા મહાપુરુષોને અલૌકિક મહાપુરુષો કહેવા નેઈએ. તેઓ શાસ્ત્રરહસ્ય જાણવામાં પરમ નિપુણ ને પરમ યાત્રી હોય છે, એટલે તેમનો નિર્ણય સર્વદા અબાધિત હોય છે, જેમનાં હૃદય ધર્મપરાયણ હોય તેવા સૌતા પુરુષો પરમ યાત્રી હોય એ સ્વાભાવિક છે. મહારાજ મુચિષ્ઠિરતું એના

સંજાંધી એક ઉદાહરણ અપાય છે.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરના ધર્માનુસાર ન્યાય:—પાંડવો જે વેળા વનવાસમાં હતા તે વેળા એક સમયે એક ઋષિનું યજ્ઞમાં ઉપયોગી એવું, જે અરણીકાષ્ઠસહિત અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું યંત્ર એક હરણના શિંગડામાં ભરાઈ ગયું. તે લઈને તે હરણ દોઢ્યો જતાં તે ઋષિની માગણીથી તેની શોધ કરવા માટે મહારાજ યુધિષ્ઠિર સ્ત્રીમાદિ ચાર સાધ્વિઓસહિત અરણ્યમાં ફરતા હતા. ત્યાં તેમને તૃપા લાગવાથી પ્રથમ નકુલ, પછી સહદેવ, પછી અર્જુન ને પછી સ્ત્રીમ એ ચારે સાધ્વિઓ ક્રમે કરીને એક તળાવ પર જળ પીવા તથા જળ સેવા જતાં કોઈ યક્ષના પૂછેલા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપ્યા વિના ખહુ તરસ લાગવાથી તે તળાવના જળનું પાન કરવાથી તે યક્ષના કહેવા પ્રમાણે મૃત્યુવશ થયા હતા. યોગ્ય સમયસુધી તેમની રાહ જોયા છતાં તેઓ ન આવવાથી મહારાજ યુધિષ્ઠિર તેમને શોધવા માટે નીકળ્યા, ને તેઓ પણ તે તળાવ પર જઈ ચઢ્યા, અને તેમાંથી જળપાન કરવા તૈયાર થયા. એટલામાં પેલા યક્ષે તેમને જળપાન કરતાં અટકાવી કહ્યું કે: “જે તમે મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા વિના જળપાન કરશો તો તમારા આ ચાર સાધ્વિઓની પેઠે તમારું પણ મૃત્યુ થશે.” એટલે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે યક્ષના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા. યક્ષ એથી પ્રસન્ન થયો, અને તેમને કહ્યું કે:—“હવે તમે સુખેથી જળપાન કરો, ને તમારા ચાર મૃતબન્ધુઓમાંથી ગમે તે એકને સજીવન કરવાનું માગો, એટલે તે તમારો એક બંધુ સજીવન થશે.” યુધિષ્ઠિરની કસોટીનો આ પ્રસંગ હતો. તુરત જ તેમણે વિચાર્યું, ને જાણ્યા કે:—“મારી માતા કુંતીના ત્રણ પુત્રોમાંથી હું એક જીવતો છું, એટલે મારાથી સ્ત્રીમ કે અર્જુનને સજીવન કરવાનું ન માગી શકાય; કેમકે મારી અપરમાતા માદ્રીનો એક પુત્ર પણ જીવતો રહેવો જોઈએ; માટે ધર્મ અને ન્યાયની ખાતર નકુલ જે નાનો છે તે જાહે.” યક્ષના રૂપમાં આવેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની

મલિન છે તેઓ માત્ર સ્નાન કરે તેથી શુદ્ધ થઈ જતા નથી, ને દ્વિત્વે તેના સ્પર્શાદિવડે. તેમના સંગમાં આવે તો તેમનાં મન બગડે, માટે ધર્મશાસ્ત્ર તેમને તેમનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડે છે. ધર્મશાસ્ત્રને કોઈના પર લેશ પણ દ્વેષ નથી. અંત્યજોની સાથે પણ યોગ્ય સમસાવથી વર્તવાનાં ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં વચનો જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમર્યાદાનુસાર સ્વધર્મપાલન કરવું, ને સૌનું ભવું ઇચ્છવું, તથા બની શકે તેટલું સૌનું ભવું કરવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

પાપ બહુ બૂઠું છે, તેનાથી ભય પામો ને દૂર રહો. પાપનું પ્રત્યક્ષ ફળ, પાપકર્મ કરનારના મનનું બળતું છે. ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો ભૂલવાળો નથી. કોઈ પણ વિચાર કે કોઈ પણ ક્રિયા તેમના ચોપડામાં લખાયા વિના રહી શકતી નથી. શરીર, ઇન્દ્રિયો કે અંતઃકરણથી જે શુભાશુભ કર્મ થાય તે બધું તેમાં નોંધાય છે, ને તેના બદલે તે કર્મનો પરિપાક થયે કતિને મળ્યા વગર રહેતો નથી. નજીર કહે છે કે:—

“કલજુગ નહિ કરજુગ હૈંયે, ઇહાં દિનકુંદે ઓર રાત ભે
ઇહાં ખુબ સોફા નગ્દ હૈં, ઇસ હાથ કર ઉસ હાથ ભે.”

(આ કલજુગ [કલિયુગ] નથી, પણ કરજુગ [હાથવડે કરવાનો ને તેનું ફળ પામવાનો યુગ—સમય] છે. અહીં તો દિવસે ઘો ને રાતે લ્યો એવું છે. અહીં ખરાબર રાકડો સોઠો છે. આ હાથેં કરો, ને બીજે હાથે તેનું ફળ લ્યો.)

આમ છે માટે બની શકે એટલું પ્રયત્ન કરો, ને બહુ બગૃહિ રાખીને પાપથી બચો. કેમકે પાપનો માર બહુ આકરો છે. તે ભોગવતાં મનુષ્યને બહુ કડવો અનુભવ થાય છે. શ્રીપીપા-સાક્ષ એટલા માટે જ કહે છે કે, પ્રયત્ન યામ તો યથાશક્તિ કરો, પણ પાપ તો ન જ કરો.

“પીપા! પાપ ન કીજીએ, [તો] પ્રયત્ન કીયો સો વાર;
ને કીસીકો ના લીયો, [તો] લીયો લાખ હંબર.”
(હે પીપા! જે પાપ ન કરાય તો સો વાર પ્રયત્ન કર્યું

એમ જણુ જે કોઈનું કાઈ અયોગ્ય ગીતે ન લીધું તો જણુ હજારો ને લાખો રૂપિયાનું દાન કર્યું એમ સમજ)

નાની નાની વાતમા પણ જગૃતિ રાખો, અને કોધાદિ વિકારોવડે તમે તમારા મનને કલુષિત ન થવા ઘો અલ્પ દોષનું પરિણામ મોટો દોષ ઉત્પન્ન કરવામા આવે છે તે સ્મરણમા રાખો. લાકડા વેચનારી અલણુ ખાઈ પણ પોતાના લાકડાના ભારાના જે ત્રણ વા ચાર આના ઠર્યા હોય તેમા એક પાઈ પણ ખોટી આવી જાય તો જેઠને કાઢી નાળે છે, તથા અલ્પ જ્ઞાનવાળો પરચૂરણિયો વેપારી પણ પેસો, આની કે એ આની ખોટી આપો તો તે વગર જેવે એમને એમ પોતાના હડફમા મૂકી દેતો નથી, પણ તે તુરત તમને પાછી આપી દે છે જેને કાઈક પણ સમજ છે તે પ્રત્યેક માણસ વ્યવહારની પ્રત્યેક સ્થૂળ વાતમા એવી સાવધાનતા રાખે છે, તો પછી મનુષ્ય પોતાના હૃદયરૂપી હડફમા ખોટા વિચારોરૂપી, ને ખોટા વિચારોવડે જીવજેલી ખોટી ક્રિયાઓના સંસ્કારોરૂપી પેસા વગર જેવે ભરી દે એ કેટલું ખોટું કહેવાય ? આ કથન સાંભળી કોઈ પૂછે કે પ્રત્યેક સમયે કેમ વર્તવું તેના નિશ્ચય કરવો ઘણી વાર કઠણ થઈ પડે છે માટે કયો માર્ગ સાચો ? ને કયે માર્ગે ચાલવાથી ઇચ્છિત સુખને પ્રાપ્ત કરી શકાય ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમા કહેવાનું કે—જ્ઞ પન્થા—માર્ગ કયો ? એવો પ્રશ્ન જિજ્ઞાસુને જીવજે એ સ્વાભાવિક છે શાસ્ત્ર તેના નીચે પ્રમાણે નિર્ણય આપે છે—

“શ્રુતયો વિમિષ્ણા સ્મૃતયોઽપિ મિત્રા,

નૈકો ઋદ્ધિર્પિયસ્ય મત્ત પ્રમાણમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય તત્ત્વં નિહિત ગુહાયા,

મદ્વાજનો યેન ગત સ પન્થા ॥”

(વેદવચનો પ્રસંગોપાત્ત સિત્ર સિત્ર વિચાર દર્શાવનારા છે, સ્મૃતિઓ પણ કોઈ વાર જુદુ જુદુ કહે છે, એવા એકે ત્રિપિ નથી થયા કે જેનો મત અર્થે — (માન્ય) હોય,

આવા કઠિન પ્રસંગમાં ધર્મબુદ્ધિ, ન્યાયબુદ્ધિ, સ્વાર્થરહિતતા અને સમસાવ જોઈ ઘણા પ્રસન્ન થયા, ને નકુલ ઉપરાંત બીમ, અર્જુન તથા સહદેવને પણ તેમજો સજીવન કર્યા. ધર્મ, ન્યાય, સમસાવ ને નિઃસ્વાર્થપણનો આવી રીતે સ્વર્વદા જય થાય છે.

કેનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય ? હમેશાં વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેમાં જ્ઞાતા અને પ્રામાણિક પુરુષનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય છે. વળી જે જેનો વિષય તેમાં તેમનો અભિપ્રાય યોગ્ય ગણાય છે. એક વૈદ્યકને લગતો જોડો પ્રશ્ન હોય તેમાં સો ઝેરિસ્ટરોનો અને સો અક્ષણુ ખેડૂનોનો અભિપ્રાય સરખો અપ્રમાણુ છે. ઝેરિસ્ટરો પોતાના કાયદાના વિષયમાં ગમે તેટલા કુશળ હોય, તોપણ વૈદ્યકના વિષયમાં તો તે એક અક્ષણુ ખેડૂત જેવા જ છે. એ પ્રમાણે કાયદાસંબધી એક ખારીકીનો સવાલ હોય તો તેમાં વૈદ્યો ને ડોક્ટરોનો અભિપ્રાય નકામો છે. એવી જ રીતે ધાર્મિક વિષયનો કોઈ કઠિન પ્રશ્ન હોય—એક જ શાસ્ત્રનાં બે વચનો પરસ્પર વિરોધી જણાતાં હોય, જેમકે એક શ્રુતિવચનમાં “ન હિંસ્યાત્સર્વાણિ મૃતાનિ” (કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો) એમ કહ્યું છે, ને અન્ય સ્થળે બીજા શ્રુતિવચનમાં “અન્નિષોમીયં યશુમાલમેત” (જેના દેવતા અગ્નિ અને ચંદ્ર છે એવા યજુનું યજ્ઞમાં હનન કરવું) એમ કહ્યું છે. ત્યાં વાસ્તવિક નિર્ણય આપવો એ વેદાદિ શાસ્ત્રોરૂપ પ્રમાણનું બળાબળ જાણનારા તથા અધિકારીઓનો એક જાણનારા વિવેકી પુરુષથી બની શકે, અન્યથી ન બની શકે. “અર્હિંસા પરમો ધર્મઃ” (જોહિંસા પરમ ધર્મરૂપ છે) માટે પહેલા વચનમાં કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાની ના પાડી છે, અને બીજા વચનમાં અગ્નિ ને સોમ (ચંદ્ર) જેના દેવતા છે એવા યજુનું આલસન (વધ) કરવાની માત્ર યજ્ઞના પ્રસંગમાં સ્વર્ગની કામનાવાળા રાજસુ પુરુષોને માટે આજ્ઞા આપી છે. હિંસા તે હિંસા જ છે, ને તે પાપરૂપ છે, અને પાપનું ફળ દુઃખ થાય એ વાત પણ નિશ્ચિત જ છે; પણ યજ્ઞમાં દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો ને દીનજનો

આદિને આહુતિઓ, અન્નદાન ને દક્ષિણાદિથી તૃપ્તિ પમાડવાવડે પુણ્ય થાય છે, તેથી ઘણું પુણ્ય સંપાદન કરવા માટે અહ્ય પાપ કરવું પડે તો તે કરવાની તેવા સકામ પુરુષોને છૂટ આપી છે એમ જાણવું. એવા યજ્ઞાદિ કર્મોના હેતુ પણ અતે પુરુષને તે કર્મવડે ઊપજતી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષમાર્ગમાં જોડવાનો છે, પણ પશુહનનરૂપ પાપકર્મનું ક્ષણ ન મળે એમ કહી મનુષ્યને હિ સામા જોડવાનો નથી યજ્ઞમાં થતા વિશેષ પુણ્યનું ક્ષણ જેમ વિશેષ સુખરૂપે મળે છે તેમ યજ્ઞમાં થતા અહ્ય પાપનું ક્ષણ જે ને પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો અહ્ય દુઃખરૂપે મળે છે વળી “અગ્નિષોમીય યશુમાલમેન” એ વચનનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિચારીએ તો અગ્નિ જેના દેવ છે એવા કુવાણીરૂપ પશુનું, અને ચદ્રમા જેના દેવ છે એવા સ્થૂળમનરૂપ પશુનું જ્ઞાનયજ્ઞમાં હનન કરવું, મતલબ કે કુવાણી અને સ્થૂળ મનને મારવા-તેનો નિગ્રહ કરવો-એવો તે શ્રુતિનો અર્થ થાય છે એમાં પાપ થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, ને મોક્ષેચ્છુને ખરી રીતે એ જ અર્થ વિશેષ ઉપયોગી છે સ્થૂળ મનને મારવું-મનનો નિગ્રહ કરવો, એટલે તેને ક્રોધાદિ વિકારને વશ ન થવા દેવું, અને કુવાણીને મારવી-વાણીનો નિગ્રહ કરવો એટલે ક્રોધાદિ વિકારને વશ થઈ અયોગ્ય વચનો ન બોલવા, અને આવી રીતે સ્થૂળ મનને અને કુવાણીને આત્મામાં હોમવારૂપ જે જ્ઞાનયજ્ઞ છે તે જ મુખ્ય યજ્ઞ છે.

હૃદયરૂપ પવિત્ર સ્થાનમાં ક્રોધરૂપ ચાંડાલને ન પેસવા ઘો. પવિત્ર ધાર્મિક દ્વિજો પોતાના ઘરના આગણામાં પણ ચાંડાલને આવવા દેતા નથી, ત્યારે ઘરમાં અને તેમાં પણ ઘરના રસોડામાં કે ઘરના દેવમંદિરમાં તો કેમ જ આવવા દે? ન જ આવવા દે ઘરના આગણાના કરતા ઘર, ને ઘરમાં પણ રસોડું કે દેવમંદિર વિશેષ પવિત્ર રાખવાયોગ્ય ગણાય છે, અને રસોડાના કરતા પોતાનું શરીર, ને શરીરમાં પણ પોતાનું હૃદય કે જે પરમાત્માનું પુરાતન મંદિર છે, તે વધારે પવિત્ર રાખવાયોગ્ય છે એ હૃદયને ક્રોધરૂપ

ચંડાલને (ભંગીને) પેસવા દઇને અપવિત્ર કરવું એ ઠાઠ પલ્લુ રીને યોગ્ય નથી. એક બ્રાહ્મણ નાણીને ચાલ્યો આવતો હતો. તેના શબ્દો એક ભંગિયણ માર્ગમાં વાળતી હતી તેની ધૂળ ઊડી, તેથી તે ક્રોધમાં આવી જઈ તેને ગળો દેવા મંજ્યો; એટલે ભંગિયણે તેની પાસે આવી તેનો હાથ પકડ્યો. રસ્તે ચાલનારાં બીજાં માણસો તે ભંગિયણને કહેવા લાગ્યાં કે—
 “આ બ્રાહ્મણને અડ મા, અડ મા, મૂડી દે એનો હાથ.”
 ભંગિયણ બોલી:—“તેના હૃદયમાં મારો ધણી (ક્રોધરૂપ ચંડાલ) આવ્યો છે તો હું તેમને કેમ ન અડું? હું એમાં શું બોડું કરું છું? હું એમને મારે ઘેર લઈ જઈશ.” બ્રાહ્મણ આથી શરમાઈ ગયો, ને ઠંડો પડી પુનઃ સ્નાન માટે ચાલતો થયો.

એક રાજાના દરબારમાં ઠાઠ પરદેશી પંડિત રાજાના પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યો હતો. કરાવેલે દિવસે રાજસભામાં પંડિતોનો શાસ્ત્રાર્થ ચાલુ થયો. થોડી વાર શાસ્ત્રાર્થનું કામ શાંતિથી ચાલ્યું, પણ પછી પેલો પરદેશી પંડિત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો તેમને રાજાના મુખ્ય પંડિતે કહ્યું:—“તમે ક્રોધરૂપ ચંડાલના સ્પર્શથી અપવિત્ર થયા. અપવિત્ર શરીરવાળાની માથે શાસ્ત્રાર્થ થાય નહિ, માટે તમે સ્નાન કરી આવો, પછી શાસ્ત્રાર્થ કરો.” આ બાંસળી પંડિતજી ઝંખવાણા પડી ગયા, ને ઊઠીને ચાલતા થયા.

ક્રોધી મનુષ્ય રાક્ષસથી પણ અધમ ગણાય છે. રાક્ષસ મનુષ્યાદિતું લોહી પીએ છે, પોતાનું ને પોતાના બાઈડીછાકરાંતું લોહી પીને નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધ કરીને પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછાકરાંતું લોહી પણ પીએ છે—ક્રોધાગ્નિવડે પોતાનું ને પોતાનાં બાઈડીછાકરાંતું લોહી તપાવી તેને શેષે છે. રાક્ષસ પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી, પણ ક્રોધી મનુષ્ય તો ઠાઠ વેળા આપઘાત કરીને પોતાનો પણ નાશ કરે છે. રાક્ષસની માથા રાત્રિએ ફેલાય છે, અને ક્રોધી મનુષ્ય તો ક્રોધને વથ થઈ દિવસના કે રાત્રિનાં સર્વ સમયમાં પોતાની માથા ફેલા-

વવારૂપ સ્વ પરનું અહિત કરે છે. કાઠિયાવાડના એક શહેરમાં એક મનુષ્યે કોધને વશ થઈ આપઘાત કર્યો હતો તે વાત ઠહેવાય છે. એક જૈન વલ્લિક પોપધનત (પોસા) કરવા અપાસરામાં બેઠો હતો. પોપધ એ જૈનગૃહસ્થોને માટે એક કે વધારે દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી સાધુના જેવા ધર્મ પાળવાનું વ્રત હોય છે. એ પોપધનું વ્રત ધારણ કરીને બેઠેલ તે વલ્લિક બહાર લઘુશંકા કરવા ગયો. બહારથી આવીને તે પોતાના આસન પર જુએ તો ત્યાં પોતાની નોકરવાળી (માળા) ન મળે, એટલે તે કોધપુક્ત થઈને મોઢું બગાડી ત્યાં બેઠેલા બીજા ગૃહસ્થોની સાથે અયોગ્ય શબ્દો બોલવા લાગ્યો. આ સાંભળી જેણે તેની માળા લીધી હતી તેણે તે માળા તેને પાછી આપી. પછી બીજા ગૃહસ્થોએ ડોધ કરનાર વલ્લિકને ઠપકો આપ્યો કે:—“તમે આ પોપધને સમયે ડોધ કર્યો એ બહુ બોઠું કબુતું, આથી તમારું વ્રત તૂટ્યું.” આવાં વચનો સાંભળી પોતે ડોધ કર્યો તે માટે તેને ઘણું પરતાવો થયો, ને તે કૂવે પડવા તૈયાર થયો. સાધુઓએ અને ગૃહસ્થોએ તેને તે કામ ન કરવા બહુ સમજાવ્યો, છતાં તે ન માન્યો, ને થોડી વાર પછી ડોધાવેશમાં ને કોધાવેશમાં તેણે છાનામાના નજીકને કૂવે પડી આપઘાત કર્યો.

રોગનું નિદાન પ્રથમ, ને પછી તેની ચિકિત્સા. રોગનું નિદાન કર્યા વિના રોગીને તુરત ઓસડ આપી દેવા કરતાં રોગનું પૂરું નિદાન કરીને એટલે તે માલુસને તે રોગ કયા કારણથી ઉપજ્યો છે તે બરાબર જાણીને ને તેને ઔષધ આપવામાં આવે તો તે રોગ સહેલાઈથી ને વેળાસર નિવૃત્ત થાય. હમેશાં રોગનું નિદાન પહેલું કરવું જોઈએ, ને પછી તેની ચિકિત્સા (ઔષધાદિ ઉપાય) કરવી જોઈએ. નિદાન કરવામાં એ રોગ સ્વાભાવિક રીતે ઉપજ્યો છે કે ડોષ આગતુંક કારણથી ઉપજ્યો છે તે ખાસ કરીને જોવું જોઈએ. અજીર્ણથી ને તાવ આવે તો તે સ્વાભાવિક રીતે આવ્યો ગણાય ને ને ગૂમડાના દુઃખાવાથી કે શરીરના અતિપરિશ્રમથી તાવ આવે

તો તે આગંતુકકારણથી આવ્યો ગણાય. એ બંને પ્રકારના તાવના ઉપાય સિત્ત સિત્ત કરવા બેઠાં એ દેખીતું જ છે. જે કુવૈધ નિદાન ઠર્યા વગર રોગીને જેમ આવે તેમ સ્વીકારી આપે રાખે તે કુવૈધ શત્રુત્વની સો મનુષ્યને હણનારો-ગણાય. એવા કુવૈધો કે ઊંટવૈધો વૈધના નામને પાત્ર નથી. ઉર્દૂમાં કહેવત છે કે “નામ હકીમ હતલે આમ”-અર્થો વૈધ સોડોની કતલ માટે છે. એ જ પ્રમાણે ધર્મમંથથી એક બીજી કહેવત છે કે “ત્રીમુર્ધમામ ખતરે ઈમાન”-અર્થો શુભ મનુષ્યોની અજ્ઞાના નાશને માટે છે. મતલબ કે એવા ઊંટવૈધો ને સેલાગુ શુરઓ સોડોને દુ.ખી કરે છે. એ પ્રમાણે સ્થૂલશરીરના રોગનું કારણ શોધવાની બે આવશ્યકતા છે, તો સૂક્ષ્મશરીરના રોગરૂપ ક્રોધ ઊપજવાનાં કારણોનો પણ વિચાર કરવો બેઠાં.

ક્રોધ ઊપજવાનાં કારણો ને તે દૂર કરવાના ઉપાયો. શરીરની અને મગજની નખળાઈ ક્રોધ ઊપજવામાં ખાસ કરીને કારણરૂપ મનાય છે. અશક્ત, માંદાં ને કેટલાંક ઘરડાં માણસોમાં ક્રોધ વધારે બેવામાં આવે છે તે એના પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. ક્રોધી મનુષ્યતા સંગમાં રહેવાથી મનુષ્યને ક્રોધ કરવાની ટેવ પડે છે. “સંગ પ્રમાણે લાગે રંગ” એ ઉઘાડી વાત છે. બીજાના દોષો બેવાનો સ્વભાવ રાખવાથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વારંવાર ક્રોધ આવે છે. તામસ આહાર લેવાથી મનુષ્ય ક્રોધી થાય છે. જેનું હૃદય તમોગુણપ્રધાન હોય તે વધારે ક્રોધી હોય છે. નવરા માણસને જેમ બીજા પિકારો ઊપજે છે તેમ ક્રોધ કરવાના વિશેષ પ્રસંગો આવે છે. આ પ્રમાણે ક્રોધનામના વ્યાધિનું નિદાન થયું. હવે તેની ચિકિત્સા એટલે ક્રોધ ઊપજવાનાં કારણો કેવી રીતે દૂર કરવાં તે કહેવાય છે. શરીર અને મગજની નખળાઈ ક્રોધ ઊપજવામાં મુખ્ય કારણરૂપ છે એમ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. ઉર્દૂમાં પણ કહેવત છે કે “કમ બેર શુસ્સા ખાત”-નખળા માણસને શુસ્સો બહુ. એ નખળાઈ બે પ્રકારની છે. પહેલી મગજની એટલે મનની ને બીજી શરીરની.

કેટલાંકનાં મગજ સ્વાભાવિક રીતે નખળાં એટલે તમોગુણના વધારાથી મૂઢતાવાળાં હોઈ પૂરતી રીતે વિચાર કરવાને અશક્ત હોય છે, અને કેટલાંકનાં મગજ રમેગુણને લઈ અતિચંચલ હોઈ ધૈર્ય રાખી કાર્યકારણનો વિચાર કરવાને શક્તિમાન હોતાં નથી. શારીરિક રોગોથી ઊપજતી શારીરિક નખળાઈવડે પણ મગજ નખળું થાય છે. વારંવાર કુવચારો ઉપજાવતી ને ક્રોધાદિ વિકારોને વેગ આપતી મગજની નખળાઈ દૂર કરવા માટે સત્-પુરુષોના અને સત્શાસ્ત્રોના સત્સંગવડે મનને સુવિચારવાળું કરવું જોઈએ, અને શરીરના વ્યાધિવડે મગજ નખળું રહેતું હોય તો આયુર્વેદમાં જણાવેલા યોગ્ય ઉપચારવડે શરીરના વ્યાધિને દૂર કરવો જોઈએ.

તમોગુણ તથા રમેગુણ કેમ ઘટે ? પ્રાણાયામના લાભ. અંતઃકરણનો તમોગુણ ઘટાડવા માટે ડુંગળી, લસણ, ગાજર, રાતનું રાખી મૂકેલું ટાકું ભોજન અને અતિ ખારા, ખાટા ને તીખા પદાર્થો ન ખાવા જોઈએ; અને, સ્નાન, સંધ્યા, જપ, દેવપૂજન ને સ્વાધ્યાય આદિ પોતાનું શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મ ખરાબર કરવું જોઈએ. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ તમોગુણ દૂર કરવામાં ખુબ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામથી રમેગુણની વૃદ્ધિવડે ઊપજતી નકામી ચંચલતા પણ દૂર થાય છે. યોગશાસ્ત્રોક્ત અષ્ટ પ્રકારના કુંલકમાંથી કોઈ યોગવિત્ પુરુષ જે કુંલકનો અભ્યાસ કરવાનું કહે તે કુંલકનો અભ્યાસ તેવા મનુષ્યે કરવો જોઈએ. સામાન્ય-રીતે અનુભોમવિભોમ ને ભક્તિકા પ્રાણાયામ તેવા મનુષ્યને અને સાધકોને વિશેષ ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસમાં પૂરક-વડે જીવનપ્રાણ અથવા અગ્નેજીમાં જેને ઓકિસજન કહે છે તે ખહારથી ફેફસાંમાં આવે છે, ને તેથી અંતઃકરણ શાંત ને આનંદી થાય છે. એ ઓકિસજનથી શરીરનું મલિન થયેલું લોહી પણ સુધરે છે, અને તેથી શરીરનું આરોગ્ય સુધરે છે. પૂરક જેમ લાલકર્તા છે તેમ રેચક એટલે શરીરમાંથી ધીમે ધીમે વાધુ ખહાર કાઢવાની ક્રિયા પણ ખુબ ઉપયોગી છે. રેચકદ્વારા શરીરમાંના

દૂષિત વાયુ સાથે (કાર્બોનિક એમિડ ઝ્યામ સાથે) તે મનુષ્યના અત કરણુમાના મનિન મસ્કારો અને ઝેરી રજકણો, જે મનને તથા શરીરને ખગાડ કરનારા હોય છે તે બહાર નીકળી જાય છે ઉપાદાનકારણ દ્વર થવાથી તેનાથી હિપજતું કાર્ય પણ દૂર થાય છે એ પ્રમિદ્ધ વાત છે પ્રાણાયામના યોગ્ય રીતના અભ્યાસથી મનુષ્યના શરીરમનને ભારે રાખનારા કે તેને ખડુ ચ ચલ રાખનારા તમોગુણના તથા રજોગુણના સૂક્ષ્મ અશો દૂર થવાથી તે અભ્યાસીના અત કરણુમા તથા શરીરમા રહેલો વધારે પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ દૂર થઈ તેના અત કરણુમા તથા શરીરમાં યોગ્ય શાંતિ તથા સ્ફૂર્તિ પ્રકટે છે જે પ્રાણાયામને અભ્યાસ યથાવિધિ કરવામા આવે તો શરીરમા હિપજતો શરીરનો કોઈ એવો વ્યાધિ નથી કે જે તેનાથી દૂર ન થાય

સધ્યાવદનાદિ નિત્યકર્મનું મહાદ્વન, સાધારણ મનો બળવાળા અને નબળા મનના માણસો કુસંગમા રહે તો તેને ખગડતા વાર લાગતી નથી જે કોધથી બચતુ હોય તો જિજ્ઞાસુએ કોધી મનુષ્યના સંગમા ન રહેવું બેઠાએ વ્યાવહારિક મનુષ્યથી અતત કુસંગથી બચી શકાય તેમ જણાવું નથી તેને આશ્રવિકાના સાધનાદિ માટે સિત્ત સિત્ત સ્થળે સિત્ત સિત્ત પ્રકૃતિના અનેક મનુષ્યોના, ક્યારેક ખીજ પ્રાણીઓના, અને પ્રસંગોપાત્ત સારામાઠા અનેક પદાર્થોના પ્રસંગમા આવતું પડે છે, એથી તેમના પ્રાણની વા તેમની આસપાસના વાતાવરણની સારી માઠી અસર તેના અત કરણુ, પ્રાણ અને શરીર ઉપર થાય છે સામાન્ય મનુષ્યને સારી અસરના કરતાં માઠી અસર વધારે થાય છે જડ પદાર્થની આસપાસ પણ એવું વાતાવરણ હોય છે મોટે ભાગે પ્રવૃત્તિવાળા સ્થળોનું વાતાવરણ દૂષિત હોય છે તેમા પણ ગામડાના કરતાં શહેરનું વાતાવરણ વધારે દૂષિત હોય છે મુખ્ય જેવા ખડુ મોટા શહેરના વાતાવરણ માટે તો પૂછવું જ શું ? જે જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય સધ્યાવદનાદિ નિત્યકર્મ નિત્ય અદ્વાસક્તિથી ખરાખર કરે તો તેના અત કરણુમાં ને

શરીરમાં રહેલો તમોગુણ તથા રન્નેગુણ ઓછો થવા ઉપરાંત તેને ખહારની જે નકારી અસરો થઈ હોય તે પણ તેથી ખડુભાગે દૂર થાય છે. આવી નકારી અસરો દૂર કરવા માટે, તેમજ પરમાત્મામાં પોતાનું અંતઃકરણ જોડવા માટે વિશ્વના ઘણા, લગભગ બધા ધર્મોમાં સવારસાંજ તેમના ધર્મને અનુસરતી ધાર્મિક ક્રિયા કરવાનું ઠરાવેલું હોય છે. આપણામાં જે ત્રિકાળ સંધ્યાવંદન કરવાનું કહ્યું છે તેનો હેતુ પણ એ જ કહી શકાય. સ્નાનથી વિશેષ શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, ને સંધ્યાવંદનાદિથી વિશેષ અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. સંધ્યાવંદનમાં કરાતા પ્રાણ-યામથી તથા જપથી શરીરનો પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે. પ્રાણની શુદ્ધિથી મનની પ્રસન્નતા ને શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જપવડે આપણે ધીમે ધીમે પરમાત્માની પાસે જતા જઈએ છીએ, અને પરમાત્મામાં પ્રધાનપણે શુદ્ધ સર્વગુણ છે, તેથી આપણો તમોગુણ તથા રન્નેગુણ ઘટી આપણા સર્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે.

જપના લાભ ને તેના ચાર પ્રકાર. જપ ચાર પ્રકારનો છે. ૧ વાચિક, ૨ ઉપાંશુ, ૩ માનસ ને ૪ ધ્યાનસહિત માનસ. રાજ્યમાં હવાલદાર, વહીવટદાર, વસૂલાતી અધિકારી ને દીવાન જેમ સત્તામાં ને પગારમાં એકેકથી ચઢિયાતા અધિકારીઓ હોય છે, તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પણ એકેકથી ચઢિયાતા ગણાય છે. વર્તમાન જમાનો યુક્તિપ્રધાન છે, એટલે તે વાત દષ્ટાંત ને યુક્તિથી કહેવાય છે. હવાલદારના કરતાં વહીવટદાર, વહીવટદારના કરતાં વસૂલાતી અધિકારી ને વસૂલાતી અધિકારીના કરતાં દીવાન ક્રમે કરીને ઉપર કહેલી રીતે પોતપોતાના અધિકારવડે રાજની વિશેષ વિશેષ સમીપ છે; તેમ વાચિક આદિ ચાર પ્રકારના જપ પોતપોતાની યોગ્યતાવડે પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપતા ધરાવે છે; અને તે તે જપના કરનારને પરમાત્માની વિશેષ વિશેષ સમીપ કરે છે, પરમાત્માના વિશેષ વિશેષ અનુગ્રહને પાત્ર કરે છે. પોતાની

પાસે બેઠેલ અન્ય મનુષ્ય સાસળે તેવી રીતે મનનો સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચાર કરવો તે વાંચિક જપ, જપ કરતી વેળા હોઠ હાથે, પણ મનનો ઉચ્ચાર બીજાને ન સંભળાતા ગળામાં અને મુખમાં જ રહે તે ઉપાશુ જપ, મનનો મોઢીથી ઉચ્ચાર ન થાય, તેમ હોઠ આદિ અવયવો પણ ન હાથે, ને બહાર બીજાને અદૃષ્ટ પણ ઉચ્ચાર ન સંભળાય તેવી રીતે મનમાં જપ કરવો તે માનસ જપ કહેવાય છે, અને પોતાના ઇષ્ટદેવના ધ્યાન સહિત તેવો માનસ જપ કરવો તે ધ્યાનસહિત માનસ જપ કહેવાય છે “યજ્ઞાના જપયદ્દોઽસ્મિ” એ વચનવડે શ્રીભગવાને સર્વ યજ્ઞોમા જપયજ્ઞને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાના શ્રીસદ્ગરએ હિપદેશ કરેલા ઇષ્ટમનનો જપ કરવારૂપ જપયજ્ઞ નિત્યપ્રતિ અવશ્ય કરવો જોઈએ એ જપયજ્ઞથી અત કરણુમાનો વિશેષ પડતો તમોગુણ તથા રજોગુણ ઘટે છે, ને તેમ યવાથી અત કરણુમાનો દોષદોષ ઓછો થાય છે

સગની અસર આગળ કહ્યું કે જપ કરવાથી આપણે પરમાત્માની પાસે જતા જઈએ છીએ, એટલે પરમાત્માના આમીધ્યને વા સંજ્ઞને પામીએ છીએ જો મનુષ્યને માઠા મગની અસર થાય છે તો તેને સારા સગની અસર કેમ ન થાય ? થાય જ જપ જે આપણને પરમાત્માના આમીધ્યમાં મૂકે છે તેની અસર મનુષ્યના પર કેવી સારી થાય છે તે વિષે કહેવાઈ ગયું જો શ્રદ્ધાભક્તિવડે અને મનને સ્થિર રાખીને યથાર્થ રીતે જપ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય નવો-તાજો-આનંદી-શ્રદ્ધાળય છે પરમાત્મા પરમ શાન્તિનો ને પરમાનંદનો ભાડાર છે તેમથી જપ કરનાર મનુષ્ય પોતાની ચોગ્યતાના ને પરિશ્રમના પ્રમાણમાં અવગ્ર્ય શાન્તિ ને આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે સત્પુરુષોના ને સત્સાક્ષીના સગની પણ શ્રદ્ધાગુ જિજ્ઞાસુઓના મન પર બહુ સારી અસર થાય છે, તેથી જ આપણા શાસ્ત્રોમાં સત્સગનુ માહાત્મ્ય બહુ બહુ પ્રકારે કહ્યું છે જો લોકભાષામાં કહીએ તો મનુષ્ય સગનુ પૂતલું છે જોકે જીવ પૂર્વજન્મના

સંસ્કારો સાથે લઈને વર્તમાનશરીરમાં આવે છે, તોપણ બાહ્યાવસ્થાથી આસપાસના સંગવડે તેના પર જે અસર થાય છે તે કાંઈ ઓછી હોતી નથી. સંગવડે જ મનુષ્યનું ઘણું-ખરું વર્તમાન જીવન ઘડાય છે. ગતજન્મના સંગની જે અસરો સાથે લઈને જીવ નવીન શરીર ધારણ કરે છે તેમાં વર્તમાન-જન્મના સંગવડે ફેરફાર પણ થાય છે; અને એ પ્રમાણે જીવના સંસ્કારો બદલાયા કરે છે. સારા સંગથી તે સારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે, ને નકારા સંગથી તે નકારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે છે; પણ એટલું ખરું કે સારા સંગની અસર ધીમે થાય છે, ને કેટલીક વાર તેમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા રહે છે, અને મનુષ્યનું મન જળની પેઠે નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તેના પર નકારા સંગની અસર વહેલી ને લગભગ વગર પ્રયત્ને થાય છે. વિચારવંત ને અવલોકન કરનારા પુરુષો આ વાત બોધ શકે છે. કવિ દલપતરામજી કહે છે કે, “ જીડે ન તોય ઠેકવા શીખે વસી વિહંગમાં. ”—પક્ષીઓની સાથે વસવાથી પણ જીડી ન શકે તોપણ ઠેકવા તો શીખે જ. ગુલાબના ફૂલને હિંગની સાથે રાખવામાં આવે તો ગુલાબના ફૂલમાં હિંગની વાસ પેસે, પણ હિંગમાં ગુલાબના ફૂલની વાસ ન પેસે. ઢોલી રીતે કુસંગ મનુષ્યના મન પર વહેલી અસર કરે છે.

મનુષ્યના મનની નબળાઈ-અપરિણામદર્શિતા. જીવે ચઢવામાં પરિશ્રમ પડે છે, પણ નીચે ઊતરવામાં તેવો પરિશ્રમ પડતો નથી એ સૌના અનુભવની વાત છે. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તમોગુણની વૃદ્ધિથી ઊપજતો એક મોટો દોષ અપરિણામદર્શિતાનો અથવા દીર્ઘદષ્ટિની ન્યૂનતાનો છે, જેને લઈને તે વિનાશને અથવા અલ્પશ્રમે પ્રાપ્ત થતા તુરતાતુરતાના અલ્પ ને તુચ્છ સુખને—પછી ભલે તે પરિણામે દુઃખ આપનારું હોય તો પણ—પૂરે છે, ને રમેગુણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા અધૈર્ય ને ચંચળતાથી તે અલ્પ સુખ તરફ ઢળી પડે છે, અને અલ્પ શ્રમથી અથવા વિશેષ શ્રમથી અમુક સમય પછી પ્રાપ્ત થનારા વિશેષ

ને ઉચ્ચ સુખને-પછી લાગે તે પવિત્ર-નિર્દોષ-ને નિરતિશય દોષ તોપણ તેને-હૃદયનો નથી, ને તેને માટે ધૈર્ય રાખી પ્રયત્નશીલ થતો નથી. જે વિશેષ અને જોયા સુખને હૃદયે નહિ તે તે સુખ મેળવવાનો નિશ્ચય કયાંથી કરે ? જે નિશ્ચય ન કરે તે તેને માટે પ્રયત્નશીલ કયાંથી થાય ? ને જે પ્રયત્ન ન કરે તેને તે વિશેષ ને ઉચ્ચ સુખ કયાંથી મળે ?

વર્તમાનમાં થયેલો આર્થિકજનનો અધઃપાત, વર્તમાન-માં અનેક કારણોને લઈને ઘણા મનુષ્યોમાં તમોશુણી તથા રજોશુણી વૃદ્ધિ થવાથી તેમનામાં પામરતા ને વિષયીયણ વધ્યાં છે, ને તેથી તેઓ ધર્મના પાલનવડે પ્રાપ્ત થતા વિશેષ અને ઉચ્ચ (પવિત્ર-નિર્દોષ) સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ન કરતાં સંસારના વિષયો ભણી દોડી રહ્યા-છે. ધર્મ પાળવામાં પરિ-અમ છે, એટલે શ્રદ્ધા ને આગ્રહ દોષ તો જ એ પાળી શકાય છે. વર્તમાન સમયે ધાર્મિક શિક્ષણની અતિ ન્યૂનતાને લઈ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ અંગ્રેજી કેળવણી સેનારો યુવાન વર્ગ જે સ્વધર્મપાલનમાં શિયિલ થયો હતો તેમાંના ઘણાકોએ જાની છાની, ને કેટલાકોએ પ્રત્યક્ષ રીતે અસ્પૃશ્યતા સ્પર્શની, અભક્ષ્યના ભક્ષણની ને અપેયના પાનની છૂટ સેવા માંડી હતી, ત્યાં અત્યજસ્પર્શનો બાધ નથી એવો શાસ્ત્રનિરપેક્ષ આશ્ચર્ય વોધ થયો, ને ધર્મસંસ્કારરહિત વા ન્યૂન ધર્મસંસ્કારવાળો યુવાનવર્ગ તે તરફ દબી પડ્યો. “રોતી”તી ને પિયરિયાં મળ્યાં” એવું વા “ઢોળાવ પર બેઠા હતા, ને ઘસો માર્યો” એવું વા “જેવું તે કુવૈદે કહ્યું” એના જેવું થયું. માણસનો મોટો ભાગ સગવડનો ગુલામ છે. રેલવેની કે સ્ટીમરની મુસાફરીમાં, ચવનાના દેશમાં અને મોટાં શહેરોમાં ઘરથી દૂરને સ્થળે ધંધામાં કાર્યને માટે રોકાતાં કેટલાંક માણસો શાસ્ત્રોક્ત આચારનો કે પવિત્રતા અપવિત્રતાનો વિચાર ન કરતાં દોડેલો-ના ચાની, પાણીની ને નાસ્તાની સગવડનો લાભ સેવા મંડ્યાં હતાં, ને જાણે અજાણે અત્યજસ્પર્શ થતો તેને ચક્ષાવી સેતા

હતા, તેમાં અત્યજસ્પર્શની હિમાયતનો ઝેરી પવન ફૂંકાયો, એટલે પછી પૂછવું જ શું? અસ્પૃશ્યના સ્પર્શનો તો શું પણ ઊતરતી જ્ઞાતિવાળા સાથે ભોજન કરવાથી થતા વટાળનો વિચાર પણ કેટલાકાએ છોડી દીધો છે, અને તેમાં આ અમે ખડુ ખડાદુરી કરીએ છીએ એવું અપકારક અભિમાન તેઓ ધરાવે છે. જેમનાં મન જન્મથી ધર્મસંસ્કારહીન હોય છે તેમને ખોટું પ્રેતસાહન મળવાથી તેમના મનમાં ઈશ્વરસંબંધી, સત્-શાસ્ત્રોસંબંધી ને સત્પુરુષો સંબંધી ઊંચી લાગણી રહેવી જોઈએ તે રહેતી નથી, તેમ થવાથી તેમને અવળે માર્ગે ચઢતાં વાર લાગતી નથી. મતલબ કે વાંદરાને નિસરણી મળવા જેવું આ થયું છે, ને તેનું પરિણામ ચારે વર્ણને માટે સારું નથી. ઘણાં સોડાની, તેમાં પણ અંગ્રેજી કેળવણી જેમણે લીધી છે તેમની મોટે ભાગે ધર્મશ્રદ્ધા ઘટી ગઈ છે, ને કેટલાક તો નાસ્તિક જેવા ને ઉચ્છૃંખલ થઈ ગયા છે.

નાસ્તિકતાનું પરિણામ. જ્યાં મનુષ્યના અંતઃકરણમાં નાસ્તિકતા આવી ત્યાં તેનો વ્યવહાર તથા પરમાર્થ બધું બગડ્યું જ સમજવું. સીસીરો (ગ્રીસ દેશમાં થઈ ગયેલો એક સમર્થ તત્ત્વચિંતક) કહે છે કે “જે મનુષ્ય ઈશ્વરને માનતો નથી તે નીતિને માર્ગે ન ચાલે. ને જે ઈશ્વરને માને છે તે તેની શિક્ષાની બીકથી સારી રીતે વર્તે.” સ્વધર્મપાલનરહિત મનુષ્ય લગભગ નાસ્તિક જેવો થઈ જાય છે, ને નીતિપ્રદ પણ થાય છે. રાજના રક્ષણમાં ને જ્ઞાતિમાં તો રહેડું જ જોઈએ, એટલે જે વાતમાં રાજ કે જ્ઞાતિ આડે ન આવે તે દરેક વાતમાં મન-માનતી છૂટ લેવાનું તેવા સ્વધર્મહીનને મન થાય છે, અને તેને પરિણામે તે સુખને બદલે દુઃખનો વધારો અનુભવ કરે છે. જે નિયામક સત્તા (ઈશ્વર) છે, ને જે સર્વના અંતરમાં રહી સર્વનું નિયમન કરે છે તેને મારે મારાં નઠારાં કામોનો જવાબ દેવો પડશે એમ જે માને છે તે પોતે પોતાની મેળે સારી રીતે વર્તે છે. ધર્મ મનુષ્યને શીખવે છે કે તમારું અંતઃકરણ ડાંગે-

તમારો અંતરાત્મા કુઃખાય-તેવું કામ તમે ન કરો.

ધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું નીતિપાલન, ખરા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો ક્યારે પણ નીતિને ભંગ કરતા નથી. ઝીણી ઝીણી વાતમાં પણ તે બહુ સંભળથી વર્તે છે. મહાસારતમાં તે વિપયનું એક બહુ ધ્યાન ખેંચનારું દર્શાવે છે. જે સ્ત્રિઓ પરસ્પર સગા સાઈ થતા હતા. તેઓ સિત્ર સિત્ર સ્થળે નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એક વાર નાનો સાઈ મોટા સાઈને મળવા માટે તેમના આશ્રમમાં દૂરના પોતાના નિવાસસ્થળેથી આવ્યો. મોટા સાઈ એ વેળા પ્રભુધ્યાનમાં રોકાયેલા હતા એટલે નાનો સાઈ તેમને તુરત મળી ન શક્યો. તેમને ઘણી દુઃખા લાગી હતી એટલે મોટા સાઈના આશ્રમના બગીચામાંથી તેમની અનુમતિ મેળવ્યા વિના તેમણે ફળો તોડીને ખાધાં, પણ 'ત્યાર પછી તેમને લાગ્યું કે મેં મારા મોટા સાઈની રજા વગર તેમના સ્વામિત્વવાળી વસ્તુનો ઉપયોગ કર્યો તે યોગ્ય ન કર્યું'. આવા વિચારથી તે પોતાની ભૂલને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી મોટા સાઈ ધ્યાનથી નિવૃત્ત થતાં નાનો સાઈ તેમને સવિનય મળ્યો, ને પોતે તેમની રજાવગર તેમના બગીચાનાં ફળો ખાધાની વાત તેમને કહી, એટલે મોટા સાઈએ તેમને પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે:—“જોકે તમે મારા નાના સાઈ છો, તથાપિ આ બગીચો વ્યવહારપક્ષે મારા સ્વામિત્વનો ગણાય છે તેથી તમારે મને પૂછીને તેમાંનાં ફળો ખાવાં બેઠતાં હતાં. ધાર્મિક રીતે વિચારીએ તો આ કામ તમે ચોરીનું કર્યું, જેની શિક્ષા તમારે આ ભવમાં કે પરલોકમાં ભોગવવી પડશે. તમને પાપમાંથી બચાવવા માટે—તમારો પરભવ ન બગડે તેટલા માટે—હું તમને કહું છું કે તમે રાજ પાસે જઈ તમારા આ દોષની શિક્ષા માગો.” નાનો સાઈ મોટા સાઈનું આ હિતકર કથન સાંભળી તુરત રાજ પાસે ગયો, ને બનેલી સર્વ વાત તેમને જાહેર કરી. રાજ્યે તેમને પ્રાદક્ષણ બહુ શિક્ષા કરવાની આનાકાની કરી, પણ જ્યારે તેમણે પોતાના અપરાધની શિક્ષા ભોગવવાનો બદ્ધ આશરું

જણાવ્યો, તથા પોતાના મોટા ભાઈની પણ તેવી જ આજ્ઞા થઈ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે સમયના રાજ્યના કાયદા પ્રમાણે તેમનો ચોરીનો અપરાધ ગણી બહુ બેદ સાથે તેમને તેમના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરી. નાના ભાઈની આથી બહુ દુર્દશા થઈ. શૌચ, સ્નાન ને ખાનપાન છૂટ્યાદિ દેહયાત્રાને લગતાં કાર્ય કરવાને પણ તેઓ અશક્ત થઈ પડ્યા. મોટા ભાઈને તેમની આવી સ્થિતિ જોઈને ઘણી દયા લેપજી. જોકે નાના ભાઈએ દોષ કર્યો હતો તો પણ આતુર સ્થિતિમાં તેમણે આ દોષ કર્યો હતો, ને પોતાનો દોષ સ્વીકારી તેને માટે તેણે પશ્ચાત્તાપ પણ કર્યો હતો અને રાજ પાસેથી તે કર્મની શિક્ષા માગી તે ભાગવી હતી, એટલે મોટા ભાઈને લાગ્યું કે હવે નાનો ભાઈ અનુગ્રહને પાત્ર છે. મોટા ભાઈ સિદ્ધસંકલ્પવાળા હતા, એટલે તેમના સંકલ્પબળથી નાના ભાઈના કાપી નાંખેલા હાથ પુનઃ જોડ્યા, ને તે પૂર્વની પેઠે હાથવતી થતાં સઘળાં કામ કરવાને શક્તિમાન થયા. મોટા ભાઈનો ખાગ તે નાના ભાઈનો ખાગ ગણી શકાય, ને તેમાંથી વગર પૂછે ફળો ખાધાં એમાં કાંઈ અપરાધ જેવું સામાન્ય દષ્ટિએ ન લાગે, તથાપિ “માખી મારે તે માણસ પણ મારે,” ને નાની ભૂલનું પરિણામ ભવિષ્યમાં મોટો દોષ થવામાં આવે એટલા માટે પ્રાચીન કાળમાં કાયદાનું બંધન વિશેષ કઠિન હતું. ભાઈના બગીચામાંથી પૂછ્યા વિના ફળ ખાનારને, ને તે પણ ઋષિને તેગના હાથનાં કાંડાં કાપી નાંખવાની શિક્ષા કરવામાં આવે એ શિક્ષા અતિ આકરી જણાય છે, તથાપિ એ પરથી આપણને જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં રાજ ને પ્રજા બંને નીતિનું ને ધર્મનું પાલન કેટલા આગ્રહથી કરતાં હતાં ?

નીતિના પાલનની અત્યાવશ્યકતા. જે મનુષ્યો વ્યવહાર-નીતિનું આગ્રહથી પાલન કરે છે તેઓ જ અંતઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા પરમાર્થમાં આગળ વધી શકે છે, જેઓ વ્યાવહારિક નીતિ પાળવામાં શિથિલ છે તેઓ ધર્મનું યથાપોગ્ય પાલન શું

કરવાના હતા? મલિન અત કરણવાળા અનીતિમાન પુરવેાતુ ધર્મપાલન હસ્તિસ્નાન જેવું થાય છે, ખરી રીતે તો તે ધર્મ-પાલનનો માત્ર દલજ કરે છે એમ કહી શકાય જે મનુષ્ય કામક્રોધાદિ વિકારોને પ્રત્યક્ષ રીતે કે અપ્રત્યક્ષ રીતે પોષનારા અયોગ્ય મનુષ્યના, અયોગ્ય વાચનના, ને નાટક તથા સિનેમાના અયોગ્ય દેખાવોના કુસંગથી ખચીને શાસ્ત્રીય મર્યાદામાં રહી નીતિનું તથા સ્વધર્મનું પાલન કરે છે તેઓ જ કામક્રોધાદિ વિકારોને વશ વર્તાવી શકે છે

ક્રોધના જય માટે આહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા. ક્રોધના મૂળકારણરૂપ અત કરણમા રહેલો વિશેષ તમોગુણ ઘટાડવા માટે કયા કયા તામસી આહાર મનુષ્યે ન કરવા તે વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે એ સખધે વિશેષ કહેવાનું કે જેવું અન્ન એવું મન, જેવું મન તેના વિચાર, જેવા વિચાર તેની ક્રિયા, અને જેની ક્રિયા તેવું ફળ થાય છે, માટે ક્રોધાદિ કુટ્ટ વિકારોથી ખચી પરમાત્મશ્રામિના માર્ગમા આગળ વધવા સારું તમોગુણી તથા રન્નેગુણી નિષિદ્ધ આહાર ત્યજી આત્મિક આહાર લેવાની પણ અસાધારણ આવશ્યકતા છે

“આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિ. સત્ત્વશુદ્ધૌ ધૃષ્ટા સ્મૃતિ સ્મૃતિલમે સર્વપ્રયોગા વિપ્રમોક્ષ ॥” (આહારની શુદ્ધિ થવાથી અત કરણની શુદ્ધિ થાય છે, અત કરણની શુદ્ધિ થવાથી શાસ્ત્રના અને સદ્ગુરુના ઉપદેશની તથા આત્મસ્વરૂપની અચળ સ્મૃતિ રહે છે, ને તેવી અચળ સ્મૃતિથી અત કરણની અહતા-મમતા આદિ સર્વ પ્રયોગોનો-ગાઠોનો-નાશ થાય છે,) આ વેદવચન પણ આહારની શુદ્ધિ રાખવા માટે ફળતુ દર્શન કરાવીને અત્યંત આગ્રહ કરે છે

જેમ ખહારના યુદ્ધમા રાજાઓ પોતપોતાના સામાપદનો પરાજય કરવા માટે અનેક સાધનસામગ્રીની તૈયારી કરે છે તેમ સાધકે પણ આંતરશત્રુઓ સાથેના યુદ્ધ માટે-ક્રોધાદિ આંતર શત્રુઓનો પરાલભ કરવા માટે શાસ્ત્રોએ ઉપદેશ કરેલા

અનેક સાધનોની તૈયારી કરવી જોઈએ.

શ્રીગીતાજીમાં સાત્ત્વિક આહાર સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:—

“આયુ સત્ત્વયતારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધના ।

રસ્યાઃ સ્તિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આદારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥”

(આયુષ્ય, અંતઃકરણનું સાત્ત્વિક ખળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રસન્નતાની વૃદ્ધિ કરનારા, મિષ્ટ આદિ રસવાળા, ઘી આદિ ચિકાશવાળા, શરીરમાં વિશેષ સમય સ્થિર રહેનારા, અને અંતઃકરણમાં રચિ ઉપજવનારા આહારો સાત્ત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય લાગે છે.)

ખાવાપીવાના કયા કયા પદાર્થો સાત્ત્વિક છે તે આ ઉપરથી, તેમજ અન્ય ગ્રંથો* પરથી, તથા તે વિષયના જ્ઞાતા પુરુષથી અને પોતાના જાતિઅનુભવથી નક્કી કરી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. જેમ જિહ્વાના આહાર સાત્ત્વિક રાખવા જોઈએ તેમ નેત્રાદિ અન્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ને અંતઃકરણના આહાર પણ સાત્ત્વિક રાખવા જોઈએ,—સંક્ષેપમાં નહારા સંસ્કાર પાડે તેવું જોવું નહિ, તેવું સાંભળવું નહિ, અને તેવું બિચારવું નહિ વગેરે. જે આહારના વિષયમાં આ પ્રમાણે સંભાળ રાખે છે તે કામ-ક્રોધાદિ વિકારોને છૂતવા વેળાસર સમર્થ થાય છે.

પરદોષદર્શનરૂપ પાપથી બચો. જે તાકી તાકીને અન્યના દોષો જોયા કરે છે તેને દોષ કરવાના પ્રસંગો વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યમાં બહુધા બીજના દોષો દોષવાની શક્તિ નથી. જે બીજના દોષોને ધારી ધારીને જોઈને તે બળ્યા કરે તો તેના દુઃખનો પાર રહે નહિ. પોતાને કાટો ન વાગે, માટે પૃથ્વી પરના બધા કાંટા વળાવી નાંખવાનું કે બળાવી નાંખવાનું માણસથી બની શકે તેમ નથી. એને માટે તો પોતાના પગમાં પાદત્રાણુ (પખરખા) પહેરી લેવાં એ જ સહેલો ઉપાય છે. એજ પ્રમાણે અન્યના દોષો આપણે પ્રાયશઃ દૂર કરી શકીએ એમ નથી

ત્યારે એને માટે આપણી શાંતિ બળવવા સારુ મહેલામાં સહેલો ઉપાય આ છે કે આપણે નકામું દોષદર્શન કરવાનો કુસ્વભાવ તજવો, ને ભૂલથી જ્યાં દોષદર્શન થઈ જાય ત્યાં તેની ઉપેક્ષા કરવી. જ્યાં વ્યવહારને લઈને દોષદર્શન કરવું પડે ત્યાં તેનો દોષ સમજવી તેને તેની ક્ષમા કરવી અથવા મીઠાશથી વા ચંબીરતાથી યોગ્ય શબ્દોમાં દોષ કરનારને ઠપકાર્યે કહેવું. “શુદ્ધિ મરે વાકું ખિખ ન પીલાઈએ.” દોષ કરનારને કહેવું પડે તો શાંતિથી ને દયાથી કહો. પોતાને અને અન્યને તાપ થાય એમ ન કહો. મમજી સાંભળનારને એમ જ લાગે કે, “આ મને નથી કહેતા, પણ મારા દોષને કહે છે” એવી રીતે કહો. આમ કરવાથી અપરાધ કરનાર ખુદ પોતાની ભૂલ વેળાસર સુધારે છે, ને નવી ભૂલો ન થાય તે માટે તે સંભાળ રાખતાં પણ શીખે છે. આથી આપણને વારંવાર કહેવાનો શ્રમ સેવો પડતો નથી, ને ખંને પક્ષની શાંતિ સચવાય છે.

“દેખ દેખ ને શીખ શીખ” એ કહેવત પ્રમાણે અંતઃકરણ વારંવાર જેવું જીએ, વારંવાર જે આકારે થાય, તે આકારને ધારણ કરવાનો તેને સ્વભાવ પડે છે; અને એ પ્રમાણે પરના દોષને જેવાથી તે મનુષ્ય પોતે પણ દોષ કરતાં શીખે છે, માટે પણ દોષદર્શનથી બચવાની આવશ્યકતા છે.

આહારસંબંધી વિશેષ સૂચના. કોઈ મટાડવા માટે આગળ કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે અંતઃકરણમાં જડતા ઉપબળનારાં તમોગુણી આહારોથી તેમજ દુર્ગંધોથી દૂર રહેવું જોઈએ; વળી રોગોગુણી શુદ્ધિ કરનારા ખદ્ધુ ઉત્તેજક આહારો પણ ન લેવા જોઈએ. ખદ્ધુ તેલ-મરચાં ન ખાવાં જોઈએ, તેમજ ગરમ મશાલાનો વિશેષ પડતો ઉપયોગ પણ ન કરવો જોઈએ.

ચાના વ્યસનથી થતી હાનિ. માણસના મગજને ઉશ્કેરી કોઈ બનાવવામાં હેતુબૂત થનાર ચા વ્યસન તરીકે નિત્ય ન પિવાય તો સારું. જીવાન અને નખળા ખાંધાનાં માણસોએ તો ચા ન જ પીવો, કેમકે તે ઉઠાળવાથી તેમાં રહેલું અવ્યક્ત વિષ

ખહાર નીકળી જળમાં લાગે છે, ને તેનું પાન કરવાથી મગજ ઉશ્કેરાય છે, તથા હોજરી પણ ખગડે છે. આ પીવાથી મનુષ્યને પોતાના શરીરમાં કામ કરવાની શક્તિ—નવી સ્ફૂર્તિ—આવતી જણાય છે, પણ તેણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે આ એ મનુષ્યના શરીરને પ્રુષ્ટિ કરી નવી શક્તિ આપનારું તત્ત્વ નથી, પણ તે મનુષ્યના શરીરમાં અવશેષ રહેલી શક્તિને પરાણે ખેંચી ખહાર આણે છે, ને તે વડે સ્ફૂર્તિ આવ્યાનું લાન થાય છે. મતલબ કે તે મનુષ્યના શરીરના ખળને વિશેષ વિશેષ ખપાવી નાંખી અંતે તેના શરીરમાં નખખાઈ આણે છે, એટલુંજ નહિ, પણ શરીરના અવયવોને ઘેસવી નાંખી અત્રાદિવડે નવું ખળ મેળવવાને પણ અયોગ્ય બનાવે છે. જે ખહુ આ પીનારાં માણસો આ વાત સમજીને વેળાસર ચેતતાં નથી, તેઓ પોતાના શરીરની શક્તિ ગુમાવીને પરિણામે ચીંથરા જેવાં નિર્ખળ થઈ જાય છે. વર્તમાનકાળમાં કેટલાક યુવાનો શરીરે લાકડી જેવા પાતળા—હાડકાંનાં ખાંજરા જેવા, કંતાઈ ગયેલા અંગોવાળા, ખેસી ગયેલા મુખવાળા, નિસ્તેજ ને બેચેન જણાય છે તેનાં કારણોમાં આનું અયોગ્ય વ્યસન પણ એક મુખ્યકારણરૂપ છે. ખાંડ ને સાકરનો વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થવાથી તેમજ પ્રવાહી પદાર્થમાં તે ખહુ ગરમ થયેલાં લેવાથી પણ શરીરને ગાળે છે. શરીરમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં રહેલી ચરબી, કે જે શરીરને ઉષ્ણ ને શક્તિયુક્ત રાખનારું તત્ત્વ છે તેને ઉષ્ણ પદાર્થો ઓગાળીને ખહાર કાઢી નાંખે છે, ને શરીરને ઠંડું ને અશક્ત બનાવે છે. ખહુ ઉષ્ણ આહાર લેવાથી રોગગુણના વધારાવડે મગજ પણ ઉશ્કેરાય છે, ને તે કોષાદિ વિકારોથી પરાભવ પામે છે.

સિન્ન સિન્ન આહારની સિન્ન સિન્ન અસર. સિન્ન સિન્ન આહારોની અન્ય પ્રાણીઓ ઉપર કેવી અસર થાય છે તે જુઓ. ગાય ઘાસ ખાય છે તે કેટલી શાંત છે ? અને સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ માંસ ખાય છે તે કેટલાં કૂર છે ? માંસમાં પણ કાચું માંસ તે જતાવડેને વધારે કૂર બનાવે છે, ને એટલા માટે

સરકસવાળા પાળેલા સિંહ આદિને સાલજવા પ્રમાણે તાજું માંસ ખનતા સુધી ખાવા આપતા નથી કાગડા, સુનળી ને ગીધ આદિ માંસ ખાનારા પક્ષી તમોગુણી છે, ને પોપટ મેના ને કખૂતર માત્ર દાણા ખાય છે તેા તે પ્રમાણમા સર્વગુણી છે, આથી કાગડાને પક્ષીય ડાય કહે છે, ને કખૂતર પક્ષીઓમા બ્રાહ્મણ ગણાય છે જેમ માંસ અત કરણમા તમોગુણુ વધારીને તેને જડ અને કૂર બનાવે છે તેમ મધ પણ અત કરણને અહુ હાનિ કરે છે

મધ તથા અફીણુ આદિના વ્યસનથી થતી હાનિ. મધપાનવડે અત કરણમા તમોગુણુ વધી તે અમિત, જડ ને વિચારશક્તિની ન્યૂનતાવાડુ થતુ બળ્ય છે, ઉપરાંત તે ફેફસાને ખગાડી શરીરને પણ અશક્ત બનાવે છે માંસના ને મધના ત્યાગસખધે હિતમ વર્ણુના જિજ્ઞાસુઓને વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી, તે તેા માત્ર પ્રસંગ નીકળતા કહેવાયું છે અફીણુ, તમાકુ, ગાંજે, ચડસ, ભાગ અને ભાગમાથી બનાવવામાં આવતા માજમ તથા ભૂરકી આદિ કેફી પદાર્થો પણ મનુષ્યના તનમન ખગાડે છે અફીણુ તમોગુણુની વૃદ્ધિ કરી મનુષ્યને આળસુ અને મૂર્ખ બનાવે છે અફીણુના વ્યસનીને અફીણુના ઉતારસમયે જરા જરા વાતમા ક્રોધાવેશ આવતા વાર ભાગતી નથી, તેમજ અફીણુના કેફના સમયમા તે વાને વળે ત્યારે તે સાચાખોટાડુ ભાન રાખ્યા વિના ખડુ વધારી વધારીને વાનો કરે છે અફીણુ દરતની કબજિયત કરે છે, ને તેથી તેના વ્યસનીન મગજ ખડુ ભાર્જેભારે રહે છે તેને વારવાર પીનક લાગે છે-ઝાણાં આવે છે એ ઝાણામાં બે તે હોડો પીતો હોય તેા હોડાની ચયમ બિધી વળી જતા તેમાંના અગ્નિવડે અફીણુના બધાણીઓનાં જિહ્વાનાં સળગી બિઠ્યાની વાતો પણ સાલજવામા આવી છે મગજની આવી સ્થિતિમા તે ડાઈ પણ વિષયમાં કોઈ વિચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે અફીણુ માણસ ખેતી, વેપાર કે નોકરી આદિ સારી રીતે કરી શકતો નથી

તમાકુના વ્યસનનું દુષ્ટ ફળ. તમાકુ ખાવાનું, પીવાનું ને સૂઘવાનું વ્યસન મનુષ્યમાં રમેશુલુની વૃદ્ધિ કરે છે તમાકુ પણ અફીલુની પેઠે ઝેરી પદાર્થ છે તમાકુના બિયામાથી તેલ નીકળે છે તેના એક બે ટીપા બે કૂતરાને આપ્યા હોય તો તે મરી જાય એવું તે ઝેરી હોય છે, ત્યારે તમાકુનો ઉપયોગ કરનારને તેમા રહેલા ઝેરની ઓછીવધતી અસર કેમ ન થાય ? તમાકુ ખાવાથી, પીવાથી કે સૂઘવાથી મનુષ્યનું મગજ ઉશ્કેરાય છે, ને તે દ્વારા તે વિશેષ કાર્યશ્રત્તિ કરાવીને પરિણામે તમાકુના વ્યસનીના શરીરની અને મનની શક્તિ ઓછી કરે છે બહુ તમાકુ ખાનારની વાણીનો વેગ વધી જાય છે, ને કેટલીક વાર તે કાંઈનું કાંઈ બોલી બેસે છે નાની નાની વાતમા તે તપી જાય છે બીડી, હોડો ને ચલમ પીવાથી તેના ધુમાડાવડે માણસના ફેફસા ખગડે છે બહુ તમાકુ પીનારને કાયમ ઓછીવધતી ઉધરસ રહ્યા કરે છે કેટલાકને તેમાથી દમ પણ થઈ આવે છે બીડીઓ ને ચલમ પીનારા જ્યારે ત્યારે ખોખો કરી થૂંકતા નજરે પડે છે તમાકુનો ઝેરી ધુમાડો વાર વાર પીનારની આખને લાગવાથી તે પીનારની આખો નબળી પડે છે, ને તેથી તેમને અધાપો વહેસો આવે છે વર્તમાનમા અધાપાના રોગની વૃદ્ધિ જોવામા આવે છે તેમા તમાકુ પીવાનું કુર્વ્યસન પણ કારણરૂપ છે એમ અનુસનીઓનું માનવું છે તમાકુ વા છીકણી સૂઘવાથી તેના વ્યસનીની નાસિકાઈદ્રિયની ગંધ સેવાની શક્તિ નાશ પામે છે તેને સુગંધદુર્ગંધની કાંઈ ખબર પડતી નથી તમાકુ સૂઘવાથી આખમાથી પાણી નીકળે છે, ને તેથી આખોની ગરમી ઓછી થઈ આખો સારી થાય છે એમ કેટલાક માને છે તે ભૂલ છે હોલદ વાર વાર આખમાથી પાણી નીકળવાથી તેની જોવાની શક્તિ મંદ થતી જાય છે, ને તેને પરિણામે તેને અધાપો વહેસો આવે છે

ભાંગ આદિના વ્યસનથી થતી હાનિ. ગાળે, ચડસ,
ભાંગ આદિ વ્યસનના ખનના મજામ મધ્ય પ્રવૃત્તિ અદિ પદો

પદાર્થો પણ તેનો ઉપયોગ કરનારને તમોશુભી વૃદ્ધિવટે હાનિ જ કરે છે ભાગના વ્યમનીઓનો આહાર બધું વધી પડે છે ભાગના કેદમાં તેઓ બમણું, ત્રમણું, ચારગણું કે તેથી પણ વધારે ગણું ખાય છે તેઓ આળસુ પ્રમાદી ને બુદ્ધિમા મદ-જડ જેવા-થઈ જાય છે, ને તેથી તે પોતાનો વ્યવહાર કે પરમાર્થ યોગ્ય રીતે સાધી શકતા નથી પ્રત્યેક કેડી પદાર્થમાં ઓછુવધતુ ઝેર હોય છે, ને તે ઝેર મનુષ્યના શરીરને તથા મનને હાનિ કરે છે

વ્યસનીઓ માટે ભાજે મૂઢ, ઉતાવળિયા, આળસુ, મદ વિચારશક્તિવાળા ને કાર્મકોધાદિ વિકારોને વશ વર્તનારા હોય છે જેને અત કરવાના કામકોધાદિ વિકારોથી બચવું હોય, ને વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધવું હોય તેણે સર્વ પ્રકારના કુર્ત્યસનોથી દૂર જ રહેવું જોઈએ, અને શરીરના આરોગ્યના તથા મનની શાંતિના રક્ષણને અર્થે આહારસબધી જે જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે તેનો સમજીને સદુપયોગ પોતાના વર્તનમાં કરવો જોઈએ

ક્રોધથી બચવા માટે મનુષ્યે ઉદમી રહેવું જોઈએ. નિરુદમી ન રહેવું એ પણ ક્રોધથી બચવાનો ઉપાય છે મન સ્વભાવે ચચળ છે જાગ્રત્ અવસ્થામાં તેને કાઈ ને કાઈ શુભ કામ આપવું જોઈએ તે પ્રાયશઃ અવલબન વિના રહી શકતું નથી સારું કે માફ પણ તેને કાઈક અવલબન જોઈએ તે બાળકની પેઠે નવરૂ તે રહી શકે જ નહિ એ કે અશુભ લાક્ષી જવાળા તેનો સ્વાભાવિક વેગ છે, છતાં પોતાનું કલ્યાણ ધ્યાન નરિ તેનો અશુભ વેગ રોકી તેને શુભ વેગ આપ્યા કરવો જોઈએ જે મનુષ્ય નવરા રહે છે તેનું મન, ઈન્દ્રિયો ને શરીર બધા બગટે છે આળસના વિષયમાં એ સબધે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે, એટલે તે સબધે અહીં વધારે વિવેચન કરવામાં આવતું નથી, પણ સંક્ષેપમાં જણાવવામાં આવે છે આપણામાં કહેવત છે કે “નવરો નબોદ વાળો” નવરા મનુ

ધ્યમાં અનેક દુર્ગુણો ને દુષ્ટિયાઓ જાણે અજાણે પેસવા લાગે છે. એવો માણસ વિશ્વમાં પોતાને માટે ને અન્યને માટે ભાર-રૂપ ગણાય છે. જે નિરધર્મી હોય તેને ચીડાવાના પ્રસંગો વારંવાર મળે છે. પોતાના કામમાં રોકાયેલો હોય તે વારંવાર અન્ય પર ખીજવા ક્યાંથી નવરો હોય? માટે કામકોધાદિ વિકારોથી ખચવું હોય તો જાગ્યાથી સૂતાપર્યંત પ્રભુના સ્મરણ-ધ્યાનમાં, શુભ વાચનમાં કે પોતાના પ્રાપ્ત વ્યવહારમાં લાગ્યા રહેવું એ જાણી આવશ્યક છે. દુશ્મન પણ નવરો ન હોય એમ ઈચ્છવું, કેમકે તે નવરો હોય તો આપણું ભૂડું કરવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે. નવરાં માણસો ભેગાં થાય તો પરસ્પર લડાઈસિવાય ખીજું શું કરે? મૂર્ખ છાકરાઓ ને રખડુ જીવાનિયાઓ ભેળા થઈને શું કામ કરે છે તે સૌ જાણે છે. વ્યસનીઓ નવરા બેસીને શું કામ કરે છે તે અનુભવીઓથી અજાણ્ય નથી. પરનિંદા, ખોટી ચર્ચા, ખોટાં ગપ્પાં ને મિથ્યાભિમાનથી પોતાનું હહાપણ હોળવું, અને તેમાં કેટલીક વાર વાગ્યુદ્ધ ને કોઈ વાર શરીરયુદ્ધ એ નવરા માણસના નિત્યના વિષય હોય છે.

મોટાઈ શુભ ગુણોવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ખોટી મોટાઈ જતાવવી, અને હું મોટો ને તું નાનો એમ કહી નકામા કબજા કરવા એ નવરાં ને વ્યસની માણસોનો એક સ્વભાવ થઈ પડે છે. મોટાઈ મોઢે માગી આવતી નથી. આપવડાઈ કરવાથી તો સોડો તેવાં માણસોને માટે જાલટો હલકો વિચાર ખાંધે છે એ વાત પોતાની ખુદ્દિના મંદપણને લીધે તેવા મનુષ્યો જાણતા નથી. શ્રુતિમાં મોટાઈના સંબંધમાં એક રમૂજી ઝગડો વર્ણવ્યો છે, ને તેમાં અંતે સિદ્ધ કર્યું છે કે માત્ર હું મોટો એમ કહેવાથી કે મોટાઈ માગવાથી મોટાઈ આવતી નથી પણ પોતાના શુભ ગુણોવડે મોટાઈ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સૌએ શુભ ગુણો મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. “ગુણા પૂજાસ્થાનં ગુણિણુ ન ચ લિંગં ન ચ ઘયઃ”-શુભવાતોમાં ગુણો જ પૂજવાનું સ્થાન છે, તેમની જાતિ કે વયથી તેઓ મોટા

(પૂજવા યોગ્ય) ગણાતા નથી, - એ વચન પણ એમ જ કહે છે

યુતિમાં કહેલો મોટાઇનો ઝગડો, એક વાર દશ ઇન્દ્રિયો, મન ને પ્રાણ એમનામા આપણામા ડાણ મોટું છે એ પ્રશ્ન બિચ્છો સૌ પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતાનું કથન કરવા લાગ્યા ઇન્દ્રિયો કહે કે - “અમે ક્રિયા કરીએ છીએ, તથા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી તેનો ઉપભોગ કરવામાં તથા શરીરનિર્વાહમા સાધનભૂત છીએ માટે અમે મોટી છીએ ” એમ દશમાની એક એકએક ઇન્દ્રિય પણ પોતાને બીજી ઇન્દ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ જણાવવા લાગી. મન કહે - “મારા વિના તમે કાંઈ ક્રિયા કરી શકતા નથી, તેમ વિષયોનું જ્ઞાન કે તેનો ઉપભોગ પણ તમે સ્વતંત્રપણે મેળવી શકતા નથી, માટે હું તમારામા મુખ્ય છું ” ઇન્દ્રિયોએ મનને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - “તારી માહાત્મ્યની અમને આવશ્યકતા છે એ વાત સાચી, પણ અમારા વિના તુ પોતે સ્વતંત્રપણે બહારનું કાંઈ કામ કરી શકે એમ નથી, તુ પોતે તો લૂણ છે, માટે અમે જ કે અમારામાથી એક મુખ્ય ગણાવા યોગ્ય છીએ ” છેવટ પ્રાણને કહેવાનો વારો આવ્યો તે કહે - “તમે બધા (ઇન્દ્રિયો ને મન) હલકે કામ કરો છો, ને શરીરના નિભાવમા ઉપયોગી છો, પણ તમે સૌ અમરૂપ મોતને પ્રાપ્ત થાઓ છો,* ને હું તો એક શણ પણ વિશ્રાંતિ ક્ષીધા વિના રાતદિવસ ક્રિયા પરાયણ રહીને શરીરને જીવનપાત્રું રાખું છું મારા વિના તમે કોઈ શરીરમાં પણ રહી શકો એમ નથી, માટે હું મુખ્ય છું ” આ સાંભળી ઇન્દ્રિયો ને મન સૌ હસી પડ્યા, ને કહેવા લાગ્યા - “આ ઈંડ વળી આટલું બધું અભિમાન શું કરે છે ? ભૂતની જેઠે બધો વખત કામ કરે એમાં વધુ શું ? એને કોઈ વાતની ખબર જ ક્યા છે ? ” આમ સૌ પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યા, ને કોઈ નિર્ણય ન થઈ શક્યો એટલે સૌએ નક્કી કર્યું કે ચાલો, સગવાન પ્રજાપતિ પાસે જઈએ, તેઓ કહે તે આપણામા મોટું

* સુપ્રતિમા ઇન્દ્રિયો ને મન અજ્ઞાનરૂપ કારણમા ક્ય પામે છે તે તેમનું મત્યુ છે

સૌ સગવાન પ્રજાપતિ પાસે ગયાં, ને પોતાના ઝગડાની વાત નિવેદન કરી. સગવાન પ્રજાપતિએ વિચાર્યું કે આમને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બતાવ્યા વિના, તમારામાંથી અમુક મોટું છે એમ કહેવાથી તેમને મારા વચનમાં સત્યતાની પ્રતીતિ નહિ થાય, માટે તેમને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તે બતાવવું. પછી તેમણે તે સૌને કહ્યું કે:—“શરીરમાંથી તમારામાંથી એકેક ક્રમે કરીને નીકળવા માંડો. જેના નીકળવાથી શરીર અધિક અમંગલ-શવરૂપ થઈ જાય, તે તમારામાં સૌથી મોટું.” સૌને એ વાત વાજબી લાગી. પછી વાણી ઈન્દ્રિય-શરીરમાંથી બહાર નીકળી, ને એક વર્ષ-પર્યંત પ્રવાસ કરીને પાછી આવી, અર્થાત્ તેણે એક વર્ષ-પર્યંત પોતાનું કામ બંધ કરી પાછી પ્રવૃત્તિ કરી, ને બાકીની ઈન્દ્રિયો, મન ને મુખ્ય પ્રાણને પૂછવા લાગી કે:—“તમે મારા વિના કેમ જીવી શક્યાં?” સૌએ જણાવ્યું કે:—“મૂંઝા માણસ જેમ જીવે છે તેમ અમે સૌ જીવ્યાં.” વાણીને જણાયું કે મારા નીકળવાથી કાંઈ શરીર અતિ અમંગલરૂપ મૃત્યુઅવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું નથી, માટે હું મુખ્ય નથી. પછી ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર આદિ ઈન્દ્રિયો ને મન ક્રમે કરીને શરીરમાંથી નીકળીને વર્ષ-પર્યંત બહાર પ્રવાસ કરીને (અર્થાત્ પોતાનો પ્રાપ્ત વ્યવહાર બંધ રાખીને) પાછાં આવ્યાં તોપણ અંધ ને બહેરા આદિની પેઠે તથા બાલકની* પેઠે શરીરનું જીવન તો ચાલુ રહેલું તેમણે જોયું. પછી મુખ્ય પ્રાણ શરીરમાંથી બહાર નીકળવા માંડ્યો તો જેમ બળવાન અશ્વને તેની પરીક્ષા કરવા માટે ચાળખો મારવાથી તેના પાછલા પગ બાંધવાના ખીસાઓને તે તુરત ઉઘેડી નાંખે છે તેમ મુખ્ય પ્રાણના નીકળવાથી ઈન્દ્રિયો ને મન બધાં ધણધણી ઊઠીને બહાર નીકળવા માંડ્યાં, ને તુરત જ મુખ્ય પ્રાણને પ્રાર્થના કરવા માંડ્યાં,

• બાલકનું મન પૂર્વ ખીસ્યું હોયું નથી, છતાં તેનો જીવનવ્યવહાર ચાલે છે, તેથી વ્યક્ત મન વિના જીવન રહે છે એમ કહ્યું છે. સુષુપ્તિ ને મૂર્છામાં મન કામ કરતું હોયું નથી, છતાં શરીર જીવે છે. આંડા માણસોના મનનું ઠેકાણું હોયું નથી, છતાં તે પણ જીવી શકે છે.

કે:—“હે ભગવન્! તમે સ્વસ્થાને પ્રાપ્ત થાઓ, તમે જ અમારામાં શ્રેષ્ઠ છો. તમે શરીરમાંથી બહાર ન નીકળો, કેમકે તમારા વિના અમે શરીરમાં નહિ રહી શકીએ, ને શરીર અતિ અમંગળરૂપ મરણને પ્રાપ્ત થશે.” આ પ્રમાણે શરીરમાં મુખ્ય પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા નિશ્ચિત થઈ.

મિથ્યાભિમાનનો પ્રસંગ નીકળતાં મોટાઈને નિમિત્તે મિથ્યાભિમાનવડે ઊપજતા ઝગડા મૂકી દઈને વાસ્તવિક મોટાઈ આપનારી શુભગુણોરૂપ સંપત્તિ મેળવવા માટે ઉપનિષદમાંનું આ દષ્ટાંત કહેવાય છે. આપણે ચાક્ષુષો વિષય તો ઢોધનો છે, ને તે અંબધે નવરા રહેવાથી એકબીજાની ખાસાપીસી કરવાના, કળિયા કરવાના, ને તેમાં ઢોધ કરવાના પ્રસંગો આવે છે, માટે નવરા ન રહેવું, પણ સડા ઉઘોગી રહેવું એ ખાસ કરીને કહેવાનું છે.

વસ્તુવિચારવડે ઢોધનો જય થાય છે. સર્વત્ર એક પ્રદર્શન વસ્તુ જ વ્યાપી રહી છે પ્રદર્શિના ગદ્ગદ ‘ખીણું’ કાંઈ પણ નથી. જે જણાય છે તે બધું કલ્પિત જ છે. સારાંશ કે નામ, રૂપ ને ક્રિયા એ મિથ્યા છે, ને સત્ ચિત્ત તથા આનંદાદિ સ્વભાવવાળું પ્રદર્શન જ સત્ય છે, ને તે જ મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આવો વિચાર તે વસ્તુવિચાર કહેવાય છે. આવો વસ્તુવિચાર જો અભ્યાસવડે દઢપણાને પામે તો પછી પોતાનાથી સિત્ત સર્વનો બાધ થવાથી તેવા જાનીને ઢોધ કરવાનો અવકાશ જ ક્યાંથી રહે ?

ॐ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ”

(જે જ્ઞાનકાળમાં જાનીને સર્વ પ્રાણીઓ આત્મરૂપ જ થયાં તે જ્ઞાનકાળમાં આત્માના વિજ્ઞાનવાળા ને સર્વત્ર એકપણાને જોનાર તે જાની પુરુષને શો મોહ ? ને શો શોક ?) આ ક્ષુતિ વસ્તુવિચારના પદ્મપણાવડે પોતાથી સિત્ત કાંઈ પણ નહિ જોનારા મહાપુરુષને શોકમોહનો અભાવ બતાવે છે. જ્યાં શોક-

મોહનો અભાવ હોય ત્યાં પ્રાણિપદાર્થની કામના ક્યાંથી હોય ? ને એ કામના ન હોય તો ક્રોધ ક્યાંથી ઊપજે ? કામના પ્રકરણમાં વસ્તુવિચાર સંબંધી વિસ્તારથી કહેવાયું છે, એટલે અત્ર વિસ્તાર કરવામાં આવતો નથી, પણ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાય છે કે જો ક્રોધનો જય કરી પરમશાંતિ ભોગવવી હોય તો વસ્તુવિચારવડે પોતાના સર્વવ્યાપી આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો. જો પુરુષ સર્વને પોતારૂપ જાણે તો પછી ક્રોધ કાના ઉપર કરે ? પોતાના હાથથી અજાણતાં પોતાની આંખમાં ઝાડો વાગી જાય તો કાંઈ પણ માણસ પોતાના હાથને મારવા મંડી પડે છે ? નહિ જ. એ જ પ્રમાણે જો અન્ય પ્રાણીને પોતાના અંગરૂપ વા પોતાનું સ્વરૂપ જાણે તો પછી ભલે તે ભૂલ કરે તો પણ તેના પર ક્રોધ કેમ ઊપજે ? ન જ ઊપજે. વળી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભિન્ન અન્ય સત્યવસ્તુનો સદ્ભાવ તેવા જ્ઞાની પુરુષને પ્રતીત ન થવાથી પણ મારું કાંઈ નાશ પામતું નથી, વા મારું કાંઈ પણ ખગડતું નથી, એવો તેમને નિશ્ચય હોવાથી પણ તેમને ક્રોધ ઊપજવાનો સંભવ નથી.

અહીં સૌ પોતાના કરેલા કર્મનું ફળ પોતે ભોગવે છે એમ સમજી બીજાને દોષ દઈ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. બધાથી વસ્તુવિચાર થવો કઠિન છે, જો તમારાથી વસ્તુવિચાર ન થઈ શકે તો હવે પછી કહેવામાં આવે છે તે વિચારવડે પણ તમે ક્રોધને જીતી શકશો. અન્ય મનુષ્ય અજાણે દોષ કરે, વા જાણીજોઈને તમારો અપરાધ કરે, તો પણ શાસ્ત્ર તો કહે છે કે તમે શાંત રહો, કેમકે તેમાં અન્યથા દોષ નથી. તમારું પાપકર્મ એ મનુષ્યમાં પેસીને તમને દુઃખનો ભોગ દરાવે છે એમ સમજી શાંત રહો. ભૂલ પોતાની ને બીજા પર ક્રોધ કરવો એ કાંઈ રીતે ઉચિત નથી. જો ક્રોધ કરવો હોય તો પોતાનાં પૂર્વનાં દુષ્ટ કર્મ ઉપર ક્રોધ કરો. એ દુષ્ટ કર્મનો નવાં પુણ્યકર્મવડે નાશ કરો, ને હવે નવાં દુષ્ટ કર્મ ન કરો. અન્ય ઉપર ક્રોધ કરવાથી તો ઊલટું નહું પાપકર્મ

વધશે, ને તેનું કુખરૂપ ફળ પાછું આ જન્મમા કે અન્ય જન્મમા ભોગવવું પડશે આ મળ્યે એક દષ્ટાત કહેવાય છે એક વિધવા બ્રાહ્મણીને એકનો એક નાનો પુત્ર બીજા છોકરાઓ સાથે ગામના પાડરમા દડે રમતો હતો રમતમા દડો એક વાડ નીચે પેસી ગયો તે લેવાને પેલી બ્રાહ્મણીના પુત્રે વાડમા હાથ ઘાલ્યો તો તેને એક કાળા નાગે દશ કર્યો બીજા છોકરાએ તેને સર્પદશ થયાના સમાચાર તેની માર્ને આપ્યા, ને તે ત્યાં આવી તેણે પોતાના પુત્રને બોળામા તેડી લીધો પુત્રને સર્પના વિષ વહે બેલાન થયો જોઈ તે ઘણી રડવા લાગી, ને ત્યાં ઘણા મનુષ્યો એકઠા થઈ ગયા જોતજોતામા તે બ્રાહ્મણીને પુત્ર મરણશરણ થયા એટલામા એક વ્યાધ (પારધી) ત્યાં આવી સહ્યો વાડમા સર્પને સરાઈ બેઠેલો જોઈ તે વ્યાધ તે બ્રાહ્મણીને કહેવા લાગ્યો - “હુ શાત થા, તારા પુત્રનું મૃત્યુ લાવનાર દુરમનને હું હમણા જ મારી નાખુ છું” બ્રાહ્મણી રડવું બંધ કરી, તથા પોતાના ઢોધને શાત કરી તેના તરફ જોઈ બોલી - “ભાઈ! સર્પને મારીશ નહિ સર્પને મારવાથી મારો પુત્ર જીવતો નહિ થાય જાલટો તેથી એક બીજા બ્રાહ્મણીને નાશ થશે, ને તેને પાપ બધીયે હશે, જે મારા પ્રારબ્ધકર્મમા હતું તે થયું! જેવી પ્રભુની ઇચ્છા!” સર્પને આ સાંભળી મનુષ્ય જેવી વાચા થઈ તે બોલ્યો - “બાઈ! તારું કહેવું સાચું છે

“सुरस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता,

परो ददातीति कुबुद्धिरेया ।

૦ મદ્દ કરોમીતિ વૃથાભિમાનં,

સ્વકર્મસૂત્રમચિતો દિ લોક ॥”

(અહીં પોતાના કર્મ વિના બ્રાહ્મણીને સુખદુખને આપનાર અન્ય કોઈ નથી અન્ય કોઈ જીવ વા ઈશ્વર તે જીવના પોતાના કર્મ વિના તેને સુખદુખ આપે છે એ કુબુદ્ધિ એટલે અવજો વિચાર છે વર્તમાનમા હું મારી મેંમે રવતત્રપણે સુખદુખ ઉપજાવું છું એમ માનવું એ મિથ્યાભિમાન છે ખરી વાત આ જ

છે કે જીવ પોતાના કર્મ વડે જ સુખદુઃખને પામે છે)

ખડેન ! તારા પુત્રે વર્તમાનમા મારો કાઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં જુ તેને કરજ્યો છુ તેમા ઈશ્વરી પ્રેરણા જ કારણ રૂપ છે એમ જાણુ પરમાત્માની ઇચ્છાથી તેનુ પૂર્વનુ કર્મ મારામા પેદુ, ને તેથી તેને કરડવાની બુદ્ધિ મને પ્રાપ્ત થઈ ને જુ તેને કરજ્યો મારો એમા કાઈ દોષ નથી તારા પુત્રના મત્યુથી મને ખેદ થાય છે, પણ તેમા મારો કાઈ હિપાય નથી હું પણ પરમાત્માની આજ્ઞાને અધીન છુ સૌ પોતપોતાના કર્મના ફળ ભોગવે છે, માટે હે દુખી બ્રાહ્મણી ! તુ શાત થા, ને કર્તવ્ય કર” એમ કહી સર્પ વિરામ પામ્યો, ને બ્રાહ્મણીએ પોતાનુ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કર્યું

ભારે દુખના પ્રસંગમા પણ સમજી માણસો અત કરણની શાંતિ ચુથાવા દેતા નથી, અને અકર્તવ્ય કરી બેસતા નથી સ્ત્રીજાતિ છતાં માંદગીની ધીરજ કેવી ? તેની ક્ષમા પણ કેવી ? જ્યાં ધર્મનુ અવલંબન હોય ત્યાં એમ હોય જ .

મનુષ્યથી દોષ થવો સ્વાભાવિક છે, કેમકે અતકરણની જાગૃતિ બહુ દુર્લભ છે. પોતાના વિચારમા ને વર્તનમા કેવળ નિર્દોષ રહેવું, અથવા લગલગ નિર્દોષ રહેવું એ સામાન્ય મનુષ્યથી બને તેમ નથી ‘ મનુષ્ય ભૂલને પાત્ર છે’ એવી વ્યવહારમા કહેવત છે અતકરણની સંપૂર્ણ જાગૃતિ વિના મનુષ્યથી નિર્દોષ રહી શકાતુ નથી અહીં જ્યાં સુધી તમે ગુણનો તથા રજેગુણનો યોગ્ય હિપાયવડે જય કરી સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ કરી હોતી નથી ત્યાંસુધી મનુષ્યથી પોતાના કર્મ યમા બેઈએ તેટલી જાગૃતિ રાખી શકાતી નથી વિશ્વમા દોષ મર્વત્ર સુલભ છે, ને દાક્ષિણ્ય (ચતુરાઈ) દુર્લભ છે જીવને આ દુખખજુલ જગતની પ્રાપ્તિનું કારણ વિચારીએ તો સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ દોષ જ છે એમ જણાય છે જેના અતકરણમા તમેગુણની ને રજેગુણની વૃદ્ધિ હોય તેના અતકરણમા દોષ હોય જ, અને મનુષ્યનો મોટો ભાગ તેવો હોવાથી મનુષ્યસ્વભા

વમાં જ દોષ રહેલો છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. આમ જ્યારે વિશ્વમાં જ્યાં ત્યાં દોષની સ્વાભાવિકતા છે ત્યારે મનુષ્યે એકબીજાના દોષની ક્ષમા કરવી એ ખરેખરે પક્ષની શાંતિ જળવવા માટે આવશ્યક છે એમ જણાય છે. જે સણેલગણેલ શાસ્ત્રાભ્યાસ-યુક્ત શેઠથી વા ઉપરીથી દોષ થઈ જાય છે, તે પછી અસણ વા અદ્ય સણેલ ને શાસ્ત્રજ્ઞાનરહિત નોકરથી દોષ થઈ જાય એમાં શું કહેવું ? જે શેઠ વા ઉપરી પોતાના દોષને માટે શ્રીઈશ્વરની વા જેના પ્રતિ તે દોષ કરવામાં આવ્યો હોય તેની ક્ષમા ઇચ્છે છે તે તેણે બીજાને તેના દોષની ક્ષમા આપવી જ જોઈએ. જે મનુષ્ય બીજાને ક્ષમા આપે નથી તેને પોતાને પ્રભુ પાસે ક્ષમા માગવાનો હક્ક રહેતો નથી જ્યાં પોતાના વિશેષ ધર્મને લઈ દોષ કરનારને શિક્ષા કયાં વિના ન આપે તેમ હોય ત્યાં સસે તેને યોગ્ય શિક્ષા કરે, પણ તે શાંતિથી-હૃદયને ઠોષયુક્ત કયાં વિના-કરે. રાજાના ન્યાયાધીશો અપરાધીને શિક્ષા કરે છે તેઓ અપરાધી ઉપર ઠોષ કરીને શિક્ષા કરે છે એમ નથી. તેઓ શાંતિથી શુભેચ્છાઓ શિક્ષા કરવાને છે તેમ તમે કરો. કહેવાનો સાર એટલો છે કે ઠોષને વશ થઈને તમે તમારા હૃદયને કલુષિત કરી પાણી ન ખાધો.

પૃથ્વી પર પ્રભુ પ્રકારના માણસો છે. આ પૃથ્વી પર અંતઃકરણના ભેદે મનુષ્યો પ્રભુ પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના મનુષ્યો ફાડવાના વિલાયતી સૂકા દારૂ જેવા છે. જેમ વિલાયતી સૂકા દારૂમાં અગ્નિની જરા ચિનગારી પડે તો તુરત તેમાં ભડકો થાય છે, તેમ અદ્ય પ્રતિકૂળતાંરૂપ નહિ જેવી ચિનગારી આવી પડતાં તેવાં મનુષ્યોનાં હૃદય તુરત ઠોષરૂપ અગ્નિવડે સળગી જાય છે. માત્ર વ્યવહારપરાયણ રહેનારા ને રમેણુ-તમેણુથી ભરપૂર હૃદયવાળા મનુષ્યો આ પ્રકારમાં આવે છે. બીજા પ્રકારના મનુષ્યો બીના થયેલા ફાડવાના દેશી દારૂ જેવા છે. વિલાયતી દારૂ કરતાં દેશી દારૂ સળગવામાં ઊતરતો મળાય છે. દારૂ દેશી હોય ને વળી તે ભીનો થયેલો હોય તો ધણું અંગારા

પડે ત્યારે તે ધીમે ધીમે સળગે, તેમ કેટલાક મનુષ્યો સામાન્ય સહનશીલ ને સામાન્ય શાંતિવાળા હોય છે તેઓ અદ્યપ્રતિકૂળતામાં ઢોધયુક્ત થતા નથી, પણ વિશેષ પ્રતિકૂળતાના ને મૂઝવણના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેઓ પોતાના અત કરણને શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા છતાં પણ તે ધીમે ધીમે તપે છે આરભના જિજ્ઞાસુઓ-અભ્યાસીઓ-સાધકો-આ વર્ગમાં આવે છે તેઓમાં તમોચ્છુની તથા રન્નેચ્છુની ન્યૂનતા થયેલી હોય છે ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યો ખરફના ઢગલા જેવા છે તેઓ સત્ત્વગુણના વધારાવડે પરમશાંત હોય છે જેમ ખરફ પર ઘણા અગારા મૂકવામાં આવે તોપણ તેને સળગાવી શકતા નથી, પણ અગારા પોતે જ ખરફથી ચોલવાઈ જાય છે, તેમ એવા અતિ શાંત પુરુષો બહુ પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગોમાં પણ તપતા નથી દુખમાં પણ એવા મહાપુરુષો પોતાના અત કરણને સમભાવનાવાળું ને શાંત રાખી શકે છે પરમાત્માના સાક્ષાત્કારવાળા જ્ઞાની પુરુષોની ગણના આ વર્ગમાં કરી શકાય છે આવા પુરુષોનો સંગ ઢોધી મનુષ્યને પણ ક્રમે ક્રમે શાંત બનાવે છે સત્સંગ શુ નથી કરતો ? સો માણસોમાં નવાણું વહેલા ઊઠીને સ્નાનસંધ્યા કરનારા હોય તો સોમો માણસ જે આઠ વાગે ઊઠવાના સ્વભાવવાળો હોય તેને પણ વહેલા ઊઠીને સ્નાનસંધ્યા કરવાનું મન થાય એ જ પ્રમાણે ઊતરતા સંગનું પણ જાણવું “કાયરકે સંગ શૂરા ભાગે હી ભાગે,” તેમ સામાન્ય મનુષ્ય કુસંગમાં રહે તો પોતાના કેટલાક સારા લક્ષણ મૂકી દઈને નઠારા લક્ષણ ગ્રહણ કરે જળ સાકરની સાથે મળે તો ગળ્યું થાય છે, ને કરિયાતાની સાથે મળે તો તે કંડનું થાય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે પ્રાણીઓમાં દેવો ચઢતા ગણાય છે, મનુષ્યો મધ્યમ પ્રકારના ગણાય છે, ને સિંહ તથા સાપ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ ઊતરતા પ્રકારમાં આવે છે મનુષ્યે સારા સંગ વડે પોતાના અત કરણમાં રહેલા અવગુણો ત્યજીને અને શાસ્ત્રોક્ત સદ્ગુણો સંપાદન કરીને દેવ જેવા થવાનું છે, પણ

કુમ ગવડે અવશ્યજ્ઞાને શ્રદ્ધણુ કરી સિદ્ધિ વા સાપ આદિના
ઊતરતા પ્રકારમા જવાનું નથી સત્સ ગવડે ચઢતી સ્થિતિ પ્રાપ્ત
કરી શકાય છે તે નીચેની માખીમા જણાવ્યું છે —

“સદ્ગુરુ પશુને માનસ કરે, માનસને સિદ્ધિ સાય,
હાદુ સિદ્ધિતે દેવતા, દેવ નિરજન હોય”

હાદુજી કહે છે કે શ્રીસદ્ગુરુ પશુતુલ્ય મનુષ્યને સદુપદેશ
વડે પ્રથમ માણસની હારમાં લાવે છે પછી વિશેષ અભ્યાસવડે
માણસમાથી તે સિદ્ધ થાય છે સિદ્ધિમાથી તે દેવપણાને વા
ધર્મરૂપણાને પામે છે, ને દેવપણામાથી વા ધર્મરૂપણામાથી તે
નિરજનરૂપે-પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપે-સ્થિતિ કરે છે

અભ્યાસવડે સર્વ થઈ શકે છે. જો તમારે નિષ્કોધી થવું
હોય તો તેને માટે તમે અભ્યાસ કરો. મનુષ્ય જો ધારે ને નિશ્ચય
કરે, અને શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના આશ્રય લઈ અભ્યાસ કરે
તો કહેતી સાખી પ્રમાણે તે પશુ જેવી સ્થિતિમાથી ધર્મરૂપી ને
પરબ્રહ્મની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ વાત માંલજતા
આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી જણાય છે ખરી પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે
તેવી ને અશક્ય જેવી જણાતી વાતો પણ અભ્યાસવડે શક્ય
થાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે —

“સર્વેવા તુ પદાર્થોનામભ્યાસ કારણ પરમ્ ।

અનભ્યાસેન મર્ત્યસ્ય પ્રાપ્તયોગોઽપિ નદયતિ ॥

• અભ્યાસેન સ્થિર ચિત્તમભ્યાસેનાનિલચયુતિ ।

અભ્યાસેન પરાનંદો હ્યભ્યાસેનાત્મદર્શનમ્ ॥

જો બધા પદાર્થોનું અભ્યાસ જ મુખ્ય કારણ છે જો અભ્યાસ
રાખવામા ન આવે તો માણસનો પ્રાપ્ત કરેલો યોગ પણ નાશ
પામે છે અભ્યાસવડે ચિત્ત સ્થિર થાય છે, અભ્યાસવડે માણસ
નિરોધ થાય છે, અભ્યાસવડે પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, અને
અભ્યાસવડે નિશ્ચય આત્માનું દર્શન થાય છે)

જો આ બધું અભ્યાસવડે થઈ શકે છે તો પછી ક્ષમાના
અભ્યાસવડે દોષનો જય કરવો એમા શી મોટી વાત છે ? માટે

પરમશાંત ને સુખી થવા સારુ ક્ષમાવડે ક્રોધને જીતવાનો અભ્યાસ કરો. વિદ્યાર્થી જે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તો પહેલું, ખીજું, ત્રીજું ને ચોથું વગેરે ગુજરાતી સાત કે બેઠતાં ધોરણો પૂરાં કરી સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી સળી વિશેષ ચોગ્યતા મેળવે છે, તેમ આમાં પણ પોતાનું અંતઃકરણ સુધારવા માટે-કામઢોધાદિ વિકારોનો જય કરવા માટે મનુષ્યે ગુરુશાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ કેટલાક રખડુ છોકરા માળાપના આગ્રહથી ઘેરથી પાટીદકૃતર લઈ નિશાળે સળુવા જવા માટે નીકળે પણ નિશાળે ન જતાં પાટીદકૃતર કોરે મૂકી, ઝાડ પર ઓળકાળામળી રમવા મડે, ને નિશાળનો સમય પૂરો થાય ત્યારે નિશાળેથી છૂટેલા છોકરાઓની સાથે ઘેર જાય, તેવા છોકરા કાંઈ સળી ન શકે, તેમ જે મનુષ્યે ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશને ભૂલી જઈ, વા ન ગણકારી, સ્વેચ્છા પ્રમાણે સંસારમાં વર્તે છે તેઓ કામઢોધાદિ વિકારોને જીતી શકતા નથી, ને સો વર્ષે પણ પોતાના ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધી શકતા નથી. જે પોતાને સુધરવું હોય ને પરમાર્થમાં આગળ વધવું હોય તો ઊતરતા માણસનો દાખલો ન લેવો પણ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનો દાખલો લેવો. જે તમારે નિષ્કોધ-શાંત થવું હોય તો તેવા પુરુષોનાં ઉદાહરણો તમારી દૃષ્ટિસમીપ રાખી તમે તેવા થવા માટે ક્ષમાનો અભ્યાસ કરો. તમે જેવો નિશ્ચય કરશો, ને પ્રયત્ન કરશો તેવું ફળ તમને પ્રાપ્ત થશે. સહનશીલ થવા માટે ઝાડ પાસેથી પણ મનુષ્યે શીખવાનું છે.

વૃક્ષોનું નિષ્કોધીપણું તથા પરોપકારીપણું. જેમ જાગવાન દત્તાત્રેયે લક્ષ્ય લેવા માટે ચોવીશ ગુરુ કર્યા હતા તેમ તમે અહીં જે જે જુઓ તેમાંથી તમારા નિશ્ચય અને અભ્યાસને પુષ્ટિ આપનાર શુભ વિચાર ને શુભ શિક્ષાને ગ્રહણ કરો; ને તમારા મનને તમારા ઈચ્છિત અભ્યાસમાં દબ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરો. અબોલ વૃક્ષો પણ પોતાના વર્તનથી મનુષ્યને ભારે શિખામણ આપી રહ્યા છે. તે કેવાં શાંત ને પરોપકારી છે ! પરોપકાર

માટે જ તેમનું જીવન હોય એમ જણાય છે પરોપકાર કરવો તો ઠીક, પણ અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવો એ એમના જીવનનો જાણે મહામત્ર હોય એમ જણાય છે પરંથર મારે તેને પણ એ કૃણ આપે! આમ શાત રહી જે પરંથર મારે તેના મુખમા મીઠો કાળિયો મૂકવો એ કામ બહુધા બુદ્ધિમાન મનુષ્યથી પણ બનતું અશક્ય જેવું જણાય છે તે કામ બુદ્ધિરહિત જણાતા વૃક્ષો કરી રહ્યા છે, અને પ્રાય ગામેગામ તથા સ્થળે સ્થળ હાજર રહી નિષ્કેાધીપણાનું, પરોપકારીપણાનું અને અપકાર કરનાર ઉપર ઉપકાર કરવાનું પોતાનું જવલ્લત દષ્ટાત બતાવી રહ્યા છે એટલા માટે જ એક સત પોતાના મનને નીચે પ્રમાણે કહે છે —

“દે મન ! વૃક્ષનકો મત સે ”

વૃક્ષોનું અચળ દૈર્ઘ્ય ને તેમની અચળ શાંતિ આવી છે —

‘ શિરઘ ચડિયા તોડતિ કૃણ, મુનિ ડાલઈ મોડતિ

તોવિ મહદ્રુમ સવણે હુ, અવરા હિઉ ન કરતિ ”

(મનુષ્ય વૃક્ષોને માથે ચઢીને તેના કૃણ તોડે છે, વળી તેની ડાળીઓ તોડે છે તોપણ મોટા વૃક્ષો સ્વપ્ને પણ પોતાનું હૃદય અવગુ કરતાં નથી—તેમના ઉપર દોષ કરતા નથી)

અપકાર ઉપર ઉપકાર. એક રાજાનું દષ્ટાત. એ પ્રમાણે હરકોઈ સ્થિતિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય આસપાસની પરિસ્થિતિ ઉપરથી ને સિત્ત સિત્ત પ્રસંગો પરથી પોતાના મનને સમજતીને સન્માર્ગગામી થવાનો અભ્યાસ કરી શકે છે મહ ઉપજવનારા મોટા વૈભવવાળા ને આખો એક આણી મૂકે એવી મોટી સત્તાવાળા રાજાઓ પણ જો ધારે તો શાત રહેવાનો અભ્યાસ કરી શકે છે, ને શાત થઈ શકે છે, તો પછી સામાન્ય સ્થિતિ વાળા કે ગરીબ સ્થિતિવાળા મનુષ્યો ગર્વ આપનારી સામગ્રીને અભાવે તેવો અભ્યાસ કરી શકે એમા શું કહેવું ? તેના સખ ધર્માં કાઠિયાવાડના એક રાજાની સાબળેલી વાત કહેવાય છે રાજાના ધમને જાણનાર તે રાજા એક વાર પોતાની પ્રજા

સુખી છે કે દુઃખી છે ? રાજ્યના અમલદારો પ્રજાની સાથે કેમ વર્તે છે ? અને પ્રજાની પીડાઓ દૂર કરવા માટે ને તેમના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે મારે શું શું કરવા જેવું છે ? વગેરે જાણવા માટે પોતે રાજ્યમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. જે સમયની વાત કહેવાય છે તે સમયે રાજા છડી સવારીએ હતા. સાથે એક જ વિશ્વાસુ માણસ હતો. રસ્તે ચાલતાં એક સ્થળે વૃક્ષોની સારી ઘટા જોવામાં આવી. સમય કાંઈક ગરમીનો હતો એટલે તે સ્થળે વિશ્રાંતિ લેવાની રાજાની ઇચ્છા થઈ. તુરત પોતે વૃક્ષોની ઘટા ભાળી પોતાનો અશ્વ હંકાર્યો, અને ત્યાં જઈ તે વૃક્ષોની શીતળ છાયામાં મુકામ નાંખ્યો. સાથેના માણસે અશ્વ પરથી શેતરંજી ને ગાદી કાઢીને પાથરી આપી, ને રાજા તે પર બેઠા. થોડી વારમાં રાજાના વાંસામાં એક નાના પથ્થરનો ઘા વાગીને દૂર પડ્યો. રાજાએ આસપાસ જોયું, પણ વૃક્ષની ઘટામાંથી કાંઈ નજરે પડ્યું નહિ, એટલે તેમણે પોતાના નોકરને કહ્યું કે:— “તપાસ કર, આ પથ્થરનો ઘા ક્યાંથી આવ્યો ?” માણસે રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે આસપાસ તપાસ કર્યો તો થોડે જ દૂર એક ખોરડીના ઝાડ નીચે એક લિખારી જેવો માણસ બેઠો બેઠો જોર ખાતો હતો તેને પથ્થરના ઘા વિષે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે: “બાપુ ! હું અફીલુનો ખંધાણી છું. પાસેના ગામમાં માગવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતાં થાક ખાવા માટે અહીં સારો છાયો જોઈને હું બેઠો છું. અફીલુનો વખત થયો એટલે મેં હમણાં અફીલુ લીધું, પણ કૂંજો કરવા માટે મારી પાસે કાંઈ નહોતું, એટલે આ ખોરડી ઉપર બે ચાર, જોર પાડેલાં જણાતાં તે પાડવા માટે મેં ઘા કર્યો હતો. મેં જાણી જોઈને કોઈના ઉપર ઘા કર્યો નથી. તમને ત્યાં બિતરેલા આડાં ઝાડ ઠેવાથી મેં જોયા નથી. ભાઈ ! મારો શુંનો માફ કરો.” એમ બોલતો બોલતો તે હાથ જોડવા મંજ્યો. સિપાઈએ પોતાના રાજા પાસે જઈને આ હકીકત તેમને જણાવી. એટલે રાજાએ તે ખંધાણીને સિપાઈદ્વારા પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો.

સિખારી ધૂળતો ધૂળતો હાથ જોડી પોતાના માથા પરનું કાળિયું ઉતારી રાજાજીને વારંવાર પગે લાગતો જોડ્યો: “ગરીબપરવર! મારી ભૂલ માફ કરો! જ્યેં ધૂળ ખાધી!” રાજાએ તે ધીરજને આપતાં પ્રસન્નવદને કહ્યું: “ખંધાણી! ગભરાઓ નહિ. એમાં શું? માણસથી અન્નલુતાં એમ થઈ જાય.” પછી પોતાના સિંપાઈને કહ્યું: “તમારી પાસે જે રૂપિયા છે તેમાંથી પાંચ રૂપિયા આ ખંધાણીને આપો, અને થોડો નાસ્તો પણ આપો.” ખંધાણી હાથ જોડતો ને પગે લાગતો જોડ્યો: “ના ખાપુ! ના, એની મને જરૂર નથી. ગરીબપરવર! મારો ગુનો આપ નામદાર માફ કરો છો એ જ આપની મારા ઉપર મોટી રહેમ છે.” રાજાએ મંદ હસતાં હસતાં કહ્યું: “એમ હોય ખંધાણી! બોરડી પરનો ઘા ખાલી ન જાય તો રાજા પરનો ઘા ખાલી કેમ જાય?” સિખારી રૂપિયા ને નાસ્તો લઈ હરખાતો હરખાતો ને તે રાજાનો ઉપકાર માનતો માનતો ચાલતો ઘણો. આવા રાજાઓ વિશ્વમાં પૂજાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? જો મનુષ્યે ખરા સુખી થવું હોય તો પોતાના હૃદયમાં રહેલી અવ્યક્ત ઈશ્વરાંશ વર્તનમાં પ્રકટાવવો જોઈએ, અને તેને માટે આ રાજાના જેવા નિષ્કોખી ને અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરનારા થવું જોઈએ.

જીમલ્ સગવડગીતામાં સગવાને નરકના દ્વારરૂપ ત્રણ મુખ્ય દોષો ગણાવ્યા છે, તેમાં ક્રોધ ઉપરાંત લોભની પણ મહત્તા કરી છે. એ લોભ ઘણો ખળવાન છે. એ લોભને જે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. ઈશ્વરની કૃપાથી અને પોતાના પુરુષાર્થથી જે દ્રવ્યાદિ વ્યાવહારિક પદાર્થોની મનુષ્યને પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તથા યતી હોય, તેમાં સંતોષ ન માનતાં મને અધિક મળે તો ઠીક, અધિક મળે તો ઠીક, એવો અસંતોષ સર્વાંદા તેના મનમાં

રહ્યા કરે, ને તેથી તેનું મન દુઃખાનુભવ કર્યા કરે એ લોભનો પહેલો પ્રકાર છે. એનું બીજું નામ તૃષ્ણા છે. મળેલા દ્રવ્યમાંથી વ્યવહાર કે પરમાર્થમાં આવશ્યક અર્થ ન કરતાં, દ્રવ્યનો સંચય કર્યા કરવાના આગ્રહવાળી સંકુચિત વૃત્તિ જેને ઠંજૂસાઈ કહે છે તે લોભનો બીજો પ્રકાર છે. એ ઠંજૂસાઈને લઈને પણ અર્થ કરવાના પ્રસંગમાં જીવને કલેશાનુભવ થયા કરે છે.

તૃષ્ણા. ખરી રીતે જોઈએ તો મનુષ્યને નિત્ય આશરે દોઢ શેર કે ખશેર અન્ન, ત્રણ વસ્ત્ર ને સૂવાને સાડાત્રણ હાથ જમીનની જરૂર છે; અને મનુષ્ય જો યોગ્ય ઉદ્યોગ કરે તો પ્રભુ એટલું તો તેને આપી રહે છે. પ્રભુ કાંઈને તેમાં ન્યૂનતા આવવા દેતા નથી. વ્યવહારમાં કહેવત છે કે: “પ્રભુ ભૂખ્યા ઉઠાડે, પણ ભૂખ્યા સુવાડે નહિ.” એમનું વિશ્વંસર એવું નામ છે. કાંઈ લોકો એક પ્રસંગે પ્રભુને વિનંતિ કરી છે કે: “હે વિશ્વંસર! હાં તો મારા પ્રતિ આપનું વિશ્વંસર એવું નામ સાર્થક કરો—મારું સરણુપોષણ કરો, નહિ તો મને આપના વિશ્વમાંથી બહાર ઠાઠી મૂકો!” પ્રભુએ મનુષ્યને જોઈએ તે કરતાં ઘણું આપ્યું છે, ને તે બધું વધારા ખાતે છે, છતાં મનુષ્યની તૃષ્ણાનો અંત નથી. પાંચ રૂપિયા મળે તો તેને દશની ઇચ્છા થાય, દશ મળે તો વીશની ઇચ્છા થાય, વીશ મળે તો ચાલીશની, ને એમ સો, હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ કે કરોડ મળે તો પણ મનુષ્યને સંતોષ થતો નથી. ઘણા લક્ષાધિપતિઓ ને કરોડાધિપતિઓ પણ વધારે ને વધારે ધન મેળવવાને અસંતોષપૂર્વક આતુર મનથી પ્રયત્નશીલ રહે છે એ ઘણાના અનુભવની વાત છે. આવી અયોગ્ય તૃષ્ણા મનુષ્યના અવિચારનું પરિણામ છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો લલે તમે સમસાવથી વિશેષ ધન મેળવવા પ્રયત્ન કરો, પણ હૃદયમાં અસંતોષ સેવીને દુઃખી ન થાઓ.

તૃષ્ણાના શમનના ઉપાય. સુવિચાર એ સંતોષનું કારણ છે, ને વિચારરહિતપણું એ અસંતોષનું કારણ છે. જો સંતોષ ને તજજન્ય શાંતિ મેળવવાં હોય તો મહારાજ જનકની પેઠે

સુવિચાર કરે. તૃણાનો અત ન જોઈને મહારાજ જનકે એક વાર વિચાર કર્યો કે ભલે વિદેહદેશ મારો કહેવાય છે, પણ હું આખા વિદેહદેશમાં ન્યાપક નથી, માત્ર મિથિલાનગરીમાં હું રહું છું મિથિલાનગરીમાં રહું છું ખરો, પણ આખી મિથિલા નગરીમાં રહેતો નથી, માત્ર રાજમહેલમાં જ હું રહું છું રાજમહેલમાં પણ હું વ્યાપક નથી, મારે તો માત્ર એક પલગ જેટલા ભાગનો જ ઉપયોગ છે પલગમાં પણ આખો પવન મારે માટે નથી નેમાથી પણ આશરે માડા ત્રણ હાથ લાગે ને આશરે હાથ દોઢ હાથ જેટલો પહોળો ભાગ હું વાપરી શકું છું, અને માત્ર તેટલું જ યવહારપદો મારું છે, ખાડીનું વધારા ખતે છે મનુષ્ય જો ધારે તો આવા વિચારથી તૃણાના અયોગ્ય વેગને રોકીને શાંતિ મેળવી શકે ઈશ્વર આપણા કરતા વધારે સમજે છે તે પરમ હિદાર ને ન્યાયી છે તે જ કરે તે યોગ્ય જ કરે છે ને તે જોઈએ તેના કરતા આપણને વધારે આવે છે, માટે મિથ્યા અસતોષ સેવી કુખી ન થાઓ જેમ દાતાએ હિદાર રહેવું જોઈએ તેમ લેનારે સતોષી રહેવું જોઈએ

સતોષ જોવું સુખ નથી. ભગવાન પતંજલિ કહે છે કે, “સતોષાવનુત્તમસુખલાભ” (સતોષથી સર્વોત્કૃષ્ટ સુખનો લાભ થાય છે) મણિરત્નમાલામાં પણ કહ્યું છે કે, “તૃષ્ણાક્ષયે સ્વર્ગપદ કિમસ્તિ” (જો તૃણાનો નાશ થાય તો પછી સ્વર્ગનું સુખ પણ શા હિસાબમાં છે?) તૃણારહિત આત્મારામ પુષ્પના હૃદયના વૈભવની સ્તુતિ કરતા શ્રીગુણસીદ્ધાસજી નીચે પ્રમાણે કહે છે —

“ત્રીન દ્રુક કોપીનકે, અરુ ભાજ બિન ભોન

સીતારામ હરદે ખસે, ઇન્દ્ર બાપુરો કોન ?”

(વજ્રમાં માત્ર લગોટી જ હોય, ને તે પણ ફાટેલી ત્રણ કટકાવાળી હોય અને ભોજનમાં માત્ર ભાજ ને તે પણ મીઠા વગરની મળતી હોય, પણ જો હૃદયમાં સીતારામના [પ્રભુતા] દર્શન થતા હોય તો એવા સાધુપુરુષ પાસે ઇન્દ્ર બિચારો શા

લેખામાં છે ?) આમ છે, માટે જો ખરા સુખી થવું હોય તો સાંસારિક દ્રવ્યની તૃષ્ણાને રોકીને મનુષ્યે ધર્મરૂપ દ્રવ્યની તૃષ્ણા ઉત્તરોત્તર વધારવી જોઈએ. ખાકી આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે દ્રવ્ય તૃષ્ણાનો અંત નથી, ને જ્યાં સુધી તૃષ્ણા છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય વાસ્તવિક સુખી થઈ શકતો નથી.

કંગાલ કોણ ? મણિરત્નમાલામાં “કો વા દરિદ્રી” (દરિદ્રી-નિર્ધન-કંગાલ-કોણ ?) એમ પ્રશ્ન કરી ઉત્તરમાં કહ્યું કે:— “યસ્ય તૃણા વિશાલા” (જેને વિશાળ તૃણા છે તે કંગાલ છે.) દ્રવ્ય ન હોવાથી માણસ કંગાલ ગણાતો નથી, પણ તૃણાના વધારા વડે જે સર્વદા અસંતોષી રહે છે તે જ આ જગતમાં ખરેખર કંગાલ છે. જેનું મન કંગાલ છે તે જ કંગાલ છે, ને સંતોષ વડે જેનું મન ઉદાર છે તે નિર્ધન છતાં રાખથી પણ અધિક ધનાઢ્ય છે. જેના મનમાં સંસારના વિષયોમાં વૈરાગ્ય પ્રકલ્પો હોય તે જ હૃદયની એવી ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે, પછી ભલે તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય, ભગવાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય કે ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરતો હોય, અને માત્ર કૌપીન પહેરતો હોય કે બે અથવા ચાર વસ્ત્ર પહેરતો હોય. સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે વૈરાગ્ય હૃદયમાં છે, કપડામાં નથી. એ વૈરાગ્ય હૃદયમાં શી રીતે પ્રગટે? એમ પ્રશ્ન થાય તો કહેવાનું કે જો તૃણાના દોષો ન તેથી ઊપજતાં દુઃખો ખરાખર જોવામાં આવે તો કંમે કરીને અવશ્ય વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તૃણાના દોષો ને દુઃખો દર્શાવતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

૦

શાર્દૂલવિકીરિત

+ “રાખી દ્રવ્યની આશ ખોડી પૃથિવી ગાળી ગિરિધાતુઓ,
સંતોષ્યા ખડુ રાયને જતનથી ઓળંગ્યા સિંધુઓ;

+ એના મૂળ સ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉત્પાતં નિધિશંકયા ક્ષિતિતલં ધ્માતા ગિરેર્ધાતવો,
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો યત્નેન સંતોષિતાઃ ।

ગાળી રાત્રિ શ્મશાનમાં દઢ મને મંત્રિતલ્લા બપમાં,
 તૃણા છોડ હવે મને નવ દીડી કોડી કુટી હાથમાં. ૧
 દેશેા દુર્ગંધકી ઘણા વિપમમાં બત્રા કરી ના ફળી,
 છોડી આખર યોગ્ય જાતિકુળની સેવા નકામી કરી,
 ખીને કાઢની પેઠ માન ત્યજને ખાધું ખીજને ઘરે,
 પાપી કર્મથી ખુશ થાતી તકપિ તૃણા વધે ના શમે. ૨

શિખરિણી

ખળોની સેવામાં કઠણ કપકા તો ખલુ સદ્ધા,
 હસી ઠાલે હૈયે મન દિલગીરીને થહી રહ્યા:
 વળી જોડ્યા હન્તો ખળ તરફ થંભાવી મનને,
 અરે! જૂઠી આશા! કયમ હજી નચાવે ખલુ મને ?”

તૃણાને ફિટકાર. રાજર્ષિ સર્વહરિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે
 તૃણા તરફ જ્યારે પાડો કંટાળો આવે ત્યારે તે હૃદયમાંથી
 મૂકી શકાય છે, અન્યથા મૂકી શકાતી નથી. એક કવિ તૃણાને
 (આશાને) ફિટકાર દેતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“કિયો પ્રભતે જીવ, અખ કરવો ચાહે કહો ?

કહો કસૈ હૈ નિર્જીવ ? આશે ! તવ આશય કવન ?”

(હે આશે ! તે પ્રભમાંથી મને જીવ બનાવ્યો, હવે શું શું

મન્થારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ શ્મશાને નિશાઃ,
 પ્રાતઃ કાળવરાટકોડપિ ન મયા તૃણેડધુના મુંચ મામ્ ॥૧॥
 આન્તં દેશમનેકદુર્ગંધિપર્મં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલં,
 સ્વીકૃત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા ।
 મુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહેપ્યાશંકયા કાક્રવત્,
 તૃણે જુમ્મસિ પાપકર્મનિરતે નાઘાપિ સંતુષ્યસિ ॥ ૨ ॥
 છલોહ્યાપાઃ સોઢાઃ કથમપિ તદ્વારાધનપરે,—
 નિર્મૂહ્યાન્તર્ચોખ્ય દસિતમપિ શૂન્યેન મનસા ।
 છૃતશ્ચિત્તસ્તમ્મઃ પ્રતિહૃતધિયામંજલિરપિ,
 ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમતો જતંયસિ મામ્ ॥ ૩ ॥

કરવાને ઇચ્છે છે? શું તું મને નિર્જીવ (જડ) ખનાવશે? તારા અંતરનો આશય શો છે?)

એક સંત પણ આશાને વશ વર્તનારની અધમતા જણાવવા નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“આશા દાસીકે જે ભયે, તે જન જગકે દાસા;

આશા દાસી કરઈ જે નાયક, લાયક અનુભવ ખ્યાસા.”

(જે મનુષ્ય આશારૂપી દાસીના પુત્ર છે [આશાની આજ્ઞાને અનુસરનારા છે] તે મનુષ્ય જગતના દાસ છે, ને જે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય આશાને પોતાની દાસી ખંનાવે છે, તે શ્રદ્ધાનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાળા ને યોગ્ય છે.)

નસીબ તો જે ડગલાં આગળનું આગળ, આશાના પાશમાં ફસાઈને મનુષ્યો કેવા હેરાન થાય છે? કેટલાક ઉતાવળે ઘણું ધન મેળવવા માટે કીમિયાના છંદમાં પડે છે. તે મનસીલ, (એક જાતની કાચી ધાતુ,) ગંધક, હરતાલ ને પારો ઇત્યાદિવડે સુવર્ણ ખનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે કે કીમિયાની વાત કેવળ ખોટી છે એમ ન કહેવાય, તેમ કીમિયાથી કોઈ શ્રીમંત થઈ ગયાના દાખલા સાંભળ્યા નથી, પણ કીમિયાની લાલચે ઘણાએ પોતાની પાસેનું અદ્યપે દ્રવ્ય પણ ખોયાના અને ઘણાકને ધૂતારાઓએ લાલચ આપી ફસાવ્યાના ને ધૂતી કીધાના દાખલા સાંભળવામાં આવ્યા છે. ધનને કારણે ધર્મને અને નીતિને તિલાંજલિ દઈને કેટલાક હલકા વર્તનવાળા રાજાઓને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને કેટલાક દરિયાપારના પ્રવાસો કરે છે, પણ “નસીબ (પ્રારબ્ધ) તો જે ડગલાં આગળનું આગળ” હોવાથી પ્રયત્ન કરનારમાંના ઘણા નિરાશ થઈ તૃષ્ણાની જ્વાલામાં ખળતા રહે છે. એક ખેડૂત કરજદાર થઈ જવાથી ગાડામાં સામાન ભરી અન્ય સ્થળે ધંધા માટે જવાને કોઈ ન દેખે માટે મોટે મળસ્કે નીકળ્યો. ગામને પાકરે ગયો ત્યાં તેને સાંભળું, કે ઘરમાં દીવો ઓલવવો રહી ગયો છે, એટલે તેણે પોતાની ખાયડીને કહ્યું કે:—“તુ જરા ખળદની રાશ

ચોપી રાખ, હું ઘરમાંના દીવા ઓલવી આવું.” તે ઘેર ગયો, ને ઘર ઉઘાડી જોયું તો કાળી આકૃતિનો એક માણસ દીવાના કોડિયામાંથી તેલ લઈ જોડા ચોપડતો હતો. એટલે તેને પૂછ્યું:—
 “ભાઈ! તું કોણ છે? ને ત્યાં શું કરે છે?” તેણે જવાબ આપ્યો:—“હું તારું નસીબ છું, ને તું જ્યાં જાય છે, ત્યાં મારે તારા પહેલાં પહોંચવું પડશે, માટે જોડા ચોપડી તૈયાર થઈ છું.” એટલે કહ્યું:—“જે એમ છે તો મારે શું કામ પરગામ જવું જોઈએ? ચાલ ભાઈ! પાછો આવું છું.” એમ કહી ગાડું લઈ પાછો ઘેર આવ્યો. ધનાદિની તૃષ્ણાથી કેટલાક સ્મશાનમાં જઈ મલ્લિન મંત્રોના જપ કરે છે, કેટલાક બહુ વિષમ પ્રદેશોમાં જાય છે, ને કેટલાક પોતાની જાતિ કે કુળની કીર્તિનો વિચાર મૂકી ફાળે નીચ જનની સેવા કરે છે, પણ મારખના બળવાનપણાથી ને રોગ્ય પુરુષાર્થની ન્યૂનતાથી તેઓ ઇચ્છિતને પામતા નથી, ને કદાચ બળવાન પુરુષાર્થવડે તેઓ ઇચ્છિતને પામે તો પણ તૃષ્ણા તો વધતી જ જતી હોવાથી તેઓ શાંતિ મેળવી શકતા નથી તૃષ્ણાની સીમા નથી. તે બહુ અનર્થકારિણી છે વધતી જતી તૃષ્ણા મનુષ્યને અંધ બનાવી મૂકે છે. પાસે આવેલો લાલ તે એક ક્ષણમાં ધોવરાવી નાંખીને, મનુષ્યને દુઃખના દરિયામાં હોતારી દે છે. તે ઉપર એક દષ્ટાંત કહેવામાં આવ્યું છે:—

અતિતૃષ્ણાનું પરિણામ. અતિતૃષ્ણા બહુ હાનિ કરનારી છે જૂના વખતમાં એટલે આશરે સાતેક વર્ષ પહેલાં રાજકોટ ભાગીને એક માણસ રાજકોટ અને વેરાવળની વચ્ચે વેપાર કરતો હતો. દૈવશેષે એણે બન્યું કે એક વાર તે માલ વેચીને પોતાના ઘર ખાલી થોડા લઈ વેરાવળથી રાજકોટ ભાગી આવ્યો હતો. રસ્તામાં જૂનાગઢ નજીક દાતારની ટેકરી પાસે ૮૪ સિંહની ટેકરી છે, તેની નીચે તે પોતાના થોડા ચારતો હતો. તેને દ્રવ્ય મેળવવાની અતિ તૃષ્ણા હતી. મને કાંઈ ઠેકાણેથી ક્યારે ખબરો મળી આવે? ને હું ક્યારે કરોડપતિ થઈ જઈશ? એવું જ તેના મનમાં થોળાયા કરતું હતું. જે કાંઈ સાધુ-

પુરુષ મારા ઉપર કૃપા કરે તો જ આ કામ થાય એમ પણ તે માનતો હતો. આ ગિરનારનો ભાગ છે, ને અહીં મોટા યોગી પુરુષો રહે છે, એમ તેણે માંલણેલું, એટલે તે આસપાસ નજર ફેરવતો હતો, ને કોઈ તેવા સાધુપુરુષ મળી આવે તો તેને વિનંતિ કરવાના વિચારમાં હતો, એવામાં એક સાધુ જેવો માણસ તેની નજરે પડ્યો, એટલે તે તેની પાસે જઈ હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે—“મહારાજ! હું ગરીબ માણસ છું. ધન મેળવવા માટે મેં ઘણા ફાફાં માર્યાં, પણ તેમાં મારું આજ સુધી કોઈ વળ્યું નથી. આપ જેવા પરોપકારી પુરુષ કૃપા કરીને કોઈ ઠેકાણે ખજાનો ખતાવે તો મારા જેવાનું કામ થઈ જાય. સાધુપુરુષને ધનની ઇચ્છા હોતી નથી, પણ મારા જેવો ધનનો કોડો જે ધનને માટે વલખા મારી રહ્યો છે, તેની શાંતિ ધન વિના થાય તેમ નથી, તો મહારાજ! આપ મારા પર દયા કરો.” તે ઘોડાવાળાનું એવું જોલણું સાંભળી, તે માણસે તેને કહ્યું કે—“કદાચ તને ખજાનો ખતાવવામાં આવે તો પણ તેમાંનું ધન તું તારે ઘેર શી રીતે લઈ જઈશ?” ઘોડાવાળાએ કહ્યું કે—“મારી પાસે આ દશ ઘોડા, તે પર લાદવાની આ વીશ પેટીઓ અને તે પેટીઓ ખાંધ કરવાની ચૂંકો વગેરે સઘળું તૈયાર છે.” એ સાધુ જેવો દેખાતો માણસ માત્રિક હતો. તેણે કોઈ માત્રિક પુરુષ પાસેથી ધનભંડાર મેળવવાનો મંત્ર મેળવ્યો હતો, ને તે ધનભંડાર મેળવવાનું સ્થળ પણ જાણ્યું હતું, પણ તેના ગુરુએ તેને કહેલું કે—“એ ધનભંડારમાંથી તારા પોતાના હાથથી એક પાઈ પણ ઉપાડી શકાશે નહિ, માટે બીજા કોઈ માણસ દ્વારા તારે એ કામ કરવું.” એટલે તે માત્રિક તેવા માણસની શોધમાં હતો તેવામાં તેને આ ઘોડાવાળાનો યોગ થતા મનમાં પ્રસન્ન થઈ તેને કહ્યું કે—“ઠીક લાઈ! ચાલ મારી સાથે હું તને ખજાનો ખતાવું. ભરી લે પેટીઓ.” માર્ગમાં ચાલતા તે ઘોડાવાળાને વિચાર થયો કે, આ અધેરી તો નહિ હોય? એટલે તેણે તે માત્રિકને પૂછ્યું.

કે:—“મહારાજ! આપ અધોરી તો નથી કે? જોને મહારાજ! અહીં પરમાત્મા સિવાય મારું બીજું કાંઈ નથી.” માંત્રિકે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું—“તું ચિંતા ન કર. વિશ્વાસ રાખ. હું મનુષ્યસક્ષક અધોરી નથી, પ્રભુની દયાથી એક એવો ધન-સંહાર પ્રાપ્ત થાય એમ છે કે તારી સવની બૂખ લાગી જશે. તારી ઇચ્છા હોય તો ચાલ, નહિ તો મારો કાંઈ આગ્રહ નથી. એ ખજાનાનું ઠેકાણું અહીંથી દૂર નથી. જો પેલી કરાડ* દેખાય છે ત્યાં જ તે છે.” ઘોડાવાળાને તેના વચનમાં વિશ્વાસ આવ્યો. તેણે કહ્યું:—“બહુ સારું મહારાજ! ચાલો.” બંને જણુ આગળ ચાલ્યા, ને તે કરાડ પાસે જઈ પહોંચ્યા. પેલા માંત્રિકે તેના શુરુએ ખતાવેલી રીતે ગૂગળનો ધૂપ કર્યો, કે એક મોટો દરવાજો ને તેની અંદર એક મોટું મકાન દેખાયું. બંને જણુ અંદર પેઠા તો ત્યાં હોરા, માણેક, મોતી ને સોનામહેરો વગેરેથી ભરપૂર અપાર ખજાનો તેમને દેખાયો. ઘોડાવાળો ચકિત થઈ ગયો કે આ તે સારું છે કે સ્વપ્ન છે? અંતે તેણે પોતાના મનને સ્થિર કરી, માંત્રિકના કહેવા પ્રમાણે ધનની વીશ પેટીઓ તે ખજાનામાંથી ભરી લીધી, ને તેને સારી રીતે ખંધ કરી. માંત્રિકે તે મકાનની એક ગોખલામાં લોહાની એક ડાબેલી પડી હતી તે લીધી. પછી પેલી વીશ પેટીઓ બહાર કાઢી, તે બંને બહાર નીકળ્યા, ને માંત્રિકે પછી રાજનો ધૂપ કર્યો, એટલે દરવાજો દેખાતો ખંધ થઈ ગયો, ને કરાડ બેવી કરાડ થઈ ગઈ. પેલો ઘોડાવાળો કે જે ધનની ભારે વૃણાવાળો હતો તેના મનમાં થયું કે આમાં મહારાજનું કેટલું ધન, ને મારું કેટલું ધન તે આગળથી નક્કી કરવું એ સારું છે, કે જેથી પાછળથી વાંધો ન પડે; એટલે તેણે તે માંત્રિકને કહ્યું:—“મહારાજ! આ ધનમાંથી મારું કેટલું ધન ને આપનું કેટલું ધન તે કહે.” માંત્રિકે કહ્યું:—“આપણા બંનેનું અર્ધોઅર્ધ. દશ પેટી તારી ને દશ પેટી મારી.” જો કે દશ પેટીવડે તે ઘોડાવાળો

* પર્વતની કાંઈ ટેકરીના ભેજાડ જેવા સીધા ને જાંચા ભાગને કરાડ કહે છે

મોટો ધનાઢ્ય થઈ શકે તેમ હવું, છતાં તૃષ્ણાને લીધે તેને વિચાર આવ્યો કે, મને વધારે ધન મળે તો ઠીક, એટલે તેણે માંત્રિકને કહ્યું કે:—“મહારાજ ! આપની પાસે વિદ્યા છે તો આપ આવા ઘણા ખજાના મેળવશો, માટે મને આમાંથી દયા કરીને કાંઈ વધારે આપો તો સારું.” માંત્રિકે કહ્યું:—“સહે, તું જે પેટી વધારે લેજે-ખાર લેજે.” તેટલાથી પણ પેલા તૃષ્ણાળુ માણસને સંતોષ ન થયો; એટલે તેણે વધારે ધન આપવા કિતરોતર વધારે વધારે કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, તેથી તેને પ્રથમ ચૌદ, પછી સોળ, પછી અઠાર ને છેવટ વીશ પેટીઓ આપવાનું પેલા માંત્રિકે જણાવ્યું. એવામાં તે અતિ તૃષ્ણાળુ ઘોડાવાળાની નજર પેલી ઘોડાની ડાબલી લાણી ગઈ, ને તેણે માંત્રિકને કહ્યું:—“મહારાજ ! આ ડાબલીમાં સિદ્ધાંજન* હશે એમ મને લાગે છે, માટે તે મને આપો તો ઠીક. હું તે આંખું.” માંત્રિકે તેને કહ્યું:—“આ સિદ્ધાંજન નથી, પણ જે કાંઈ મનુષ્ય પોતાની આંખમાં આંજે તો તે આંધળો થઈ જાય એવું ઔષધ છે, માટે એ વિચાર રહેવા દે.” છતાં પણ તે ઘોડાવાળાએ પુનઃ પુનઃ આગ્રહ કરવાથી માંત્રિકે તે ડાબલી તેના હાથમાં આપી. તે ડાબલીમાંથી આંગળીવડે અંજન લીધું તે ઘોડાવાળો પોતાની આંખે આંજવા માંડ્યો, ત્યારે પેલા માંત્રિકે તેને કહ્યું કે:—“તું આંજવું રહેવા દે. જે તું આંજશ તો નક્કી તું આંધળો થઈ જઈશ.” તો પણ તેણે માન્યું નહિ, ને “ના મહારાજ ! તમે ખોટું કહો છો.” એમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની બેઠી આંખમાં તે અંજન આંજ્યું, તેથી ઘોડી જ વારમાં તે અંધળો થઈ ગયો; એટલે આ અતિતૃષ્ણાવાળો ને અવિચારી આંધળો માણસ આ ધનને ભોગવવા લાયક નથી એમ જણી, “તારું લાગ્યું તું ભોગવ” એમ તેને કહી દશે ઘોડા ને ધનની વીશ પેટીઓ લઈ તે માંત્રિક ચાલતો થયો, ને તે તૃષ્ણાળુ ઘોડાવાળો ખજુ દુઃખી થઈને માંડ માંડ પોતાને ઠેકાણે પૂછાવ્યો. અતિ

* આંખમાં આંજવાથી પૃથ્વીમાં રહેલા ગુપ્તનિધિ ભેઈ શકાય એવું અંજન.

નૃણાનું પરિણામ આવું અનિષ્ટ છે.

“લોભ પાપ સઘળાનું મૂળ.” લોભ મનુષ્યની પાસે કયું પાપ ન કરાવે તે કહેતાવું નથી. “લોભઞ્ચેદગુણેન કિમ્” જે લોભ હોય તો પછી બીજા અવશુભથી શું પ્રયોજન છે ? મતલબ કે, એક લોભ જ સઘળાં પાપ કરાવવાને સમર્થ છે. જેમ કોઈ માણસ ઘણો રૂપાળો હોય, પણ જે તેના કપાળમાં એક રૂપિયા જેટલી જગામાં કોઢ હોય તો તેની બધી સુંદરતા હણાઈ જાય છે, તેમ મનુષ્યમાં જે લોભ નામનો દોષ હોય તો તે વડે તેના બધા શુભ ગુણો ઢંકાઈ જાય છે—લોભ એ શુભ ગુણોને ગળી જાય છે. લોભને વશ થઈને લાઈ બહેનને, અને બહેન લાઈને હણે છે. પુત્ર પિતાને અને પિતા પુત્રને હણે છે. રાજ્યલોભને વશ થવાથી આખો બીજીજીવંશ એક પછી એક એમ માર્યો ગયો, એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે. જહાંગીરને તેના ભત્રીજા અલ્લાઉદ્દીને માર્યો, અને એ અલ્લાઉદ્દીનને તેના વહાલા શુભામ મહેક કાઢી માર્યો. એમ ઉત્તરોત્તર એક બીજાનાં ખૂન થયાં. કેટલાક વેપારીઓ દ્રવ્યના અતિ લોભને લઈને દગાફટકા કરતાં પાછુ વાળી જોતા નથી. એવી રીતે નોકરી, ખેતી, દલાલી ને વકીલાત વગેરે ધંધાઓમાં પણ દ્રવ્યનૃણાને વશ થઈ, માણસો જૂઠાણ કરવામાં બાકી રાખતાં નથી. “સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મો નાનૃતાન્પાતકં પરમ્” (સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, અને અસત્યથી મોટું પાપ નથી,) એમ શાસ્ત્રવચન ચોકારીને કહે છે, છતાં લોભ તે વાત જીલાવી દે છે, ને મનુષ્યને અવળે માર્ગે ચલાવે છે.

દુલ્ભલ કરીને એક વાગેર બૂંધે મરતો થવાથી, અલગિયો સાધુ થયો હતો. સાધુનો વેશ ધારણ કરવાથી મનુષ્યમાં કોઈ સાધુતા આવતી નથી, પણ વૈરાગ્યાદિ શુભ ગુણોવડે જ મનુષ્યમાં સાધુતા આવે છે. વગરવૈરાગ્યે વ્યવહારના કોઈ તરેહના દુઃખથી કંટાળીને કે ધંધો કરવાના આજસથી જે મનુષ્ય પોતાના ઘરને ત્યાગ કરે છે, તે જે સાધુને લગતા શુભ ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન ન કરે તો પોતાના સાધુનામને ડૂબાડે

છ. એવા માણસોને ઉદ્દેશીને લોકોમાં આવાં હાસ્યજનક કથનો કહેવાય છે:—

“ગોપીચંદન ને ગેરુ, ઈ ભાગ્યાના ભેરુ.”

“મૂંડ મુંડાવે ત્રીન ગુણુ, મિટે શિરકી ખાજ,
ખાનેકું લડુ મિલે, લોક કહે મહારાજ.”

“ટોપી પહેરે ત્રણ ગુણુ, નહિ વેરો નહિ વેઠ;
ખાવો ખાવો સૌ કહે, ને સુખે ભરે પેટ.”

આ રણમલ પણ આ પ્રકારનો કે એથી પણ કનિષ્ઠ પ્રકારનો ખાવો હતો. અગાઉના વખતમાં વાઘેર (કાખા) લોકો ખહુ ભાગે પ્રવાસીઓને લૂંટવાનો ધંધો કરતા, ને દ્વારકાની જાત્રાએ જનારા માણસોને ખહુ હેરાન કરતા. સંવત ૧૯૧૪ની સાલમાં વાઘેર લોકોનું મોટું ખહારવટું ચાલ્યું હતું. મૂળુમાણેક તથા જોધોમાણેક તેમના નાયક હતા. અગ્રેજસરકારે ખહુ પ્રયત્ન કરીને તેમના નાયકોને મારી, વાઘેરોને પરાસ્ત કર્યા હતા. ત્યાર પછી એવી પાકી ગોઠવણ થઈ છે, કે વાઘેરલોકોનાં જે ગામની હદમાં લૂંટ થાય, તે ગામના વાઘેરોએ તે લૂંટની રકમ ભરી આપવી જોઈએ. એથી યાત્રી લોકોનું જે દુઃખ હવે મટ્યું છે. રણમલ ખાવો થયો હતો, પણ તેની લૂંટવાની વૃત્તિ નાશ પામી નહોતી. તેણે અલખિયાનો વેશ ધારણ કર્યો હતો. અલખિયા એ અતીતખાવાની એક જાત છે. આસપાસનાં ગામોથી કેટલેક દૂર જંગલના ભાગમાં એક વડ નીચે તેણે પોતાની જૂંપડી ખાંધી હતી. આસપાસનાં ગામોમાંથી તે લોટ વગેરે માગીને પોતાનો ગુજારો કરતો, પણ વારંવાર તેને લૂંટ ઊરવાનું મન થઈ આવતું, અને તેટલા માટે તે જમારેત્યારે વડ ઉપર ચઢીને, દૂરદૂરના ભાગમાં નજર ફેંકતો. એક વાર ખળદના ઘૂઘરાનો અવાજ તથા ગાડાનો ખડખડાટ છોટી સંલગ્નાતાં તેણે વડ ઉપર ચઢીને જોયું તો તેને કેટલેક છોટે વાણિયાની જાત આવી, જરી જણાઈ. સિવસ, આશમી, જવા, આલ્ચો, હોતો, તે જાનની સાથે વાળાવિયા નહોતા, એટલે તુરત જ તેના મનમાં

તે જનને છૂટવાનો વિચાર હોયો, પણ પછી પાછો બીજે વિચાર તેના મનમાં આવ્યો, કે સાધુ થઈને આવું કામ કરવું એ ઠીક નહિ. વળી તેની સાથે નવો વિચાર આવ્યો, કે આ છૂટવાનું કરી થોડી મોજમજાહ કરી લઉં, પછી પાછું ક્યાં સાધુ થવાનું નથી? તેના મનમાં થોડી વાર આવી ઘડલાંગ ચાલી. અંતે તેના મનમાં રહેલા નખળા સંસ્કારો ખળવાન થયા. દ્રવ્યલોભે તેના મનમાં તે જન છૂટવાનો વેગ પ્રકટાવ્યો. તુરત જ તેણે પોતાનો અલખિયાનો વેશ કાઢી નાંખ્યો, ને વાઘેરનાં જૂનાં કપડાં પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં, તે પહેરી લઈને હાથમાં ગોળા (મોટા માથાવાળી જડી લાકડી) લઈને દોડ્યો, ને એકદમ જન પાસે જઈ જનનાં માણસોને માર મારી, તેમનાં ઘરેલુંગાંઠાં ને રોકડ વગેરે માલ સૂટી લઈ આઠે માર્ગે થઈ તે પોતાની ઝૂંપડીમાં પાછો આવ્યો. આવી રીતે આધુના વેશમાં રહ્યા છતાં દ્રવ્યલોભને વશ થઈ વખતોવખત આવાં છૂટકાટનાં નિંધ કર્મો કરી તેણે પોતાનું પાપી જીવન પૂરું કર્યું.

લોભ કેટલો બધો દુષ્ટ છે! સાધુ થયેલાની પાસે પણ તે આવી રીતે છૂટારાનું કામ કરાવે છે. લણેલા ગણેલા અને ડાહ્યા-ડમરા વેપારીઓ, કે જે હિસાબમાં બહુ સંભાળ રાખી ભૂલ ન કરે, તેમને લોભ પોતાના ફાંસામાં પકડી જોતજોતામાં ભૂલ ખવરાવી દે છે. “આમાં મને પાંચસો રૂપિયાનું હાંસલ છે, જૂઠું ખોલવામાં કાંઈ પાછળથી હાનિ થવાની નથી. જૂઠું ખોલવાનું પાપ દૂર કરવા દશાંશ કાઢીશું.” આવા વિચારવડે લોભ વેપારીઓને પાપકર્મમાં ફસાવે છે, પણ પાપ કોઈનું સચું નથી. “પાપ પીપળે ચઢીને પોકારે છે” એવી સોકમાં કહેવત છે. એ પ્રમાણે અંતે જ્યારે તેના દગાની ખરી વાત બહાર આવે છે ત્યારે દગો કરનારની આખરના કાંકરા થાય છે; એટલું જ નહિ, પણ વખતે રાજ તરફથી તેને શિક્ષા પણ થાય છે. ઘણાને આવી રીતે પાલ-માલ થયેલા જોયા છતાં માણસો લાલચને વશ થઈ ખોટી રીતે દ્રવ્ય મેળવવાના પાપમાં પડે છે, ને અંતે “પાણીના પાણીમાં

ને દૂધના દૂધમા ” થાય છે ત્યારે પેટ ભગીને પરતાવો કરે છે. જૂઠાણુ તો ઠીક, પણ લોભ ખૂનખરાખા સુધ્ધાં પણ કરાવે છે તે વાત સ્પષ્ટ કરવા દક્ષિણદેશમાં ખનેલા એક ખનાવની હકીકત કહેવાય છે —

જે મુસાફરો રાત્રિનિવાસ કરવા માટે માર્ગમાં આવેલા એક ગામડામાં પટેલની ઠેલીએ ગયા. પટેલે તેમને આવકાર આપ્યો, ને પોતાની ઠેલી પર તેમનો ઉતારો કરાવ્યો. હજી પણ ગામડામાં એવો રિવાજ છે કે મુસાફરોને અન્ય કોઈની પિછાણ ન હોય તો રાત રહેવા માટે કુંભાર કે સુતારને ઘેર અથવા પટેલની ઠેલીએ જાય. આ જે મુસાફરની પાસે ખસો રૂપિયા હતા. પાસે જોખમ રાખીને ઠેલીના ઓટલા પર ચૂકુ એ અયોગ્ય છે, એમ જાણી તેમણે પોતાની પાસેના ખસો રૂપિયા તે પટેલને આખરદાર જાણી તેને સોંપ્યા, ને પોતે નિરાતે ઠેલી પર ખાટલા ઢાળ્યા હતા ત્યાં સૂતા. થોડી વાર પછી તે પટેલની દાનત ખગડી. તેના મનમાં થયું કે, જો આ જે જણને મારી નાખવામાં આવે તો ખસો રૂપિયા મને મળી જશે, કેમકે તેમણે મને ખસો રૂપિયા સોંપ્યા છે, તે વાતની ખીજ કોઈને ખબર નથી. પછી તેણે પોતાના ઓળખીતા જે હુમ્મ્યા માણસો હતા તેમને મળી, તેમને થોડા રૂપિયા આપવાનું કરાવી, તેમને હાથે તે જે મુસાફરોનું તરવારના ઝાટકાથી એક સાથે ખૂન કરાવી નાંખવાનું કરાવ્યું. તે મારાઓને પટેલે કહ્યું કે, “હું ઘેર જઈ સૂઈ રહું છું. ઠેલીમાં જે ઓટલા પર જે જણ સૂતા છે, ખીજું કોઈ ત્યાં છે નહિ. તમારે કાંઈ પણ પૂછગાછ કયાં વિના એકેક જણે એકેક જણને મારી નાખવો.” પેલા માખી માણસોએ તે વાત કબૂલ કરી, ને પટેલ ઘરમાં જઈ ચૂતો. ઠેલીમાં સૂતેલા પેલા મુસાફરોને હાંધ આવતી નહોતી. થોડી વારમાં એક ટેક-ગરોળીનો એક જાતનો શબ્દ સંભળાયો, એટલે તે જોમાનો એક જ શકુનશાસ્ત્ર જાણતો હતો, તેણે ખીજને કહ્યું કે:—“આ અપશુકન થયાં, આ સ્થળે સૂઈ એ જોખમવાળું છે, એમ મને જણાય છે

માટે ચાલ, ઊઠ, બહાર જઇને સૂઈએ.” બન્ને ઊઠ્યા, ને પટેલના ઘરની પાછળના ભાગમાં જગા-સાફ કરી ત્યાં સૂઈ રહ્યા.

પાછળથી શું બન્યું તે જુઓ. “ખાડો ખોદે તે ધડે” એ સત્ય વાત છે. પટેલના બે હીકરાઓ રાત્રે વાડીએ વાસો રહેવા ગયા હતા, પણ મોડી રાત્રિએ કામે ગયેલો સાથી આવી પહોંચવાથી, તેમના મનમાં એમ થયું કે અહીં પડ્યા રહેવા કરતાં ચાલોને, ઘેરં જઈ સૂઈ રહીએ. એમ વિચારી તેઓ પોતાની ડેલીએ આવ્યા, ત્યાં બે ખાટલા પાથરેલા ખાલી પડ્યા હતા. તે બેઈને તેમને લાગ્યું કે બાપાએ અમારે માટે આ ખાટલા પથરાવી મૂક્યા છે. તેઓ થાક્યા-પાક્યા માથે ઓઢીને ખાટલામાં સૂઈ ગયા, ને ઘસઘસાટ જાંઘવા લાગ્યા. કેટલીક વારે પેલા બે મારાઓ ડેલી પર આવ્યા, ને જોયાજાણ્યા વિના એકદમ તે બે જીવાન છાકરાનાં ખૂન કરી નાંખી ચાલ્યા ગયા.

સવાર પડતાં પેલા બે મુસાફરો ઊઠ્યા, ને કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ, પટેલ પાસે જઈ રૂપિયાની માગણી કરી. પટેલને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, આ હવતા કેમ રહ્યા? તુરત જ તેની નજર ડેલીના ઓટલા સુધી ગઈ. તેણે ત્યાં જઈ જોયું તો પોતાના બે જીવાન હીકરાઓને મરેલા જોયા. તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, પણ કહે કોને? હાથનું કપડું ઉઘે વાગ્યું. તે રડવા લાગ્યો. ઘરનાં બીજાં માણસો પણ દોડી આવ્યાં, ને તે પણ રડવા લાગ્યાં. એકદમ ડોલાહલ થઈ પડ્યો. મુસાફરો મનમાં સમજ્યા, કે પ્રભુએ આપણને બચાવ્યા. ડોલાહલ સાંભળી ગામનાં માણસો અને પોલીસનાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. પોલીસે તપાસ કરી ખૂન કરનારાઓને અને પટેલને પકડી પરહેજ કર્યાં. પોલીસે પૂછવાથી મુસાફરોએ પોતાની ઉકીકત જાહેર કરી. તેમને તેમના રૂપિયા પટેલ પાસેથી રાજ્યના અમલદારે પાછા અપાવ્યા. આ પ્રમાણે રૂપિયા જેના હતા તેને મળ્યા, ને પટેલે પોતાના બે હીકરાને ગુમાવ્યા. પોતે તથા પોતાનું કુટુંબ કુઝળના ફરિયામાં હુપ્યાં, આખરે ગુમાવી ને

છેવટે દેહાંતરૂંડની શિક્ષા પણ ભોગવી ! લોભ મનુષ્ય પાસે કેવાં કૂર કર્મ કરાવે છે, ને કેવું મહાદુઃખ આપે છે, તે આ દશાંત પરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. લોભ જ્યારે પ્રબલ થાય છે ત્યારે તે લોભીના મહાશત્રુનું કામ કરે છે, ને તેટલા જ માટે ભગવાને તેને નરકના દ્વારરૂપ કહ્યો છે.

પાપનો ખાપ કોણ ? ચંદ્રશેખર નામનો એક બ્રાહ્મણ-પુત્ર કાશીમાં લાંબા સમય સુધી રહી, અભ્યાસ કરી, વ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, ને સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રોમાં કુશલ થયો; અને વેદાંતનાં પ્રસ્થાનત્રય આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી, તેણે વેદાંતાચાર્યની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી. પછી તે પોતાના વતનમાં ગયો. કેટલાક સમય પછી તેને શંકા થઈ, કે પાપસ્ય તાતઃ કઃ (પાપનો ખાપ કોણ ?) તે માટે તેણે પોતાની પાસેનાં સઘળાં શાસ્ત્રો ભેંયાં, પણ તેમાંથી તેને કાંઈ મત્યુત્તર મળી શક્યો નહિ, એટલે તે ઉદાસીન રહેવા લાગ્યો. શંકા ભૂંડી છે. તેને ઘેર કાંઈ ચેન પડતું નહોતું, તેથી યાત્રાએ જવાથી કોઈ સ્થળેથી મને તેનું સમાધાન મળી આવશે, એવા વિચારથી તે યાત્રાએ નીકળ્યો. પ્રથમ ઉત્તરમાં ખદરિનાથ ને કેદારનાથ આદિની યાત્રા કરી, પછી પૂર્વમાં ગયો અને જગન્નાથજી આદિમાં જઈ તેણે દક્ષિણમાં રામેશ્વરભણી પ્રયાણ કર્યું. એ તરફનાં રામેશ્વર ને શિવ-કાંચી વિષ્ણુકાંચી આદિ નાનાંમોટાં તીર્થો કરતો કરતો તે પૂનામાં આવ્યો. માર્ગમાં કેટલીક વાર વિદ્વાનોનો મેળાપ થયા છતાં અને તેમની સાથે ચર્ચા થયા છતાં પાપનો ખાપ કોણ ? એ તેની શંકાનું સમાધાન થઈ શક્યું નહોતું, એટલે તેની ઉદાસીનતા હજી ચાલુ હતી. પ્રસંગવશાત્ તે પૂનાની સદાશિવ-પેઠ નામની ખબરમાંથી ચાલ્યો જતો હતો, તે વેળા વિલાસિની નામની એક ધનાઢ્ય વેશ્યા પોતાની હવેલીના ઝરખામાં બેઠી હતી, તેણે તે ચંદ્રશેખરને ભેયો. એ ભતિ ખડું સ્વરૂપ હોય છે. મુખાકૃતિ ઉપરથી તે માણસનું અંતઃકરણ કળી શકે છે. તેણે પોતાના મન સાથે વિચાર્યું, કે બ્રાહ્મણ વિદ્વાન જણાય છે, પણ

આટલો બધો ઉદાસીન શા માટે રહેતો હશે ? ચાલું પૂછી
 બેઠાં. તુરત જ તેણે પોતાની દાસીને મોકલી, તેને પોતાની
 હવેલી પર બોલાવ્યો, ને તેનો વાણી વડે આદરસત્કાર કરી, તેને
 એક કાચ ઉપર બેસાડ્યો. પછી પૂછગાછ કરી, તેના અભ્યા-
 સાદિની હકીકત બાણી સંઘ તેને પૂછ્યું કે:—“આપ આવા વિદ્વાન
 છતાં ઉદાસીન કેમ જણાઓ છો ?” ચંદ્રશેખરે પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું
 કે:—“કાંઈ નહિ. તમને કહેવાથી કાંઈ ફળ નથી.” વિલાસિ-
 નીએ પ્રત્યુત્તરમાં ગંભીરતાથી કહ્યું કે:—“મહારાજ ! આપ
 સુખેથી કહો. મારાથી બે બનશે તો હું આપનું દુઃખ નિવૃત્ત
 કરીશ. બે હું આપનું દુઃખ દૂર નહિ કરી શકું તો પણ મારી
 આગળ તે વાત કહેવાથી આપનું દુઃખ એણું થશે.” ચંદ્ર-
 શેખરે કહ્યું:—“એ તો શાસ્ત્રીય વાત છે, એમાં તમારું કામ
 નથી.” વિલાસિનીએ મંદ હસીને કહ્યું કે:—“નહિ મહારાજ !
 વખતે અમારા જેવાં પણ કોઈ વાતનો ખુલાસો કરી શકે, અને
 મારા બહુવા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં તો એમ પણ કહ્યું છે કે બાળક-
 પાસેથી પણ જ્ઞાન મેળવવું, માટે આપ આપની જે શંકા હોય
 તે કહો. બે માફાથી બનશે તો હું તેનો ખુલાસો કરીશ.”
 વેશ્યા વાતચીત પરથી કળી ગઈ હતી, કે બ્રાહ્મણ ભોળો અને
 શરમાળ છે, નહિ તો આટલું ભણ્યા છતાં ને આટલું દેશાટન
 કર્યા છતાં તેને શાસ્ત્રીય શંકા કેમ રહે ? તેણે આગ્રહથી પૂછ્યું
 એટલે ચંદ્રશેખરે જણાવ્યું કે:—“પાપનો બાપ કોણ ? એની
 મને શંકા છે. મેં તે બહુવા માટે બહુ શાસ્ત્રો ફેરવ્યાં, ને
 ઘણાં સાથે ચર્ચા કરી, પણ તેનો મને ક્યાંઈ પત્તો મળી શક્યો
 નથી તેથી માનું મન ઉદાસ રહ્યા કરે છે.” વિલાસિનીએ કહ્યું:—
 “એમાં શું ? એનો ઉત્તર તો હું ખરાબર બાણું છું, અને તે
 ચોક્કસ હું આપને કહીશ; પણ તે માટે આપે અહીં ઘોડા
 દિવસ રોકાવું પડશે. આપને માટે હું સામે હવેલીના એક
 ભાગમાં ઉતારાની તથા પૂજાપાક અને ભોજનાદિની સર્વ
 સગવડ કરાવી આપીશ. આપ અહીં સુખેથી રહો.” હૃદયમાંથી

શંકાર્થીશક્ત્ય (સાલ) કાઢવાનો યોગ અનાયાસે મળી આવતાં, તેણે પ્રસન્ન થઈ રોકાવાનું સ્વીકાર્યું. ચંદ્રશેખર નિત્ય પ્રતિ સ્નાનુસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી, પોતાને હાથે રસોઈ કરી જમતો ને પછી શાસ્ત્રવાચન કરતો. વિલોસિની નિત્ય તેને પગે લાગવા આવતી, ને તે સોનામઢોર ભેટ ધરતી. કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી તે એક વાર ઉત્તમ પોશાક પહેરી, તથા ઉત્તમ આભૂષણો ધારણ કરી, ચંદ્રશેખર રસોઈ કરતો હતો ત્યાં આવી, ને બહુ હાવસાવથી વિનય ને પ્રેમ દર્શાવતી આંખમાં જળ લાવીને કહેવા લાગી કે: “આપના જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને આ ધુમાડો ફૂંકવો પડે છે, તેથી મને ખેદ થાય છે. વળી મને ઉત્તમ પ્રકારની નવનવી સ્વાદિષ્ટ રસોઈ આવડે છે, છતાં આપ મારે ત્યાં રહીને આવી સાદી રસોઈ જમો છો; એ મારા હીનભાગ્યની વાત છે. આપ મારા પર કૃપા કરીને કહો તો આવતી કાલથી હું નાહી, પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરી, પવિત્રપણે જાતે રસોઈ કરીને આપને જમાડું, ને હું નિત્ય પ્રતિ આપને દશ સોનામઢોર અર્પણ કરું.” વળી વિલોસિનીએ આગળ ચલાવ્યું:—“ભૂદેવ ! કૃપા કરીને આપ મારી વિનતિ સ્વીકારો. ને આપના જેવાની આટલી સેવા પણ હું ન કરી શકું તો પછી મારી આવડત ને મારી સંપત્તિ મારે શા કામનાં છે ?” હું શાસ્ત્ર જાણતી નથી, પણ મેં આપના જેવાની પાસેથી સાંભળ્યું છે કે ‘પરોપકારાય સત્તાં ચિમૂતયઃ’ (સત્પુરુષોની વિભૂતિ-સંપત્તિ-પરોપકારને માટે હોય છે.) હું કાંઈ સંત નથી, છું તો સ્ત્રીજાતિ છું, ને વળી અધમ છું, પણ પ્રભુએ કૃપા કરીને મને જો પૈસા આપ્યા છે, ને કાંઈક કળા આપી છે એનો ઉપયોગ ને હું આપના જેવા પવિત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ માટે નહિ કરું તો કોના માટે કરીશ ? દેવ ! મને કાંઈ પુણ્ય કરવાની તક આપો. મને મારો પરસોઠ સુધારવા દો. મારા પર દયા કરો. મારી સેવા સ્વીકારવાની આપ હા પાડો.” આમ તે પોતાની આંખોમાંથી કૃત્રિમ આંસુ સારતી ને કૃત્રિમ નિસાસા નાખતી ગ્રુજગણે સાદે કહેવા લાગી.

વેશ્યાનાં આવાં સ્ત્રીચરિત્રને ઉદ્દેશીને કોઈ, કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“પરધન પરમન હરનકું, બેશ્યા બડી પ્રવીન,”.

વળી સ્ત્રીના સંબંધમાં બીજા કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“મોહ પમાડે ખૂબ રમાડે કોક સમે વળી ખેદ કરાવે,
કોક સમે રડવા પર આવે રંક થઈ કદુ વેણ સુણાવે,
એજ વળી મદમત કરી દે કંકડી નકલ કરી અકળાવે,
રંક થઈ પેસી નર હરમાં નારી શા હાલા ન હલાવે ?”

વિલાસિનીએ ઉપરથી બહુ પ્રેમ અને વિનય બતાવતાં કહેવા માંડ્યું:—“મહારાજ ! પૂરણપોળી* તો અમારી દક્ષિણીની જ કહેવાય. હું તે સારી બનાવી જાણું છું અમારું પંચામૃત* તો આપે કદી ચાખ્યું પણ નહિ હોય. હું નાહીપોઈ રેશમી વસ્ત્ર પહેરી સોણે રસોઈ કરું તો પછી આપને જમવામાં શી અડચણ છે ?”

તે કે વિલાસિનીના વિનય, પ્રેમ, પ્રાર્થના, નિસાસા ને આસ્તુ કૃત્રિમ હતાં, તો પણ તે બોળા શાસ્ત્રીએ બધું સાચું માની લીધું, અને તેમાં પણ નિત્યની દશ સોનામઢોર આપવાનું વિલાસિનીએ જણાઈયું, એથી તે પ્રાણલુપ્ત મન સ્વધર્મથી ચલિત થયું,—લાલચમાં લેવાઈ ગયું. સંશયમને પામેલી પ્રજ્ઞથી તેણે વિચાર કર્યો, કે વિલાસિની ભલે વેશ્યા રહી, પણ તે નાહીને રસોઈ કરે તો તે જમી શકાય. શાસ્ત્ર પણ આ વાતની છૂટ આપે છે, ધર્મશાસ્ત્ર તો સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહે છે કે, “અદમિ-ર્ગાગ્રાણિ મુદ્ધઘન્તિ” (જ્યાં વડે અજો શુદ્ધ થાય છે.) જ્યારે મનુષ્યનું અંતઃકરણ કોઈ પણ વિકારથી બગડે છે ત્યારે તે સત્યાસત્યની યોગ્ય તુલના કરી શકતું નથી. ચંદ્રશેખરના

* દક્ષિણીઓમાં પૂરણપોળીનું બોજન બહુ વખણાય છે, કેમકે તેમાંથી બહુ વાપરી શકાય છે. તેઓમાં કહેવત છે કે “પૂર્ણાંચી પોલી આણિ તૂપાંચી હોલી” (પૂરણની પોણી અને ધોની હોણી.)

* એ પંચામૃત તો ભલે મરચાંનો અર્ધ જ હોય એકું તીથું હોય છે.

મનમાં પ્રકટેલા દ્રવ્યલોભે શાસ્ત્રવચનનો યોગ્ય અર્થ તેને સૂઝવા ન દીધો. તેણે વિલાસિનીની માગણી સ્વીકારી ! બીજે દિવસે વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરના હિતારાવાળી હવેલીમાં પવિત્રપણે જાતજાતની રસોઈ તૈયાર કરી, અને તે પાંડિતને ભોજન કરવા માટે દાસી દ્વારા બોલાવ્યો. ચંદ્રશેખર પૂજાપાઠથી પરવારી રાહ બેઠો રહ્યો હતો; એટલે અબોટિયું પહેરી દાસીની સાથે જઈ તેને માટે સુંદર પાટલો નાખ્યો હતો તેના પર બેઠો. થાળ મૂકવાની જગ્યાએ ભાતભાતના રંગની રંગોળીઓ પૂરી હતી. ચોડી જ વારમાં વિલાસિની ચાંદીના થાળમાં તથા સોનાના વાટકાઓમાં ભાતભાતની સામગ્રી પીરસી થાળ લઈ આવી, ને ચંદ્રશેખરનું પૂજન કરી દશ સોનામહોર ધરી. પછી મંદ હાસ્ય કરતી ને “આજ તેમનાં ધન્યભાગ્ય છે” એમ મધુર વાણી વડે બોલતી વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરને ભોજન લેવા પ્રાર્થના કરી. ચંદ્રશેખરે તુરત જ હાથમાં જળ લઈ ગાયત્રીમંત્ર વડે અન્ન પર પ્રોક્ષણ કર્યું, ને બ્રહ્માર્પણ કરી, ત્રણ ખલિ મૂકી, જેવા તે પ્રાણાહુતિ આપવા માટે પોતાના મુખ લણી ભાતનો ગ્રાસ લાવે છે ત્યાં વિલાસિનીએ સત્વર બેસાં થઈ ‘હું’ એમ જીએ સાહે બોલતાં તથા હાથ વડે અટકવિતાં ચંદ્રશેખરના મોઢા પર એક લપડાક ચોડી દીધી. ચંદ્રશેખર આથી હજકી ગયો, ને વિલાસિનીની સામે ફાટી આંખે બેઠો રહ્યો. વિલાસિની બોલી:—“મહારાજ ! સમજ્યા ? પાપનો બાપ લોભ છે. મારી દશ સોનામહોરની લાલચને વશ થઈ તમે એટલો વિચાર પણ ન કર્યો, કે હું બ્રાહ્મણ થઈને આ નીચ વેશ્યાના હાથનું રાંધેલું કેમ ખાઈ શકું ? હું ભલે વેશ્યા છું, પણ ધર્મ કેવી અમૂલ્ય વસ્તુ છે, તે કાંઈક સમજું છું. તમારો ધર્મ ચુકાવવા માટે મેં આ પ્રયોગ રચ્યો નથી, પણ સર્વ પાપનો બાપ લોભ છે—લોભથી બહુ દોષો જાપજે છે, ને મનુષ્યને અત્યંત વહાલો એવો જ તેનો ધર્મ તે પણ તે છોડાવે છે—તેની ખાતરી કરી આપવા માટે મોર આમ કરતું પડ્યું છે, ક્ષમા કરશો. દેવ !

સોસથી ખુબ સંભાળવાનું છે.” ચંદ્રશેખર ઉદાસ થઈને સજ્જ નેત્રે જોડ્યો:—“માતાજી! તમારી વાત ખરાબર છે. માગી ભારે ભૂલ થઈ.” પછી પોતાને ધર્મબ્રજ થતાં ખચાવી લેવા માટે તથા પોતાની શંકાનું પ્રત્યક્ષ સમાધાન કરવા માટે તેણે વિલાસિનીના ખુબ ખુબ ઉપકાર માન્યો, અને વિલાસિનીએ પોતાથી કાંઈ વધારે પડતું થયું હોય તો તેને માટે પુનઃ ક્ષમા માગી બીજે દહાડે વિલાસિનીએ ચંદ્રશેખરને વસ્ત્ર, અલંકાર ને દ્રવ્યથી સત્કાર કર્યો, અને તે ત્યાંથી રજા માગી વિદાય થયો.

સોસ મનુષ્ય પાસે ન કરવાનાં અનેક નિંદા કર્મો કરાવે છે, ને તેના ધર્મના પણ તે નાશ કરે છે. એ આ દૃષ્ટાંત પરથી બાણીને જિજ્ઞાસુઓએ તેને વશ વર્તાવવા માટે સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. દૂંઠામાં ઠહેરવાનું કે, જે ધર્મ પાળવો હોય તો સોસને ઘણામાં ઘણો વશ રાખવો જોઈએ. “સ્ત્રીમીલને નયનયોર્નદિ કિંચિદસ્તિ” (જે આંખો વીચાઈ એટલે કાંઈતું કાંઈ નથી) એ વચન તૃણાને જ્ય કરવા ઇચ્છનારે ખુબ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

શુદ્ધ ભાવથી પ્રયત્ન કર્યો વિના ઉચ્ચ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ નથી; કામ, ક્રોધ ને લોભાદિ દુશ્મનોને દબાવ્યા વિના પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં આગળ વધી શકાય એમ નથી, માટે લોભાદિ દુર્ગુણોને દૂર કરવા ને સંતોષાદિ સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા સર્વદા પ્રયત્નશીલ રહો.

તૃણાતુર ન રહો, કર્તવ્ય સારામાં સારું કરો, પણ ફક્ત ઇંધરેચ્છા પર છોડી દો. ઘણાં માણસો એવાં હોય છે, કે જે વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની લાલસામાં સર્વદા અસંતોષી ને દુઃખી રહ્યા કરે છે તૃણાના પ્રવાહમાં જે મનુષ્ય તણાયો જાય છે, તે કદી પણ શાંતિ મેળવી શકતો નથી, અને સુખ ભોગવી શકતો નથી. તૃણાતુર માણસને વધારે ને વધારે ધન મેળવવાની ઇચ્છા થયા જ કરે છે. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને મળતું જાય તો પણ તેથી સંતોષ થતો નથી. તેની તૃણા

તેને આગળ ને આગળ જ ખેંચતી જાય છે, ને જ્યારે તેનો વેગ તે માણસની યોગ્યતા કરતા વધી જાય છે ત્યારે તે ત્રણ પૂરી ન પડવાથી તે માણસને નિરાશા ને દુઃખ થાય છે. દાખલા તરીકે એક માણસને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે વધારેમા વધારે મળી શકે તેટલો રૂ. ૧૦૦ નો પગાર મળતો હોય, છતાં મને રૂ. ૧૫૦ કેમ મળતા નથી? હું સારામા સારું કામ કરું છું, ને સરકારને અથવા શેઠને ઘણી પેઢાશ છે, છતાં મારો પગાર કેમ વધારતા નથી? આમ તે ઘોષો કર્યા કરે છે, ને અસતોષ સેવી દુખી રહે છે. આમ કરવામા તે સરકારનો વા શેઠનો અને ઈશ્વરનો અપરાધ કરે છે એમ કહેવું જોઈએ. ભાઈ! નોકરી કરવી ત્યાં સુધી સારામા સારું કામ કરવું, એ નોકરની ફરજ છે. સારું કામ કરવા માટે જ પગાર મળે છે. બેસી રહેવા માટે મળતો નથી. વળી ઉપરીને વા શેઠને પણ આખો હોય છે તક આવે ત્યારે સારું કામ કરનારને તેનો ખદસો તે આપે જ, પણ ધારો કે ઉપરી વા શેઠ સારા કામનો ખદસો કદાચ ન આપે, પણ ઈશ્વરને ત્યાં તો રજેરજની નોંધ છે. તમારું કોઈ પણ કામ કે તમારો કોઈ પણ વિચાર-તમારું નાનામા નાનું કામ કે તમારો નાનામા નાનો વિચાર પણ-તેનાથી અનુપયોગ નથી જે તમારા હૃદયમા રહી, તમારા સર્વ વિચાર તથા સર્વ પ્રવૃત્તિને જાણે છે, ને અત્યાંખી પરમાત્મા તમને તમારા કામનો ખદસો આપ્યા વિના કેમ રહેશે? ખાણીનો સચો, મોટરનો સચો ને વીજળીના દીવાનો સચો બે ખાણી આદિની નોંધ રાખે છે તો ઈશ્વર તમારા કામની નોંધ કેમ નહિ રાખે? તમારા ઉપરીને વા શેઠને ત્યાં કદાચ એક કે બે ઑફિસ હોય, પણ પ્રભુની ઑફિસો તો ઘણી છે તેમને ક્યાં ખોટ છે? આખું વિશ્વ તેમનું છે તમારામા વિશેષ હાલકાત આવી, કે તમે તેમની કૃપાથી તેમની ગમે તે ઑફિસમા કોઈટુંપણ સ્થળે ચોકસા આગળ વધવાના જ જે માણસને આ વાતમા શ્રદ્ધા છે, તે પોતાનું કર્તવ્ય સારામા મારી રીતે કરે છે, ને પરિણામ ઈશ્વરેચ્છા પર છોડી સતોષી

ને સુખી રહે છે, અને અંતે તે અવશ્ય ઉત્તતિને પામે છે. એથી ઉત્તર-વૃષ્ટિવર માણસ વર્તમાનમાં અસંતોષી ને દુઃખી રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ કોઈ પ્રતિબંધકને સહ તેના કામનું ફળ મળવામાં દીક્ષ થાય તો તેનો કર્તવ્યનો વેગ દીક્ષા પડે છે, ને તેથી તે પોતાની ઉત્તતિ બેઠાં એવી સાધી શકે નથી, માટે જ શ્રીભગવાને ગીતાજીમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ ફલાત્મન ।

મા કર્મફલહૈતુર્ભૂમાં સે સંગોઽસ્ત્યકર્મણિ ॥”

(હે અર્જુન ! તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે, ફળમાં ક્યારે પણ નહિ. તું કર્મના ફળના હૈતુથી કર્મ કરનારો ન થા, તેમ કર્મ ન કરવામાં પણ તારી આસક્તિ ન થાઓ. સાર એ કે, મનુષ્યે નિષ્કામપણે સ્વકર્તવ્ય કરવું.)

જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે કર્મના ફળની વૃષ્ટિ ત્યજીને વ્યવહાર-પરમાર્થમાં વર્તે તો તે વર્તમાનમાં સુખી રહેતો છતો, ઉત્તરોત્તર પોતાની ઉત્તતિ સાધતો જાય.

એક નિષ્કામ ભક્ત. એક ભક્તને કોઈએ પૂછ્યું કે:— “જે તમારી ભક્તિ પ્રભુ નહિ સ્વીકારે તો તમે શું કરશો ?” તેણે પૂછનારને શ્રીકૃષ્ણ આપ્યો કે:— “મારાથી બને તેટલી સારામાં સારી પ્રભુભક્તિ કરવી, એ મારું કામ છે. તે ભક્તિને સ્વીકારવી કે નહિ, તે પ્રભુની મરજીનો વિષય છે. મારે એ વિષે કશો વિચાર કરવાનો નથી.” આ પ્રમાણે નોકરે પણ પોતાની નોકરી સારામાં સારી બજાવવી, એટલું જ તેનું કામ છે. તેના મારા કામનો બદલો તેને કોઈ પ્રકારે સારો મળશે જ, કામ બરાબર કરવું નહિ, ને ફળની આશા મોટી રાખવી એ ભારે બૂલ છે. જે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર કરતા નથી, ને ફળની મોટી મોટી ઇચ્છાઓ રાખે છે, તે નિરાશ થઈ દુઃખી થાય છે. એક વૃષ્ટિવર પણ આજીવન નોકર શેઠને વારંવાર પોતાનો પગાર વધારવા માટે આગ્રહ કર્યા કરતો હતો. શેઠ આથી બહુ કંટાળ્યા, એટલે તેને ચોખ્ખો જવાબ સંભળાવી

દીધો કે:-“ તમે કામમાં આળસ કરો છો, નેમજ બેઠરકારીથી વારંવાર ભૂલો કરો છો, તે બદલ તમારો દંડ કરવો બેઠએ; પણ તમને ગરીબ જાણી તે પ્રમાણે તમારો દંડ હું કરતો નથી. એ જ તમારો ઇન્કે (પગારમાં વધારો) જાણવો. ખાકી જ્યાં સુધી તમે તમારું કર્તવ્ય ચોક્કસાઇથી સારું નહિ કરો ત્યાં સુધી તમારા પગારમાં વધારો થઈ શકશે નહિ. ”

સારા નોકરે પગાર વધારવા માટે પોતાના શેઠને મૂંઝવવા નહિ. જેનું અન્ન ખાધું તેને કફેડી સ્થિતિમાં ઠનડવા નહિ. જરૂર પડે તો જે માસ વગર પગારે પણ કામ કરવું. કુળવાન માણસની આવી ફરજ છે. જેવી દાનત તેવી બરકત છે, એ બહુ સંમરણમાં રાખો. જે કરેલા ઉપકારને જાણનાર ને સંતોષી છે, તેને પ્રભુની કૃપાથી તેના કામનો બદલો કોઈ રીતે મળી રહે છે, ને તે સુખી થાય છે.

સંતોષીને સર્વ સંપત્ત છે.

“ જે સંતોષી જન છે, સંપત્ત સર્વે બરે જ તેને છે;

પગ જેનો બેડામાં, તેને મન ભૂ-મઢી જ ચર્મે છે. ”

એક રાજા હતા. તેમના દેશમાં બેડા પહેરવાનો રિવાજ નહોતો. હજી પણ આપણા ભરતખંડમાં દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં ઘણા લોકો બેડા પહેરતા નથી. ત્યાં કેટલાક તાપમાં માથે છત્રી ઓઢે, પણ બેડા ન પહેરે. જે રાજાની વાત થાય છે, તેમને સુખનખા નામનાં એક નાનાં કુંવરી હતાં. તે બહુ મોઢે ચડાવેલાં હતાં. નાનાં બાળકો સ્વભાવથી ચંચળ હોય છે. આ રાજકુંવરી પણ બહુ ચંચળ હતાં. રાજાને તે બહુ વહાણું હતાં. આંગણમાં રમતાં તેમને એક વાર પગમાં કાંટો વાગ્યો. તે કાઢતાં લોહી નીકળ્યું, ને કુંવરીને પીડા થઈ; તે રોવા મંડ્યાં, ને બિબઈ ગયાં. રડતાં રડતાં તે પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યાં:- “ બાપુ ! આમ કાંટા વાગે તે કેમ બમાય ? માટે આપ બધી ધરતી ચામડે મઢાવી દો. ” રાજા બહુ ભોળા ને ભલા સ્વભાવના હતા. કુંવરીના રડવાથી તેમનું મન દુઃખાયું હતું. તેમણે

કહ્યું:—“એમાં શું બેટા! શસે એમ કઠીએ. તમે છાનાં રહી જાઓ.” રાજાએ તુરત જ પોતાના રંગપ્રસાદ નામના દીવાનને બોલાવ્યા, ને સુઝનખાને કાંટો વાગવાથી ખડુ દુઃખ થયાનું જણાવી, કુંવરી પરના પ્રેમના આવેશમાં- તે રાજાએ આખી પૃથ્વી ચામડેથી મઢાવી લેવાનો પોતાના દીવાનને હુકમ આપ્યો. આ વાત બનવી અશક્ય છે, ને આ હુકમ કરવામાં રાજાની શ્રૂણ થાય છે, એમ જાણતાં છતાં શિષ્ટાચારને અનુસરીને દીવાન રંગપ્રસાદે તુરત જ રાજાને ના ન કહી, તેમણે તો ઊલટું વિનયથી કહ્યું:—“ખડુ સારું, એ વિષેની ચોજનાં વિચારીને પછી હું આપ નામદારની પાસે તે રજૂ કરીશ.”

ઉપરી કે સેવ્ય કાંઈ વાત કહે, ને તેમાં પણ ને વેગમાં આવીને કાંઈ કહે તો તે વાત ક્યાં જેવી ન હોય તો પણ સેવકે તુરત જ તે વાતની ના ન કહેવી એવો શિષ્ટાચાર છે, કેમકે તેમની ઈચ્છેલી વાતમાં તુરતજ વિરોધ દર્શાવવાથી તેમના અંતઃકરણને પક્ષો લાગે છે, ને તેઓ ખડુ અપ્રસન્ન થાય છે. આમ હોવાથી ઉપરીએ કે સેવ્યે કહેલી વાતમાં આવશ્યક ફેરફાર કરાવવો હોય તો તેમને શાંત પડવા દીધા પછી સમય બેઠને કહેવું. ખરીદ વાત કહ્યા વગર તો ન જ ચાલે, કેમકે તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવાથી કદાચ તેમનું પોતાનું ને અન્યનું અનિષ્ટ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય એમ પણ હોય, વા તે વાત ન થઈ શકે એવી પણ હોય.

રંગપ્રસાદ આ વાત જાણનારા હતા. તેમણે તે પ્રસંગ નિલાવી લીધો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી રંગપ્રસાદ રાજાને એકાંતમાં મળ્યા, ને રાજાની ખીજ કેટલીક વાર્તા ક્યાં પછી રાજાને ખુશીમાં બેઠ કહ્યું કે—“ગરીબપરવર! આપે આ ખધી પૃથ્વી ચામડાથી મઢાવી લેવાની આજ્ઞા કરી, પણ પ્રથમ તો એટલાં ખર્ચાં ચામડાં લાવવાં ક્યાંથી? અને ધારો કે, ખડુ ચત્તથી પુષ્કળ ચામડાં મેળવીએ, તો પણ જમીનના ખર્ચાં સાગેમાં તે જડાય શી રીતે? ખેતરો, વાડીઓ, અને ખગી-

ચાઓમાં, તેમજ ડુગરો, વનો, રણો, ને ખીજા અગમ્ય પ્રદેશો-
મા તો તે ન જડાય એ દેખીતી વાત છે રસ્તા પર ચામડા
જડાય, પણ ગાડી, ઘોડા ને અન્ય વાહનો ચાલવાથી ને મનુષ્યો
તથા અન્ય પ્રાણીઓની આવજાથી તે ઘોડા સમયમાં ફાટી
જવાનો સંભવ. વળી ચોમાસામાં તે સડી જઈ દુર્ગંધ ઊઠ-
વાનો ને ખગડી જવાનો પણ સંભવ, એટલે ખુબ ખર્ચ કરતા
પણ એ વાત ખની શકે એવી નથી, પણ ખાસાદેખને ક્યારે
પણ કાટો ન લાગે, ને તેઓ જ્યાં પગ મૂકે ત્યાં પગ નીચે
ચામડું જ આવે, એવી યુક્તિ મેં શોધી કાઢી છે જુઓ, તે આ
રહી ” પછી પરદેશથી કોઈ મોચી આવ્યો હતો, તેની પાસે તે
કુંવરીના પગના પરમાણુના ઊંચા બેડા તૈયાર કરાવીને પોતાના
એક સિપાઈની પાસે કપડામાં વીટાળીને રખાવ્યા હતા તે
બેડા રાખને ખતાવ્યા, ને કહ્યું - ‘ બેનખા આ પહેરી લે એટલે
થયું. ગમે ત્યાં તેઓ ફરે, પણ તેમને કાટો ન જ લાગે ”
બેડા ઊંચી કિંમતના ખનાવરાવ્યા હતા. થોડી કિંમતની વસ્તુ
હોય તો તે મોટા માણસોની નજરમાં આવતી નથી જેમ મોટી
કિંમત તેમ તેઓ વધારે પસંદ કરે છે, ને એમ કરવામાં
ઘણી વાર રાખ્યો ને ગૃહસ્થો છેતરાય છે, એ વાત અનુભવી
મનુષ્યોને અજ્ઞાત નથી દીવાનજીની યુક્તિવાળી વાતથી ને રજૂ
થયેલા બેડાથી રાખ દીવાનજી પર ખુબ ખુશી થયા ને તેમને
તેમની આ કૃતિ માટે ધન્યવાદ આપ્યો.

પોતાના પગમાં કાટો ન લાગે તે માટે જેમ આખી
પૃથ્વી ચામડે મઢાવી શકાતી નથી તેમ હૃદયમાં અનેક તુષ્ણાઓ
રૂપી કાટા ખટકેલા હોય, તેનું દુઃખ ટાળવાને વિશ્વની સર્વ
પદાર્થો ઇચ્છાનુસાર મેળવી શકાતા નથી, પણ કાટાનું દુઃખ
ટાળવાને જેમ પગમાં બેડા પહેરવાનો ઉપાય સહેલાઈથી થઈ
શકે છે તેમ અનંત તુષ્ણાથી ઊપજતાં અનંત દુઃખોનો
એક સાથે નાશ કરી નાખવાનો સંતોષ, એ સૌથી ખની
શકે તેવો ખુબ મરળ ઉપાય છે, અને તેટલા માટે સંતોષ

એ સર્વ સંપત્તિરૂપે છે. જે વસ્તુ અલ્પ અને ને ઘેર બેઠાં મેળવી શકાય તેમ હોય તે વસ્તુ બહુ થય કરીને બહારથી મેળવવા કાંઈ જતું નથી. “અર્કે ચેન્મધુ વિદેત કિમર્યં પર્વતં વ્રજેત્?” (જે ઘરના જૂલુમાંથી અથવા સમીપના આકડામાંથી મધ મેળવી શકાય તેમ હોય તો પછી તે લેવા માટે મનુષ્ય પર્વતમાં શા માટે જાય?)

આગળ વધવાની શુભેચ્છા રાખો, પણ અસંતોષ સેવી તપ્યા ન કરો. તમને વ્યવહારની કે પરમાર્થની જે વસ્તુની કે જે સ્થિતિની ઇચ્છા હોય તેને માટે તમે સુખેથી યોગ્ય પ્રયત્ન કરો, ને તે મેળવો, પણ અસંતોષ રાખી તમે મનમાં બળ્યા ન કરો, કેમકે બળ્યા કરવાથી મન, ઇન્દ્રિયો ને શરીરનું કાર્ય કરવાનું બળ ઘટે છે. પ્રત્યેકને આગળ વધવાનો હક છે, ને તેને માટે શુભેચ્છા પ્રથમ જ નેહાયે; પણ સ્મરણમાં રાખવું કે માત્ર ખાલી ઇચ્છાથી કાંઈ ફળ નથી, શુભેચ્છાની આવે તેને પાર પાડવાનો શુભ ઉદ્યોગ નેહાયે. એકલી ઇચ્છાથી કાંઈ કાર્ય થતું નથી. મોટી મોટી ઇચ્છાઓ કરે-મનમાં નવા નવા ઘોડા ઘડે-ને, કરે નહિ કાંઈ, એવાં આજસુ માણસો કાંઈ મેળવી શકતાં નથી. ફળ તો પ્રયત્નવ્રટે પરસેવો ઉતારવામાં છે, મોટા મોટા તરંગો કરી, અસંતોષ સેવવામાં નથી. એક કવિ પણ નીચેના વચનથી એમ જ કહે છે:—

“કાર્ય સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઇચ્છાથી ન થાય;
સૂતેલા સિંહમુખમાં, મૃગ નવ પેરી જાય.”

પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થાય તે વડે સંતોષી રહો, ને અગત્ય હોય તો વિશેષ પ્રયત્ન કરી આગળ વધો. જે તમે એ પ્રમાણે કરશો તો નિશ્ચય તમે કેમે કેમે આગળ વધશો. જેમ મોટા પ્રવાસ કરવાનો હોય તો ચાક્રીને મુકામ કરવો, આગળ વધવું, મુકામ કરવો, ચાલવું, વધારે ઉતાવળે ચાલવું, એમ કરતાં કરતાં ધારેસે રથળે પહોંચાય છે, તેમ આમાં પણ જાણવું. જે ઉતાવળે આગળ વધવાની ઇચ્છાથી અસંતોષી રહે છે, તે

ચાલતાં વહેલો થાકે છે-ઢીલો થઈ જાય છે, ને સંતોષી હિંમતમાં રહીને જોસથી આગળ વધે છે. વળી સંતોષ રાખી ઉદ્યોગ કરનારને પ્રભુ કૃપા કરીને ઇચ્છિત આપે છે. વ્યવહારમાં મોટા ગણાતા શેઠ ને ઉપરીઓ જ્યારે પોતાના નોકરના કામની કદર કરે છે, ત્યારે પ્રભુ તમારા કામની કદર કેમ જાહેર કરે ? તેઓ તમારા કામની ચોક્કસ કદર કરશે એમ વિશ્વાસ રાખો. પ્રભુ પરમ દયાળુ છે. જો તમે તમારું કર્તવ્ય શાંતિ રાખીને ખરાખર કરશો તો તેઓ તમને જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે આપશે. જો તમે પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખી સંતોષપૂર્વક ઉદ્યોગી રહેતા હોશો તો તમને આવો અનુભવ થતો હશે વા થશે.

પરમસંતોષી સંતપુરુષો રાજના કરતાં પણ વધારે સુખી હોય છે. એક અવધૂત સંત એક વાર પોતાની મરતીમાં કોઈ શહેરના રાજમાર્ગની વચ્ચે ખેંચા હતા, તેવામાં ત્યાંથી રાજની છડી સવારી નીકળી. આગળ દોડતા સિપાઈએ તે સંતપુરુષને હાથ જોડીને કહ્યું: “મહારાજ ! આપ જરા એક બાજુએ ખેંચો, મહારાજ પધારે છે.” તે સાંભળી તે સંતપુરુષ બોલ્યા: “હું અહીંથી નહિ ઊઠું. હું તમારા મહારાજનો ઉપરી છું. જાઓ તેમને તે પ્રમાણે કહો.” સિપાઈ આ સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો, ને પાછળ રાજ ઘોડેસવાર થઈ ચાલ્યા આવતા હતા તેમને આ હકીકત વિનયપૂર્વક જાહેર કરી. રાજાએ સિપાઈને કહ્યું: “એ વળી કોણ છે ? હું ઘોડો ઝાલ્યો રાખ. હું તેમની પાસે જઈને પૂછું.” સિપાઈએ ઘોડો ઝાલ્યો રાખ્યો એટલે રાજ ઘોડેથી ઊતરી તે સંતપુરુષ પાસે ગયા, ને નમન કરી બોલ્યા કે: “મહારાજ ! આપ મારા ઉપરી શી રીતે ? આપને મેં ક્યારે ખંડણી ભરી છે ? હું આપનો ખંડિયો શી રીતે ?” સંતપુરુષ હસીને બોલ્યા: “તારો તો શું પણ હું તો દુનિયાના બધા રાજાઓનો ઉપરી છું. આખી દુનિયાનો ખજાનો મારો છે. તે સંભાળવા માટે મેં સૌને જુદો જુદો સોંપ્યો છે, ને સૌ તે પોતપોતાની જવાબદારીથી સંભાળે છે. હું જ્યાં ને જ્યારે

જાઉં ત્યાં અને ત્યારે તેમાંથી જેઠાંએ તેટલું વાપરવા માટે લઉં છું. તારા જેવા અનેક મહારાજાઓ ને રાજાઓ મારા ખજાનાને, લશ્કરને, અમલદારોને ને રૈયત આદિને સંભાળી રહ્યા છે, તારે ને બીજા બધા રાજાઓને તે સંભાળવાનો શ્રમ પડે છે, પણ મને તેને માટે અલ્પ પણ શ્રમ પડતો નથી, છતાં હું તેનો મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે ઉપભોગ લઉં છું.* વળી મારા અંગત-નોકરો છે તે વગર મારે સર્વદા હાજર રહીને મારું કામ ખરાબર ખજાણે છે, અને તારા નોકરો તારી પાસે સર્વદા હાજર રહેતા નથી તેમ પગાર લેતા છતાં તારું કામ તને સંતોષ થાય તેવી રીતે કરતાં નથી; જેને લીધે તારે ઘણી વાર ગુસ્સે થવું પડે છે. નિત્ય અનેક ઘેર મારે માટે રસોઈ તૈયાર થાય છે, તેમાંથી મારી ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈને હું જમી લઉં છું, અને સૌથી પહેલાં મને તે બીની બીની† મળે છે. હું પોતાને મહારાજા માને છે. પણ તારે તો નિત્ય એકું ને ટાઢું‡ ખાવું પડે છે. તારે તારા નોકરો માટે ખાવાપીવાની તથા નિવાસ આદિની અનેક પ્રકારની જોઠવણ કરવી પડે છે, અને મારે મારા નોકરો માટે કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી પડતી નથી હું જમું એટલે તે સંઘળા વૃક્ષ થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમને જીવું નિવાસસ્થળ પણ મારે આપવું પડતું નથી, તને પ્રત્યેક પળે મોતાની બીક રહે છે, ને રક્ષક વિના તું ક્યાંઈ જઈ શકે નથી. મને મરણનો અલ્પ પણ ભય નથી, એટલે હું એકલો મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે ત્યાં ફરી શકું છું એટલું જ નહિ, પણ તું ને બીજા લોકો જે મોતથી

* સાચા રાજાને જેઠાંએ તેટલું સર્વ રચણે મળી રહે છે

† દ્વાયપગ આદિ કર્મેન્દ્રિયો તથા આખરાત આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.

+ વૈશ્વદેવ થયા પછી સંન્યાસી આદિ અવશ્યાજનને ભોજન લેવાના પછી ગૃહસ્થે જમવું એવી સામ્રાજ્યા છે તે પ્રમાણે

‡ ભોજનના પદાર્થોમા વિષ નાખવાની શંકાથી રસોધનારી દાસીનો દોકરો વા રાજા માટે ભોજનની યાજ્ઞ લાવનાર નોકર જમે ત્યાર પછી રાજા જમે છે, એટલે બીજાનું જમેલું હોવાથી એકું ને બીજાને જમાડતાં સમય જવાથી ફરી ગમેલું માટે ટાઢું. .

ડરીને દ્વર સાગો છે। તે મોતની મુલાકાતને હું ખૂબ આનંદજનક માનું છું વૃષ્ણા કે જે મારી દાસી છે, તેના તુ અને ખીજ સંસારી જનો દાસ છે। તને અધિક અધિક રાજ્ય મેળવવાની વૃષ્ણા સર્વદા પીઠ્યા કરે છે, મને ચૌદ લોકનું રાજ્ય મળે તો પણ મારા બ્રહ્મસુખની પાસે તે અતિ તુચ્છ હોવાથી બ્રહ્મવિચાર મૂકીને હું કદી પણ તે ન સ્વીકાર કરું, હવે હું તારો ઉપગ્રી ખરો કે નહિ ?” રાજા બે હાથ ભેડી વિનયપૂર્વક બોલ્યા— “ખરેખર ! મહારાજ ! આપ સાચા સમ્રાટ છો, ને હું તો આપની પાસે એક તુચ્છ જીવ છું મારો કાંઈ અવિ-નય થયો હોય તો ક્ષમા કરશો.” પછી તે સંતપુરુષને રાજાએ પોતાના મહેલમાં પધરાવી, તેમની ખૂબ સાવથી કેટલાક દિવસ-પર્યંત સેવા કરી. પશ્ચાત્ તે સંતપુરુષ યથેચ્છ સ્થળે વિચર્યાં. આવા સંતપુરુષ જેમણે વિષયવૃષ્ણાને જીતી લીધી છે, તે સર્વદા પોતાના મનને સતોષી રાખીને વાસ્તવિક પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે

સંતોષ મેળવવાનો ઉપાય—સામાન્ય મનુષ્ય પણ બે ધારે તો વિવેકવિચાર વડે ઉપયોગ પૂરતો સુતોષ મેળવી શકે જેમ પોતાના ગર્વનો નાશ કરવા માટે મનુષ્યે પોતાનાથી ચઢતી ચઢતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવું જોઈએ, તેમ પોતાના અસંતોષને દૂર કરવા માટે મનુષ્યે પોતાનાથી ઊતરતી વ્યાવહારિક સ્થિતિવાળાનું અવલોકન કરવું જોઈએ જ્યારે કોઈ આધળો માણસ જેવામાં આવે ત્યારે દેખતાં જોઈએ, કે આ બિચારો અંધ કેવો દુખી છે ? ને હું આના નિહરતા કેટલો સુખી છું ? આધળાને જોઈને કાણુએ પણ સંતોષ મેળવવો જોઈએ, કે આ અંધ બાપડો કાંઈ જોઈ શકતો નથી, ને પ્રભુની કૃપાથી લલે મારે એક આખ છે, તો પણ મારો વ્યવ-

+ એક સંતપુરુષ પણ એમ કહે છે -

“જા મરેતો જાણી દે, ખેરે ખરો આત્મદ,

કળ મરી હું ને તો ને ને મરે મરે મરે”

હાર સુખરૂપ ચાલ્યો જાય છે. એ જ પ્રમાણે પાંખજાને જોઈ પગવાળો માણસ સંતોષનો અનુભવ કરી શકે, ને સિખારીને સીખ માગતો જોઈ, અદ્વય ધનવાળો મનુષ્ય પણ પોતાની સ્થિતિને સારી માની શકે. જે વિચારવંત છે તે આ પ્રમાણે અનેક રીતે સંતોષ મેળવી શકે છે. સંતોષથી પોતાની પાસે હોય, તે જતું રહેતું નથી, તેમ નવું મેળવવામાં કાંઈ અડચણ થત નથી, પણ તેથી હિલટો મોટો લાભ ચિત્તની શાંતિ જળવાય છે તે છે. વળી સંતોષવડે અંતઃકરણ શાંત રહેવાથી, મનુષ્યનું વ્યવહારપરમાર્થનું કાર્ય કરવાનું બળ વધે છે, ને તેથી ઉત્તરોત્તર તે બંને પ્રકારનો વધારે લાભ મેળવી શકે છે. સહેતમે ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્તવ્યનિષ્ઠ, ઉદ્યોગી, પ્રામાણિક ને આવડતવાળા રહો, પણ અસંતોષી ન રહો. જે અસંતોષી રહી બળ્યા કરે છે, તે શરીરમાંનું ઓજસ બાળી પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિને ઓછી કરે છે, ને તેથી ધાર્યા પ્રમાણે તે પોતાના કાર્યમાં વિજયી થઈ શકતા નથી. ખરા ધર્મનિષ્ઠ માણસો પોતાના પ્રારબ્ધકર્મનો, અને “પણુ જે કરે તે સારા માટે” એવા વિચાર કરીને, પ્રતિકૂળતાના સમયમાં પણ અસંતોષને ન સેવતાં સંતોષી ને શાંત રહી શકે છે.

લોભનો બીજો પ્રકાર કંજૂસાઈ. એ પણ મોટો દોષ છે. કંજૂસ મનુષ્યને પોતાની પાસે જોઈએ તે કરતાં ઘણી વધારે દ્રવ્યાદિ સામગ્રી હોય તો પણ તેમાંથી તેને ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કાંઈ પણ વાપરવાનું ગમતું નથી. કાંઈ વાપરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેનું મૂલ સડોચાય છે, ને કથવાય છે એવા મનુષ્યો સો સાંભળવામાં આવ્યા છે, કે જે પોતાના જીવનમાં સીંધરેહાલ જેવા રહેતા હતા, ને કેટલાક તો સિખારીની સ્થિતિમાં રહેતા હતા, અને તેમના મરણ પછી તેમની પાસેથી ખુંકળ દ્રવ્ય નીકળ્યું હતું. પોતાની પાસે થોડું દ્રવ્ય છતાં તે સન્માર્ગે ન વાપરી શકાય; તે હીનભાગ્યની વાત છે. મનુષ્યની પાસેના દ્રવ્યના વારસોમાં ધર્મ એ દ્રવ્યનો મુખ્ય વારસ છે. ને જે તેનો લાભ કાઢવામાં ન આવે,

ને માત્ર દ્રવ્યનો સંચય જ કરવામાં આવે તો રાજ, અગ્નિ, જળ અને ચોર એ ચારમાંથી કોઈ એક અથવા વધારે દ્રવ્યના વારસો તેનું હરણ કરે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં ઉજ્જનના કદ્યર્થ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન છે. તે દ્રવ્યવાન છતાં અતિ કેન્દ્રસ હતો. છેવટ પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ તેનું રક્ષણ કરેલું બધું દ્રવ્ય વિવિધ પ્રકારે નાશ પામ્યું, ને તે લિખારી જેવો થઈ ગયો. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં, તેના પૂર્વના કોઈ પુણ્યકર્મથી તેને વૈરાગ્ય હાપજ્યો, ને તે ત્યાગી તરીકે અતિ સમભાવવાળું જીવન ગાળી શ્રદ્ધાજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પામ્યો. જિજ્ઞાસુઓને આ સ્થળે કહેવાનું એટલું જ છે, કે લક્ષ્મી ચંચલ છે. તે કોઈ મનુષ્યની થઈ નથી, ને થવાની પણ નથી, માટે તેના પ્રસન્નતાપૂર્વક યથાશક્તિ સદુપયોગ કરવો, કેન્દ્રસાઈ ન રાખવી.

યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કરતા રહો. સુપાત્રે દાન કરવાથી લક્ષ્મી ખૂટી જતી નથી. પણ જેમ વીરડો ઉલેચતાં તેમાંના કચરો દૂર થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં નિર્મળ જળ આવતું જાય છે તેમ પુણ્યશાળી મનુષ્યને તેના સુપાત્રે દાન કરવારૂપ પુણ્યના બળથી અનાયાસે નવું ધન પ્રાપ્ત થયા કરે છે. દ્રવ્ય મેળવવામાં હિંસા આદિ પંદર પ્રકારના દોષો થાય છે, એમ શાસ્ત્રનું ને સત્પુરષોનું કહેવું છે. દ્રવ્યમાં રહેલી એ મહિનતા દાનવડે દૂર કરવી જોઈએ. પોતાની કમાઈમાંથી રૂપિયે આનો, અર્ધો આનો પણ ધર્મદામાં કાઢવો જોઈએ. કમાઈની મૂળ રકમમાંથી ન વાપરો તો ખર્ચ કાઢતાં રહેલા નફામાંથી પણ વાપરો. ન જહેતા પાની નિર્મળા, ખંદા ગંદા હોય એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે દાન કરવાથી અવશેષ રહેલી લક્ષ્મી નિર્મળ રહે છે. જેવી જેની કમાઈ તેણે તેણે સારા કામમાં વાપરવું જ જોઈએ. થોડું કમાય તેણે થોડામાંથી થોડું પણ યોગ્ય પાત્રને માટે કાઢવું જ જોઈએ. “પેટવરા ભેળો પુણ્યવરો” એવી આપણામાં કહેવત પણ છે. કોઈ અચાનક આશા રાખીને તમારે ઘેર આવે તો તેને પાછો ન વાળશો. ઉત્તમ, મધ્યમ કે

કનિષ્ઠ ગમે તે યાચક આવે, તેને તમારી શક્તિ પ્રમાણે અન્ન તો આપને કોઈ પણ યોગ્ય લિશ્ચકનો તિસ્કાર ન જ કરશો. પોતાની શક્તિ ન હોય તો અદ્ય આપીને પણ હાથ નેડવા યાચકથી કટાણતુ નહિ તે પુણ્યલાભ, આપવા-સ્વર્ગનું સાધુ આપવા-આવેલો છે, એમ ધારણુ જેને ત્યાં હોય તેને ત્યાં યાચકાદિ આવે છે નરિદ્રીને ત્યાં કોઈ જતુ નથી કોઈ કવિન વચન સાલગો. —

“આવતહુ મ વારી, પુણ્યઈ લલઈ ઈડા દીણું
કોઈ ન ચડખી ખારી, ઉસડી જઈસી જઈવિલહિ”

(તમારે ઘેર આવનાર યાચકને તમે વારો નહિ મનુષ્યને પુણ્યવડે પોતાને ઘેર અતિથિ આવે એવા સારા દિવસો મળે છે જ્યારે તમારો વૈલવ નાશ પામશે ત્યારે તમારે ખારણે કોઈ પણ નહિ આવે.)

માત્ર દ્રવ્યમાયી તમે કાંઈને કાંઈ પુણ્યકર્મ કર્યાં કરો, કેમકે કાલ શુ થશે તેની ખબર નથી નીચેનું એક સતતુ વચન આદર-પૂર્વક વિચારો. —

“બહેતે પાંતી હાથ પખાલો સોય રે,”

(હિ થોડો ! વહેતા પાણીમા હાથ ઘોઈ સો.)

આ સોકમાં કે પરસોકમા સુખી થવું હોય અથવા, પોતાના અત કરણની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષ મેળવવો હોય તો પુણ્યકર્મની અત્યંત આવશ્યકતા છે પુણ્યનું ફળ સુખ ને પાપનું ફળ દુઃખ એ શાસ્ત્રસિદ્ધાંત છે. લિખ લિખ મનુષ્યોની અનુક પ્રકારની વ્યાવહારિક સ્થિતિઓ એ તેમના પૂર્વના પાપપુણ્યની સાક્ષી પૂરે છે, કારણુ વિના કાર્ય થાય નહિ “કરે તેવું પામે ને વાવે તેવું લણે” એ કહેવત પણ એ જ વાત કહે છે, અને એટલા માટે એક કવિએ નીચેનો એક રમૂલ પ્રલોક કહ્યો છે —

મિશ્રુજા નૈવ મિશ્રંતિ શિક્ષયતિ ગૃહે ગૃહે ।

દીયતા દીયતા લોકા અદાતુઃ કલમીદશમ્ ॥

(સિખારીઓ ઘેર ઘેર લંબીને ભીખ નથી માગતા, પણ લોકોને શીખ [શિખામણ] આપે છે કે:-“હે મનુષ્યો ! તમે દાન કરો. દાન કરો. દાન નહિ કરનારનું ક્ષણ આવું છે.” દાન નહિ કરો તો અમારી પેઠે તમારે પણ આવતા જન્મમાં હાથમાં સિક્ષાપાત્ર લઈને માગવું પડશે. અમે પૂર્વજન્મમાં દાન નથી કર્યું તેથી જ અમારે આ દુર્દશા ભોગવવી પડે છે.)

આ ઉપદેશ લવિષ્યકાળમાં સુખ ઇચ્છનારને સમજવા જેવો છે.

સારા કામની પાછળ ચોક્કસ સંતોષ ને સુખ છે. ભલે તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે થોડું દાન કરો-એક પૈસો જ દાનમાં વાપરો. પણ તેથી તમને સંતોષ ને સુખાનુભવ થશે. ઇશ્વરે તક આપી ને તમે કંઈ પણ સત્કાર્ય કર્યું તો તેથી તમને ન્યૂન વા અધિક આનંદ તુરત થવાનો જ. મોટી રકમ વાપરવાથી જ પ્રુણ થાય છે એમ ન સમજવું. તમારી શક્તિ હોય તો ભલે તમે મુખેથી ધર્મકર્મમાં વિશેષ વાપરો, પણ જો તમારી શક્તિ ઓછી હોય તો ઓછું વાપરો, તેમાં કંઈ અડચણ નથી, પણ તેમાં ભાવના સારી રાખો. કીર્તિની ઇચ્છા વિના પ્રભુપ્રીત્યર્થે અન્યના ભલાને ખાતર ને ઠાળ-દંડા કે જૈવ રાખ્યા વિના પ્રુણ કરો. જો તેમ કરશો તો તમારી શક્તિ પ્રમાણેના અલ્પ દાનથી પણ તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ લોક પરલોકનું સુખ કે મોક્ષમાં ઉપયોગી એવું ચિત્તશુદ્ધિરૂપી સારું ક્ષણ મળશે.

વૈશ્વદેવની ને નિત્ય દાનની અગત્ય. ગૃહસ્થને ઘેર નિત્ય વૈશ્વદેવ થાય તે પણ એક નાનો પણ અગત્યનો યજ્ઞ છે. શ્રૈષ્ઠમાં તેના વડે પરિણામે થતા મોટા ફળનો વિચાર કરીને, તેમાં થતા પાંચ પ્રકારના વિધિ પરથી તેને પંચમહાયજ્ઞ એવું મોટું નામ આપ્યું છે. વ્યવહારમાં પણ “નિત્ય વડી છે” એમ કહેવાય છે. “કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, ને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય,” એ જ પ્રમાણે થોડું થોડું દાન નિત્ય થાય તો તેનો સરવાળો પરિણામે ઘણો મોટો થાય, ને તેનું ક્ષણ પણ

મહાન થાય. એટલા માટે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થને નિત્ય દાન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે, ને તેને માટે એટલો આગ્રહ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે, ગૃહસ્થના ઘરનો જે દિવસ દાન વિના ખાલી જાય, તે દિવસ ઘરમાં ચોરી થઈ હોય તેના જેવો શોકનો જાણવો. વૈશ્વદેવ સમયે કોઈ અતિથિ વા અભ્યાગત આવી ચડે તો તેને જમાડવો જોઈએ, પણ જમાડવાની શક્તિ ન હોય તો તેને સોળ કોળિયા જેટલું, આઠ કોળિયા જેટલું, વા ચાર કોળિયા જેટલું કે ઓછુંવતું પણ અન્ન આપવું જોઈએ. એ સમયે લિશ્કુકને નિરાશ કરીને પાછો ન જ વાળવો જોઈએ. જો કે અન્ય સમયે પણ કોઈ યોગ્ય યાત્રકને કેવળ નિરાશ કરવો એ ઉચિત નથી, પણ વૈશ્વદેવકાળે તો અન્નની ઇચ્છાવાળાને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અન્ન આપ્યા વગર ન જ રહેવું જોઈએ, એવો પ્રાચીન શિષ્ટાચાર છે. આ અને દાનના અન્ય વિધિનું પાલન કરવાથી, ગૃહસ્થની સંસારના પદાર્થોમાંથી અહંતા-મમતા ઓછી થતી જાય છે, ને તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ તે જાણે-અજાણે મોક્ષના ક્રમમાં આગળ ચાલતો જાય છે. “અહં મમેતિ ઘંધો જાહં મમેતિ મુક્તતા”-હું ને મારું એ ખંધ છે, ને હું તથા મારું નહિ તે મુક્તિ છે. શાસ્ત્રના સઘળા વિધિઓ મનુષ્યના મનને દુઃખજન્ય સંસારમાંથી મોકલું કરી, તેને પરમ સુખરૂપ પરમાત્મામાં જોડવા માટે છે. દેવ, મહાપુરુષ કે સદ્ગુરુને પ્રાકર-શ્રીફલ અર્પણ કરવામાં આવે છે, તેમાં શ્રીફલ અહં-કારના પ્રતિનિધિરૂપ માધાને સ્થાને છે, ને સાકર સંસારની મમતાને સ્થાને છે. શાસ્ત્રીય ઉપાયોના અચરણવડે પરમ દુઃખ આપનારી અહંતા-મમતાને ત્યાગ કરવાથી જ મનુષ્ય પરમ-કલ્યાણરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, માટે જહુ બ્રહ્મથી સત-શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓનું પાલન કરે. શુદ્ધિની સારી રીતે નિર્મળતા, સૂક્ષ્મતા ને એકાગ્રતા થયા વિના મનુષ્યને શાસ્ત્રવિધિઓનાં કારણો ને રહસ્યો પૂરી રીતે સમજતાં નથી. માટે આરંભમાં તો મનુષ્યોએ બ્રહ્મા વડે તેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. શાસ્ત્ર-

જાઓનું શ્રદ્ધાવહે કરેલું' અનુસરેણુ જ સમય જતાં તમારા અંતઃકરણમાં જોઈતી યોગ્યતા ઉપજવી સઘળા વિધિઓના યોગ્ય ખુલાસા તમારી પાસે રજૂ કરશે.

મમતાનો ત્યાગ કરવા માટે થોડુંક, પારકું કરતા જાઓ. મનની નબળાઈને લઈ જસો, પાંચસો, હજાર કે બે હજાર રૂપિયા અથવા તેથી વધારે રૂપિયા એક સાથે ધર્માદામાં ઠાઢવાનું ઘણાને ભારે પડે એ સ્વાભાવિક છે. તમને એમ ન થાય તેનો મારો ઉપાય એ છે, કે તમે તમારી કમાઈમાંથી અમુક ટકા ધર્માદાના જુદા ઠાઢતા રહેા. તેના ઉપરથી તમારો હક ઉઠાવી તેને પારકા કરો-ધર્મના કરો. તે પારકા થશે, એટલે તમને તે વાંપરતાં સંકેત કે કષ્ટ નહિ થાય. ઘણા ડાહ્યા વેપારીઓ આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા પોતાની પેઢીમાં રાખે છે, ને છૂટથી ધર્માદો કરે છે, પણ આમાં એટલું સંભાળવાનું છે, કે ધર્માદાના પૈસા ઓળવાઈ ન જાય, માટે તેનો સમયે સમયે સદુપયોગ કરવાને ચૂકવું નહિ. જ્યાં પારકું હોય ત્યાં માણસનું મન ઉદારતામાં આવી જાય છે. લોકમાં કહેવાય છે, કે ઠાઈ ઠાઈ ગોરનું પેટ પોતાને ઘેર એક પ્રકારનું, યજમાનને ત્યાં ખીજ પ્રકારનું, ને ન્યાતમાં ત્રીજ પ્રકારનું થાય છે! તે પોતાને ઘેર સામાન્ય રીતે જમે છે, યજમાનને ત્યાં વધારે જમે છે, ને ન્યાતમાં તો પાણી પીવાનો માર્ગ રહે કે ન રહે, એટલું જમે છે. આ વિષયનો એક નીચે જણાવેલો રમૂજ શ્લોક લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે:—

“ભોજનં કુરુ દુર્વૃદ્ધે મા પ્રાણસ્ય દયાં કુરુ ।

પરાન્નં દુર્લભં લોકે પ્રાણા જન્મનિ જન્મનિ ॥”

(જાતિભોજન વેળા એક અત્યાહારી બ્રાહ્મણ પોતાના પુત્રને કહે છે કે:—“હે દુર્બુદ્ધિવાળા! સારી રીતે ભોજન કર, તારા પ્રાણની દયા ન કર. આ સંસારમાં પારકું અન્ન દુર્લભ છે, અને પ્રાણો તો જન્મોજન્મ મળે છે.)

એકના હજાર. જે તમે પ્રભુની પ્રસન્નતાને અર્થે સુપાત્રે મથાશક્તિ દ્રવ્ય વાપરશે તો પ્રભુ તમને ને વ્યાજ સહિત પાછા આપશે. એક ગણું દાન ને સહસ્ર ગણું પુણ્ય એવી લોકોમાં કહેવત પણ છે. જે જડભૂમિમાં જુવાર, બાજરા, ઘઉં ને બીજાં ધાન્યો વાવવાથી તે એકમાંથી ઘણા દાણા એકૂતને આપે છે, તો ઈશ્વરરૂપી વા સુપાત્ર ગુણ્યરૂપી ચૈતન્યમયી ભૂમિ તમને વધારે કેમ નહિ આપે ? તમારે ઘેર વિવાહપ્રસંગે તમારાં કળોઈ (બહેનો કે દીકરીઓ) ચાંદલાના જેટલા રૂપિયા તમારા પુત્રાદિને આપે તેનાથી બમણા, ત્રમણા કે વધારે શક્તિ પ્રમાણે તમે તેને પાછા આપો છો, તો પ્રભુ તમને તમે પુણ્યમાં વાપરેલા દ્રવ્યથી વધારે દ્રવ્ય કેમ નહિ આપે ? આપશે જ. માટે તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે પ્રસન્નતાથી શુભ કાર્યમાં દ્રવ્ય વાપરતા રહો.

મગ્ગીચ્છસત્ (કંજૂસત્) મોડું બાળ. સવારમાં જાડીને જણાં માણસો કંજૂસતું મોડું બેતાં નથી. જે કોઈ તેતું નામ લે તો કેટલાક કહે છે કે:—“તેતું મોડું બાળ, તેતું નામ લેવાથી સાંજ સુધી આપણે રાટલા ભેળા નહિ થઈએ.” આમ કંજૂસનો સૌ તિરસ્કાર કરે છે. એક વાર એક ઘોડાનો રખવાળ સવારને વખતે પોતાના શેઠનો ઘોડો લઈને બજારમાંથી ચાલ્યો જતો હતો. તેને રસ્તામાં તેનો એક ઓળખીતો માણસ સામે મળ્યો. તેણે તેને રમૂજમાં પૂછ્યું:—“ફિસ્કા યહ ઘોડા હૈ ?” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ઘોડાવાળાએ તેને કહ્યું:—“જિસ્કે હમ નોકર હૈ.” તે માણસે પાછું પૂછ્યું:—“ફિસ્કા તુમ નોકર હો ?” તેના જવાબમાં ઘોડાવાળાએ તેને કહ્યું:—“જિસ્કા યહ ઘોડા હૈ.” પેલા માણસે કહ્યું:—“નામ કયું નહિ લેતા ?” ઘોડાવાળાએ કહ્યું:—“તુમ કયું નહિ નામ લેતા ?” બંને હસ્યા. પેલા માણસે બોલ્યો:—“કુછ નહિ, રોટી ચા લો, પીછે ઘાત.” મતલબ ઘોડાવાળાનો શેઠ બહુ કંજૂસ હતો, તેથી બેમાંથી એકેએ તેતું નામ ન લીધું. જેમ માણસમાં કંજૂસાઈ વધારે તેમ તે

પાપસંસ્કાર વધારતો રહે છે. કંજૂસના વિચાર ને ક્રિયા બંને મલિન હોય છે. કંજૂસ માણસ છને દ્રવ્યે પોતાને માટે કે અન્યને માટે કાંઈ વાપરી શકતો નથી. તેના ઉપર ઈશ્વરની અકૃપા છે એમ જાણવું. એથી બિલકુલ ઉદારતામાં પ્રભુની દયા છે એમ જાણવું.

ઉદારતા એ સદ્ગુણ છે, પણ કંજૂસાઈની પેઠે ઉડાઉપણું પણ અવગુણ છે. પોતાની શક્તિનો તથા યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના જેમતેમ, તથા ગમે ત્યાં દ્રવ્ય વાપરી નાખનારાં માણસો ઉડાઉ કહેવાય છે. શાહુકારના કેટલાક અણસમજી પુત્રો પિતાના મરણ પછી ઉડાઉપણે વર્તીને ખુવાર થઈ જાય છે. જેમ કંજૂસાઈ ત્યજવા યોગ્ય છે, તેમ ઉડાઉપણું પણ ત્યજવા યોગ્ય છે અને તે બેનો વચ્ચે માર્ગ જે ઉદારતા તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. જૂની છટ્ટી ચોપડીમાં ફૂલણીની ગરબી હતી, તેમાં ઉડાઉપણાનું ને તેનાં માઠાં પરિણામનું ચિત્ર ઠીક દર્શાવ્યું છે.

પાપના પૈસાથી પુણ્ય કરવું, એ પુણ્ય નથી. ચોરી કરીને કે લાંચ-રુશવત લઈને ધર્માદો કરવો એ ધર્માદો નથી. એના કરતાં ચોરી ને લાંચ-રુશવતથી બચવું ને પોતાની શક્તિ ન હોય તો ધર્માદો ન કરવો તે વધારે સારું છે. સાંભળ્યું છે કે, અગાઉ વાઘેરો ગામ ભાંગીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની કે ખીજ ગામના બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરતા! આમાં પુણ્ય શું? એ તો પાપ વા પુણ્યનો ખોટો દંભ છે.

૭

મનમાં ભાવ ન હોય તો પુણ્યનો ખોટો ડાળ કાંઈ કામનો નથી. જે પુણ્ય કરવું તે પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા પૈસા વડે વા ફોતાના હકના પૈસા વડે કરવું, ને તે પણ મનના ભાવપૂર્વક કરવું. ભાવ વિનાનું કરેલુ દાન જોઈએ તેવા ફળને ઉપજાવવું નથી. દાન અલ્પ કયું હોય પણ જે તે ભાવ વડે કર્યું હોય તો તે મોટા ફળને આપે છે.

“વયં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતિ” એ વચનમાં શ્રી ભગવાને પત્ર, પુષ્પ, ફળ ને જળ જે મળે તે ભાવ વડે અર્પણ કરવાનું જણાવ્યું છે. ઘણા દ્રવ્ય વડે જ પુણ્ય થાય એમ ન બલુવું. પુણ્યમાં ભાવ-ભક્તિ-પ્રેમ-જ મોટો ભાગ ભજવે છે. પ્રભુને ભોજન માટે દુર્યોધનને ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ પ્રભુએ તેનું આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું, ને વિદુરજ્ઞના ઘરની ભાજી સ્વીકારી. આમાં ભાવ જ કારણરૂપ છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે, કે કસાણુ મોઢું કરીને કંઘાર જમાડે તો તે જમનારને સારો લાગતો નથી, પણ ભાવપૂર્વક સાદું ભોજન જમાડે તો તે જમનારને પ્રસન્નતા ઉપજાવે છે. શ્રદ્ધાપ્રીતિથી થોડું થાય તે પણ ગણ્ય છે, છતાં કહેવું બેઠએ કે વિત્તશાલ્ય ન કરવું, પોતાના વૈભવ ને મોભા પ્રમાણે દાનપુણ્ય કરવું. પોતાની પાસે વિત્ત (દ્રવ્ય) છતાં તેનો સારા કામમાં ખિલકુલ ઉપયોગ ન કરવો, અથવા બહુ થોડો ઉપયોગ કરવો-પોતાની શક્તિ, વૈભવ ને મોભા પ્રમાણે ન વાપરતાં અંકુશિત હૃદયે બહુ થોડું વાપરવું-તે વિત્તશાલ્ય કહેવાય છે. એવું વિત્તશાલ્ય સારું ગણાતું નથી. જો તમને પ્રભુએ આપ્યું હોય, તો તમે આનંદથી વાપરો. તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે ઉદારતાથી વાપરના રહેશો, તો તેથી તમારું દ્રવ્ય ખૂટી નહિ જાય, પણ તમારા પુણ્યથી ને પ્રભુની કૃપાથી ઊલટી ઉત્તરોત્તર તેમાં વૃદ્ધિ થશે. જે વીરડો ઉલ્લેચાય છે, તેમાં નવું પાણી આવે જ છે, એ તમારાથી કયાં અબજુલુ છે? તેમ જે વીરડો ઉલ્લેચાનો નથી તેમાં કચરો ભરાય છે ને દુર્ગંધ આવે છ, એ પણ તમારા અનુભવમાં હોવું બેઠએ, માટે પ્રભુને મળવા સારું તમારા અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને જો તમારા મનમાં કંજસાઈ રહેતી હોય તો પ્રભુ ઉપર ને સતશક્તિ ઉપર વધારા રાખીને તે છોડો.

ઉપનિષદમાંની એક વાર્તા. મનુષ્યો માટે દાન એ કલ્યાણનો સરળ ઉપાય છે. એક સમયે દેવનો પૂર્વજ, મનુષ્યનો પૂર્વજ ને અમુરનો પૂર્વજ એ ત્રણ પોતપોતાના કલ્યાણનો

ઉપાય પૂછના માટે બ્રહ્મા પાસે ગયા. ત્રણેએ ક્રમે કરીને પૂછતા, તેમને બ્રહ્માને માત્ર દ્વંદ્વ એટલો જ ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશ ઉપર ત્રણેએ વિચાર કર્યો ને તેમને તેનું રહસ્ય અમળ્યું. બ્રહ્માએ દેવના પૂર્વજને પૂછ્યું “દ ઉપરથી તમે શું સમજ્યા ?” તેણે કહ્યું : “પ્રભો ! અમે દેવો બહુ વિષયાસક્ત હોઈ ઇન્દ્રિયાધીન છીએ, માટે આપે અમને દ વડે જ્ઞાનનો-ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહનો ઉપદેશ કર્યો, એમ હું સમજ્યો છું” બ્રહ્માએ કહ્યું “ખરાખર, તમે ઠીક સમજ્યા છો” પછી મનુષ્યના પૂર્વજને બ્રહ્માએ દ ના સંબંધમાં પૂછતા, તેણે બ્રહ્માને કહ્યું કે -“અમારી મનુષ્યોની પ્રકૃતિ લોભ-પ્રધાન છે, તેથી દ વડે આપે અમને જ્ઞાનનો-લોભના ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો, એમ હું અમજ્યો છું” બ્રહ્માએ કહ્યું. “તમે પણ યોગ્ય સમજ્યા છો” પશ્ચાત અસુરના પૂર્વજને પોતે કરેલા ઉપદેશના સંબંધમાં બ્રહ્માએ પૂછતા, તેણે નમ્રપણે બ્રહ્માને કહ્યું “અમે અસુરો લગભગ દયાહીન છીએ, તેથી આપે અમને દ અક્ષરવડે દયાનો બોધ કર્યો છે, એમ મને સમજાયું છે” બ્રહ્માએ કહ્યું “તમે પણ સાર સમજ્યા છો” શ્રુતિભગવતી કહે છે કે મુમુક્ષુઓને જ્ઞાન, જ્ઞાન ને દયાનો ઉપદેશ કરવાને વર્તમાનમાં પણ દ્વંદ્વ એવી મેઘગર્જના આકાશમાં થાકે છે

“હલકે હલકે તરી ગયે, ફૂળે જિન શિર ભાર.” જ્ઞાન કરવામાં પોતાના માનેલા સંસારના પદાર્થોની મમતા ત્યજવી પડે છે મમતાના ત્યાગવડે મનુષ્યના અત કરણ પરનો ભાર ઓછો થાય છે, ને તેના અત કરણનો ભાર ઓછો થવાથી, તેનાથી સંસારસાગર સહેલાઈથી તરી શકાય છે લોભને જોખા બાધીને નહીં પણ ન તરાય, તો પછી અનંત તણાનો ભાર જેણે પોતાને શિર લીધો હોય, તે સંસારસાગર શી રીતે તરી શકે ? જો મનુષ્યને સંસારમાગર તરવો હોય તો તેણે નરકના ત્રીજા દ્વારરૂપ લોભનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ,

હવે રમેશુલુજન્ય ચોથો દોષ જે મહ તે વિષે કહેવાય છે. પોતાની પાસેની માયિક વસ્તુથી મનુષ્યના મગજને બહેકાવનાર-ખોટો આવેશ આપનાર-અભિમાન કે ગર્વ કરાવનાર દોષ તે મહ. એ મહ ઘણા પ્રકારનો છે. દ્રવ્યનો, વિદ્યાનો, કુળનો, સત્તાનો, યૌવનનો, રૂપનો, મકાનનો ને વાહનાદિનો. એ મહ મનુષ્યના અંતઃકરણને અર્ધધેલા જેવું રાખી, તેની પાસે અકાર્ય કરાવે છે. મહ કોઈનો રહ્યો નથી રાવણ કે જેણે ઋગ્વેદ ઉપર લાખ રમ્યું કહેવાય છે, એવા પિદ્ધાન અને મહાપરાક્રમીનો મહ પણ રહ્યો નથી. સોડામાં કહેવત છે કે:—“અભિમાન રાજ રાવણુ” પણ રહ્યું નથી” તો આપણે શા હિસાબમાં ? અભિમાનથી ઘણા અનર્થ થાય છે. શ્રીતુલસીદાસજી કહે છે કે:—

“દયા ધર્મકા મૂલ છે, નરક મૂલ અભિમાન.”

એક બીજા સંત પણ કહે છે કે:—

“સાંઈ રૂપા દેત, દુર્જી અભિમાનપદ;

ચેત રે ચિત્ત ! અચેત, પ્રકટ હને નહિ હંડરું.”

મનુષ્યે દ્રવ્યનો મહ ન રાખવો. લક્ષ્મી અતિ ચંચળ છે. લક્ષ્મીના ચંચળ સ્વભાવને લઈને તેનું નામ ચંપળા કહ્યું છે. કવિઓ રમ્યમાં કહે છે કે, લક્ષ્મી કમળમાંથી ઊપજી છે, ને કમળના નીચલા ભાગમાં કાંટા હોય છે, તે તેના પગમાં વાજેલા છે, જેથી તે કરીને કામ ખસતી નથી. વીજળીનું નામ ચંપળું છે, ને લક્ષ્મી પણ તેના જેવી ચંચળ હોવાથી તે નામને પામી છે. ગઈ લડાઈના સમયમાં એક માણસ શિવના કોઈ ગામમાંથી શ, ૩૮૪ લઈને કરાંચીમાં આવેલો, ને થોડા જ સમયમાં તે દશખાર લાખ રૂપિયા કમાવો. પાછું તેનું પ્રારબ્ધ ફૂટું. લડાઈ પછી માલના ભાવો ઊતરી ગયા, ને બીજા ઘણા વેપારીઓની પેઠે તેનું છાબડું પણ બેઠું, ને તે એટલે સુધી કે, તે પોતાના મિત્રોની પાસે જાણ્યો કે—“હું ૩૮૪ શ. લઈને

આવ્યો હતો, તેટલા લઈને પાછો ઘેર જઈ' તો નસીબદાર !”
 લક્ષ્મી તો દરિયાના તરંગ જેવી ઊંચીનીચી ગતિવાળી છે,
 પચાસલાખનો આસામી કહેવાતો હોય, ને તે બેઠો એટલે થયું.
 વર્તમાનમાં કેટલાએ એવા વેપારીઓ તૂટી ગયા. કાલ શું થશે,
 તેની મનુષ્યને ખબર નથી. વળી શેરને માથે સવાશેર હોય જ;
 એટલે કોઈનું અભિમાન કામ આવતું નથી. ચેતનથી ભિન્ન
 સઘળા જડ પદાર્થો વિકારી ને વિનાશી છે; એટલે કોઈ પણ
 જડ પદાર્થનું અભિમાન કરવું યોગ્ય નથી. ખડામાં પોરખંદરના
 રાજ્યમાં મોઢવાડા કરીને એક ગામ છે. ત્યાંના એક ઢેઢ
 પૈસાદાર હતો. તે પોતાના ગામમાં નીકળે ત્યારે કોઈ તેને
 “ભગત! રામ રામ” એમ કહે ત્યારે તે તેને જવાબમાં
 કહેતો કે “કહીશ.” મતલબ કે તમે મને “રામ રામ” નથી
 કરતા, પણ મારી પાસેની લક્ષ્મીને રામ રામ કરો છો, ને તે
 મારે ઘેર છે, એટલે ત્યાં જઈશ ત્યારે તેને તમારા “રામ
 રામ” કહીશ. લક્ષ્મી ચાલી જાય ત્યારે સર્ગાવહાલાં પણ ન
 બોલાવે, એ અનુભવીઓથી અજાણ્યું નથી.

સત્તા પણ વિનાશી છે. વડોદરાના મહારાજ મહારા-
 રાવ ગાયકવાડ પર કર્નલ કેરને ઝેર દેવાનું તહેામત આવ્યું.
 તેનો કેસ આવ્યો. વિલાયતથી બેરિસ્ટર સાર્જન્ટ બેલેન્ટાઈનને
 ગાયકવાડ સરકાર તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો. ત્રણ રાજાઓ
 વગેરેનું ન્યાયમંડળ નીમાયું; અને જો કે, તે કેસમાં ગાયકવાડ
 સરકાર નિર્દોષ ઠર્યાં, પણ ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તેમને મદ્રાસ મોકલી
 આપવાનું કેટલાંક કારણોથી ઉચિત જણાતાં, તેમને મદ્રાસ
 મોકલી આપ્યા, ને ત્યાં જ તેમનું જીવન પૂરું થયું. મહારાણી
 જમનાબાઈ સરકારને દત્તક દેવાનો હક મળ્યો, ને તે પ્રમાણે
 હાલના ગાયકવાડ સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાદી પર
 આવ્યા. આ બધી વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. આપણે તો કહેવાનું એ
 છે કે, સત્તા સર્વસ્થાયી છે, રશિયાના ઝાર નિકોલસનેા દાખલો
 તો વળી બહુ કરણા ઉપજાવનારો ને તાબે જ છે. કોકોની

સલાએ ટ્રેઇનના ડબ્બામાં જ તેમને ઝારશીપનું રાજનામું આપવાની ફરજ પાડી, ને તેમને રાજનામું આપવું પશ્યું રાજનામું લખવાને ત્યાં ચોગ્ધ કામજળ નહોતો એટલે તારના ફોર્મની બીજી બાજુએ તેમને રાજનામું લખી આપવું પશ્યું તેમણે પોતાને બદલે પોતાના કુવરને કે પોતાના ભાઈને ગાદીએ બેસાડવાનું કહ્યું, તે પણ લોકસલાએ ન સ્વીકાર્યું, ને કોઈ પણ જાતની શરત વગર રાજનામું આપવાની તેમને ફરજ પાડી, અને તે પ્રમાણે ઝાર નિકોલસને કરી આપવું પશ્યું વળી એટલેથી જ ન પલ્લુ લોકોને એમ લાગ્યું, કે બે એ રહેશે તો વળી રાજ્યમાં ખટખટ જાગશે, એટલે ઝારનો ને તેમના કુટુંબનો ઉરલની પ્રાતિક સમાજે ગોળીબારથી નાશ કરાવો. જે ઝાર રશિયાના સિટલ ફાધર (નાના પિતા-પરમેશ્વર મોટા પિતા ને એ નાના પિતા), ગણાતા, ને પૃથ્વી પરના એક ખડ જેટલું જેમને રાજ્ય હતું, તેમની અદ્ય સમયમાં એ દશા થઈ! સત્તા એવી ક્ષણિક છે.

સત્તાવાળાએ પોતાની સત્તાના મુદ્દપયોગ કરી લેવો, સત્તા ગયા પછી તેનાથી કોઈ નહિ થઈ શકે, જેમ રાજની સત્તાનું તેમ અમલદારીનું પણ ક્ષણિકપણ જાણવું અમલદારી કેવળ અશાશ્વત છે તે આજ છે ને કાલ નથી-અરે! તે ઘડી પછી નથી એવી છે રાજનો હુકમ આવે કે, તમારી નોકરીની જરૂર નથી તેથી તમને મોકળા કરવામાં આવે છે. એમાં દલીલ શી થાય? સર્વ પ્રકારની સત્તા અશાશ્વત છે માટે જ્યાં સુધી સત્તા હોય ત્યાં મુશ્કેલી અધિકારીએ તેના મુદ્દપયોગ કરી લેવો સત્તાનો લઈને જે લોકોપયોગી સારા કામ થાય તે પહેલી તકે કરી લેવા બની સકે તેટલું સૌ લોકોની સાથે મીઠપથી વર્તવ ને કાયદાને બાધ ન આવે તેવી રીતે સૌનું ભલું કરવું એ સત્તાધારીનું કર્તવ્ય છે અમર્થ દીવાન જ્યારે દીવાનપદે હોય ત્યારે બીજાને ઈનામ તરીકે એક ગામ પણ આપી શકે, ને દીવાનગીરી ગયા પછી તે પચીસ પૂજા ખડની ચિટ્ટી પણ લેખી શકેતો નથી કહ્યું છે કે:-

“ માગણુ મેલે લૂગડે, વેશ્યા જોખનહીણુ;
કારકુન કામથી ઊતર્યો, એ ત્રણે દીસે ડેણુ.”

કાયદામાં ઘણી ખારીકીઓ હોય છે, તેથી તેમાં ઘણી વાનો ન્યાયાધીશની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર છોડી દીધી હોય છે. ન્યાય છલુતી વેળા ન્યાયાધીશને ગુનાનું સ્વરૂપ, ઇરાદો ને પ્રસંગ વગેરે ખાખનો પર ઘણો વિચાર કરવો પડે છે. ડાહ્યો ન્યાયાધીશ એ બધું જોઈને મધ્ય માર્ગે જે યોગ્ય લાગે તે કરે છે, ને રાજ્યનું ખૂરું ન થાય તેવી રીતે લલાઈથી લોકકલ્યાણ લાણી પોતાનું વલણ રાખે છે. શ્રીમાધવાચાર્ય (પાછળથી શ્રીવિદ્યારણ્ય-સ્વામી) વિજયનગરના દીવાન હતા. તે વેળા તેમણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો પર ટીકા ને નિબંધ લખ્યાં લખાવ્યાં, વેદો ઉપર ભાષ્યો રચ્યાં, તેમજ અનેક નવા ગ્રંથો પણ રચ્યા, અને એ બધા કામમાં રોકાયેલા અઠાવીસ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અથહાર તરીકે (આજીવિકા ચલાવવા માટે) રાજ્ય તરફથી એક ગામ પણ આપ્યું. સમજી માણસો સમય સાધી લે છે. સમયે જે કામ વચનથી થાય, તે કામ સમય ગયા પછી લાખ રૂપિયા ખર્ચે પણ ન થાય.

સારાનું સારું ફળ, ને માઠાનું માઠું ફળ. કાળ જાય છે, ને કહેણી રહી જાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં સેલુકર કરીને એક સૂબો અગાઉના વખતમાં થઈ ગયો. તેણે લોકોના ઉપર ઘણો જીલમ ગુજાર્યો હતો. તેને માટે લોકોમાં રાસડો જોડાયો હતો કે:—

“ આવ્યો ત્યારે અંખાડીએ ખેતી, ૦
ગયો ત્યારે પડદામાં પેતી,
સેલુકર ! તું શીદને આવ્યો ?”

અને બીજો એક ચૂંટા મલાવરાવ નામે કડીમા હતો. જો કે, રાજકીય કારણથી તેને કડીમાંથી પકડીને લઈ જવામાં આવ્યો હતો, પણ લોકોને સુખ આપીને તેણે લોકપ્રીતિ એટલી

બધી મેળવી કુતી, કે લોકોએ તેના વિયોગમાં ગાણું કે “મલાવ-
રાય શહેરનો સૂણો ક્યારે આવશે ?”

મોટાના મીઠા બોલથી પણ લોકો માથું આપવા
તૈયાર થઈ જાય છે. રાજા, સત્તાધારી કે ધનાઢ્ય જ્યારે મોટાના
નોકરને મીઠાં વચન કહે છે ત્યારે તેને પોરસ આવે છે, ને તેથી
તે બમણા ઉમંગથી કામ કરે છે. નિરાશ થઈ ગયેલા લશ્કરનાં
માણસોનાં હૃદયોમાં ઘણા રાજાઓએ અને સરદારોએ આવેશ-
વાળા મીઠાં વચનોથી નવો ઉમંગ રેખ્યો છે, ને ગયેલા વિજય
પાછો મેળવ્યો છે, માટે મોટાઈના સમયમાં મીઠી વાણી વહે
પોતાની મોટાઈનો લાલ પોતે લેવાને તથા બીજાને આપવાને
ચૂકવું ન જોઈએ.

પ્રભુ ગર્વગંજન છે. જે સત્તાધારીઓ ઉપર કદાચ પ્રમાણે
સરળતાથી ને પરોપકારીપણે વર્તતા નથી, ને પોતાને માત્ર
થયેલી સત્તાનો મિથ્યા ગર્વ રાખી, તાબેદારોને અને અન્ય લોકોને
હેરાન કરે છે, તે સૌના અકારા થઈ પડે છે. એવા સત્તાધારી-
ઓથી લોકો દૂર ભાગે છે. એમની પીડાથી બચવાને લોકોમાં
કહેવાય છે કે, દેવ, ગુરુ ને સંતપુરુષોની આગળથી નીક-
ળવું, અને સત્તીધારીની પીઠ પાછળથી નીકળવું. અણ-
સમજુ સત્તાધારી ભલે સત્તાનો મદારાખે, પણ અહીં આખર
કોઈનો મદ રહ્યો નથી. અમિ, વાણ ને ઈંદ્રસરખા મોટા દેવોનો
મદ પણ પ્રભુએ ઉતારી નાખ્યો છે, જે વાત કેનાપનિષદમાં
સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી છે. પ્રભુ ગર્વગંજન છે. ગર્વથી મનુષ્યનું બધું
અકળ્યાણુ ધાય છે માટે તે કોઈનો ગર્વ રહેવા દેતા નથી, અને
તે પરથી શ્રી પ્રીતમદાસ કહે છે કે:—

“મધુસૂદન છે નામ હરિનું, મદ કોઈનો નવ રાખે,
કાંકરડાની પેરે તેને, કડાક કાઢી નાખે.”

પારકી વસ્તુ પોતાની કહીને તેનું અભિમાન કરવું,
તે મૂર્ખાઈ છે. વ્યવહારમાં જો બીજા માણસની માગી આણેલી
કોઈ વસ્તુ જેવી કે હરદાગીનો અથવા રોકડ રકમને પોતાની

ઠહી, તેનુ અભિમાન કોઈ કરે-તે વડે પોતાને પૈસાદાર જણાવે તો તે મૂર્ખમાં જાય છે, તેમ સત્તાના સંબંધમાં પણ જણવું. સત્તા પરની (પારકી વસ્તુરૂપ) છે, પોતાની નથી, વા તે પોતાનું સ્વરૂપ નથી. જે સત્તા પોતાની કે પોતાનું સ્વરૂપ હોય તો તે પોતાની પાસેથી જતી ન રહે. જે વસ્તુ પોતાના સ્વામી-ત્વની ન હોય, વાં પોતાનું સ્વરૂપ ન હોય, તેનું અભિમાન કરવાથી તેનો વિયોગ વા નાશ થાય ત્યારે તે મનુષ્યને ક્લેશ-નુભવ કરવો પડે છે, માટે વિવેકીએ પ્રાપ્ત સત્તાનું અભિમાન ન જ કરવું જોઈએ.

માન પુરુષને નથી, પણ લક્ષ્મી, સત્તા તથા વિદ્યા આદિ ઉપાદ્રિને છે. લક્ષ્મી કે સત્તા હોય તો “ખડે જાઓ મહેરબાન” કહેવાય. તે ગયા પછી કોઈ બેઠાં પણ ન બેસાવે. લોકમાં કહેવત પણ છે કે “આનેકા બેસ બેસા, ઔર બેતેકા મું ઠાસા.” વિદ્યાન સર્વાત્ર પૂજાય છે, તેની વિધાને લઈને છે. ખાલી શરીરને કોઈ પૂજવું નથી. લક્ષ્મીવાળાને ચાહનારાનો મોટો ભાગ સ્વાર્થી હોય છે. એક જુવાન મીણસ મોટો પૈસાદાર હતો. તે પોતાના મિત્રોને અને ઓળખીતાઓને પોતાને ઘેર વારંવાર મિજબાનીઓ આપતો, ને ગાયન, નાચરંગ તથા નાટકો આદિમાં તેમને માટે ઘણા પૈસા ખર્ચી તેમને ખુબ આનંદ કરાવતો. જે વગર વિચાર્યું નકામો ખર્ચ કરે છે, ને મોજશોખમાં પૈસા ઉડાવે છે, પણ ધંધો કરી નવું કમાતો નથી તેનું આખર જે પરિણામ આવે છે તે પરિણામ આને આનુ. પૈસા ખૂટી ગયા, એટલે ભાઈના હાથ હેઠે પડ્યા. મિજલક્ષિ ને મિજબાનીઓ બંધ પડી. પ્રથમ તો પુષ્કળ મિત્રો ને પિછાણવાળાઓ તેને વારંવાર મળવા આવતા, ને ભાઈ ભાઈ કરતા, તે હવે ઠાંઈ રહ્યું નહિ. જે તેને મળ્યું તો તે આપણી પાસે પૈસાની મદદ માગશે, ને આપણે શરમને લઈને મદદ આપવી પડશે, એવા ભયથી ઘણાક તેની પાસે આવતા અટકી ગયા, થા, નાસ્તા ને ગંજીફાની રમતો એ બધુંય સુકાઈ ગયું. એટલું

જ નહિ, પણ ગુજરાન શી રીતે ચલાવવું ? ખાવું શું ? તેને
પણ તેને વિચાર થઈ પડ્યો મનમાં ઘણી લજ્જા આવતા હતા
તેણે પોતાના જૂના મિત્રો પાસે પૈસાની માગણી કરી, પણ
કોઈએ કાંઈ પણ મદદ ન કરી શેકજી કંઠીને સવામે કળતા
હતા, તે હવે રસ્તામાં બેગા થાય તો આજી બેઈ ચાલ્યા જવા
લાગ્યા રાતદિવસ તાળીઓ પાડનારા ને ખીખીઆટા કરનારા
દોસ્તદારો ક્યાઈ ચતાઈ ગયા સુતપુત્રો ખરુ જ કહે છે કે -

“ માયાકુ માયા મિલે, કર કર લખા હાથ,
તુલસી હમ ગરીબકી, કોઈ ન જૂએ ખાત ”

“ સમન સખ જગ સરમ હૈ, જખલગ પડ્યો ન કામ,
હેમ હુતાશન પરખિરે પિતળ નીકસ્યો રયામ ”

પેલો ગૃહસ્થ પોતાની દુર્દશાથી ઘણો મૂઝાઈ ગયો, ને
પોતાની ભૂલોને માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો જેમને માટે
મોખાં મોટા ખર્ચ કરેલા ને જેમને પ્રસંગોપાત મદદ પણ કરેલી,
તે અત્યારે તેની સાચુ પણા બેતા નહોતા આથી તેને તેમના
પર ભારે ખીજ ચંદી એટલે તેમને કાંઈ નસિયત કરી, પોતાની
બળતરા એાછી ફરવાને તેણે વિચાર કર્યો પોતાની પાસે પુન
ઠીક રકમ આવી છે, એવુ જાહેર કરી નિર્ધન થઈ ગયેલા તે
ગૃહસ્થે પેલા સ્વાર્થી બોળખીતા ને સ્વાર્થી મિત્રોને ચાખાગીનુ
આમ ત્રણ કથુ કરાવેલે સમયે ધગધગતુ ઊનુ પાણી કરાવી,
તેણે કાચના પ્યાલા લરાવી ઢાકી રાખ્યા જેવા પેલા સ્વાર્થી
મનુષ્યે આવીને બેસવા લાગ્યા, કે તુરત જ તે ગરમ પાણીથી
સરેઈ પ્યાલા હાથમાં લઈ, તેમના ઉપર ફેંકવા લાગ્યો । સી
લાગ્યા, ને કહેવા લાગ્યા કે — “ આ તો ગાંડો થઈ ગયો । ”
ગૌ ઊના પાણીથી દાઝી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા તે
બિચારાએ ખુદ દુ ખી જીવન ગાળ્યું મનુષ્યોના તેને ખુદ કડવો
અનુભવ થયો હતો તેથી તે પોતાના મરણસમયે લખતો ગયો,
કે, હુ સ્વાર્થી માણસોથી ખુદ કટાળ્યો છું, તેથી મને ખીજ
માણસોની સાથે કબરસ્તાનમાં નહિ પણ જ ગલમાં ઢાઢળે ને

માત્રી કબર ઉપર નીચેનો લેખ કોતરાવજો:—

“ સર્વ સ્વાર્થી માણસોને ધિક્કારનારો અમુક માણસ
અહીં છેવટની આરામગાહમાં સૂતો છે. ”

યૌવનનો તે રૂપનો ગર્વ પણ મિથ્યા છે. સઘળી માયિક
વસ્તુઓ નાશવંત છે. રૂપ એ ચાર દિનનું ચાંદરણું છે. ખાલ્યા-
વસ્થાનું કે યુવાવસ્થાનું સુંદર રૂપ સર્વ કાળ રહેતું નથી.
રૂપાળામાં ગણાતાં માણસોનાં સુખ પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જોનારને
કંટાળો કે ભય આપે એવાં થઈ જાય છે. દિવાળીના તહેવારો
ચાર દહાડામાં પૂરા થાય છે, તેમ યુવાવસ્થા પણ જુવાન
મનુષ્યોને હાથતાળી દેતી નાસી જાય છે ! લોકો પણ ગાય છે
કે, “ જોખનિયાંની ચટકી દાંડા ચારની. ” યુવાવસ્થામાં પણ
ક્ષય, ઘોળો કોદ કે રક્તપિત્ત આદિ ભયંકર રોગ મનુષ્યને
પ્રાધમ્પદકર્મવશાત્ થાય છે, ને તેના રૂપનો અલ્પ સમયમાં જ
નાશ કરે છે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર મનુષ્યે રૂપનું
અભિમાન પણ ન રાખવું જોઈએ.

મનુષ્યે વિધાનો ગર્વ પણ ન કરવો જોઈએ. વિધાનો
અંત નથી. વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની વિધાઓ છે. છાંદોગ્યઉપ-
નિષદ્ધમાં શ્રીનારદજી ને ભગવાન સનત્કુમારના પ્રસંગમાં શ્રી-
નારદજીએ ઘણી સિદ્ધ સિદ્ધ વિધાઓ ગણાવી છે. બ્રહ્મા જેટલું
આયુષ્ય હોય, ને શીઘ્રપણે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પણ
વિધાનો પાર આવે તેમ નથી. વળી એક એકથી વધારે વિધા
જણનાર હોય જ, માટે મનુષ્યે “ હુ ખડુ જાણું છું, મારા જેવો
કોઈ વિદ્વાન નથી ” એવું અભિમાન કરવું ઉચિત નથી. “ પ્રિયયે
સર્વવિદ્યાનાં ” ઇં ૨૧ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધાની પૂર્ણતા તો
એક પરમાત્મામાં જ છે. મનુષ્ય પૂર્ણ વિદ્વત્તાનો દાનો ન જ
કરી શકે. આમ છતાં જે વિધાનો મદ રાખે છે, તે હાંસીપાત્ર
થાય છે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ સમયે તેને ભારે ‘ ખટ ’
પડવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેથી તેને ખડુ દુઃખ
થાય છે. જુહવારણ્યકઉપનિષદમાં ખાલાકિ પ્રાશ્નુનો ને રાજર્ષિ

અનંતશત્રુનો પ્રસંગ છે, તે આ સંખ્યા જાણવા જેવો છે. ગર્ગજોત્રનો ખાલાકિ નામે વિધાના ગર્ખવાળો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે ચોતે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવેત્તા નહિ છતાં તેણે એક વેળા કાશીના રાજા અનંતશત્રુની સલામાં આવી, તેમને કહ્યું કે:—“હું તમને બ્રહ્મવિધાનો ઉપદેશ કરું.” આ વચન સાંભળી અનંતશત્રુ કે જે અઢાદિ ગુણથી ને બ્રહ્મજ્ઞાનથી મુક્ત હતા તે બોલ્યા કે:—“ભલે આપ મને બ્રહ્મવિધાનો ઉપદેશ કરો, હું આપને આપનું આ શુભ વચન સાંભળી સહસ્ર ગાયોનું ને એક વૃષભનું દાન કરું છું.” મહારાજા જનક ઓતા ને દાતા છે એમ પ્રસિદ્ધિવાળી, ધનની ઇચ્છાવાળા તથા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો જેમ જનકમહારાજ પાસે જાય છે તેમ આ બ્રાહ્મણ પણ મારી પાસે આવ્યો હતો, એમ ધારી બ્રહ્મના કથા વિના જ તેના વચન માત્ર વડે તેને સહસ્ર ગાયો ને એક વૃષભ આપવાનું રાજા અનંતશત્રુએ જણાવ્યું. પછી ખાલાકિ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો:—“આદિત્યમાં તથા ચતુર્માં જે એક અભિમાન વાળો પુરુષ છે, તથા હૃદયમાં રહી જે કર્તામિત્તાપણાનું અભિમાન કરે છે, તે બ્રહ્મ છે. તેની ઉપાસના કરો.” અનંતશત્રુ કે જે બ્રહ્મવેત્તામાં શિરોમણિ હતા. તે “નહિ નહિ” એમ કહી, હાથવડે અટકાવતાં બોલ્યા કે:—“એ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે. મુખ્ય બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) નથી. હું તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફળને જાણું છું. આપ આગળ ઉપદેશ કરો.” ખાલાકિએ કહ્યું:—“આ સન્દ્રમાં તેમ જ મનમાં તથા બુદ્ધિમાં એક અભિમાન-વાળો જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે.” અનંતશત્રુએ કહ્યું:—“નહિ નહિ એ પણ ઉપાસ્ય બ્રહ્મ છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ નથી. તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફળને હું જાણું છું.” પછી ખાલાકિએ વીજળીમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, આકાશમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, વાયુમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, અગ્નિમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, ને જલમાં જે પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે, એમ ક્રમે કરીને કહ્યું; પણ તે બધા ઉપાસ્ય બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની

ઉપાસનાને તથા તેના ફળને હું જાણું છું એમ અનતશત્રુએ જણાવતાં ખાલાકિએ દર્પણમાંનો પુરુષ, ગમન કરનારની પાછળ ઉત્પન્ન થતો શબ્દ, તથા જીવનના હેતુરૂપ પ્રાણ, દ્વિશાઓમાંનો પુરુષ, છાયામાંનો પુરુષ ને છેવટ બુદ્ધિમાંનો પુરુષ (જીવ) પ્રદક્ષ છે, એમ ક્રમે કરીને જણાવ્યું, તેના પ્રત્યુત્તરમાં પણ અનતશત્રુએ કહ્યું કે, એ બધાં ઉપાસ્ય પ્રદક્ષનાં સ્વરૂપ છે, ને તેની ઉપાસનાને તથા તેના ફળને હું જાણું છું. ખાલાકિ આથી વધારે જાણતો નહોતો, એટલે તે મૌન થઈને નીચું બેઠો રહ્યો. અનતશત્રુએ તેને કહ્યું:—“શું આટલું જ પ્રદક્ષ તમે જાણ્યું છે ? કે આનાથી વધારે પણ જાણ્યું છે ?” ખાલાકિ જોડ્યા:—“હું આટલું જ જાણું છું. આથી વધારે હું જાણતો નથી.” અનતશત્રુ જોડ્યા:—“આટલા વડે મુખ્ય પ્રદક્ષ (નિર્ગુણ પ્રદક્ષ) જાણ્યું થતું નથી. એનાથી અધિક જાણવાનું છે.” વિધાના મદવાળો ખાલાકિ આ સાંભળી, ઠંડોગાર થઈ ગયો—તેનો મઠ હિતરી ગયો. પછી અનતશત્રુ પ્રતિ તે જોડ્યા:—“હું આપને શરણે છું. આપ મને પ્રદક્ષનો ઉપદેશ કરો.” કાશીના રાજની મોટા પંડિતોથી ભરપૂર સભામાં હું તમને પ્રદક્ષનો ઉપદેશ કરું, એવી પ્રતિજ્ઞા કરનારની આ સ્થિતિ (ઉપદેશ કરવાને બદલે ઉપદેશની યાચના કરવાની સ્થિતિ) થાય એથી વધારે નીચા બેયું બીજું શું ? ખાલાકિને લજ્જા પામેલો તથા ઉપદેશની યાચના કરતો બેઠો, અનતશત્રુએ કહ્યું:—“પ્રાદક્ષ ઉપદેશ માટે ક્ષત્રિયનું શરણ મહણ કરે એ પ્રતિભાવ વ્યવહાર છે, માટે તમને હું શરણ આપવા યોગ્ય નથી, તમે પ્રાદક્ષ હોવાથી દાનપાત્ર છો. તમે આચાર્ય જ રહો—મારા શિષ્યલાવને ન પામે. હું તમને પ્રદક્ષવિધાના ઉપદેશનું દાન કરીશ, ને તે વ્યવહાર ધર્મયુક્ત છે.” પછી અનતશત્રુએ ખાલાકિને પ્રદક્ષવિધાનો ઉપદેશ કર્યો. જૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં એનો વિશેષ વિસ્તાર છે. આપણે તો આ દૃષ્ટાંત પરથી એ જ સમજવાનું છે, કે મનુષ્યે વિધાનો ગર્વ ન કરવો બેઠો, અને જે જોણવું તે પોતાના જ્ઞાનનો તથા યોગ્યતાનો તેમ જ

સામાના જ્ઞાનનો ને તેમની યોગ્યતાનો વિચાર કરીને બોલવું જોઈએ. ગમે તેમ નજ બોલી નાખવું જોઈએ. વગર વિચારે બોલી નાખવાથી મનુષ્યને આમ પાછાં પડવાનો પ્રસંગ આવે છે. હજારનેા ગાંઠિયો લઈને બેસવાથી ગાંધી થવાતું નથી, તેમ હજી જ્ઞાનનો કામો ન જણ્યો હોય ત્યાં જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન કરવું તે મૂર્ખાઈ છે. માત્ર પુસ્તકો વાંચી જવાથી કે ભાજવાથી વાસ્તવિક જ્ઞાની થઈ જવાતું નથી. જ્ઞાન તો શાસ્ત્રો સંતપુરુષો જે ઉપદેશ કરે છે, તેના વાસ્તવિક જાતઅનુભવ રહેલું છે, ને તેને માટે અંતઃકરણની યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ માત્ર શાસ્ત્રના શબ્દો બોલી જવામાં જ્ઞાન રહેલું નથી.

મનુષ્ય કરી કરીને શું કરી શકે? તેણે કોઈ પણ વાતનું અભિમાન ન કરતાં હૃમેશાં નમ્ર જ રહેવું જોઈએ એક વાર એક માણસ કેટલોક સમય પ્રભુની સ્તુતિ કરીને, મે પ્રભુની બહુ સ્તુતિ કરી એવું અભિમાન કરવા લાગ્યો. તેને તે પાપથી ખચાવવાને પ્રભુએ ચકલીનું રૂપ ધર્યું, અને પછી તેના દેખતાં સમુદ્રનું થોડું જળ પીને તે ચકલીરૂપે ઠંકતા ઠંકતા મનુષ્યની ભાષામાં બોલવા લાગ્યા:—“અહો! મેં આખો સાગર પી લીધો! આખો સાગર પી લીધો!” પેલો મનુષ્ય ચકલીની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ બોલ્યો:—“અરે ચકલી! હજી તો તે સાગરનું માત્ર એક ટીપું જળ પીધું ત્યાં તું આખો સાગર પી લીધાનું બોલું અભિમાન શું કરે છે?” ચકલી બોલી:—“ભાઈ! તમે પણ પ્રભુની નામમાત્ર સ્તુતિ કરી, ઘણી સ્તુતિ કર્યાનું મિથ્યાભિમાન કરો છો. સાગરનાં બિંદુઓ ગણાતાં કદાચ તે ગણી શકાય, પણ પ્રભુના શુભોનો પાર આવે તેમ નથી.” આટલું કહી પ્રભુએ પોતે ચકલીનું ધરેલું રૂપ અંતર્ધાન કરી દીધું.

મદને (અભિમાનને) દૂર કરવા માટે મહારાજા જનકની પેઠે સુવિચાર કરો. અંતઃકરણમાં અનેક જન્મથી ઘર કરી જરૂર અનુભવેલાં જન્મકાંડો એની જેલે ગાળ્યા નથી એનો

નાશ કરવા માટે શાસ્ત્રની ને સદ્ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે અધ્યાસ કરવો જોઈએ. પ્રતિપક્ષભાવનાવડે-દોષદર્શનવડે-વિકારોને છતી શકાય છે. વિકારોમાં ને તેને પોષનારાં સાધનોમાં વારંવાર દોષદર્શન કર્યાં કરવાથી વિકારોનો જય કરી શકાય છે, મદને (અભિમાનને) નિવારવા માટે મહારાજ જનકે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો હતો:—

“અથ યે મહતાં મૂર્ધ્નિ તે દિનૈર્નિપતત્યધઃ ।

હંત ચિત્ત મહત્તાયાઃ કેયં કિશ્વસ્તતા તવ ॥

ક્વ ધનાનિ મહીપાનાં વ્રહ્મણઃ ક્વ જગંતિ ઘા ।

પ્રાક્તનાનિ પ્રયાતાનિ કૈષા વિશ્વસ્તતા તવ ॥

કોઠ્યો વ્રહ્મણો યત્તા ગતાઃ સર્ગપરંપરાઃ ।

પ્રયાતાઃ પાંસુવમ્દૂપાઃ કા ધૃતિર્મમ જીવિતે ॥

યેષાં નિમેષણોન્મેષૌ જગતઃ પ્રલયોદયૌ ।

તાદૃશાઃ પુરુષા નષ્ટા માદૃશાં ગણૈવ કા ॥”

(આજ જે મોટામાં મોટા ગણાય છે, તે પણ ગણ્યા ગણતરમાં અધઃપાતને પામશે—નીચે પડશે, તો હે ચિત્ત! તને તારી મોટાઈનો આ વિશ્વાસ કેમ રહે છે? પૂર્વે જે રાજાઓ થઈ ગયા, તેમનાં ધન ક્યાં ગયાં? તેમજ બ્રહ્માઓનાં રથેલાં જગત ક્યાં ગયાં? એ સર્વ ગયાં, તો હે મન! તને તારા આ નશ્વર દેહાદિમાં વિશ્વાસ કેમ રહે છે? કરોડો બ્રહ્માઓ ગયા, તથા તેમની સૃષ્ટિઓ વિનાશને પામી, અને અનેક રાજાઓ ધૂળની પેઠે ઊડી ગયા, તો મને મારા જીવનમાં ધીરજ કેમ રહે? જેની આંખના ઊઘડવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય, ને જેની આંખના મીચાવાથી સૃષ્ટિનો નાશ થાય તેવા પુરુષો પણ નાશ પામ્યા છે તો મારા જેવાની ગણતરી જ શી?)

પોતાની કોઈ પણ સ્થિતિનો કે વસ્તુનો ગર્વ ન કરો, પણ તેનો સારો ઉપયોગ કરતા રહો. મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિઓ અને તેની સર્વ વસ્તુઓ નાશવંત છે, જેમ દ્રવ્ય, વિદ્યા, રૂપ, યીવન ને સત્તા આદિનો ગર્વ ન કરવો જોઈએ તેમ

કુળ, બધુવર્ગ, મકાન, વાહન, સક્રિય ને સ્વધર્મપાલન આદિનો ગર્વ પણ ન જ કરવો જોઈએ; પણ પ્રભુકૃપાથી ને પોતાના પૂર્વના પ્રવૃત્તિ પોતાને જે સારી સ્થિતિ કે સારી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેનો શુભ ઉપયોગ જગૃતિ રાખીને સમજીએ કરતા રહેવો જોઈએ. તમારી પાસે નાનીમોટી સત્તા હોય તો તે વડે અને તેટલું ન્યાયી રીતે અન્યનું સહુ કરો. તમારી પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે સ્વપરને માટે રૂડા કામમાં વાપરો. તમે વિદ્વાન હો તો તમારી વિદ્યા વડે તમારા આત્માનું કલ્યાણ સાધો, ને બીજાને પણ તે વિદ્યાનો લાભ આપો. તમે સુવાન હો તો તમને વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક જે જે મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન તમે કેડ બાંધીને કરો, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીરમનની નબળાઈને લીધે તમારાથી તેવો પ્રયત્ન થઈ શકશે નહિ તમારું કુળ ઊંચું ગણાવું હોય તો દેવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ વડે તથા અનેક સત્કર્મો વડે તમારા કુટુંબની ઉચ્ચતાનું રક્ષણ કરો. તમારો બધુસમૂહ સહુ મોટો હોય તો તમે સૌ તમારી સાતિને, ગામને અને દેશને સાહાય્ય કરો. તે જ પ્રમાણે તમારાં મકાનો, વાહનો ને અન્ય સાધનોનો પણ તમે ઉદ્ધારતાથી રાત્યને લાભ આપો. જે મનુષ્યના પ્રાણ નીકળ્યા પછી તેનું સર્વે અહીં જ રહેવાનું છે તો સમજી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, કે યોગ્ય પાત્રે તેનો વિનિયોગ કરવો. કહ્યું છે કે:—

“ચલ સ્તુ રૂપ જોખન સ્તુ ચલ, ચલ પૈશવ ચલ દેહ;
ચલાચલીકે સમયમે, સલાસલી કરે સેહ.”

ચૂલાચલીના મામલામાં જેટલી બને તેટલી સલાઈ કરી લેવી. ક્યું તે થયું, રહ્યું તે રહ્યું, માટે જ એક કવિ કહે છે કે:—“કરો કરો કાંઈકે કામ સારું.”

અભિમાનની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુનો કૌપ જાણવો. શક્તિ, સ્વધર્મપાલન કે અન્ય જે સત્કાર્ય તમે કરતા હો તેને તમારું કર્તવ્ય જાણીને કરો. તેનું શેષ પણ અભિમાન ન કરો. મનુષ્યને જે કોઈ પણ જાતનું અભિમાન આવ્યું, તો જાણવું

તેની પડતીની શરૂઆત થઈ. અસિમાનની પ્રાપ્તિ, એ પ્રભુનો કોપ જાણવો.

“સાંઈ રૂઝ્યા દેત, દુર્જીજિ અસિમાનપદ,
ચેત રી ચિત્ત ! અચેત, પ્રકટ હને નહિ દ’ડસું.”

(સાંઈ-સ્વામી-ઈશ્વર-જ્યારે મનુષ્ય પર તેનાં દુષ્ટ કર્મને લઈને કોપે છે ત્યારે તેને દુર્જીજિ અને અસિમાન આપે છે. જે ગમાર મન ! ચેત-જગ. ગોવાળ જેમ ગાયબેંસને લાકડી લઈને મારે છે તેમ પ્રભુ કાંઈ પાપીને લાકડી લઈને મારતા નથી.)

જેને દુર્જીજિ ને અસિમાન આપ્યાં તેના દુઃખનો પાયો ખોદાયો એમ જાણવું, માટે જે પોતાના અંતઃકરણમાં અસિમાન ઊપજવું જણાય તો સમજીએ તુરત યોગ્ય વિચારવડે તેની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

મનુષ્યે શુભ અસિમાન રાખવું, કેમકે તેથી સદ્ગુણો-ને અને સત્કર્મોને પોષણ મળી શકે છે. હું બ્રાહ્મણ છું, મારાથી અસત્ય ન જ બોલી શકાય, મારે અત્યવકાશ જ રહેવું જોઈએ. એવું શુભ અસિમાન બ્રાહ્મણપણાને શોભાવનારું છે. હું જિંયા કુળનો છું, મારાથી આવું નિંદક કર્મ કેમ થઈ શકે ? આવું કુલાસિમાન મનુષ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું વિદ્વાન છું, શાસ્ત્રવેત્તા છું, મારાથી કોઈ પણ અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ ન જ થઈ શકે, આવું વિદ્વાનું શુભ અસિમાન મનુષ્યની ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. હું લક્ષ્મીવાળો છું, મારામાં સોભ ન જ શોભે, મારે તો દાનવીર થવું જોઈએ, આવું લક્ષ્મીનું શુભાસિમાન મનુષ્યને સારો લાભ આપે છે. હું ક્ષત્રિય છું, મારામાં ભય ન જ ઘટે, આવું શુભ અસિમાન તે ક્ષત્રિયને ઉપકાર કરનારું ગણાય છે. હું વૈશ્ય છું, હું નામચીન વેપારી કેમ ન થાઉં ? આવું શુભ અસિમાન તે વૈશ્યની ઉન્નતિ કરે છે. હું ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છું, મારો શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલો ન્યાય કેમ ન વખણાય ? આવું શુભ અસિમાન તે ન્યાયાધીશને યશ આદિની પ્રાપ્તિ કરાવે, એ સ્વાભાવિક છે. હું અકુળો છું, મારાથી આ નીચ કામ

ન જ ખેને, આતું શુભાસિમાન તે મનુષ્યને લાલકારી થાય છે. મારા કામમાં ભૂલ કેમ નીકળે ? મને હપકો શા માટે મળે ? મારે સર્વદા ચોકસાઈથી કામ કરવું જોઈએ, આતું શુભાસિમાન તે મનુષ્યને કાર્યકુશળ બનાવી સુખાનુભવ કરાવે, એ યોગ્ય જ છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય અન્ય પ્રકારના શુભાસિમાનનું પણ જાણવું. જેમ વગડામાં ચાલતાં પગમાં વાગેલી એક શૂળ બીજી શૂળવતી કાઢવામાં આવે છે, તેમ આરંભમાં શુભાસિમાનવડે અશુભ અસિમાનને દૂર કરવું. પછી તે શુભાસિમાનને પણ મૂકી દેવું. અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સ્થિરતા ને સૂક્ષ્મતા થયે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ શુભાસિમાન પોતાની મેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેમ હોળા જળમાં કતકરેણુ (નિર્મળી ફળની ભૂકી) નાંખવાથી તે પ્રથમ તે જળના મેલને નીચે બેસાડી દે છે, ને પછી પોતે પણ નીચે બેસી જઈ, જળને કેવળ શુદ્ધ કરે છે, તેમ શુભાસિમાન પણ અશુભ અસિમાનને નિવૃત્ત કરી, અંતે પોતે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ને શુદ્ધ આત્મા જ અવશેષ રહે છે. મનુષ્ય જો ધારે તો આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુનો, સ્થિતિનો કે હૃદયમાં ઊપજતા વિકારોનો પણ સારો ઉપયોગ કરી શકે, ને પોતે સુખી થઈ અખિને પણ સુખી કરી શકે.

મદના ત્યાગ વિષે ઘણું કહેવાયું છે, તો પણ મદ મનુષ્યને અમુક અંશે ગાંડપણુ ઉપજાવી તેને તેના કર્તવ્યથી અ્યુત કરે છે, માટે તે વિષે વધારે વિસ્તારથી કહેવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

પ્રાપ્ત સ્થિતિનો મદ ન કરો, પણ તે વડે સમયસર કાર્યસીધક થાઓ. તમને જો શરીરનું સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય તો આવા રૂપાળા દેહથી મારાથી અશુભ કામ કેમ થાય ? એમ વિચારી શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહો. જો મનુષ્ય સમજે તો ખેને પ્રકારનાં શુભ કાર્ય કરવાનો ખરેખરો સમય મુલાવરથા જ છે. બાહ્યાવસ્થા બહુ લાગે અજ્ઞાનમાં ને રમતગમતમાં ચાલી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા રોગગુને વૃણાતું ઘર છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર સ્વાભાવિક રીતે ઘસાતું ચાલે છે, ને તેથી તેની કાર્ય

કરવાની શક્તિ હીલુ થાય છે. જઠરામના મદતા, ઠંડની વૃદ્ધિ, મગજની તથા ઈન્દ્રિયોની નબળાઈ ને સ્મરણશક્તિની ન્યૂનતા થવાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યથી ધાયું* કામ થઈ શકતું નથી. એક સકતે પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે:-“હે પ્રભો! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારો કંઠ ઠંડથી રુંધાઈ જશે તેથી તે વેળા મારાથી આપનું નામસ્મરણ નહિ થઈ શકે, માટે આ વખતે જ હું આપની સ્તુતિ કરી આપમાં જ મારા મનને ભેડું છું.” પ્રભુસક્તિનું ઈર્તવ્ય-જે અતિ અગત્યનું છે, તે કેટલાક દીર્ઘસૂત્રી મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થા પર રાખી મૂકે છે, એ ભૂલ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, પ્રભુની સક્તિ કરવી એ તો વૃદ્ધાવસ્થાનું નવરાશનું કામ છે, પણ તેમને એમ ખબર નથી, કે કાળસગવાનનું ચોરંટ આવતી કાલે અથવા ઘડી પછી આવીને ઊભું રહેશે તો તેને ના પડાશે નહિ, ને પોતાની માનેલી વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓ છોડીને તુરત જ ચાલી નીકળવું પડશે. જીવનનું અસ્થિરપણુ ભેઈને તુરત કરવાનું કામ તુરત કરો, મુલતવી ન રાખો. મહારાજ યુધિષ્ઠિર એક વાર રાજસભામાં બેઠા હતા. ત્યાં આવીને એક નિર્ધન બ્રાહ્મણે પોતાની પુત્રીના લગ્નને માટે તેમની પાસે દ્રવ્યની યાચના કરી. તેમણે તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે:-“તમે આવતી કાલે આવો, એટલે તમારે માટે યોગ્ય ગોઠવણુ થશે.” સીમ કે જે આ સભામાં હાજર હતા તે આ વાત સાંભળીને સભામાંથી ઊઠ્યા, ને એકદમ વિજયાગારમાં જઈ વિજયદુન્દુભિ* વગાડવા લાગ્યા. જેનો ઘણો મોટો અવાજ અચાનક સાંભળતાં મહારાજ સુકધાંત આંખી સભા ચક્રિત ને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે તુરત જ પાસેના સિપાઈને હુકમ કર્યો કે-“તપાસ કરો, વિજયદુન્દુભિ કોણ વગાડે છે? ને શા માટે વગાડે છે?” સિપાઈ તુરત જ ખબર કાઢવા માટે વિજયાગારમાં ગયો, તો ત્યાં સીમ વિજયદુન્દુભિ વગાડતા હતા.

* ન્યારે કોઈ પણ નવો દેશ જીતવામાં આવે ત્યારે પ્રભમાં હવે જણાવવા સારું રાત્રીની આજ્ઞાથી વગાડવામાં આવતું મોહું નગારું.

રાજના ભાઈ એટલે તે બિચારે તેને શુ કહી શકે ? તુરત જ તે પાછો આ-યો, ને તેણે મહારાજને વિનયપૂર્વક જાહેર કર્યું કે — “ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ ! સીમસેનજી વિજયદ્રુદ્રસિ વગાડે છે ” મહારાજએ કહ્યું — “જોલાવી લાવો સીમસેનને ” સિપાઈ દોડતો ગયો, ને તેણે સીમને કહ્યું કે — “આપને મહારાજ યાદ કરે છે ” સીમ સમજી ગયા તેમણે નગારુ વગાડવું બંધ કર્યું ને વિજયાગાર સિપાઈ પાસે બંધ કરાવી, તેની કૂચી વિજયાગારના રક્ષકને સોંપાવી પછી સલામા આવી મહારાજ યુધિષ્ઠિરને સવિનય નમન કરી, હાથ જોડીને જોલા રજા મહારાજ યુધિષ્ઠિરે મહાકાવ્યપૂર્વક સીમને પૂછ્યું — “કેમ કાંઈ નશો કર્યો છે ? ભાગબાગ તો નથી પીધી ? ” સીમે ગભીર મુખ રાખી, હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી, ઉત્તર આપ્યો — “નહિજી ” મહારાજએ કહ્યું — “ત્યારે આ અકાંડતાડવ શુ ? વિજયદ્રુદ્રસિ શા માટે વગાડવા મડયા હતા ? આપણે કોઈ દેશ તો સર નથી કર્યો ” સીમ કાવકુ મોઢું રાખી જોલ્યા — “દેશ જીતવાના કરતા ઘણો મોટો વિજય મહારાજએ કર્યો છે, તેનો હર્ષ દર્શાવવા મેં વિજયદ્રુદ્રસિ વગાડ્યું છે ” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું — “તેવો કર્યો મોટો વિજય કયો છે ? ” સીમ જોલ્યા — “મહારાજએ ચોવીસ કલાક યુધી અનિવાર્ય કાળ પર વિજય મેળવ્યો છે ” મહાશુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિર તુરત સમજી ગયા, કે પેલા ગરીબ ને કુખી બ્રાહ્મણને આવતી કાલે આવવાનું કહ્યું, તેમાં શરીરનું સચ્ચિકપણ વિસારવારૂં મારી ભૂલ થઈ છે તુરત જ તેમણે તે બ્રાહ્મણને તેની પાછળ સિપાઈ મોકલી પાછો જોલાવી લીધો, ને તેને ભેટતું દ્રવ્ય આપી સત્કૃત કર્યો

યુવાવસ્થાનું કર્તવ્ય, યુવાવસ્થામાં મનુષ્યના શરીરમાં બળ વિશેષ હોય છે હાથ, પગ આદિ અવયવ ઘણું કામ આપી શકે છે એ અવસ્થામાં શરીરમાં રંધિરમાસની વૃદ્ધિ હોય છે, ને યાક ઘણો જોડા લાગે છે, માટે યુવાવસ્થાનો જોટો મઠ જે હાનિ કરનારો છે, તેને ત્યજીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે

વ્યવહારપરમાર્થનાં જે કામ તમારે કરવાનાં હોય, તેં પુવા-
વસ્થામાં કેડ ખાંધીને કરવા માંડો. વ્યવહાર સંબંધે કહીએ
તો જે જીવાનીમાં યોગ્ય શ્રમ વડે જોઈતું દ્રવ્ય મેળવે છે, તેને
વૃદ્ધાવસ્થામાં અન્નવસ્ત્ર માટે ચિંતા કરવી પડતી નથી, પણ જે
જીવાનીમાં આળસ રહે છે, તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણી મૂંઝવણ
થાય છે. એક કવિએ કીક જ કહ્યું છે કે:—

“જેનન ધન ન ખુશા જઈ પરદેશમાંહી;

ગમીહા વેહી દિહાડલા, મનખજ્જમારામાંહી.”

(જે જીવાનીમાં પરદેશ જઈને ધન ન મેળવ્યું તો મનુષ્ય-
જન્મમાં એ દિવસો નકામા ગુમાવ્યા એમ જાણો.)

વ્યાપાર, નોકરી, જેતી, વકીલાત કે દલાલી આદિ કોઈ પણ
ધંધો જીવાનીમાં જ યોગ્ય રીતે થઈ શકે, માટે શરીરાદિમાં
આળસ આવતું હોય તો તેને ઝટ દૂર કરી, યોગ્ય ઉદ્યોગપરા-
યણ ન હો તો વેળાસર યોગ્ય ઉદ્યોગપરાયણ થાઓ, અને પર-
માર્થનાં સાધન-શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્મ ઉપરાંત પ્રભુસક્તિ, યોગા-
ભ્યાસ કે વેદાંતવિચાર-પણ તમારા શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર
સાથે સાથે જાળવવાની કરતા જાઓ.

શૃદ્ધસ્થે વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક બંને પુરુષાર્થ
સાથે કરવો જોઈએ. જેને આગળ વધવું છે, તેને ખેતી રહેવાનો
સંમય કયાં છે? ઉદ્યોગ, ઉદ્યોગ ને ઉદ્યોગ એ જીવાન પુરુષોનો
આચારમાં મૂકવાનો સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ. તેને નિર્દોષ ઇચ્છિત
ઉદ્યોગની ધૂન લાગવી જોઈએ. એક વિદ્વાનનો નીચેનો ઉપદેશ
સ્મરણમાં રાખી તેણે વર્તવું જોઈએ:—

“અજરામરવત્પ્રાણો વિદ્યામર્થં ચ ચિંતયેત્

શૃદ્ધીત ઇવ કેરોપુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥”

(“વિદ્યાધન સેતાં ચતુર! અજરામર છું વિચાર;
શિરકેશ કાળે ગૃહા, ધર્મકર્મમાં ધાર.”)

આ પ્રમાણે પોતાની ને પોતાનાં કુટુંબીજનોની આર્થિકતા
માટેનો ઉદ્યોગ, ને પોતાનો પરસાક સુધારવાનો. વા મોક્ષ

મેળવવા માટેનો ઉદ્યોગ એમ બને ઉદ્યોગ જૃહસ્થે સાથે સાથે ચક્ષાવે રાખવા જોઈએ. જે જૃહસ્થે માત્ર વ્યવહારમાં ધ્યાન આપે છે, ને પરમાર્થમાં યોગ્ય ધ્યાન આપતા નથી, તે જૃહસ્થે પોતાનો વ્યવહાર ઉજ્જવલપણે સાધી શકતા નથી, કેમકે ધર્મપાલન વડે જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, તે તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી, ને તેથી તેમનો વ્યવહાર ઓછાવધતા દોષવાળો થાય છે, તેનું પરિણામ તેને માટે દુઃખમાં જ આવે છે. એથી ઊલટું જે સ્વધર્મપાલન મારી રીતે કરે છે, તેમના અંતઃકરણમાં સર્વશુણી વૃદ્ધિ થવાથી, તે પોતાનો વ્યવહાર ઉજ્જવલપણે સાધી શકે છે, ને તેથી તેમનો આ લોક ને પરલોક વા મોક્ષ બંને સુધરે છે. જ્યો માત્ર વ્યવહારના રગડા વેડી વેડીને છેવટ થાકી જઈ, વૃદ્ધાવસ્થામાં માળા ફેરવવા બેસે છે તેનું મન પછી સારી ટેવને અસાવે પ્રભુમાં લાગતું નથી. એવા માણસની માળા કેવી હોય છે, તેને માટે એક વૃદ્ધ ખેડૂને ઉખાણો આ પ્રમાણે કહેવાય છે—

“ખાળાપણુ તો ખેલ ગુમાયો, જીવાની હળ હાંકયો;

જુઠાપણુમાં માળા લાંબી, રામડા તારોય દક્ષ રાખ્યો.”

આવી માળા ફેરવી તો સસે ફેરવી, પણ તે વર્તમાન જન્મમાં વાસ્તવિક કસ્યાણુ કરનારી થતી નથી. માળાના પારા ટચાક ટચાક પડતા જાય, ને વાતોના તડાકા દેવાતા જાય, વા મનમાં વ્યવહારના વિચારોનાં ગૂંચળાં ઉમેળાતાં જાય તો તેવી માળા ફેરવ્યાથી શો વાસ્તવિક લાભ થાય? જો વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રભુસંજનનો લાભ સેવો હોય તો તેને માટે પોતાની ઇદ્રિયોર્તે અને અંતઃકરણને જીવાનીમાં જ કેળવવાં જોઈએ. મહાપુરુષો તો આવો બોધ કરી રહ્યા છે—

“अंजनस्य क्षयं दंष्ट्रा घृत्मीकस्य च संचयम् ।

अवध्यं दिवसं कुर्याद् दानाध्ययनकर्मसु ॥”

(આંજણની ડાખણીમાંથી આંજણનો ક્ષય થતો જોઈને અને ઊઘઈના રાત્રીના વધારો વતો જોઈને, મનુષ્યે દાન, સતસાચનું

અધ્યયન ને શુભ કર્મમાં દિવસને વાંઝિયો ન જવા દેવો જોઈએ.)

સમજીએ નિત્ય સત્કર્મપરાયણ રહેવું જોઈએ. તેણે ઈન્દ્રિયોને ને અંતઃકરણને વશ વર્તાવી, તેને પરમાત્મામાં જોડવાના અભ્યાસરૂપ સ્વધર્મપાલન પણ નિત્યપ્રતિ કરવું જોઈએ. યુવાવસ્થામાં જે એ પ્રમાણે વર્તે છે, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના અંતઃકરણને વિશેષપણે પરમાત્મામાં જોડી શકે છે, ને તેને પરિણામે તે દુઃખરહિત અનંત સુખનો ભોજી થાય છે.

સત્કર્મનું ફળ કાલે કરીને બહુ મોટું થાય છે. શાસ્ત્રમાં અન્નદાનને બહુ મોટું કહ્યું છે. ધાર્મિક ધનાઢ્યો અન્નદાન માટે સદાવ્રતો કે અન્નક્ષેત્રો ખંધાવે છે. એ સદાવ્રતોમાં કે અન્નક્ષેત્રોમાં નિત્ય કાંઈ બધાં સંત પુરુષો આવતા નથી. વર્તમાન કાળમાં કેટલાંક સ્થળોમાં તો સારા લિશ્ચકો (મજુનું સજન-પૂજન કરનારા ને સદાચરણથી વર્તી લિશ્ચા પર નિર્વાહ કરનારા) મળવા પણ કઠણ છે. સાધુનો વેશ ધારણ કરીને, ધંધા તરીકે સદાવ્રત લેનારા ને નકામું શ્રમણ કરનારા ઘણા જોવામાં આવે છે. સદાવ્રત આપવાને સમયે અને અન્નક્ષેત્રોમાં ભોજનને સમયે જોશો તો બાઈડી-છાકરાંને લઈને રખડતી એવી ખડિયા-પણટન બહુ જોવામાં આવશે. આમ છતાં કહેવું જોઈએ કે, એવાં સ્થાનોમાં સાધારણ કે હિતરતા લિશ્ચકોની સાથે કોઈ વાર માત્ર એક વખતના આશીર્વાદથી દાતાનું કલ્યાણ કરનારા મહાપુરુષ પણ નીકળી આવે છે. ને તે દિવસે સદાવ્રત કે અન્નક્ષેત્ર બંધાવનારનો ખેડો પાર થઈ જાય છે. કેમકે એ સ્થાન ધર્મનું છે. સત્કર્મનું આવું ફળ દાતાને સમય આવે, મળ્યા વગર રહેવું નથી. સાચા સંતપુરુષો સર્વાત્મભાવને પામેલા હોવાથી, સમગ્ર વિશ્વના આત્મરૂપ, થયા હોય છે. તેમને જમાડવાથી આખા જગતને જમાડવા જેટલું પુણ્ય થાય છે એમ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટપણે કહે છે. યોગ્ય રીતે શોધ કરવાથી એવા સંતપુરુષો મળી આવે છે. બુદ્ધિ પહોંચાડીને યુક્તિવડે કાર્ય કરવાથી શુભેચ્છા અલ્પ પ્રયાસે ને અલ્પકાળમાં પાર પડે

છ. ઘેર બેઠાં રાજાને હંસનાં દર્શન, એક રાજાએ હંસ જોવાની ઇચ્છા પ્રકટી. માનસરોવર પર હંસો જોવામાં આવે છે, એવી વાત સોડોમાં પ્રસિદ્ધ ઠાવાથી, હંસના દર્શનને અર્થે રાજાએ માનસરોવરની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યો, ને તે વિચાર તેમણે પોતાના દીવાનને જણાવ્યો. દીવાને કથું:—
 “માનસરોવર પર જવું ઘણું કઠણ છે. એમાં જીવનું જોખમ થાય એવું છે, માટે કૃપા કરીને આપ તે વિચાર મૂકી ઘો તો સારું. આપને હંસનું દર્શન અહીં થાય એવી યુક્તિ કરીએ.”
 પછી દીવાને રાજાની મંમતિથી શહેરબહાર પક્ષીઓને ચણ નાંખવાનો એક ખડુ વિશાળ ઓટો બંધાવ્યો, ને તે પર પક્ષીઓને મોટા જગ્યામાં ચણ નાંખાવવાનું ચાલુ કર્યું. એ ઓટાની વચ્ચે ઉપરથી ખુફી એવી એક જાળી રાખી હતી. તેમાં હંસોને માટે સાચાં મોતી મુકાબ્યાં હતાં, ને તેને માટે ચોક્કસ બેઠા-ખસ્ત કર્યો હતો. ઓટા પર નિત્ય પુષ્કળ ચણ પડતી હતી, જે ચણવાને સમીપનાં તથા દૂરદૂરનાં-દેશદેશાંતરનાં-પક્ષીઓનો મોટો સમૂહ ત્યાં આવવા લાગ્યો. ઓટાના ચોક્કસરને દીવાનજીએ હંસની ઓળખાણ આપી રાખી હતી, ને કહ્યું હતું કે:—“બીજાં પક્ષીઓની સાથે ક્યારેક અહીં હંસ નીકળી આવવાનો સંભવ છે, માટે નિત્ય ખરાબર તપાસ રાખવી.”
 કેટલોક સમય વીત્યા પછી અન્ય પક્ષીઓદ્વારા ઓટાની ને તે પર જતજતનાં પક્ષીઓનો મોટો મેળો લરાય છે, એવી વાત માનસરોવર લાજીના હંસોના જણવામાં આવી; એટલે જો કે તેમને તો કાંઈ ચણ ચણવી નહોતી, પણ વિનોદને અર્થે કેટલાક હંસો બીજાં પક્ષીઓની સાથે તે ઓટા પર આવ્યા, ને તે પરની જાળીમાં સાચાં મોતી પડેલાં જોઈ તેનો ચારો કરવા માટે જાળીમાં જોતયાં. ચોક્કસરે તુરત રાજાજીને અને દીવાનજીને આ ખબર આપતાં, તેઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ને તેમને ઘેર બેઠાં આ પ્રમાણે હંસનાં દર્શન થયાં. સત્કર્મનો મહિમા થણે મોટો છે. તે વડે ન ધાર્યો ઠાય તેવો

મોટા લાલ આ પ્રમાણે કોઈ વાર અચાનક થઈ આવે છે, માટે મનુષ્યે ધનવૈભવનું અભિમાન ત્યજીને તે વડે ખની શકે તેટલાં ઘણામાં ઘણાં સત્કર્મ કરે રાખવાં. નિરાધાર દુઃખી ગરીબોને અન્ન આપવું એ ધનવાનોનું આવશ્યક સત્કર્મ છે. પોતાનાં દુઃખી સગાં, પોતાની જ્ઞાતિનાં અને અન્ય જ્ઞાતિનાં ગરીબો, તેમજ વિધવાઓ કે જેઓ લગ્નને લઈ ખીજ પાસે માગી શકતાં ન હોય, ને દેહનિર્વાહની જરૂરની વસ્તુઓ વિના મૂંઝાતાં હોય, તેમને ખાસ કરીને ધનિકોએ અન્નવસ્ત્રાદિ ગુપ્ત રીતે મોકલવાં જોઈએ. એમાં કીર્તિની અપેક્ષા ન જ રાખવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં ગુપ્ત દાનનું મહાકૃણ કહ્યું છે. નિરાધાર, આંધળાંપાંગળાં ને રોગીઓને માટે પણ દ્રવ્યવાન મનુષ્યોએ પોતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ.

મોટાઈ મેળવવાનો સાચો ઉપાય. પરમાર્થપક્ષે જો કે મોટાઈની ઈચ્છા તજવા યોગ્ય છે, છતાં કોઈને મોટાઈની ઈચ્છા હોય તો તેને માટે પણ તેણે સત્કર્મો કરે રાખવાં. એમ કરવાથી મોટાઈ એની મેળે આવશે, પણ કોઈ પ્રકારના મદને વથ થઈ પોતાની મોટાઈનો પોતાને મોટે પોકાર કરવાથી તો ઊલટી મોટાઈ દૂર નાસશે. આત્મસ્લાધાને (પોતાનાં વખાણુ પોને કરવાં તેને) શાસ્ત્રમાં પાપ કહ્યું છે. આત્મસ્લાધા કરનાર માણસને સામાન્ય લોકો મોટે નહિ તો પાછળથી ગાંડો કહે છે. મોટાઈ મેળવવાને સારુ પણ તમે સત્કર્મ કરતાં છતાં સમસાવવાળા વા વધારે નમ્ર રહો; એટલે લોકો તમારી યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તમને અવશ્ય માન આપશે.

સમજીએ કોઈ પણ વાતનો મદ ન જ રાખવો ઘટે. ઘણે કાળે ને ઘણે અનુભવે માણસ પોતાને વાસ્તવિક રીતે એળખી શકે છે, ને ત્યારે જ તે પોતાને ખરો ન્યાય આપી શકે છે. પોતાનું ખરું મૂલ્ય આંકી શકે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યની ખુદ્દિ જોતી કક્ષાએ નથી પહોંચી હોતી ત્યાં સુધી તે ઘણી વાર પોતાનું મૂલ્ય વધારે આંકે છે. જ્ઞાન અને અનુભવની ન્યૂનતા પણ

એમાં કારણરૂપ છે. એવી સ્થિતિમાં મનુષ્ય ક્રૂવામાંના દેડકાની પેઠે પોતાની પાસે હોય, તેની મહત્તા જ જુએ છે. માટે જ્યારે જ્યારે અભિમાન-ગર્વ-મદ-ના વિચાર આવે ત્યારે ત્યારે તેને સજ્જને વિવેક વડે દૂર કરતાં રહેવું જોઈએ.

વિદ્યામદ દૂર કરવાનો ઉપાય. તમને વિદ્યાનો મદ પીડતો હોય તો વિચારો કે વિદ્યાનો છેદો નથી. મનુષ્ય પોતાની આખી ઉંમર વિદ્યાના અભ્યાસમાં ગાળે તો પણ વિશ્વની સર્વ વિદ્યાઓના પારને સમર્થ જુદિવાળો પુરુષ પણ ન જ પામી શકે. એટલા માટે જ એક કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“વિદ્યા સલપણુ સમુદ્રજળ, જિયપણે આકાશ;
ઉત્તરપથ ને દૈવગત, એનો પાર નહિ પૃથ્વીરાજા!”

પૃથ્વી પર કેટલાંક એવાં મોટાં પુસ્તકાલયો છે, કે મનુષ્ય જે જીવનકર તે વાંચ્યા કરે તો પણ તેવા એક પુસ્તકાલયનાં પણ સઘળાં પુસ્તકો પૂરાં ન વાંચી શકે. લંડનની બ્રિટિશન લાયબ્રેરીમાં એટલાં પુસ્તકો છે કે, માત્ર તે પુસ્તકોનાં નામો વાંચવાને પણ કેટલાક દિવસો જોઈએ. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, છ વેદાંગ, છ દર્શન, અઠાર પુરાણ, અઠાર ઉપપુરાણ, અઘ્યાપીસથી વધારે સ્મૃતિઓ, સિત્ત સિત્ત મુખ્ય ગ્રંથો પર સિત્ત સિત્ત સામ્યો ને ટીકાઓ, તેમજ અન્ય અનેક વિષયના અનેક ગ્રંથો છે; જે બધાનો અભ્યાસ માણસથી પૂરો ન જ થઈ શકે. માણસ યત્ન કરીને ગમે તેટલી વિદ્યા જાણે તો પણ તે વિશ્વની અપાર વિદ્યા પાસે “પોલમાં પહેલી પૂણી” જેટલી જાણવી, સમજાવે તો જ્યારે પોતાની વિદ્યા વિશે કોઈ પૂછે ત્યારે પોતાને માટે તો મેં ઘણું થોડું જાણ્યું છે, એમ જ કહેવું જોઈએ.

પ્રભુભક્તિનો ગર્વ કેવી રીતે દૂર કરવો? તમને પ્રભુભક્તિનો ગર્વ આવતો હોય તો તમે વિચાર કરો કે મનુષ્ય કયાં? ને પ્રભુ કયાં? કોઈ પણ મનુષ્યથી પ્રભુની ભક્તિ એમના અતુલ મહિમા પ્રમાણે ન જ થઈ શકે. મોટામાં મોટી બનાવવામાં આવેલી આગખોટ ટિટેનિક કે જે ઈંગ્લાન્ડથી અમેરિકા

જતાં ખરફનો પર્વત અથડાવાથી તૂટી જઈ નાશ પામી હતી, તેના જેવડું મોટું અર્ધાંકિ બનાવીને કોઈ મનુષ્ય સમુદ્રને જળના અર્ધ આપે, ને આખી દુનિયાનું કપૂર તથા ધી એકઠું કરીને, સૂર્યનારાયણની આરતી કરે, તો પણ તે સમુદ્રના અને સૂર્યનારાયણના મહિમા પાસે શા હિસાબમાં છે? સમુદ્ર કે જે અગાધ જળના ભંડારરૂપ છે, ને સૂર્યનારાયણ કે જે અનેક પ્રહાદિને પ્રકાશ ને ઉજ્જ્વલતા વહે સતત પોષે છે, તેની આગળ ઉપરની અર્ધ્યપ્રદાનની ને આરતીની ક્રિયાઓ કે જે મનુષ્યથી બની શકે તેવી નથી તે પણ કેવી તુચ્છ જેવી જણાય છે? અભિમાન દૂર કરવામાં આગબોટ ટિટેનિકની હકીકત ઉપયોગી હોવાથી, તે જરા વિસ્તારથી કહેવાય છે. ટિટેનિકને જેમ બહુ મોટી બનાવવામાં આવી હતી, તેમ તેને બહુ મજબૂત બનાવવામાં આવી હતી, ને તે મોટા તોફાનમાં પણ તૂટશે નહિ, એમ માનવામાં આવ્યું હતું. જે પહેલી જ સફરે સહજ વારમાં નાશ પામી! બેસનારા લોકો તેમાં કેવળ નિશ્ચિંતપણે બેઠા હતા. ઉતારુઓના આનંદને અર્થે તેમાં અનેક પ્રકારની સગવડ રાખવામાં આવી હતી. લોકો તેમાં બેઠા બેઠા અમનચમન કરી રહ્યા હતા. પ્રખ્યાત પત્રકાર—“રિવ્યુ ઓફ ધી રિવ્યુઝ” ને અધિપતિ-મિન્સ્ટરેડ પણ તેમાં હતા. તેને આગબોટ બેખમાયાના કોઈએ ખબર આપતાં તે તૂતકે પર ગયો, પણ તે આસપાસ બેઈ “કાંઈ નથી” એમ બોલી નીચે પાછો આવ્યો. વાયરલેસ ટેલિગ્રાફી વડે (વગર દોરડાના તાર વડે) કેપ્ટને આસપાસ સંદેશા મોકલાવતાં સ્ટીમર કાર્પેથિયા કેટલાક સમય પછી મદદે આવી પહોંચી. લોકો ઉતારુઓ ખચ્યાં પણ ઘણાંઓએ તો ટિટેનિક સાથે અંત્ય સમયમાં જ જળસમાધિ લીધી! ટિટેનિકના બનાવનારનું અભિમાન પણ આમ ઘડીકમાં ઊતરી ગયું. વિશ્વમાં મનુષ્યે કોઈ પણ વિષયનું કાંઈ પણ અભિમાન કરવા જેવું નથી. પ્રભુના ખરા ભક્તો કદી પણ પોતાની પ્રભુ-ભક્તિનું અભિમાન કરતા નથી. તેઓ સમર્થ હોય છતાં અન્ય

પ્રભુસક્તોના પગની રજ જેવા નિર્માની થઈને રહે છે. ક્યારે પણ તે અભિમાનને વશ થતા નથી. પ્રભુ મારા પર વધારે ને વધારે કેમ પ્રસન્ન થાય, તેનો પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને, તેઓ પોતાના વિચારો ને વર્તનો ઘણાં શુદ્ધ રાખે છે. પોતાનું સર્વસ્વ તે પ્રભુને અર્પણ કરીને, નિરહંકારપણે ને નિર્મળપણે વર્તે છે.

શુ' અર્પણ કરવાથી પ્રભુ સીધા પ્રસન્ન થાય? એમ જો કોઈ પૂછે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એક હૃદ્ધિમાન ને રમૂજ ભક્ત કહે છે કે:—“જેની પાસે જે વસ્તુ ન હોય, તેને તે વસ્તુ આપીએ તો ખુબ પ્રસન્ન થાય. પ્રભુનું મન પોતાના ભક્તમાં હોવાથી, પ્રભુ પાસે મન નથી, તેમજ દીનતા (રંકપણું-વિષયોની તૃણાવા જીવભાવ) નથી; માટે જો આપણે આપણું મન તથા આપણામાં રહેલું દીનપણું પ્રભુને અર્પણ કરીએ તો તે આપણા ઉપર ખુબ પ્રસન્ન થાય.” મતલબ કે, જેને પ્રભુની સાચી ભક્તિ કરવી હોય, તેણે પોતાનું મન પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું જોઈએ. મન અને દીનતા (જીવભાવ) જો પ્રભુને અર્પણ કર્યાં તો પછી પ્રભુ વિના અન્ય શું રહ્યું?

“મન મૂએ રહે જો મનવા, સો હરિરૂપ જાનીજે જનવા;

કહે અખે રહ્યા નહિ બાકી, જળ હિકમત ખૂઝી ધર વાકી.”

પ્રભુજ્ઞાનમાં તો અભિમાન કરવાનું છે જ ક્યાં? અદ્વૈતમાં અભિમાન કેમ ઘટે? જ્યાં એક જ છે ત્યાં કોણ કોને પોતાનું અભિમાન દેખાડે? શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો ગુર્વ પણ થઈ શકે એમ નથી. કર્મનો એટલો બધો વિસ્તાર છે કે, તે સાંગોપાંગ-પૂર્ણ-પણે-કોઈ પણ જાણી ન શકે, તેમજ આચર્ય પણ ન શકે. વર્તમાનમાં બધાં નિત્યકર્મમાં પણ દ્વિજને વિસ્તારથી પહોંચવું કઠિન છે, તો પછી નૈમિત્તિક ને પ્રાયશ્ચિત્કર્મ યથાશક્તિ જાણવાં ને આચરવાં એ બહુ કઠિન હોય એમાં આશ્ચર્ય શું?

વર્તમાનમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાનો હેતુ, વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ બહુ વધવાથી ને દ્વિજોના મોટા ભાગ અર્થકામની તૃણાવાળો થવાથી ધાર્મિક જ્ઞાનને અભાવે તેમના ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મમાં અતિ શિથિલતા

થયેલી જણાતાં, તેમની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા સારુ શાસ્ત્રીય સ્તુત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મને સંક્ષિપ્ત કરવાં પડ્યાં છે, જેમકે કાલી લઘુ સંધ્યા તથા લઘુ વૈશ્વદેવ. એ જ પ્રમાણે બીજાં ચાર ત્યકર્મના વિધિને પણ ટુંકાવવો પડ્યો છે. “નૈમિત્તિકકર્મ-કાશ”માં સોળ સંસ્કાર આદિ નૈમિત્તિકકર્મના વિસ્તારને ભૂં ઓછો કરાવ્યો છે. એમ કરવામાં કોઈ રીતે દ્વિજો પોતાનું વધર્મકર્મ સંક્ષેપમાં પણ આચરીને, પોતાના આત્માનું કલ્યાણ મેળવે, એ હેતુ છે. આપણે તો અત્યારે એ જ કહેવાનું , કે કર્મના પાર નથી. જેમ આકાશના પારને ન પમાય મ કર્મના પારને પણ ન જ પામી શકાય, માટે હું સંપૂર્ણ મર્જા છું, એવું મિથ્યાભિમાન કોઈએ ન જ કરવું.

બુદ્ધિનો મઠ બહુ હાનિકર્તા છે. માયાના પતિ પરમા- મા વિના અન્ય કોઈ સંપૂર્ણ બુદ્ધિમાન નથી, એટલે પૂર્ણ બુદ્ધિમાનપણાનો ગર્વ કોઈથી રાખી શકાય એમ નથી, તેમ જાતાં જે પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ કરે છે, તે વ્યવહારમાં નિંદાય યોગ્ય એટલું જ નહિ, પણ તેને ઘણી વાર પાછા પડવાના પ્રસંગો આવે છે, ને તેથી પશ્ચાત્તાપમાં ઊતરવું પડે છે. વળી પાણી ઊંચાણમાં રહે છે, ટેકરા પર રહી શકતું નથી, તેમ જ્યાં મઠ બાંધ્યો ત્યાં પછી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. નમ્રતાવાળો મનુષ્ય જ જ્યાં ત્યાંથી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. જે ઘટો ભરેલો છે તેમાં બીજું જળ સમાવાનો અવકાશ નથી, તેમ જે બુદ્ધિના મઠથી ભરેલો છે, તેનામાં પછી જ્ઞાનવૃદ્ધિ થવાની તક જ રહેતી નથી, અને તેને લઈને તે મનુષ્ય હોડોના હાસ્યને પાત્ર થાય છે, તથા અવનતિને પામે છે.

એવી રીતે મદનાં દોષો જોઈને સમગ્રજીવે સર્વ પ્રકારનો મઠ-ત્યજવા યોગ્ય છે. પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે જાણે અજાણે પોતાના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ વાતનો મઠ રહેનો હોય, ને પ્રસંગોપાત્ત તે બહાર આવી જતો હોય, તો તેને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ઓળખીને દૂર કરવો જોઈએ.

૫ : મત્સર

રમેશુણથી ઉપજતા કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મદ નામના દોષો વિષે 'પૂર્વે' કહેવાયું. હવે રમેશુણન્ય મત્સર નામના દોષ વિષે કહેવાય છે.

મત્સર એટલે ઇર્ષ્યા-અદેખાઈ-કાઈનું 'સારું' વા ચઢતી સ્થિતિ સહન ન કરી શકાય, એવો જે મનમાં રહેલો અવશુભ તે.

ઈર્ષ્યા તાપ ઉપજવનારી છે. 'ઈર્ષ્યાશુ મનુષ્યો કાઈને કાઈ પ્રકારનો લાભ થયાનું જાણી અમથા અમથા બળવા લાગે છે. ઇર્ષ્યા એટલેા બધો નકારો દોષ છે કે, તે જેનામાં હોય તેને કાઈ પણ તુકસાન ન થયું હોય છતાં બીજાની ચઢતી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી તેને હૃદયમાં ઢાહ ઉપજાવી દુઃખી કરે છે. મત્સર-મા થણા દુર્લાભી જનોનું લોહી આ ઇર્ષ્યા નામની રાક્ષસી નિત્ય પ્રતિ પીધા કરે છે.

મુખદુઃખ એ જીવનાં સારાંમાઠાં કર્મનું ફળ છે. સર્વ આસ્તિક મનુષ્યો જાણે છે કે, મનુષ્યની ચઢતીપડતી તેના પ્રારબ્ધાનુસાર થાય છે. ઇશ્વરી સત્તા તેમાં કામ કરે છે, પણ તે જીવોના કર્મોનુસાર કરે છે. જો તે તે જીવોનાં. પુણ્યપાપ વિના ઇશ્વર સ્વેચ્છાથી કાઈને સુખી ને કાઈને દુઃખી કરે તો તે અત્યાધી એટલે વિષમ પ્રુદ્ધિવાળા ગણાય. પરમ ન્યાયી ઇશ્વરમાં એવો વિષમભાવ ન જ પડે. કાઈને તમે અંધ વા કાણો જુઓ તો જાણો કે 'પૂર્વે' તેણે આંખ વડે પાપ કરેલું છે તેના તેને એ બદલો છે. કાઈને બદ્દરો જુઓ તો સમજો કે તેણે કાન વડે અયોગ્યશબ્દ સાંભળવારૂપ પાપકર્મ પૂર્વે કર્યું હશે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યની અન્ય ઈદ્રિયોમાં કે શરીરમાં કાઈ પણ દોષ હોય, વા તેનું શરીર રોગગ્રસ્ત કે અશક્ત હોય, કે તેને બીજાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી કાંઈ કાંઈ દુઃખો હોય તો તમે નિશ્ચિતપણે જાણો, કે એ બધું તેના પાપકર્મનું ફળ છે. વળી તે જ પ્રમાણે તમે કાઈને ઈદ્રિયોના કાઈ પણ પ્રકારના દોષ-

રહિત, નીરોગ, બળવાન, બુદ્ધિમાન, ધનવાન, ને અન્ય સર્વ પ્રકારે સુખી જીવો તો જાણો કે તે તેના પુણ્યકર્મનું ફળ છે. પાપકર્મ વડે મનુષ્ય દુઃખ પામે છે, ને પુણ્યકર્મ વડે તે સુખી થાય છે; એ નિઃસંશય વાત છે.

ઈશ્વરી રચના ભૂલ વગરની છે. કોઈએ જાહેરમાં કે છૂપી રીતે કાંઈ પણ સારું-માઠું વર્તન કર્યું કે સારો-માઠો વિચાર કર્યો તેનું સારું-માઠું ફળ તેને અવશ્ય મળે છે. “વહાં રાજ નહિ હૈ કહ્યું પોપાંખાઈકો.” પ્રભુને ત્યાં કાંઈ અંધારામાં ચાલ્યું જતું નથી.

પુરાવાની ખામીનું પરિમાણ. ન્યાયાધીશને ઈન્સાફ આપવામાં પુરાવાની જરૂર પડે છે, ને કેટલીક વાર તેને પુરાવામાં શંકા રહે છે, એટલે ન્યાયાધીશને વાસ્તવિક ન્યાય આપવામાં કઠિનતા છે, ને એટલા સારુ સારા ન્યાયાધીશો બિન-ગુનેગાર માર્યો ન જાય-તેને નકામી શિક્ષા ન થઈ જાય-તેની બહુ સંભાળ રાખે છે. કાયદાનું એક ખાસ સૂત્ર છે કે પુરાવાની ન્યૂનતાથી સો ગુનેગાર છૂટી જાય તેની ચિંતા નહિ, પણ એક પણ બિનગુનેગારને નાહક શિક્ષા ન થવી જોઈએ. કેટલીક વાર માણસો ખોટા પુરાવા ઊભા કરે છે તેથી ન્યાયાધીશને તેવા પ્રસંગમાં બહુ વિચારવું પડે છે. કેટલીક વાર કોર્ટમાં પોલીસનાં ધંતિંગ ઉઘાડાં થવાનું ને તહોમતદારો છૂટી જવાનું સાંભળવામાં આવે છે. વળી કોઈ વાર ન્યાયાધીશને તહોમતદારે ગુનો કર્યાની મનમાં ખાતરી થયા છતાં પુરાવાના અભાવે તેને છોડી મૂકવો પડે છે. આમ ન્યાયાધીશને ન્યાય આપવામાં પુરાવાની મદદ લેવી પડે છે, તેથી કેટલીક વાર તેનો ન્યાય દોષવાળો થાય છે, પણ ઈશ્વરને ન્યાય કરવામાં પુરાવાની કાંઈ પણ જરૂર પડતી નથી, કેમકે જીવના પોતાના અંતઃકરણમાં જ તેનાં કર્મોની નોંધ હોય છે, ને તેને અવલંબીને તેનો ન્યાય થાય છે. ~

જીવને તેના કર્મનું ફળ મળે છે. રીતે મળે છે, રીતે નહિ-

શુભના ચોપડાનું રહસ્ય. શ્રીઅંતર્યામી પ્રભુ સૌના હૃદયમાં ખિરાજ રહ્યા છે, ને સર્વ જીવોનાં કર્મની નોંધ તેમના પોતાના હૃદયમાં ઈશ્વરી સંકેત પ્રમાણે સંસ્કારરૂપે થતી રહે છે, જેનું ફળ સમય આવે તેને અચૂક મળે છે. આપણાં પુરાણોમાં ધર્મ-રાખના દક્ષતરી ચિત્રશુભ જીવોનાં સર્વ પ્રકારનાં શુભાશુભ કર્મોની નોંધ પોતાના ચોપડામાં લે છે એમ કહ્યું છે, ને ઈસ્લામ ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યના જમણાડાખા ખસા પર એકેક ફિરસ્તો બેઠો છે. જમણા ખસા પરનો ફિરસ્તો તેનાં પુણ્યકર્મોની નોંધ રાખે છે, ને ડાખા ખસા પરનો ફિરસ્તો તેના પાપકર્મની નોંધ રાખે છે. ચિત્રશુભ એટલે છાતું ચિત્ર-અદૃશ્ય સંસ્કાર-ને તે હમેશાં જીવની સાથે જ હોય છે. ઈસ્લામ-ધર્મ પ્રમાણે બે ફિરસ્તાની નોંધ તે જમા ને ઉધાર સમજવાનાં છે. પુણ્યકર્મ તે જમા ને પાપકર્મ તે ઉધાર જાણવાં.

કર્મ પ્રમાણે જીવને ફળ મળતું હોવાથી જીવોની વિવિધ સ્થિતિના સંખ્યામાં ઈશ્વર નિર્દોષ છે. જીવોને તેમનાં કર્માનુસાર સારીમાઠી સ્થિતિની ને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ સુરૂપ છે, ને કોઈ કુરૂપ છે; કોઈ ધનવાન છે, ને કોઈ ધનહીન છે, કોઈ પ્રુષ્ઠિમાન છે, ને કોઈ પ્રુદ્ધિહીન છે, અને કોઈ રાગી છે, ને કોઈ નીરાગ છે. મનુષ્યોની અને બીજાં પ્રાણીઓની સ્થિતિમાં, ખડુ ખડુ પ્રકારના બેહો જોવામાં આવે છે. જે એ ખધું વગરકારણે-કર્મનિરપેક્ષ-હોય તો ઈશ્વરમાં નિર્દયતા ને વિષમતા એ બે હોયની પ્રાપ્તિ થાય; જે સર્વશક્તિ, સર્વશક્તિમાન ને ન્યાયી ઈશ્વરમાં થટે નહિ. ઈશ્વરમાં નિર્દયતા એટલા માટે કે તેમણે કારણ વિના દુઃખમય નરક રચ્યું, ને ત્રિવિધ દુઃખ રચ્યા; અને તેમનામાં વિષમતા એટલા માટે કે કારણ વિના સિત્ત સિત્ત પ્રાણીઓની સિત્ત સિત્ત પ્રકારનાં સુખદુઃખવાળી સ્થિતિ રચી. ઈશ્વર જીવોનાં પૂર્વકર્માનુસાર તેમને સુખદુઃખરૂપ ફળ આપતા હોવાથી તેમને ઉપર જણાવેલા બે દોષોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વિશ્વનો સઘળો વહીવટ તેમના નિયમ પ્રમાણે જીવોનાં

કર્માનુસાર અબાધિતપણે નિરંતર થયા કરે છે.

ધંધ્યા ન જ કરો, પણ પુરુષાર્થ કરો. જ્યારે એ પ્રમાણે જીવ પોતાનાં સારાંમાઠાં કર્મવડે સારીમાઠી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે કોઈને કરોડપતિ કે લક્ષાધિપતિ જોઈને કે અન્ય પ્રકારે સુખી જોઈને કોઈએ તેની ધંધ્યા શા માટે કરવી જોઈએ ? જો તમારે તેમના જેવા થવું હોય તો તમે તેમના જેવો પ્રયત્ન કરો, ને તેવા થાઓ. તમારી શક્તિ હોય તો તમે વધારે પુરુષાર્થ કરીને તેમનાથી પણ આગળ વધો. સ્પર્ધા વા હરીફાઈ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ ધંધ્યા ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. કોઈનું સારું જોઈને ખજો નહિ, પણ રાજ થાઓ. વ્યવહારપરમાર્થમાં આગળ વધનાર મનુષ્ય તમારી પાસે પોતાનો સારો આદર્શ રજૂ કરે છે, ને તમને આગળ વધવાનો માર્ગ દર્શાવે છે, તેથી તમારે તેને જોઈને પ્રસન્ન થવું ઘટે છે, તેની ધંધ્યા કરવી ઘટતી નથી.

ખીજની ધંધ્યા કરવાથી તમારું કોઈ વળવાનું નથી, પણ ઊલટું તેથી તમે પાપ બાંધશો. જે પુણ્યકર્મવાળો છે તે સુખી થાય છે. જ્યાં સુધી તેનું સત્કર્મ વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી તેને કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ અડચણ કરી શકતું નથી, તેથી જ કહેવાય છે કે:—

“જો ઈશ્વર અનુકૂળ છે, શત્રુથી શું થાય ?

પથરા ફેંકે પાપી તે, ફૂલ થઈ ફેલાય.”

કર્મ બહુ બળવાન ગણાય છે. જો પોતાના પુણ્યકર્મવડે ઈશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હોય તો વેરીથી શું થઈ શકે ? ઊલટું વેરી તેવા પુણ્યશાળી પુરુષના અપકાર માટે કોઈ કશુંતે તેના ઉપકાર માટે થાય છે, માટે મનુષ્યે જેમ બને તેમ પ્રીતિપૂર્વક પુણ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ, ને કોઈની ધંધ્યા કરવારૂપ પાપ ન બાંધવું જોઈએ.

પુણ્યથી ઊલટું પાપ સમજવું. જેમ પુણ્ય પોતાનું ફળ સુખ આપે છે તેમ પાપ પણ તેનો પરિપાક થાય છે ત્યારે પોતાનું ફળ દુઃખ આપ્યા વગર રહેતું નથી, કેટલીક વાર મનુષ્યનો

પુરુષાર્થ સફળ થતો નથી તેમાં તેનું પૂર્વનું પાપ આડું આવે,
છે એમ જાણવું. કવિ શામળદાસે પણ એમ જ કહ્યું છે:—

“કર્મહાણી જે ખેતી કરે, બળદ મરે કે કુકાળ જ પડે.”

આમ હોવાથી મનુષ્યે પાપથી બહુ બીરું નેહ્યે, અને પાપી
વિચાર ને પાપી ક્રિયાથી તેણે દૂર જ રહેવું નેહ્યે. પુણ્ય કર-
વામાં શ્રમ છે, પણ પાપ ન કરવામાં કાંઈ શ્રમ નથી, માટે જ
કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે:—“પુણ્ય તો તમારાથી અને તો કરો,
પણ પાપ ન કરવું એ તો તમારા હાથમાં છે, માટે તમે પાપ
તો ન જ કરો.”

જાગ્યા ત્યાંથી સવાર. જે જાગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણીને
ચલાય તો પણ પોતાનું જીવન સુધારી શકાય. ધારો કે કોઈ
વેપારીને પોતાના વેપારમાં કાંઈ કમાઈ થઈ નથી, અથવા તેને
દશ હજાર રૂપિયાની એટ ગઈ છે. જે તે ચિંતા વડે ક્યેશ
કરીને બેસી રહે તો તેથી કાંઈ ન વળે. ઊલટો તેથી તે તુકસાન-
માં ઊતરે, કેમકે આહુ ખર્ચ તો તેને એઈએ જ, માટે તેણે
મનને મસજી રાખી કેડ ખાંધીને રળવા માંડવું નેહ્યે, તેમ
જિજ્ઞાસુએ પણ પોતાના કર્તવ્ય માટે સમજવું. આવડવાળા
વેપારીઓ હોડોને ડેંયા માલની જરૂર છે તે પર ખાસ ધ્યાન
આપે છે, ને અગત્ય જણાય તો થોડે નફે પણ માલ કાઢવા
માંડે છે. જે તે તેનું ધ્યાન ન રાખે, અને ગમે તે માલ કુકાન-
માં એકઠો કરે, ને વધારે નફાની લાલચે માલનો નિકાલ જ ન
કરે તો કેટલીક વાર તેને સોના સાઠ થવાનો વખત આવે છે.
સાઠ તો શું પણ કોઈ વાર સોના દશ થઈને પણ ઊણા રહે
છે. કરાંચીમાં એક માણસે મોંઘા સાવથી કેટલીક જમીન વેચાતી
હીધી. ત્યાર પછી તે પીડમાં આવી ગયો, ને તેથી તેને જમીન
વેચવાનો સમય આવ્યો. ઘણા વેપારીઓની સ્થિતિ તે વખતે
અગડેલી, એટલે હીધેલી જમીન ઘણાએ વેચવા કાઢી, ને તેથી
જમીનના ભાવ પણ ઊતરી ગયા હતા. પેલા વેપારીને જમીનના
બેઠેલા પૈસા કરતાં ફેર ઊપજ્યા. અને એ જમીન તે પોતાના

ગર્જનું વિચારીને કરવો, નહિ તો કોઈ વાર તળિયાઝાટક થઈ જવાનો વખત આવે. જેમ વેપારીને કમાઈ થઈ ન હોય, ને ઊલટી ખોટ ગઈ હોય, તો પણ તે પુનઃ યોગ્ય પુરુષાર્થ કરીને પ્રભુકૃપાથી દ્રવ્ય મેળવે છે, તેમ જેણે પુણ્યરૂપી કમાઈ ન કરી હોય, ને પાપ કરવારૂપ ઘણી ખોટ ખાધી હોય, તે પણ હવે જો સમજીને જગ્યા ત્યાંથી સવાર કરીને ખની શકે તેટલું પુણ્ય કરવા માંડે, ને પાપથી દૂર રહે તો આગળ ઉપર અવશ્ય લાભ મેળવી શકે.

પુણ્યની વૃદ્ધિ કરીને તેવડે પૂર્વે કરેલાં પાપોને નિર્બલ કરી નાખવાથી ને નવાં પાપોની ભરતી ન કરવાથી તમારો પુરુષાર્થ પ્રભુદયાથી સફળ થવાનો શુભ પ્રસંગ આવશે, અને તમે ઇચ્છિતને પામશો. -

ખીજાં પાપોનાં કરતાં મત્સરની (અદેખાધની) વિશેષતા. ખીજાં પાપો તો કાલે કરીને જ્યારે તેનો પરિપાક થાય ત્યારે તેનું દુઃખરૂપ ફલ ઉપજાવે છે, પણ મત્સર તો કોપની પેઠે હૃદયમાં આવ્યો કે તુરત જ દાહરૂપ દુઃખ ઉપજાવવા માંડે છે માટે તમે મૈત્રીની ભાવના કરીને તમારું હૃદયમાં મત્સરને આવવા ન જ દો. તમને આગળ કહ્યા પ્રમાણે તમે ખીજાની સાથે ભલે નિર્દોષ સ્પર્ધા કરો, ને તેમના જેવા થવા કે તેમનાથી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરો, પણ તેમનો ઉત્કર્ષ નેઈ તમે તમારાં હૃદયમાં ખળો નહિ. ખીજાની ચડતી નેઈને રાજ થાઓ. જો તમે એ પ્રમાણે પ્રસન્ન રહીને તમારો ધંધો કરશો તો તમારા હૃદયમાં આનંદ રહેશે એટલું જ નહિ, પણ તમે તમારો ઉદ્યોગ પણ આરી રીતે કરી શકશો; ને તેમાં તમે વહેલી ફેતેહ મેળવશો. મત્સરવડે હૃદયમાં ખળ્યા કરવાથી તમારી કાર્ય કરવાની શક્તિ ઘટે છે, ને તેનું નુકસાન તમારે જ વેઠવું પડે છે એ ભૂલશો નહિ.

કોપને પુણ્યના કે પાપના ફળમાં શંકા થાય, તો તે શંકા મિથ્યા છે. કોઈએ યજ્ઞ કર્યો, ને પછી તેને પોતાના

ધંધામાં નુકસાન આવ્યું તો તમે જાણો કે એ નુકસાન યજ્ઞરૂપે ફળ નથી, પણ તેના કોઈ પૂર્વના પાપકર્મનું ફળ છે. સારાનું ફળ નકારું ન જ હોય. સાંભળો—

“અમૃત પીતાં પ્રાણિયા, મુખા ન સુણિયા કોઈ.”

પ્રુણ કરવાથી કદાપિ પણ દુઃખ ન થાય. યજ્ઞરૂપ પ્રુણનું સ્વપ્રુણ ફળ જ્યારે તેનો પરિપાક થશે ત્યારે યજ્ઞ કરનારને અવશ્ય મળશે. અત્યારે તેને જે ખોટ ગઈ, તે તેના પૂર્વના કોઈ પાપકર્મનું ફળ છે એમ જાણો. તેમ કોઈ પાપ કરતો હોય, ને તે સુખી દેખાતો હોય, તો સમજો કે તે સુખ તેના પાપકર્મનું ફળ નથી, પણ તેના પૂર્વના કોઈ પ્રુણકર્મનું ફળ છે. તેના પાપની પછાટ જ્યારે તેને લાગશે ત્યારે તે બિચારો દયાપાત્ર થઈ પડશે. વહાણું વાર્તા-માણસની સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે, એ તમે ક્યાં નથી જોતા? જો નકારાનું ફળ સારું થાય તો પછી સારાનું ફળ શું થાય? કદાચ કોઈ સ્થળે “કસાઈને ઘેર કુશળ ને ધર્મીને ઘેર ધાડ” એમ દેખવામાં આવતું હોય તો તે અલ્પ કાળને માટે જાણવું, ને તેનું કારણ ઉપર ઠહેવામાં આવ્યું તે છે.

જેવો આઘાત તેવો પ્રત્યાઘાત એ નક્કી વાત છે. પ્રભુને ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય છે, કૌણ પણ અન્યાય નથી. મનુષ્યને ક્યાં કર્મનું ફલ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. એ સંખધે એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક સંતપુરુષ ને તેમના એક શિષ્ય જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા. ત્યાં રસ્તાની એક ખાજીએ એક સાપ ઠારફડતો પડ્યો હતો, તેને શિષ્યે જોયો. એ સાપને હજારો ઠીડીઓ વળગેલી હતી, ને તેને ફાલી ખાતી હતી. ડોમળ હૃદયના શિષ્યને એ જોઈને ત્રાસ છૂટ્યો. તેને સાપ પર ઘણી દયા આવી. દયાના આવેશમાં તેણે પોતાના શ્રીગુરુને પૂછ્યું—“પ્રભો! જુઓ તો ખરા! આ એક જીવને આ હજારો જીવો શા માટે દુઃખ દેતા હશે? ઈશ્વર આવો અન્યાય કેમ સંખતા હશે?” ગુરુએ કહ્યું—“જેટા! પ્રભુના રાજ્યમાં કૌણ પણ અન્યાય નથી. ત્યાં તો

રજેરજનો ચોખ્ખો હિસાબ છે. પ્રભુ સારા કર્મના સારો ખદસો, ને નહારા કર્મના નહારો ખદસો સર્વદા આપી રહ્યા છે. આ સર્પ પણ તેના પાપનું ફળ ભોગવે છે. તારે એમાં શંકા કરવા જેવું નથી.” શિષ્ય જોડ્યો:—“મહારાજ ! મને આમાં કાંઈ સમજાતું નથી. આ બિચારા સાપે પૂર્વે એવું ક્યું ઘોર પાપ કર્યું છે કે તેને આટલી ખધી કીડીઓ રુવેરુવે વળગીને તેનું લોહી ચૂસી રહી છે ?” તે સંતપુરુષે કહ્યું:—“ખચ્યા ! તું તારી આંખો વીંચી જા. જો, હવે તને શું દેખાય છે ?” શિષ્ય આંખો વીંચીને શ્રીગુરુએ આપેલી અંતર્દષ્ટિથી જોઈ, પછી જોડ્યો:—“કૃપાનાથ ! એક મોટી નદી ચાલી જાય છે, ને તેમાં પાણીના એક મોટો ધરો (ઘૂનો) જાણાય છે.” ગુરુ કહે છે:—“તું વધારે ધ્યાન આપીને જો. ત્યાં કોણુ ઊભું છે ? ને શું કરે છે ?” શિષ્યે ત્યાં નિહાળી જોઈને કહ્યું:—“પ્રભો ! ધરાને કાંઠે એક માણસ ઊભો છે, ને જળ નાંખે છે. અરે ! તેણે ખધાં માછલાં ખહાર કાઢ્યાં. અરે ! અરે ! આ માછલાં કેવાં તરફે છે ? મહારાજ ! મારાથી આ નથી જોવાતું.” એમ જોલી શિષ્યે પોતાની આંખો ઉઘાડી નાંખી. ગુરુએ કહ્યું કે:—“જેટા ! તે જે મચ્છીમારને જોયો તે તેના નવા જન્મમાં આ સર્પરૂપે અવતર્યો છે, ને જે નિર્દોષ માછલાંને તેણે મારી નાંખ્યાં હતાં તે આ જન્મમાં કીડીઓ થઈને અહીં તેનો ખદસો લે છે. જાલ જેટા ! ઈશ્વરને ત્યાં ન્યાય છે કે નહિ ?” શિષ્ય ચમકી ઊઠ્યો, ને જોડ્યો:—“કૃપાસિંધો ! પ્રભુની અકળ કળા છે. મારા જેવો પામર તે શી રીતે સમજી શકે ? મારા જેવાં ઘણાં માણસો મારી પેઠે સમજતું નથી તેથી જ કર્મના ફળમાં શંકા કરે છે, બાકી તેમાં શંકા કરવા જેવું છે જ નહિ એ આપની દયાથી આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણવડે મને પાકું સમજાયું છે.” સજ્જનો ! પ્રણયપાપના ફળમાં નિઃશંક થાઓ, ને મત્સર કે, જે અગ્નિની પેઠે તુરત બાળનારું પ્રત્યક્ષ પાપ છે તેનાથી સર્વદા બચીને ચાલો.

નારદજીની પેઠે સ્પર્ધા કરે, ને ઉત્તમમાં ઉત્તમ થાઓ.

નારદજી એક વાર દ્વારકામાં શ્રી કૃષ્ણપ્રભુ પાસે ગયા, ને પ્રભુ-
 સેવામાં વાદ્યસહિત ગાયન કર્યું. પ્રભુ તેથી પ્રસન્ન થયા, પણ
 વાતવાતમાં નારદજીને કહ્યું કે:—“તમારું ગાયન સારું છે ખરું,
 પણ તું ખરના જેવું સારું નહિ.” પ્રભુનું આ વચન સાંભળીને
 નારદજીને ચાનક ચઢી, એટલે એકાંત સ્થળે જઈ કેટલોક
 સમય ગાયન મંબંધી આવશ્યક સર્વ વિષયોનો જાતે ખૂબ
 અભ્યાસ કર્યો, ને પોતાનામાં પોતાને જે જે ન્યૂનતા જણાઈ
 તે તે સઘળી ન્યૂનતા દૂર કરી પછી તેમણે પ્રભુ પાસે
 દ્વારકામાં આવી બહુ પ્રેમ ને ઉત્સાહથી ગાયન કર્યું, ને
 પ્રભુને પૂછ્યું કે:—“કૃપાનાથ! હવે કેમ લાગે છે?” ભગવાને
 કહ્યું કે:—“તમારું ગાયન પહેલાંના કરતાં વધારે સારું થયું
 છે, પણ તે તું ખરની ખરાબર તો નહિ જ કહી શકાય.” પછી
 તેઓ પ્રભુની રજા લઈ સંગીતના આદ્ય આચાર્ય શ્રીશંકર પાસે
 ગયા, ને તેમની પાસે કેટલોક સમય ગાયનનો અભ્યાસ કરી
 વધારે તૈયાર થયા, ને શ્રીકૃષ્ણભગવાનને ગાયન સંભળાવવા
 માટે પાછા દ્વારકામાં આવ્યા. પ્રભુએ તેમનું ગાયન સાંભળી
 તેમને કહ્યું કે:—“આ વેળા તમે બહુ સારું ગાયન કર્યું, પણ
 હજી જરા દૂર રહે છે. તું ખરની છટા તો કાંઈ એવું જ છે.”
 નારદજીને આથી વધારે ચાનક ચઢી. તેમણે વિચાર્યું કે, હું
 ગાયનમાં તું ખરના જેવો કેમ ન થાઉં? આ વિશ્વમાં શ્રીમદ્દે-
 શ્વરથી મોટા ગાંધર્વવિદ્યાના આચાર્ય તો બીજા કોઈ નથી,
 એટલે હવે તું ખરના જેવા થવાને તેમની પાસે ગયા વિના બીજો
 કોઈ માર્ગ નારદજીને માટે નહોતો. તેમણે તું ખર પાસે જવાને
 નિશ્ચય કર્યો, ને ત્યાં જઈ તેમની પાસેથી સંપૂર્ણપણે ગાયન-
 વિદ્યાનો ધુનઃ અભ્યાસ કર્યો. “હું મંગીતવેતા ને દેવર્ષિ થઈ
 તું ખર પાસે કેમ જાઉં?” એવું અભિમાન તેમણે ન કર્યું, તેમ
 તું ખરની ઈર્ષ્યા પણ ન કરી. એટલું જ નહિ, પણ શિષ્યભાવે
 તું ખર પાસે રહી, તેમણે પોતાની સંગીતવિદ્યાની સર્વ ન્યૂનતા
 દૂર કરી. પછી ભગવાન પાસે જઈ ત્રીજી વાર ગાયન કરી

ખતાવ્યું. પ્રભુએ ખજુ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું:—“નારદજી ! તમારો પ્રયાસ સફળ થયો છે. હવે તમે તુંબરુની ખરાબર થયા છો. હવે જો તમે પડદા પાછળ ગાતા હો તો તમે ગાયો છો કે તુંબરુ ગાય છે તે કહી શકાય તેવું નથી.” જોને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે આમ પ્રયત્ન કરીને તે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, નહિ કે શ્રેષ્ઠની અદેખાઈ કરી, તેને પાછો પાડવાનો નિંદ્ર પ્રયાસ કરીને.

જો મૂર્ખ વેપારીઓની પરસ્પરની અદેખાઈ અને તેનું તેમને મળેલું માહું ફળ, એક નગરમાં કોઈ મંત્રશાસ્ત્રી આવ્યા. તેના ખબર શહેરમાં ફેલાતાં સિત્ત સિત્ત કામનાવાળા લોકો તેમની પાસેથી મંત્રોપદેશ લેવા આવવા લાગ્યા. ઉપદેશકનો ઉપદેશ ત્યારેજ ફળે છે કે, તે જો હૃદયની ખરી લાગણીથી કહે તો. જે ઉપદેશક માત્ર પોતાની જાસને ટેરવેથી ઉપદેશનાં વચનો બોલે પણ જો તેના હૃદયમાં વિશ્વાસ ન હોય તો તેનો ઉપદેશ ફળતો નથી.—લોકો તેના ઉપદેશને અનુસરતા નથી. મંત્રનું પણ એમ જ જાણવું. જો મંત્રનો ઉપદેશ કરનારે તે મંત્ર પોતે જ પાઠિ વડે સિદ્ધ કર્યો હોય,—તેનું ફળ જાતે અનુભવ્યું હોય,—તો જ તેણે ઉપદેશેલો મંત્ર બીજાને ફળીભૂત થાય છે, નહિ તો ફળીભૂત થતો નથી. આ મંત્રશાસ્ત્રી સિદ્ધમંત્રવાળા હતા. તેમની પાસે એક વેપારીએ જઈ પોતાને ઘણું દ્રવ્ય મળે તેવા મંત્રની યાચના કરી. મંત્રશાસ્ત્રીએ તેને કહ્યું:—“આવતી ઠાલે પૂનેમ ને ગુરવારનો ખજુ સારો દિવસ છે, તો તમે વહેલા નાડીધોઈ નિત્યકર્મ કરીને સવારના સાડા છ વાગે અહીં આવજો.” બીજા એક દ્રવ્યજૂલાવાળા વેપારીને આ વાર્તાની ખબર પડી, ચોટલે તે પણ પોતાને ઘણા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય તેવો મંત્ર મેળવવાને તે દિવસે રાત્રિએ (સુદિ ચૌદશની રાત્રિએ) મંત્રશાસ્ત્રીને મળ્યો, ને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય, એવો મંત્ર આપવાની તેમની પાસે પ્રાર્થના કરી. તેને મંત્રશાસ્ત્રીએ બીજા દિવસના સવારના સાતનો સમય આપ્યો. પહેલો વેપારી બીજે દિવસે કહેલે સમયે મંત્રશાસ્ત્રી પાસે આવ્યો. તેને તેમણે દ્રવ્યપ્રાપ્તિના મંત્રને

વિધિવત્ ઉપદેશ કર્યો, ને કહ્યું કે:—“આ મંત્રના નિત્ય પ્રતિ ચાર હજાર જપ અહીંના સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના દેવાલયમાં બેસીને કરજો. એ પ્રમાણે છ માસ મુઘી કરવાથી મહેશ્વર પ્રસન્ન થશે, ને તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. આ મંત્ર તમારે કાઢીને કહેવો વા સંભળાવવો નહિ.” તે ગયા પછી બીજો વેપારી સાત વાગ્યાને સમયે ત્યાં આવ્યો. તેને પણ એ જ પ્રમાણે મંત્રશાસ્ત્રી-એ વિધિવત્ ઉપદેશ આપ્યો. તે શહેરની નજીક સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય હતું ત્યાં જઈ પહેલા વેપારીએ જપ આરંભી લીધો. બીજા વેપારીને પણ સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના દેવળમાં જપ કરવાનું કહેલું, એટલે પાછળથી તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, ને પહેલા વેપારીની બાજુમાં થોડે દૂર બેસી જપ કરવા લાગ્યો. બંનેને એકબીજાના મંત્રની ખબર નહોતી. તેઓ નિત્ય પ્રતિ પોતાનું જપનું કામ યથાસમય ખરાબર કરવા લાગ્યા. છ માસ પૂરા થતાં બંને પર શ્રીમહેશ્વર પ્રસન્ન થયા, ને આકાશ-વાણીદ્વારા તેમને કહ્યું:—“તમારામાંથી એક જણે જેઠાંને તેટલું દ્રવ્ય માગવું. તેને માગ્યા પ્રમાણે મળશે, ને બીજાને તેથી ખમણ મળશે.” પહેલો માગે તેને આજી મળે, ને બીજાને ખમણ મળે એમ હોવાથી બંનેને એકબીજાની અદેખાઈ ઊપજી. એક કહે: “તું પહેલો માગ,” ને બીજો કહે: “તું પહેલો માગ.” પણ કોઈ પહેલો માગે નહિ. આશરે અર્ધો કલાક રકડક થયા પછી ભગવાન મહેશ્વરે આકાશવાણીદ્વારા પુનઃ તેમને કહ્યું: “તમારે જેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કંઈ માગવું હોય તેટલું દ્રવ્ય કે બીજું કંઈ જે એક ઘડીમાં લમે માગી લેજો, નહિ તો પછી તે નહિ મળે.” સમય પૂરો થવા આવ્યો, પણ બેમાંથી એકે પહેલો માગે નહિ. પોતાથી બીજાને ખમણ મળે, તે એકથી ખમી શકાતું નહોતું. અંતે એક જણે અદેખાઈને વરા થઈ ભગવાન મહેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે:—“હે પ્રભો! મારી એક આંખ ફૂટી જાય.” એટલે તુરત જ તેની એક આંખ ફૂટી ગઈ અને બીજાની બંને આંખો ફૂટી ગઈ, ને તે અંધગણ થઈ ગયો. મત્સર કેવી

ખરાબ વસ્તુ છે ? આમાં ખંતેએ લાલ શો કાઢ્યો ? તેમની છ માસની મહેનત માથે પડી, ને લાલમાં એકે પોતાની એક આંખ ખોઈ, ને બીજાએ પોતાની ખંતે આંખો ખોઈ. અદેખાઈનું ફળ આવું અનિષ્ટ છે. ખંતેએ અદેખાઈને વશ ન થતાં, ઉદારતા રાખી પરસ્પર સલાહ કરી માગી લીધું હોત તો ખંતે લાલ મેળવત. વળી પાછળથી ખંતેને જો પોતપોતાને મળેલું દ્રવ્ય સરખું કરી વહેંચી લેવું હોત તો તેમ પણ વહેંચી શકત, પણ જ્યાં મત્સર હોય ત્યાં આવા લાલદાઈ થી થી વિચાર આવે શી રીતે ?

મત્સરીની (અદેખાની) મહામૂર્ખતા ને મહાકૂરતા. મત્સરીની મૂર્ખાઈ તો જુઓ. માણસો કહે છે કે, પોતાનું લલુ કરવાને માટે પરનું ભૂંડું કરે એનું તો મોઢું ખાધું, પણ દષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાનું ભૂંડું કરીને પણ બીજાનું ભૂંડું કરે એને માટે શું કહેવું તે સૂઝતું નથી. એવા અદેખા માણસની મૂર્ખાઈની ને કૂરતાની હદ નથી. માખી પોતે મરીને પણ બીજાને ઊલટી કરાવે છે, તેના જેવા તેઓ છે. સજ્જનો જ્યારે બીજાના લલા માટે પોતાનો જીવ આપે છે ત્યારે આવા દુર્જનો બીજાના ભૂંડાને માટે પોતાનો જીવ આપે છે ! તોખા ! પણ અન્યનું ભૂંડું ઇચ્છનારે ને ભૂંડું કરનારે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે—

“ઈચ્છે જેવું અવરનું, તેવું આપનું થાય;

નહિ માનો તો કરી જુઓ, જેથી તુરત જણાય.”

અગાઉ દક્ષિણના ગામડાના એક ખડુ કૂર પટેલનું દષ્ટાંત કહેવાઈ ગયું છે કે, જેણે પોતાને ત્યાં રાત રહેલા બે પ્રવાસીઓનાં ખૂન કરાવી, તેમણે સાંપેલા પૈસા ગળી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પ્રવાસીઓનાં ખૂન ન થતાં, તેના ખદ્દામાં તેના બે હીકરાનાં ખૂન થઈ ગયાં હતાં ! માણસો બીજાનું ભૂંડું ઇચ્છતાં વિચાર કરતાં નથી, પણ વિદ્વાનો કહે છે કે, તમે બીજાની ઈર્ષ્યા કરો છો તે ઈશ્વરની ઈર્ષ્યા કરો છો. આ સંસારમાં કોઈ ગરીબ ને કોઈ ધનવાન, કોઈ કુરુપ ને કોઈ સુરુપ, કોઈ મૂર્ખ ને કોઈ વિદ્વાન, કોઈ સેવક ને કોઈ સ્વામી,

કોઈ અંથ વાંચનાર ને કોઈ અંથ રચનાર, અને કોઈ સ્ત્રી ને કોઈ પુરુષ એમ મનુષ્યોની તેમ અનેક પ્રાણીઓની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ જોવામાં આવે છે, તે તેમને તેમના પૂર્વકર્માનુસાર ઈશ્વરે આપેલી હોય છે. જેમ પ્રાણીઓની ઊત્તરતી સ્થિતિ તેમના કર્માનુસાર ઈશ્વરરચિત છે, તેમ તેમની ચડતી સ્થિતિ પણ તેમના કર્માનુસાર ઈશ્વરરચિત છે, એટલે જો ઊત્તરતી સ્થિતિવાળા મનુષ્યો ચડતી સ્થિતિવાળા મનુષ્યની અદેખાઈ કરે તો તે કર્મફળપ્રદાતા ઈશ્વરના કાર્યને અપમાન આપી તેમની અદેખાઈ કરવા જેવું કામ કરે છે.

નાસ્તિકોની કે નાસ્તિકો જોવાની શંકા, ને તેનું સમાધાન. કોઈ શંકા કરે કે જીવોનાં કર્માનુસાર તેમની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ થયાં કરે, એમાં ઈશ્વરની શી જરૂર છે ? જો જીવોની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓમાં ઈશ્વર કારણરૂપ નથી-ઈશ્વર છે જ નહિ, તો પછી તેના અપમાનની વાત “મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાસ્ત્રા” એના જેવી છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે કર્મ જડ છે, તે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થઈ યોગ્ય ફળ આપી શકે નહિ. તેને પ્રેરનાર ચેતનરૂપ એવું કોઈ નોંધએ. નિરીશ્વર (ઈશ્વરને નહિ માનનારા) સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ પ્રકૃતિથી જગતની ઉત્પત્તિ કહે છે, પણ જડ પ્રકૃતિ પોતાની મેળે પરિણામ પામી જગત કેમ ઉપજવી શકે એ વિચારવાનું છે. પરમાણુથી જગતની ઉત્પત્તિ માનનારાને પણ ચેતનસત્તા સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી, કેમકે જો પરમાણુ મળીને દ્રવ્યલુક થાય, ત્રણ દ્રવ્યલુકનું એક ત્રસરેણુ થાય, ને એમ આમળ કેમ ચાલે તે જડ પરમાણુ આદિકેમ પોતાની મેળે કેમ ઘટે ? જડ સ્વાભાવિક રીતે ગતિથી રહિત છે. તેને ગતિ આપનાર કોઈ નોંધએ જ, ને તે છે જ, તે ચેતન-સ્વરૂપ ઈશ્વર છે. પશ્ચિમના સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનારા કેટલાક વિદ્વાનો પણ હવે સ્વીકારવા લાગ્યા છે, કે આ બધું વિશ્વતંત્ર નિયમિત રીતે ચાલ્યાં કરે છે, તે પોતાની મેળે કેમ ચાલી શકે ? આ મહા નાટકની પાછળ તેને ચલાવનાર કોઈ

અદ્ભુત સૂત્રધાર હોવો. નેઈએ. રસાયનવેતાઓ પણ કહેવા લાગ્યા છે કે, ચેતનને સ્વીકાર્યા વિના માત્ર જડ પરમાણુવડે વિશ્વની સઘળી વાતોનો ખુલાસો થઈ શકે એમ નથી, માટે કર્મકૃળ-દ્વાતા ઈશ્વરને નિઃશંકપણે માનો, ને તેમના રચેલા અથવા તેમના સ્વરૂપભૂત એવા કોઈ પણ પ્રાણીની ઇર્થ્યા કરી પાપલાગી ન થાઓ, પણ જો તમને ઈશ્વર સદ્બુદ્ધિ આપે તો કોઈને પણ સુખી જોઈને રાજી થાઓ, ને વગર ખર્ચે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરો.

વિશ્વમાં મહત્તા પણ બહુ આવશ્યક વસ્તુ છે-મોટાની મહત્તા નાનાને બહુ ઉપયોગી છે. પૃથ્વી બહુ મોટી છે તો તે સર્વ પ્રાણીપદાર્થને ધારણ કરે છે. સૂર્ય ઘણો મોટો, ઘણો ઉજ્જ્વળ ને ઘણો પ્રકાશવાળો છે તો જ તે અનેક ગ્રહોને આકર્ષણવડે ધારણ કરે છે, ને તેમને પ્રકાશ ને ઉજ્જ્વળતા વડે પોષે છે. આકાશ ઘણું મોટું છે તો સર્વ આકારવાળી વસ્તુઓને અવકાશ આપે છે. સાગર ઘણો મોટો છે તો જ તેમાં અનેક નૌકાઓ ચાલી શકે છે, ને તે અસંખ્ય જળચરોને આશ્રય આપે છે. ગંગા આદિ નદીઓ ઘણી મોટી છે તો જ તેનો લાભ ઘણાં સ્થળના લોકોને મળે છે. પર્વતો મોટા છે તો જ તે વૃદ્ધિનુ જળ એકઠું કરીને ઝરણાં ને નદીઓ દ્વારા અન્ય પ્રદેશોમાં વહેવરાવી શકે છે. વિશ્વમાં મોટાં કામ થવા માટે એક સ્થળે દ્રવ્યાદિ વધારે એકઠું થવાની પણ આવશ્યકતા છે. મોટા કામ તે વિના કેમ થઈ શકે? મોટાની મોટાઈ નકામી નથી. “કૂવામાં હોય તો અવેડામાં આવે.” વિદ્યા અને ધન આદિ સામગ્રી કોઈની પાસે વધારે હોય તો તે બીજાને મળે, અને એટલા માટે આપણામાં કહેવત છે કે, “પાડોશીને પણ હજી.” તમારો ઓળખીતો જો તમારા કરતાં ઘણો વધારે સુખી હશે તો જ તમે કદને વખતે તેની મદદ માગવા જઈ શકશો. જ્યાં ખાલી હાંડલાં ભટકતાં હશે ત્યાં તમને જવાની ઇચ્છા નહિ થાય, ને કદાચ ત્યાં તમે જશો તો ઠીંકરાના કટકા વિના તમે બીજું મેળવશો પણ શું? રશિયા આદિ દેશોમાં સોશિયાલીઝમનો (સર્વસમાનતાનો)

પવન વાયાથી ગરીબ અને સાધારણ વર્ગના માણસોએ મોટા જીવસ્થાની અદેખાઈ કરી તેમને તોડી પાડ્યા, તેને પરિણામે ત્યાં સોડાની ડેવી દુર્દશા થઈ હતી, તે તે વેળાનાં વર્તમાનપત્રો વાંચનારથી અજણ્યું નહિ હોય, માટે અદેખાઈના સર્વથા ત્યાગ કરીને, કોઈને પણ સારું હોય, કોઈ પણ સુખી હોય, એમ પ્રભુ પાસે માગો, ને કોઈને પણ સારી સ્થિતિમાં બેઈ પ્રસન્ન થાઓ.

અદેખો સર્વદા દુખિયો, તેનું દુઃખ કેમ ટળે ? પરા-પકારી પુરુષ પારકે દુ.ખે દુખિયો હોય છે, અને અદેખો મનુષ્ય પારકે સુખે દુખિયો હોય છે, કોઈને ધન મળ્યું તો અદેખાને બળતરા. કોઈને માન મળ્યું તો અદેખો બળી મરે, કોઈને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો તો અદેખાને પુત્રમરણ જોવા શોક થાય, એમ કોઈને કોઈ પણ રીતે સુખી જુએ તો અદેખાના હૃદયમાં ચિરાડો પડે. ત્યારે તે બિચારાએ કરવું શું ? તેણે કાઠીમાં પેસીને પકડ્યું રહેવું ? ને બહાર નીકળીને કાંઈ બેવું જ નહિ ? ના એમ નહિ. તેનો એક જ સરળ ઉપાય છે, તે એ કે, તેણે મૈત્રી આદિની ભાવના વડે તે પાપિણી અદેખાઈને સત્વર મૂકી દેવી-મત્સરને મારી નાખવો-એટલે તેને શાંતિ રહેશે.

મત્સરનો વિષય પૂરો કરતાં કહેવાનું કે, ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં ઇર્ષ્યા ન કરતાં કોઈનું કાંઈ પણ સારું બેઈ પ્રસન્નતાને અનુભવ કરો. કોઈના વિષે કાંઈ પણ સારા સમાચાર મળતાં તમારા અંતરમાં પ્રસન્નતા ઉપજવો, ને મુખેથી પણ સારા શબ્દો ઉચ્ચારો. બીજના ઉત્કર્ષરૂપ ગંગાજીમાં અદેખાઈરૂપી ગટરનું-પાણી ન ટાળતાં મૈત્રીની ભાવનારૂપ થોડું બીજું ચોખ્ખું જળ નાંખો, એ જ તમારે માટે યોગ્ય ગણાય. જને અંતઃકરણ ને જિહ્વા હોય તેણે તો એમ જ કરવું બેઈએ.

રમેશુણથી ઊપજતા કામાદિ પાંચ દોષો વિષે કહેવાઈ ગયું. હવે રમેશુણથી ઊપજતો છત્રો દોષ જે દંભ તે વિષે કહેવાય છે.

દંભ એટલે ખોટો ડોળ. પોતાની સ્થિતિ હાય એક પ્રકારની ને બહારથી લોકોને બતાવવી બીજા પ્રકારની તે દંભ.

દંભ અસત્યનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પાપ છે. પોતે જેવો ન હોય તેવો બતાવવા પ્રયત્ન કરવો, તે એક પ્રકારનું અસત્ય નહિ તો બીજું શું? અસત્યને શાસ્ત્રોમાં મોટા પાપરૂપ કહ્યું છે, કેમકે જેમ લશ્કરના સરદારની પાછળ તેનું લશ્કર ચાલે છે, તેમ અસત્યની પછવાડે અનેક દુર્ગુણોની પલટન ખડી થાય છે. દુર્ગુણોની પલટન આવી, તો પછી દુઃખનું પૂછવું જ શું? તે તો તેની સાથે જાણું જ છે એમ બળવું. માટે મનુષ્યે અસત્યથી બહુ બીવું જોઈએ, ને દંભ અસત્યરૂપ છે, માટે મોક્ષેચ્છુએ કે ઉત્કર્ષેચ્છુએ તે ન જ કરવો જોઈએ.

દંભથી થતી હાનિ. કેટલાંક માણસો એવાં હોય છે કે, જેઓ પોતાની સ્થિતિ સાધારણ કે કનિષ્ઠ પ્રકારની હોય, છતાં લોકોને પોતાની સ્થિતિ જાંચા પ્રકારની બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પાસે પૂરા દશ હજાર રૂપિયા ન હોય, ને ખર્ચખૂટલુંમાં દશ લાખ રૂપિયાના આસામી જેવો ડોળ કરવા બંધ તો તેને પરિણામે તેના દાળરોટલા પણ ટળી બંધ એ દેખીતું જ છે, પણ તેની તેવા દંભી મનુષ્યોને પ્રથમ ખબર પડતી નથી. તે જ્યારે ખતા ખાય છે ત્યારે જ ઠેકાણે આવે છે. વીશ હજાર રૂપિયાની મૂડી થઈ ન હોય ત્યાં વીશ હજાર રૂપિયાનો ખંગલો ખંધાવવા માટે તો વ્યાપારમાં જરા મુશ્કેલી આવતાં, હજી તે ખંગલો પૂરો હોયલુંસરો ન આવ્યો હોય ત્યાં કાં તો કામ બટકાવવું પડે, ને તેથી ત્યાં લોકો દિશાએ જઈ ખરાબી કરે, અથવા કદાચ તે ખંગલો પૂરો કરે તો દુરત જ વેચવા કાઢવો

પડે; ને વેચવા ઠાઠે ત્યારે સોના સાઠ સમજવા. માલ દેવા જઈએ તેનો ભાવ બીજો ને માલ દેવા જઈએ તેનો ભાવ બીજો. પૈસા દેવા જઈએ તો રૂપિયાના ૬૫ લેખે માગે, ને દેવા જઈએ તો ૬૩ લેખે આપે. વેપારીઓ કમાવા બેસે છે, ખોવા બેસતા નથી. જો એમ ન કરે તો તેઓ ખાય શું? આ સોના ન્યૂતાલિકા અનુભવની વાત છે.

દ્રવ્યના દંભની પેઠે વિધાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ હોતો કરનારો છે. વિદ્યા કે જ્ઞાનનો દંભ કરનારને ઘણી વાર અપમાન પામવાના પ્રમંથો હોય છે. સોડો તેમને હસે છે, ને મૂર્ખમાં ગણે છે. એવા દંભીઓને માટે અજો સકા કીક જ કહે છે:—

“અનુભવી આગળ વાદ જ વટે, હોંટ આગળ જેમ પાળો ખદે:

હોંટ તણાં આઘાં મેલાણુ, પાળાના તો છોંડે માણુ;

અખા અનુભવી ઈશ્વરરૂપ, સાગર આગળ શું કૂદે કૂપ?”

કાશીના રાજ અજતશત્રુની સલામાં શ્રદ્ધાવેતાનો મિથ્યા ડોળ કરવાથી ખાલાકિ નામના બ્રાહ્મણને ભરસલામાં અપમાન ખમવું પડ્યું હતું, તેનું ઉદાહરણ અમાઉ કહેવાઈ ગયું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રવાહણરાજની સલામાં શ્વેતકેતુને પણ વિધાનો દંભ કરવાથી, પાછા પડવાનું બન્યું હતું, માટે વિધાનો કે જ્ઞાનનો દંભ પણ ન જ કરવો જોઈએ.

સર્વ વિષયમાં પેતાના ગજ પ્રમાણે વર્તો, ગજ ઉપર-
દ ન વર્તો. તેના સંબંધમાં ડાઈ કવિનો નીચેનો ઉપદેશ સ્મરણમાં રાખવા જોવો છે:—

“અપના ગજ ખિચારકે, કારજ કરીએ દોર;

તેના પોઉં પસારીએ, જેતી લંબી સોર.”

. સોડથી જો પગ વધારે લાંબા કરે તો એઢવાની ચાકર ફાટે. અથવા પગ ઉધાડા-રહે. ટાળ લાંબો નહિ, માટે પોંખાઈ, વાતચીત ને બીજું બધું તમારી નિયતિ પ્રમાણે રાખો. સાખ રૂપિયાનો આસામી સો રૂપિયાનો પોરાક પહેરે તો ઠીક,

પણ ત્રીસ રૂપિયાના માસિક પગારવાળો જે સો રૂપિયાનો પોશાક પહેરે તો તે હાંસીપાત્ર થાય. આવડે નહિ કાંઈ, ને વાતચીતમાં ઊંચા ઊંચા શબ્દો વાપરી બોલવા જાય તો કાંઈતું કાંઈ બોલાઈ જાય, ને અર્થનો અનર્થ થઈ જતાં મૂર્ખમાં ખપે. અર્થજૂટણમાં પણ જે સ્થિતિ ઉપરાંત વર્તે તો ખાઈ જનારા પણ પછવાડે કહે કે કંતનહીવાળીઓ છે, અને પાસે પાઈ ન રહે ત્યારે હેરાન થાય તે હાંસલમાં. માટે દેખાદેખી ન જ કરો.

“દેખાદેખી સાથે જોગ, પડે પિંડ કાં વાધે રોગ.”

વળી આવી પણ કહેવત છે કે:—

“લાંબા સાથે દૂંડો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય.”

પોતાની સ્થિતિની હદ છાડવી તે સારું નથી. સ્થિતિની હદ છાડવી, તે દુઃખી થવાનો માર્ગ છે. જે તમારે સદા સુખી રહેવું હોય તો ખરી વાત આ છે કે:—તમે જેવા હો તેવા દેખાઓ, વધારે સારા દેખાવાનો ખોટો પ્રયાસ ન કરો. કરેલ બુદ્ધિના ધનવાનો કદી પણ પોતાના ધનનો દેખાવ કરતા નથી કેટલાક તો એવા સાંભળ્યા છે કે, પાસે પુષ્કળ ધન છતાં પણ સામાન્ય સ્થિતિવાળાની પેઠે કે ગરીબ સ્થિતિવાળાની પેઠે રહે છે. તેઓ લોભ કરે છે, એમ કહેવાની મતલબ નથી, પણ ધનનો દેખાવ કરતા નથી; એટલી જ કહેવાની મતલબ છે. સારા વિદ્વાનો ને જ્ઞાનીઓ પણ પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાન બતાવવા કદી પણ પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ ઊલટા તે પોતાની વિદ્યા કે જ્ઞાનને ઢાંકે છે. જે જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ છે, તે પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે તો જેમની પાસે દ્રવ્યાદિ ન હોય, તેમણે ખોટું બતાવવા જવું—ખોટો ડાળ કરવો—એ કેટલું ખરાબ છે? જે પોતાની વિદ્યા અન્યને અકારણ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને માટે લોકોમાં ઊલટો હલકો વિચાર બંધાય છે. પોતાની પાસે ધનાદિક સામગ્રી હોય તો પણ ફૂલજી થવામાં કદી પણ માલ નથી. જૂની ગુજરાતી છદ્મી ચોપડીમાં ફૂલજીની ગરબી હતી. આરંભમાં તેને લગતા પાક આપીને, તેમાં કાંઈ મૂર્ખ

ફૂલજીએ ખોટી કીર્તિના લોભમાં—ફૂલમાં ને ફૂલમાં પોતાની પાસેનું ઘણુંખરું દ્રવ્ય સ્વાથી મિત્રોની મંડળીઓ સરી નાસ્તા-પાણી કરવામાં, જતજતના મોજશોખમાં, વારંવાર નાતવરા કરવામાં ને બીજી અનેક અયોગ્ય રીતે ઉડાવી દીધું, જેને પરિણામે તેને કેવું દુઃખી થવું પડ્યું, તે એ ગરબીમાં દર્શાવું હતું. ગરબીના અંતભાગમાં આ લીટીઓ હતી:—

“ફૂલજીની રાંડ રૂએ મોં વાળી રે, ફૂલજી,
ફૂલજી સીધાવ્યા ટેકો ટાળી, મારા ફૂલજી.”

હંસીને પલાયન કરવું પડ્યું. હંસીને હંલ ઉઘાડો પડે છે ત્યારે તેને ભારે શરમાવું પડે છે, ને ત્યાંથી નાસી છૂટવું પડે છે. એના સંબંધમાં એક ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. એક વાર એક ઓમ્નીબસ મોટરમાં (લાડૂતી મોટી મોટરમાં) કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો બેઠાં હતાં, તેમાં એક મગજનો ચસ્કેલ હંસી જીવાન માણસ બેઠો હતો. ગજાપચીશી શિક્ષિત માણસના મનને પણ ડગમગાવે છે ત્યારે આ લાઇ કે જે, અર્ધમગજના ને સુધારાના પવનમાં તણાવેલા, તેમજ ડોળી સ્વભાવના હતા તેનું પૂછવું જ શું? તે ઉતારીએને શાંત કરી પોતાની મેળે જ બોલવા લાગ્યા:—

“આનુઓ ! અને જુહુરો ! આ તક મળતાં આપ સીને એક બહુ જરૂરની વાત હું કહેવા માગું છું, તે સાંભળવા તમે સૌ મહેરબાની કરો. હાલમાં ધર્મનો ઢાંગ કરનારાઓ જ્યાં ત્યાં બકવાદ કરી રહ્યા છે કે, “હાર પીવો એ મહાપાપ છે, અને આપણું શાસ્ત્રમાં હાર પીવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે, પણ હું આપને આપણા શાસ્ત્રનો ને તેમાં પણ વૈષ્ણવોમાં પરમ પવિત્ર મનાતા ભાગવતનો એક શ્લોક કહું છું, જેમાં હાર પીવાની ના પાડવામાં આવી નથી, પણ બિલ્લી હાર પીવાની વારંવાર ભલામણ કરવામાં આવી છે. તે શ્લોક સાંભળો:—

“પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્પતતિ મૂનલે ।
પુનરુત્થાય ચૈ પીત્વા પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥”

જુઓ, આ શ્લોકમા શું કહ્યું છે ? માણસે દારૂ કયા સુધી પીવો તો કહે છે કે, દારૂ પી પીને બેભાન થતા તે ભૂમિ પર પડી જાય ત્યાં સુધી તેણે પીવો ફરીને ઊઠીને પણ તે માણસ દારૂ પીએ આમ કરવાથી તેને પુનર્જન્મ થતો નથી

ધર્મધૂતારાઓ કેવું જાણી શકાશે, તેની આ શ્લોક પરથી આપની ખાતરી થશે એક વિદ્વાન માણસ કે જે એ મોટી મોટરના એક ખૂણામાં બેઠેલો હતો, ને આ દબી માણસનું સાંપણ અર્ધજાગૃતસ્થિતિમાં સાંભળતો હતો, તેણે જાગૃત થઈ તેને કહ્યું — “સાગવતમા કયે સ્થળે એવું કહેવામાં આ પુ છે ?” પ્રત્યુત્તરમાં તે સાંઈ બોલી ઊઠ્યા — “મેં કહેલો શ્લોક એકાદશસ્તક વના રૂપમાં અધ્યાયનો ૪૫નો છે ” બાવકું મોઢું રાખી, તે વિદ્વાને તુરત જ પોતાના ખિસ્સામાં સાગવતના મૂળ શ્લોકનો શુટકો હતો તે બહાર કાઢી, તેના હાથમાં આપતા કહ્યું — “લો સાંઈ ! આ સાગવત આપે કહેલો શ્લોક આમાંથી કાઢી ખતાવો ” પેલા સાંઈ ઝંખવાણા પડી ગયા, ને સાગવતના પાના ફેરવી, શ્લોક શોધવાનો ડાળ કરતા બોલ્યા — “નહિ નહિ, મારી ભૂલ થાય છે, એ તો આધ્યાત્મરામાયણના ઉત્તરકાંડના વીમમાં સર્ગનો ૧૫મો શ્લોક છે ” પેલા વિદ્વાન માણસે પોતાના ધાર્મિક પુસ્તકો પુનઃ બધાવવા માટે આપેલા, તે બાધનારને ત્યાંથી લઈને તે આવતો હતો, એટલે પોતાની પાસેના દફતરમાંથી અધ્યાત્મરામાયણનું પુસ્તક કાઢી, શાંતિથી તે જીવાનને આપી કહ્યું — ‘ આ બહુ સારી છાપનું અધ્યાત્મ રામાયણ છે મહેરબાની કરીને આપે કહેલો શ્લોક ઔમાંથી ખતાવો ” પેલો જીવાનિયો વધારે શગમિદો થઈ ગયો, છતાં ધીરજ રાખી તે પુસ્તક હાથમાં લઈ, તેના પાના ફેરવતા ને બોલ્યો — “અરે ! મારી સ્મૃતિમાં ફેર થઈ ગયો ! એ તો મહા-સારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મના ૧૫ માં અધ્યાયનો ૫૫મો શ્લોક છે ” શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ આ વિદ્વાનના દફતરમાં હતું તે બહાર કાઢીને તે બોલ્યો — ‘લો સાંઈ, આ

શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક પણ અહીં હાજર છે; તેમાંથી આપે કહેલો શ્લોક શોધી આપો.” આ સાંભળી પેલા ભાઈ તો ગભરાઈ ગયા, ને શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનું પુસ્તક હાથમાં લઈ નકામાં તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યા. તે પુસ્તકમાંથી કંઈ તે શ્લોક તો મળે તેમ નહોતું, ને પોતે કહેલો શ્લોક કયા શાસ્ત્રનો છે, તેની તેને કંઈ ખબર પણ નહોતી. ઉવટે તે મોટરના હાંકનારની સામે રાંઠો પાડવા લાગ્યો:—“મિસ્તર! મોટર ઊભી રાખો, મારે ઊતરી જવું છે. અહીં તો એક માણસ આખી લાયબ્રેરી સાથે લઈને બેઠો લાગે છે!” મોટર હાંકનારે મોટર ઊભી રાખી, ને પેલા ભાઈ ઢેકડો મારી ઊતરી ચાલતા થયા. મોટરમાં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષો તેના ફંખીપણ પર હસવા લાગ્યાં.

કહેવાનો ભાવ એવો છે કે, શાસ્ત્રના કથનનું રહસ્ય સમજ્યા વિના કેટલાંક દુર્બી માણસો શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મિથ્યા દંભ કરે છે, ને તેમાં પણ અમુક ગ્રંથના અમુક વિભાગનો આટલામો શ્લોક મેં તમને કહ્યો એવું ઘોષાતો આગળ કેવળ અસત્ય કહેવામાં આવે છે, ને જ્યારે જાણનાર તેમને પૂછે ત્યારે તેમને નાસતાં ભેં સારે થાય છે, એ ઉપરના બિહાહરણથી સારી રીતે સમજી શકાય છે.

હિલટી વાણીની સમજ. કેટલાક કવિઓ ને સંતો પોતાને કહેવાની વાતને વધારે અસરકારક કરવાને કેટલીક વાર તે વાત હિલટી વાણીમાં કહે છે. સુદરદાસજીની, કબીર સાહેબની ને ધીરાની હિલટી વાણી શ્રોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવા કેટલાક શ્લોકો છે. પેલા જીવાનિયાએ કહેલો શ્લોક પણ હિલટી વાણીનો જણાય છે. તેમાં આપાતદષ્ટિએ ભેતાં દારૂ પીવાનું જણાય છે, પણ ખરી રીતે તેમાં દારૂ પીવાની વાત જ નથી. બે દારૂ પીવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેની કિંમત ચાર છ પેસા કે ચાર છ આના માય! અને તે સૌને માટે બહુ જ સહેલી થઈ જાય, પણ એવું કશું છે જ નહિ. “यद्व्याख्या न ते तन्मम पदं मम” (જેને પામીને મુક્તિ પડે તે પાછા

અહીં આવતા નથી-પુનર્જન્મ પામતા નથી-તે મારું પરમ
ધામ છે,) એ પ્રમાણે ગીતાજીમાં શ્રીભગવાન કહે છે. તેવી
મુક્તિ જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગ વિના મળી શકતી નથી. તેને માટે
માણસે જ્ઞાન, ભક્તિ કે યોગ પ્રાપ્ત કરવા સારુ તેને પરાયણ થવું
જોઈએ-તેની પાછળ ગાંડા જેવા થવું જોઈએ-અન્ય વસ્તુની
આસક્તિ મૂકીને, આદરપૂર્વક તેમાં સતત જોડાયેલા રહેવું
જોઈએ. જ્યારે એમ થાય ત્યારે જ તે મોક્ષસાધકને આત્મ-
સ્વરૂપની કે પોતાના ઇષ્ટદેવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો ભાવ
પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા ઇં શ્લોક પેલા જીવાન માણસે
કહ્યો તેમાં કેઈ કવિએ દર્શાવેલો પ્રતીત થાય છે. એ કેઈ
પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રનો શ્લોક જણાતો નથી. “રસો વૈ સઃ”
(પરમાત્મા રસરૂપ છે.) વિચાર વડે, ધ્યાન વડે કે પ્રેમભક્તિ વડે
તે પરમાત્મરસનું પાન મોક્ષેશ્ચ મનુષ્યે કયાં સુધી કરવું કે જ્યાં
સુધી તેને પોતાના દેહનું ભાન ન રહે ત્યાં સુધી. કહાય તેને
ભાન આવે, ને તે પોતાના આત્મવિચારમાંથી, આત્મયોગમાંથી
કે પ્રેમભક્તિના આવેશથી પ્રાપ્ત થયેલા ભાવાવેશમાંથી જાત્રત
થઈ જાય તો પુનઃ પણ તેણે આત્મવિચારાદિ વડે પરમાત્મ-
રસનું પાન કરીને દેહાભિમાન મૂકવું. આમ કરવાથી પરમાત્મ-
સાક્ષાત્કાર થયે તેને પુનર્જન્મ ન થાય, એમ એ શ્લોકનો
ભાવ છે. બાકી દાડ કે જે વગર ભલામણે હજારો અક્કલના
આંધળાઓ ઠાંસી રહ્યા છે, તેને માટે શાસ્ત્રે ભલામણ શી
કરવાની હતી ? ખરી મસ્તી ને ખરો આનંદ આપનાર પ્રભુના
પ્રેમરૂપી દાડ પીવો, એવો કવિના કહેવાનો આશય જણાય છે.
સમજી અભ્યાસીઓ આ આશય સમજે છે, ને તેથી તેમને
પોતાના કર્તવ્યમાં જમણા ઉમંગ પ્રકટે છે. અણસમજી માણસો
આશય સમજ્યા વગર માત્ર શબ્દો પર નાચે છે, ને તેથી
સંસારસાગરમાં ઊલટા જોયાં ખાય છે. શાંતરસના કાવ્યો
સમજવામાં તેના શબ્દો પર ન જોતાં તેના ભાવ પર વધારે
ધ્યાન આપવું જોઈએ.

દંભ લાંબો નહીં ન શકે, દંભીનું પોકળ થોડા સમયમાં જ ખુલ્લું થાય છે. સાચી વાત હંમેશાં નથી શકે છે. થોડી વાત લાંબી ચાલી શકતી નથી. જે ઢોળ કરે છે, તેને જ્યાં ત્યાં ખોટું જ દેખાડવું પડે છે. અનન્ય માણસોમાં કદાચ થોડો સમય એ ચાલ્યું જાય, પણ કોઈ જાણકાર માણસ મળી આવ્યો, એટલે દંભીનો દંભ તુરત પરખાઈ જાય છે. વળી અનન્યમાં માણસો પણ લાંબા સહવાસથી સાચું ખોટું ઓળખતાં શીખી જાય છે, કેમકે અત્યંત સૌના હૃદયમાં વસી રહ્યા છે. એટલે તેમની પાસે પણ દંભીનો દંભ લાંબો સમય ચાલતો નથી. દંભ કરનારનો દંભ જ્યારે ઉઘાડો પડે છે ત્યારે તેને અપમાન કે તિરસ્કાર ખમવો પડે છે એટલું જ નહિ, પણ કોઈ વાર તેને ખીજ પણ હાનિ થાય છે. તેના કરતાં માણસ સાદાઈ, સરળતા ને નમ્રતાથી વર્તે તો થોડો તેના ઉપર ઊભરો વધારે પ્રેમ કરે છે, ને પ્રસંગોપાત્ત તેને બેઠતી સાહાય્ય પણ આપે છે. પરિણામે ખરુંખોટું અછતું રહેતું નથી. ખોટું કેટલું નમે ? કોઈ પ્રસંગે તો તે તુરત જ ખુલ્લું થાય છે. નવી ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં “ટપ્પાની મુસાફરી” એ મથાળાનો એક પાઠ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેમાં એક માણસની હાસ્યજનક વાત છે, જે અહીં સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. અગાઉ રાજકોટ ને વઢવાણકેપ વચ્ચે ઘોડાના સિંગરામના ટપ્પા ચાલતા. અમુક ટપ્પે (મજલે) કરાવેલ સ્થળે ઘોડા ખલ્લાતા જાય, એટલે તેવા ભાહ્ય સિંગરામને ટપ્પા કહેતા. રાજકોટ ને જેતપુર વચ્ચે પણ એવા ટપ્પા ચાલતા. હજી પણ કોઈ કોઈ સ્થળે તેવા ટપ્પા ચાલતા હશે. એક પ્રસંગે રાજકોટ ને વઢવાણકેપ વચ્ચે ચાલના ચાર માણસો ને સામાનથી ખીચોખીચ ભરાયેલા ટપ્પામાં બેસવા માટે ભારે શરીરનો એક માણસ ઉતાવળે ઉતાવળે આવ્યો. ઉતારુઓની દાઝથી નહિ, પણ ઘોડાની દાઝથી ગાડીવાને તેને સ્પેશિયલ ટપ્પામાં જવાનું કહ્યું, એટલે એ તે તરફ દોડ્યો, પણ ત્યાંથી તેને પાછો કાઢ્યો. અંતે કેટલીક રકબક

પછી ગાડીવાને પોતાના ટપ્પામાં એ પાંચમા માણસને ઢાખલ કર્યો. ગાડીમાં ઢાખલ થયા પછી તેણે પોતાનો ગલરાથેસો ને દયામણો ચહેરો બદલી નાખ્યો. સિગરામમાં ઘણી સંકડાશ હતી, છતાં તે પોતાને માટે વધારે જગા કરાવવાને ખીજ ઉતારુઓને જરા આઘા ખેસો, માર્ગ કરો, તમે તો મોટો પલાંઠો વાળીને બેઠા છો તે જરા દૂંકા થઈને બેસો, એમ કહેવા લાગ્યો. તે બંને પોતે પહેલો આવી બેઠો હોય ને વધારે હકદાર હોય, તેમ ખીજઓને ધમકાવવા લાગ્યો. સરખેસરખા સામ-સામા મળે તો કેવી લડાઈ જમી પડે છે, તે રેલગાડીમાં કોઈ કોઈ વાર તમે જોયું હશે, પણ સજ્જનો થોડા સમય સારુ કોઈની સાથે બગાડતા નથી. સજ્જનો તો પ્રાપ્ત પ્રસંગને સુખે-કુખે નીસાવી લે છે. આ લાઈની વગરહકની ને નકામી કડકાઈને સહન કરી ટપ્પામાં ભલા ઉતારુઓ સાંકડેમોકળે ગોઠવાઈ ગયા, ને ટપ્પો ઊપડ્યો. જેનાં મન ને વાણી પોતાને વશ ન હોય, તે માણસો કયાંઈ પણ સંજ્ઞા રહેતાં નથી. ઉતારુઓની સાથે લડાઈ પતી ગયા પછી તેણે ગાડીવાન સાથે લડાઈ આરંભી. તેણે ગાડીવાળાને કહ્યું: “જરા જલદી હાંકો. આમ તે ક્યારે પહોંચાશે? થોડા કેવા મુડદાલ છું? હાંકનારાઓ પણ કોણ બંને કેવા છે?” આ સાંભળી ગાડીવાનથી ન રહેવાયું, એટલે તેણે કહ્યું: “રોજ હાંકીએ છીએ તે જ છીએ. આજ તમે નવાઈના આવ્યા તે થોડાને શું મારી નાખીએ?” પેલા લાઈ બોલ્યા: “અમે કાંઈ ગાંધિયાણું તોળનાર દુકાનદાર નથી, અમલદાર છીએ. અમારા વિના સ્ટેટમાં કેટલાયે કામજન્યટક્યાં છે. તમે થોડાનાં પૂછડાં આમળનારા સરકારીદરખારી કામમાં શું સમજો?” લડાઈ બરાબર જમી, ને જને પક્ષ તરફથી પરસ્પર ઘણા વાક્યદ્વાર થયા, અને તેમાં પેલા લાઈએ પોતાની અમલદારી સંબંધી વાત વારંવાર કહી સંભળાવી. થોડી વાર પછી તે યુદ્ધ શાંત થયું. અમલદાર માણસમાં આવા છાલકા-વેડા ન જ ઘટે એમ વિચારીને, તથા પેલા માણસના દેખાવ

પરથી શંકા કરીને, ટપ્પામાંના એક અનુસવી માણસે તેને પૂછ્યું: “આપ ક્યાં શા ખાતામાં નોકર છો?” તેણે કહ્યું: હું રાણપુરમાં પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટ છું. તમામ પોલીસખાતું મારા હાથ નીચે છે.” પૂછનારે પુનઃ કહ્યું: “રાણપુરમાં તો શામજીલાઈ પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હતા ને?” તેના ઉત્તરમાં એ માણસે કહ્યું: “હા તે છે, ને હું તેમના હાથ નીચે નાયબ પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટ છું. નાયબ પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટના અને પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટના અધિકારમાં તફાવત શો? બધા છુકમો લખવાના અમારે અને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ તે પરમાત્ર સહીઓ કરે.” પૂછનારે કહ્યું: “એવું લખવાનું કામ કરનારને તો અમારે ત્યાં શિરસ્તેદાર કહે છે.” તેણે કહ્યું: “અમારે ત્યાં પણ શિરસ્તેદાર કહે છે, પણ બધાં લખાણ અમારા હાથમાં થઈને જાય, ને શેરા લખવાનું અમારા હાથમાં રહ્યું, એટલે સૌ પોલીસવાળાને અમારી ગરજ રહી, તેથી નાયબ પોલીસસુપરીન્ટેન્ડેન્ટ પણ કહેવાઈએ.” પૂછનારે ફરી પૂછ્યું: “આપના હાથ નીચે કારકુનો હશે જ તો?” તેણે કહ્યું: “ના, ખીજ કારકુનો તો નથી. બધું લખાણ અમારે જ કરવાનું. અમારા વગર કોઈને ચાલે નહિ.” પૂછનારે કહ્યું: “ત્યારે આપની જગા તે કારકુનની કહેવાય કે શિરસ્તેદારની?” પેલાએ કહ્યું: “જે કહો તે કહેવાય.” પેલા ઢંજી માણસનો ઢંલ આમ સાવ ઉઘાડો થઈ ગયો. માણસને જે માનની ઇચ્છા હોય તો તેણે માનને માટે પ્રયત્ન કરી યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ. યોગ્યતા ન હોય તો ઢંલ કરવાથી માન મળતું નથી, પણ અપમાન જ મળે છે ને તેવા માણસ પરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. ઢંજીને પોતાનો ઢંલ નભાવવાને ઘણી ચિંતા વેઠવી પડે છે, છતાં અતે તો તેનો ઢંલ ખુલ્લો થયા વગર રહેતો નથી; ને જ્યારે તે ખુલ્લો થાય છે ત્યારે તેને પોતાના મનમાં સારે પથ્થાતાપ થાય છે.

સમજીતું નિર્દોષ વર્તન. સમજી માણસો સરળ ને નિષ્કપટ જીવન ગાળે છે. તેઓ સૌની સાથે સલાઈથી ને નમ-

તાથી વર્તે છે, ને પરમાત્માને સાક્ષીમૂલ જાણીને કદી પણ દલ કરતા નથી, અને લોકો તેમની સ્તુતિ કરે, તે પ્રત્યક્ષ સ્વીકારતા તેમને પોતાના અત કરણુમા કેટલીક વાર અણુગમે પેદા થાય છે જેને પોતાની ઉત્પત્તિ સાધવી હોય, તેણે આવું નિર્દલ જીવન ગાળવું જોઈએ

૭ : કુતૂહલ

અતઃકરણુના દોષો નિવૃત્ત કરવાનો હેતુ. જ્યારે મોક્ષ-સાધકના અત કરણુમાથી આળસ તથા પ્રમાદ આદિ તમોગુણના, ને કામદોષ આદિ રજોગુણના ધર્મો ન્યૂન થાય છે ત્યારે તેના અત કરણુની મનિનતા તથા ચ ચલતા ન્યૂન થાય છે એ પ્રમાણે જ્યારે અત કરણુમાથી તમોગુણનું તથા રજોગુણનું બળ ઘટે ત્યારે તે અત કરણુમા સત્ત્વગુણ બળવાન થાય, અને તેમ થતા તેમા વિવેકનું બળ વધે, ને તેને પરિણામે તે અત કરણુમા સ સારના અનિત્ય, તુચ્છ ને દુઝડ વિષયોમા વૈરાગ્ય પ્રકટે, તથા પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાની તીવ્ર શુભેચ્છા-મુમુક્ષુતા ઊપજે એ વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતાની પ્રાપ્તિ થતા, મનુષ્ય કોઈ જ્ઞાતા સદ્ગુરુનો શોધ કરી, તેમનો અનુગ્રહ મેળવી, તેમણે ઉપદેશોલા સાધનો સિદ્ધ કરી, કૃતાર્થ થાય છે વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતા એ સ્વરૂપપ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધનો ગણાય છે વૈરાગ્યવડે સ સારના તુચ્છ વિષયોમા ભટકવું અત કરણુ રોકાય છે, ને પુનઃ પુનઃ તેને પરમતત્ત્વમા જોડવારૂપ અભ્યાસવડે તે અત કરણુ પરમતત્ત્વમા સ્થિર થાય છે જ્યાં સુધી મનુષ્ય સદાગ્રહ રાખીને, રજોગુણના અને તમોગુણના દોષોને પોતાના અત કરણુમાથી નિવૃત્ત ન કરે, ત્યાંસુધી તે અધ્યાત્મમાર્ગમા આગળ વધી શકતો નથી

રજોગુણના કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર ને દલ એ દોષોવિષે કહેવાયુ કુતૂહલ ને અદ્વૈતાસ્ય એ પણ રજોગુણજન્ય દોષ છે, ને તે પણ દૂર કરવાની અગત્ય છે તેમા પ્રથમ કુતૂ

હલ વિષે કહેવાય છે પછી અદ્વૈતાચ્ચ વિષે કહેવાશે

મલિનતા દૂર કર્યા વિના નવો રંગ ન લાગે. મેવુ કપડુ ને મેવુ શરીર જેમ ખરાબ, તેમ મલિન અત કરણુ પણ ખરાબ મેવા કપડાથી ને મેવા શરીરથી જેમ પોતાને કંટાળો આવે છે તેમ તેની પાસે બેસનાર અન્યને પણ કંટાળો આવે છે મલિન હૃદયનું પણ એ જ પ્રમાણે બહુવુ જેમ મરડીના જતુઓ જેના શરીરમા પેઠા હોય, તેને ને તેના સંબંધમા આવનારને હાનિ કરે છે તેમ અત કરણુના દોષો પણ તેને પોતાને ને પરને હાનિ કરે છે જેમ મનુષ્યે કપડા ધોવા બેઠાએ, ને શરીર ધોવુ બેઠાએ તેમ તેણે પોતાના અત કરણુને પણ ધોવુ બેઠાએ તેમાથી તમેજીવુથી ને રમેજીવુથી ઊપજેલા દોષો નિવૃત્ત કરી નાખવા બેઠાએ જ્યાં સુધી કપડામા ઘાટો મેલ હોય ત્યાં સુધી તેને ખીજે રંગ લાગી શકતો નથી, તેમ અત કરણુમા જ્યાં સુધી ઘાટો દોષો હોય ત્યાં સુધી તેને પરમાત્માનો રંગ લાગી શકતો નથી જે પોતાના અત કરણુમા રહેલા દોષોને છતવા પ્રયત્ન કરતા નથી, ને વગરવિચારે પોતાનું ગાડુ જેમ તેમ ચલાવે જાય છે તે સો વરસે પણ પોતાના કાર્યનું પોતાને સંતોષ થાય એવું શુભ પરિણામ ઉપજવી શકતા નથી અને કાર્યસિદ્ધિરૂપ પરિણામ લાવવુ હોય, તેણે તો પોતાના અત - કરણુમા રહેલા દોષોને દુરમન જેવા સમજી તેને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવુ બેઠાએ

કુતૂહલનું સ્વરૂપ. હું આ બેઠો ને હું તે બેઠો, હું આ ખાઉ ને હું તે ખાઉ, હું આને મૃતુ ને હું તેને મૃતુ, હું આ વાંચુ ને હું તે વાંચુ, હું આમ કરુ ને હું તેમ કરુ, એમ નવા નવા વિષયોમા ને નવાનવા પ્રસંગોમા વા ક્રિયાઓમા ચિત્તવૃત્તિ ચકિત થઈ ભટક્યા કરે તે કુતૂહલ વા આશ્ચર્ય કહે વાય છે કાંઈ નવીન વાત સાંભળી કે છાપામા એવી વાત વાંચી તો આ ચાહ્યા તેને લગતી તપાસ કરવા ફાણું નાટક નવું બહાર ખંચુ છે, સિનેમાની ફાણી ફિલ્મ બહુ વખણાય છે,

ચાલે તે જોવા જઈએ. ફલાણા ભટ્ટ આન્યા છે, ઘણા સારા જોયી છે, ફલાણા સાધુ આન્યા છે, તે ભવિષ્ય કહી આપે છે ને બહુ ચમત્કારી છે, તે સાંભળી આ દોઝ્યા તેના તરફ. આમ વર્તનારો મનુષ્ય પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર પણ સારો ન કરી શકે, તો પછી સ્થિર ચિત્ત વિના પોતાનો પરમાર્થ તો ક્યાંથી જ સુધારી શકે ? એવા પ્રસંગોમાં સર્વથા ન જ જવું, એમ કહેવાનો આશય નથી, વખતે અગત્ય જણાય ને ઇચ્છા થાય તો જવું, પણ પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર ને પારમાર્થિક સાધન મૂકીને ભટક્યા ન કરવું જોઈએ.

જીવન્મુક્ત પુરુષનું કૃતૂહલરહિતપણું. જીવન્મુક્ત પુરુષ કૃતૂહલરહિત હોય છે:—

“ચિદાત્મન इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः।

इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥”

(અહીં પરમાત્માને આશરે રહેલી માયામાંથી પ્રતીત થતી, આ સર્વ શક્તિઓ ઊપજે છે, એ પ્રમાણે જાણનાર જીવન્મુક્ત પુરુષને માયાના કાર્યરૂપ આશ્ચર્યના સમૂહોમાં કૃતૂહલ ઉત્પન્ન થવું નથી.)

કદાચ કોઈ મનુષ્ય સૂર્ય શીતળ પ્રતીત થયાનું, ને ચંદ્ર ગરમ પ્રતીત થયાનું જણાવે તો પણ તેમાં તેમને આશ્ચર્ય લાગતું નથી. તે અગ્નિની જ્વાળાને નીચે જતી જુએ, ને પાણીને ઊંચું ચાલતું જુએ તો પણ તેઓ આશ્ચર્યને વશ થતા નથી. “માયાયાં સર્વલંભવઃ” (માયામાં સર્વ શક્તિઓનો સંભવ છે) એમ જાણીને તેઓ શાંત જ રહે છે.

જો વિચાર કરવામાં આવે તો આ વિશ્વમાં સઘળું આશ્ચર્યરૂપ જ છે. અહીં આશ્ચર્ય ક્યાં લેવા જવું છે ? આશ્ચર્ય તો પોતાની પાસે જ રહેલાં છે. રજેવીર્યામાંથી મનુષ્ય ને પશુ-પક્ષીઓ આદિનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના શરીરો કેમ ઊપજે છે ? શરીરમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિવાળી ઇંદ્રિયો ને તેમનાં ગોલકો તેમજ અંતઃકરણ શી રીતે ઊપજે છે ? એક જ પ્રકારના અન્નજળમાંથી

ક્ષેત્ર સિત્ત ગુણવાળી ને શક્તિઓવાળી અષ્ટ ધાતુઓ કેમ થાય છે ? તેમજ એક જ અન્નમાંથી હાડકાં થોળાં થાય છે, વાળ કાળા થાય છે, ને સોડી તથા નખ રાતાં થાય છે, એ બધું શી રીતે બને છે ? તેનો જો વિચાર કરીએ તો તે આશ્ચર્યમાં ડુબાડે તેવું છે. ધન્યંતરિ જેવા વૈદ્ય કે સમર્થ ડોક્ટરો પણ એનો સંતોષકારક ખુલાસો કરી શકે એમ નથી.

જગતની અસ્થિત્ય રચનાઓ. આ જગતમાં એવી અનેક રચનાઓ છે કે, જેનાં કારણો શોધવા જતાં અતે અજ્ઞાનનો આશ્રય લીધા વિના છૂટકો થતો નથી. શ્રીપંચદશીકાર પણ કહે છે કે:—

“નિરુપયિતુમારબ્ધે નિશ્ચિલૈરપિ પંડિતૈઃ ।

અજ્ઞાનં પુરતસ્તેષાં ભાતિ કક્ષાસુ કાસુચિત્ ॥”

આ પૃથિવી પરના સર્વ પંડિતો ભેળા થઈને, આ જગતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનો (કારણોની પરંપરા શોધવાનો) આરંભ કરે તો તેમને આરંભમાં થોડો ખુલાસો મળી શકશે, પણ આમળ જતાં અતે તેમની પાસે કોઈ પણ કક્ષામાં અજ્ઞાન આવીને ઊભું રહે છે. અર્થાત્ આગળ જતાં હવે અમને સમજતું નથી, એમ તેમને કહેવું પડે છે. આમ હોવાથી જીવન્મુક્ત પુરુષો માયાની વાતોમાં આશ્ચર્યને વશ થતા નથી, તેમ તેમાં ઊંડા ઊતરી સમયનો નકામો વ્યય કરતા નથી.

સગવાન દત્તાત્રેયની કુતૂહલરહિતતા. જીવન્મુક્ત પુરુષો અતિ સરળ, દુરાશંક વિનાના ને કોઈ પણ વાતના કુતૂહલરહિત હોય છે. એના સંબંધમાં શ્રીદત્તસગવાનનું ઉદાહરણ કહેવામાં આવેલું છે. તેમના સંબંધની દૃતકથા એવી છે કે, ઋગ્વેદજ નામના કોઈ ભણ્યશાળી રાજાને મદાલસા નામનાં રાણી પ્રાપ્ત થયાં હતાં, જે મદાલસા પૂર્વના સુસંસ્કારથી ને વર્તમાન પુરુષાર્થથી તરપસ થયેલાં હતાં. એ ગંધર્વ જાતિનાં હતાં રાજા તેમની સાથે કરાવથી બંધાયેલા હતા, કે તેમને જે જે પુત્રો થાય, તેમની જીવનસ્થિતિની બાબતમાં તેમણે વચ્ચે ન આવવું. કેમ કરીને મદાલસાને સાત પુત્રો થયા, “મારે પેટે આવેલા

જીવો! પુનઃ જન્મમરણની ઘટમાળમાં ન પડે તો સારું,” એવી શુભેચ્છાથી તેઓ પ્રત્યેક પુત્રને તેમની બાધ્યાવસ્થામાં જ હાલ-રહુ ગાંધી સંસળાવી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરતાં, ને સંસારની દુઃખરૂપતા સમજાવતાં. તે હાલરડાંનો પ્રથમ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:

“શુદ્ધોઽસિ વુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ,

સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ ।

સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં,

મદાલસા ઘાપ્ત્યમુવાચ પુત્રમ્ ॥”—

(હે પુત્ર ! તું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, નિરંજન-માયારૂપ અંજનથી રહિત સ્વરૂપવાળો—છે, સંસારરૂપ માયાથી અત્યંતરહિત છે, તું સંસારરૂપ સ્વપ્નને અને મોહરૂપી નિદ્રાને છોડી દે, એવાં વચન મદાલસાએ પોતાના પુત્રને કહ્યાં.)

—મદાલસાના હાલરડાના આ અને બીજા શ્લોકો શાસ્ત્રસોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધન્ય છે એવી માતાઓને, કે જે આ પ્રમાણે પોતાના સાંસારિક સ્વાર્થ ન જોતાં, પુત્રનું વાસ્તવિક કલ્યાણ સાધે છે.

ગોપીચંદની માતા મેનાવતી પણ પરમ શ્લાઘ્ય છે.

શ્રીનિષ્કુળાનંદ કહે છે કે:—

“જનની જીવો રે ગોપીચંદની, જેણે પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગ્યજી.”

ધ્રુવજીની માતાએ પણ તેમને ખરા કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો. જ્યારે ધ્રુવની અપરમાતાએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો, ને તેમને રાજાને ખોળે નંખેલવા દીધા ત્યારે ધ્રુવ પોતાની માતા પાસે આવી રોવા ને ખેદ કરવા લાગ્યા. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમની માતાએ તેમને આવા ભાવનું કહ્યું:—

“સૂતી સુત અપનો ડો નહિ, એક બિના જગદીશ;

જનગોપાળ* લજી લીજીએ, સળ તજી બિશવાબીશ.”

(હે પુત્ર ! સાંસળ, અહીં એક જગદીશ વિના આપણું કોઈ સાચું સગું નથી. તેથી આ બધું ત્યજી દઈને, આપણે પ્રભુને લજી લઈએ તેમાં આપણું હિત રહેલું છે)

● જનગોપાળ—ગોપાળદાસ, એ કર્તાવું નામ છે.

માતા પોતાના પુત્રને આવો વૈરાગ્યનો ને ત્યાગનો ઉપદેશ કરે, એ વ્યવહારપદ્ધતિ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જો કે પાછળથી જ્યારે ધ્રુવ પ્રભુને સજવા માટે વનમા જવાને તૈયાર થયા ત્યારે સસારની માયાને વશ થઈ તેમની માએ તેમને નીચેના સાવનું કહ્યું હતું —

“ગિરિ જ ગલ બહુ ડુંગરા, વગી વાનરનો ઠાઠ
પથ દીઠો નથી આગળે, કેમ છુ બહીશ વાટ ?
બોરડી બાવળ જોખરુ, કઠણ કાઠરા ધણુ;
પથ જતા કેમ ચાલશે ? કેમળ તારા ચણુ ”

“પુત્ર ! ધરણી પર પોઢવુ, નથી રે તહા પલ્લ મ,
ચરણ કોણ ત્યા આપશે ? નથી સેવક પણ મ જ ”

માતા પામે પુત્ર પરનો પ્રેમ આમ બોલાવે એ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ પહેલા તેમણે જે વાત કરી હતી, તે જ શાસ્ત્ર-દષ્ટિએ સત્ય હતી, ને ધ્રુવે તેને અનુસરી, માતાને સમજાવી, આગ્રહ કરી, તે વનમા ગયા, ને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું.

મહાલક્ષ્મીના ઉપદેશથી ક્રમે કરીને, તેમના સાને પુત્રો વચમા આવતા વનમા ચાલ્યા ગયા, ને મહાલક્ષ્મી તથા મહા યોગી થયા આકર્ષી પુત્ર અલકને જન્મે થયો ત્યારે ઋતુ ધ્વજથી ન રહેવાયુ, એટલે તેમણે મહાલક્ષ્મીને કહ્યું કે — “હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરી આને ત્યાગનો બોધ ન કરતા, રાજનીતિ શીખવો તો સારુ ” તે માલગી મહાલક્ષ્મીએ કહ્યું “આપણે થયેલો ઠરાવ આપે ત્રોડ્યો, તેથી હવે હું અહીં નહિ રહી શકુ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આને રાજનીતિ શીખવીને, તથા તેના હિતની જોઠવણ કરીને ચાલી જઈશ ” રાજાએ કહ્યું — “નિરુપાયે ઠરાવ ત્રોડવો પડ્યો ભવિષ્યમાં રાજ્ય સભાળનાર કોઈ નેઈએ, માટે મેં તમને એ પ્રમાણે કહ્યું છે ” મહાલક્ષ્મીએ અલકને રાજનીતિ શીખવી ખરી, પણ આ મારો પુત્ર છે, તો એ પણ ચોરાશીના ફરામા પાછો ન પડવો નેઈએ,

મંગાવી, તેમાં પોતાને જે લખવું હતું તે લખી, તે ભોજપત્ર સુવર્ણના માદળિયામાં મૂકી, તે માદળિયું અલકને હાથે બાંધ્યું; ને તેને કહ્યું કે:—“પુત્ર! તારે રાજ્યસાર વહન કરવાનો છે, તે તું ધૈર્ય ને સાવધાનીથી શ્રુતિસ્મૃતિ પ્રમાણે વહન કરજે. મનુષ્યના જીવનમાં સર્વદા સુખ હોતું નથી. દુઃખના પ્રસંગો પણ તેના જીવનમાં આવે છે. તે વેળા ધૈર્ય ને જાગૃતિ રાખી યોગ્ય ઉપાય કરજે, પણ જ્યારે ખડુ કષ્ટનો પ્રસંગ આવે ને તને કાંઈ માર્ગ ન સૂઝે ત્યારે આ માદળિયું ઉખેળીને તેમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કરજે.” અલકને એ પ્રમાણે કહીને મદાલસાએ ગંધર્વલોક લાણી પ્રયાણ કર્યું. પાછળથી ઋતુધ્વજના દેહ-ત્યાગ પછી અલકને રાજ્યાભિષેક થયો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી અલકને સાત મોટા ભાઈઓ કે જે વનવાસી થયા હતા, તેમણે વિચાર્યું કે, અલક આપણા બંધુ છે તે સંસારસાગરમાં ડૂબી જાય એ ઠીક નહિ. તેને બચાવવો જોઈએ. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેમણે મોટી મયાવી સેના ઉપજાવીને, અલકને રાજ્ય પર ચઢાઈ કરવા મોકલી. માર માર કરતું કાંઈ રાજતું અસંખ્ય લશ્કર આવી પહોંચ્યાના ને તેણે પોતાની રાજધાની ઘેરી લીધાના વર્તમાન અલકને મળતાં, તેણે તપાસ કરાવ્યો તો પોતાથી તેમને પહોંચી શકાય એવી પોતાની સ્થિતિ ન જણાઈ. બહારથી મિત્રરાજાઓની સાહાય્ય મેળવી શકાય એટલે સમય ને એવો માર્ગ રહ્યો નહોતો. અચાનક આવી આંપત્તિ આવી પડતાં તેને ઘણી મૂંઝવણ થઈ. મોટા અગ્નિમાં જળની અદ્ય આહુતિ હોમવાની પેઠે પોતાની નાની સેના શત્રુના મહાદળની સામે મોકલી તેનો નાશ કરાવવાનું તેને ઉચિત ન જણાયું. પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી, વગર યુદ્ધે શત્રુનું શરણ સ્વીકારતાં પણ તેને ખડુ ગ્લાનિ થવા લાગી. શું કરવું તેનો નિશ્ચય તેને અદ્ય સમયમાં જ કરવાનો હતો. બહારનું યુદ્ધ થવા પહેલાં તેના અંતરમાં સિત્ત સિત્ત વિપરીત વિચારોનું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું, પણ કાંઈ યોગ્ય માર્ગ તેને સૂઝ્યો નહિ. એવામાં

તેને પોતાની માતાએ કહેવું થયન ને તેમણે બાંધેલું પેતુ માદળિયું આંસરી આવ્યાં. તુરત જ તેણે તે માદળિયું આડું પરથી છાડીને ઉઘેળ્યું, ને તેમાંની પત્રિકા વાંચી. એ પત્રિકામાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

“સંસારનો ત્યાગ કરી ભગવાન દત્તાત્રેયને શરણે જા. ભગવાન દત્તાત્રેય તેને જાણુ કે જેમને કાંઈ કૃતુલક્ષ તથા અભિનિવેશ નથી. તારા સાત વનવાસી ભાઈઓની પેઠે તું પરિણામે પરમહંસુખી થા.”

તુરત જ અલકે સાધુનો વેશ ધારણ કરી, ભગવાન દત્તાત્રેયને શોધવા છાનોમાનો નીકળી પડ્યો. માયાવી સૈન્યમાંના કોઈ યોદ્ધાએ તેને રોક્યો નહિ. કયા મહાપુરુષ દત્તાત્રેય છે તેનો નિશ્ચય પોતાની માતાએ સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમના શુભની પરીક્ષા કરીને કરવાનો હતો. વનોમાં ને પર્વતોમાં સિત્ર સિત્ર સાધુ-સંતોને તે મળવા લાગ્યો, એક વૃક્ષની નાની લીલી ડાંખળી લઈને અલકે તેમને “આ, કયાં વૃક્ષની ડાંખળી છે?” એમ પૂછે નો તે જે વૃક્ષની ડાંખળી હોય તે વૃક્ષની કહે, પણ અલકે પ્રત્યુત્તરમાં તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરવા માટે બીજા વૃક્ષની ડાંખળી કહ્યું. હાખલા તરીકે જે પોતાની પાસે આંખલીની ડાંખળી હોય ને તે સંત આંખલીની ડાંખળી કહે તો પોને કહે કે:—“મહારાજ! આ તો પીપળાની ડાંખળી છે.” કેટલાક તે સાંભળી શાંત રહેતા, તો કેટલાક આના જવાબમાં તેને કહેતા હતા કે:—“શુ તું ગાંઠો થઈ ગયો છે કે આંખલીની ડાંખળીને પીપળાની ડાંખળી કહે છે, ચાલ્યો જા.” કોઈ કહે:—“મગજ ઠેકાણે રાખી વિચારીને જાણો.” કોઈ કહે:—“આવી નકામી માયાદૂટ શા માટે કરો છો?” શોધતાં શોધતાં કોઈ પર્વતના એકાંત ભાગવાળી શુક્રામાં તેને એક સંતપુરુષ શાંતપણે બેઠેલા જોવામાં આવ્યા. તેમને સવિનય નમન કરી અલકે પૂછ્યું:—“મો! જે અસા હોય તો મારે ચોક્કસ પૂછવાનું છે તે પૂછું.” મહારાજે કહ્યું:—“ભલે પૂછો.” અલકે કહ્યું:—“મહારાજ! આ

ડાખળી કયા ઝક્ષની છે ? ” મહારાજ બોલ્યા — “ આંખવીની ’
 અલકે કહ્યું — “ પીપરની છે ” મહારાજે કહ્યું — “ તેની પણ
 હોય ” અલકે પુનઃ કહ્યું — “ પ્રભો ! આખાની છે ” મહારાજે
 તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું — “ તેની પણ હોય ” અલકે કહ્યું —
 “ કૃપાનાથ ! હું જે કહું છું તે બધી વાતની આપ હાજર પાડો
 છો, પણ ના પાડતા નથી, તેનું શું કારણ ? ” તે મહારાજે
 કહ્યું — “ તમે તમારી કલ્પના પ્રમાણે જે કહો તે તમારે માટે
 ઠીક ગણાય સૌનો કલ્પિત અસાર સિત્ત સિત્ત હોય છે ”
 અલકે પ્રભુમ કરી વિનયપૂર્વક કહ્યું — “ હે પ્રભો ! આપ ભગ-
 વાન દત્તાત્રેય છો ? ” મહારાજે કહ્યું — “ હશે ” અલકે જણાવ્યું —
 “ કૃપાસિંધો ! મારી માતાએ મને સૂચવ્યું હતું તેથી મારે આપ-
 ત્રીની શોધને અર્થે આવો અવિનય કરવો પડ્યો છે, તે ક્ષમા
 કરશો ” એમ કહી અલકે તેમની બહુ બહુ પ્રકારે ક્ષમા માગી,
 ને પોતાનો સઘળો વૃત્તાત તેઓશ્રીને કહી સભળા મે, તથા પોતાને
 શરણ આપવા માથના કરી પછી ભગવાન દત્તાત્રેયે અલકેને
 શરણે લઈ, તેને દીક્ષા આપવાની કૃપા કરી માતા જ્ઞાની ને
 બુદ્ધિશાળી હતી તેા આક્રમા પુત્રને પણ આમ રસ્તે ચઢાવી
 દીધો આપણે અહીં ભગવાન દત્તાત્રેયનું ઝોકોધીપણ, શાંતિ ને
 આશ્ચર્યરહિતપણ જોવાના છે જે મોક્ષની સાચી ઈચ્છા
 હોય તેા મનુષ્યે આવા કુતૂહલરહિતપણાનો ગુણ મેળ-
 વવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વ્યવહાર સારો કરવો હોય, તેને
 પણ એ ગુણની આવશ્યકતા છે જે કુતૂહલને વશ થઈ જ્યા
 ત્યાં ક્યાં કરે, જે તે જોયા કરે, જે તે ખાધા કરે, જે એવી
 બીજી ક્રિયાઓ પણ ક્યાં કરે તે પોતાનો વ્યવહાર સારો શી
 રીતે કરી શકે ? ન જ કરી શકે પ્રયત્ન ક્યાં વિના લાખા
 ઠાળના કુસસ્કારવાળા ઈંદ્રિયા અને અતકરણ એની મેજે
 સુધરી જતા નથી તેમને સુધારવા માટે ને વશ કરવા માટે
 રાતદિવસ આદરપૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે
 માયામાં અનેક આશ્ચર્યો લય્યા છે. તમે જે તમારું

પોતાનું શરીર ખુલ્લો તો ને એક આશ્ચર્યનું પૂતળું છે. વર્ત-
માનમાં ડોક્ટરોએ શરીરની રચના સંબંધી ઘણી શોધો કર્યા
છતાં પણ અમુક અવયવોની રચનાનો ખુલાસો તેઓ હજી પણ
મેળવી શક્યા નથી. રક્તવાહિનીઓમાં નાની નાની રુંવાડી સદા
લાલ્યા કરે છે, તેનું શું કારણ છે, તે વિષે હજી શારીરવિદ્યા
ખુલાસો કરી શકતી નથી મગજની રચના પણ પૂરી સમજાવતી
હજી કઠિન જણાય છે. તમે ગમે તેટલું જાણો તો પણ દરથનું
સ્વરૂપ જાણવામાં અપૂર્ણતા રહેવાની જ. યુરોપ ને અમેરિકામાં
અનેક પ્રકારની વ્યાપકારિક શોધો થઈ છે, ને હજી થતી જાય
છે, છતાં તે અપૂર્ણ જ ગણાય છે. આર્યાવર્તમાં પૂર્વે વિમાન
હતાં એમ ઇતિહાસપુરાણાદિ સાસ્ત્રોથી જણાય છે, પણ વચલા
કાળમાં લોકોને તે વાત ગપાટા જેવી લાગતી. હમણાં એરોપ્લેન
(વિમાન) ચાલવા લાગ્યાં છે, ને તેથી પૂર્વનાં વિમાનો સાચાં
કર્યાં છે. માયામાં અનેક બળો રહ્યાં છે. હજી પણ કંઈક નવી
શોધો થશે, ને ઘણી અવનવી વાતો બહાર આવશે.

ઈશ્વર બહુરૂપી છે. ઈશ્વર મનુષ્યોની ભાવના પ્રમાણે અનેક
રૂપે જણાય છે. તેમાં નકામો વિવાદ કરવો હિતકર નથી. એ
ઉપર એક ઉઠાહરણ કહેવામાં આવે છે. આ પૃથિવી પર
લંડનના કરતાં પણ કોઈ એક મોટું નગર હતું; કરોડ મનુષ્યોના
કરતાં પણ ત્યાંની વસ્તી વધારે હતી. તેની બજારો, રસ્તાઓ
ને મકાનો વિશાળ હતાં. દેશદેશના લોકો વ્યાપારને અર્થે ત્યાં
આવતા હતા. તે શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર માણસોની
અવરજવર બહુ થતી. એ નગરની બહાર એક સ્થળે ચાર
મોટા રસ્તા મેળા થતા હતા. તે સ્થળથી થોડે દૂર એક વડના
ઝાડની ડાળે સોનાના પિંજરામાં એક અદ્ભુત પક્ષી જેવામાં
આવડું હતું. એ પક્ષી ખરેખર અદ્ભુત હતું. એક વાર ત્યાં
થઈને કોઈ મેતવર્ણુવાળો બહારગામથી આવેલો બ્રાહ્મણ પંડિત
નીકળ્યો. તેની સાથે તે પક્ષી ઘોળા સ્વરૂપમાં ને સંસ્કૃતભાષામાં
વાત કરવા લાગ્યું. તે પંડિત જ્યાં પહોં ત્યાં થઈને એક પીળા

રંગનો જાપાની નીકળ્યો. તે તેને જોવા ઊભો રહ્યો, તો તે પક્ષી તેને પીળા રંગનું જણાયું, ને તેની સાથે તે જાપાની ભાષામાં બોલવા લાગ્યું. ત્યાર પછી ત્યાંથી એક કાળા રંગનો આરબ નીકળ્યો. તેને તે પક્ષી કાળા રંગનું જણાયું, ને તે તેની સાથે અરબીમાં વાતચીત કરવા લાગ્યું. એમ ત્યાંથી બીજાં પસાર થનાર ભિન્ન ભિન્ન માણસોનાં શરીરના જેવા ભિન્ન ભિન્ન વર્ણુ ધારણ કરીને તે પક્ષી તેમની સાથે તેમની તેમની ઈંગ્રેજી, રશિયન, સ્વીડીશ, ચાઇનીઝ આદિ જુદી જુદી ભાષામાં બોલવા લાગ્યું. થોડા સમય પછી ત્યાંથી પસાર થનારા મુસાફરો એક વિદ્વાન-સ્થાનમાં ભેગા થયા, ને તે પક્ષી વિષે વાતો કરવા લાગ્યા. એક કહે:-“તે પક્ષી ધોળું છે, ને તે સંસ્કૃત બહુ સારું જાણે છે.” બીજો કહે:-“તે પીળું છે, અને જાપાની બહુ ઊંચું બોલે છે.” ત્રીજો કહે:-“તે કાળું છે, ને અરબી ભાષા એક વિદ્વાન આરબ બોલતો હોય તેવી તે બોલી શકે છે.” ચોથો કહે:-“તે પક્ષી ઘઉંવર્ણુ છે, ને પંજાબી ભાષામાં કુશળ છે.” એમ તે પક્ષી બેનારા ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવાસીઓ તેનો વર્ણુ ને તેની ભાષા ભિન્ન ભિન્ન જણાવવા લાગ્યા, ને પોતાની વાત સાચી છે, અને અન્યની વાત ખોટી છે, એમ આગ્રહભર્યો જવાબવિવાદ કરવા લાગ્યા. તે અબજુલા મુસાફરોને આમ પરસ્પર ઝગડો કરતાં બેઠાં, એક ડાહ્યો પુરુષ કે જે તે પક્ષીને સારી રીતે જાણતો હતો, તેણે તેમને વિવાદ કરતા અટકાવી કહ્યું કે:-“ભાઈઓ! નકામો ટંટો શા માટે કરો છો? એ પક્ષી તો બહુરૂપી છે. તે સર્વ પ્રકારના રંગ ધારણ કરી શકે છે, તેમજ તે સર્વ પ્રકારની ભાષા બોલી શકે છે, તમારી સોની વાત સાચી છે. તમે જેવું કહો છો તેવું તે છે, તેથી અન્ય પ્રકારનું પણ તે છે.” આ વાત સાંભળી સૌ શાન્ત થયા. આ દૃષ્ટાંત તો એક રૂપક છે. શ્રીકૃષ્ણ આ બહુરૂપી પક્ષી જેવા છે, સર્વ રૂપ ને સર્વ ભાષા તેમનાં છે. તમે દૃઢ્યની મુદ્દા ભાવનાથી શંકરને જો વિશ્વના નાથ માનો, - - - - - નો તો તે તમારી

ભાવના પ્રમાણે તમને શંકરરૂપે દર્શન દેશે, ને તમારી ભાષામાં વાત કરવાની કૃપા કરશે. તમે તેમને વિધ્યરૂપે ને તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણરૂપે, શ્રીરામચંદ્રરૂપે કે વિધ્યના અન્યરૂપે ભજવો. તો તે તમારી ભક્તિના પરિપાકે તમને તે તે રૂપે દર્શન દેશે. તમે તમારી રુચિ પ્રમાણે તેમને શ્રીગણેશ, શ્રીસૂર્ય કે શ્રીબુવનેશ્વરીરૂપે પણ ભજી શકો, ને તમારી ભાવના પ્રમાણે તેમને તમે સાક્ષાત્કાર કરી શકો. સર્વ ધર્મના ને સર્વ સંપ્રદાયના મનુષ્યો પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણે તેમની ઉપાસના કરી શકે, ને પોતપોતાની ઉપાસનાના પરિપાકે પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે તેમને મેળવી શકે. આ રીતે શ્રીઈશ્વર ભિન્ન ભિન્ન દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાવાળા, ને ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલનાર પોતાના ભક્તોને તેમની ભાવના પ્રમાણે દર્શન આપે છે, એટલે તેમનું આવું જ રૂપ ને આવી જ ભાષા છે, એમ કહી શકાય એમ નથી. સર્વ રૂપ ને સર્વ ભાષા ઈશ્વરનાં છે. પોતાને આશરે રહેલી માયાશક્તિવડે તે અનેક રૂપ ધારણ કરે છે; અને આમ હોવાથી શ્રીઈશ્વરના સ્વરૂપસંજ્ઞાએ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના ને ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના મનુષ્યોની માન્યતાઓ, તેમને તેમને માટે સાચી કરે છે. જ્યારે શ્રીઈશ્વર આમ બહુરૂપી છે ત્યારે તેમના સ્વરૂપના સંજ્ઞામાં ઝગડો કે કલહ કરવો ઉચિત નથી, સૌએ પોતપોતાના ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે સદાચારનું પાલન કરી, તેમને ભાવપૂર્વક ભજવા એ જ વાત આવશ્યક છે. કોઈ કહે કે-સર્વવ્યાપક ઈશ્વર અવતાર કેમ લઈ શકે? તો તેને કહેવાનું કે, તમારી આ શંકા નકામી છે. જો તમે ઈશ્વરને સર્વજ ને સર્વશક્તિમાન કહો છો તો પછી તમારી એ શંકા વહતો-વ્યાપાત જેવી છે. તે સર્વશક્તિમાન છે તો પછી તે સર્વ કરી શકે તે અવતાર કેમ ન લઈ શકે? લઈ શકે જ. જો તમે ઈશ્વરને સર્વજ, સર્વશક્તિમાન આદિ અનેક ગુણ ગુણવાળા કહીને તે અવતાર ન લઈ શકે, એમ કહો તો તમારું ને કહેવું જેમ

કોઈ માણસ કોઈ કામસંજ્ઞાએ એક મોટો દસ્તાવેજ લખી આપે, ને છેવટે તેમાં લખે કે:—“ઉપર લખેલું મને અમારા જાણવા-માનવા પ્રમાણે ખોટું છે.” તેના બરાબર છે. ઈશ્વરને નોકરની પેઠે ખાંધી ન શકાય. તે અમુક કમી શકે ને અમુક ન કરી શકે એમ મનુષ્ય કેમ કહી શકે? મનુષ્યની શી વિસાત છે? મનુષ્યથી ન સમજી શકાય એવું ગમે તે તે કરી શકે.

ઈશ્વરના સમર્થ ભક્તો પણ જે ધારે તે કરી શકે. જે ઈશ્વરના ભક્તો પણ મનુષ્યના ધારવામાં ન આવી શકે તેવું કામ કમી શકે છે, તો ઈશ્વર મનુષ્યની બુદ્ધિ ન પહોંચી શકે, એવું કામ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય? પ્રભુને ભણીને જે પ્રભુ-રૂપ થઈ માયાજિત થયા હોય, તે આ જગતમાં પોતાની ઈચ્છા-નુમાર કામ કરી શકે છે. એના સંજ્ઞાએ એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:—

એક જૃહસ્થને પ્રભુ નહોતી. તે સાધુસંતની સેવા કરનારો માણસ હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવી જ લખી હતી. એકવાર તેમને ત્યાં નારદજી જઈ ચઢ્યા. નારદજીનું તેમણે ખુબ ભાવથી આતિથ્ય કર્યું. નારદજીએ તે દંપતીના મુખ પર ઉદાસીનતા જોઈને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે:—“તમે વ્યવહારમાં ધનધાન્યથી સુખી જાણાઓ છો, છતાં તમારા બંનેના મુખ પર ઉદાસીનતાની છાયા કેમ જોવામાં આવે છે?” તે દંપતીએ તેમને હાથ જોડી કહ્યું કે:—“મહારાજ! પ્રભુની દયાથી અમને સર્વ વાતે સુખ છે, પણ એક શેર માટીની ખામી છે આપ પ્રભુના સમર્થ ભક્ત છો. આપ જ્યારે પ્રભુના ધામમાં જાઓ ત્યારે પ્રભુને અમારી વતી પ્રાર્થના કરવા કૃપા કરશે કે, અમારા પુર કૃપા કરે, ને અમને પુત્રસુખનો અનુભવ કરાવે.” નારદજીએ કહ્યું:—“ખુબ માન. હું તમારા માટે પરમ દયાળુ પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશ, ને પ્રભુ કૃપા કરી જે આજ્ઞા કરશે તે તમને જણાવીશ.” ત્યાર પછી કેટલેક સમયે નારદજી પ્રભુના ધામમાં ગયા, ને પ્રસંગ મળતાં પેલાં ભક્તદંપતીની વિનંતિ પ્રભુસેવામાં નિવેદન કરી; અને તેમને ત્યાં પુત્ર થવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી, પ્રભુએ

કહ્યું:—“તેમના પ્રારબ્ધમાં આ જન્મમાં તો શું, પણ સાત જન્મ સુધી પુત્ર થાય એવો મંભવ જણાતો નથી.” નારદજીને આ વાત ઠીક ન લાગી, પણ પ્રભુની આજ્ઞા મામે શું કહી શકાય ? તેઓ ફરતા ફરતા પાછા પેલા સક્તને ત્યાં જઈ ચઢ્યા, ને પ્રભુએ કહેલી વાત તેમને કહી. ઠીક, પ્રભુની જેવી ઇચ્છા, એમ વિચારી તે દંપતીએ શાંતિ પકડી; પણ પુત્રવાસનાને લઈને તેમના હૃદયમાંથી ઉદાસીનતા જતી નહોતી, ને ઝીણી નજરે જોનારને તે ઉદાસીનતાની છાપ તેમનાં મુખ પર જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નહિ.

“ઘટમાં જે ઘુંટાય, છાનું” છક રહે નહિ;

જે ખાંડે દેખાય, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.”

અંતઃકરણમાં જે ઘુંટાઈ રહ્યું હોય, ને છક છાનું રહેતું નથી. તે નેત્રરૂપી બે કાણાંથી દેખાય છે. નેત્ર એ જાણે કાચનાં પારદર્શક ઢાંકણ હોય તેવાં છે, કે જે વડે મનુષ્યના હૃદયની અંદરનું વિવેકને સ્પષ્ટ જણાય છે. જેમ નેત્રમાંના ભાવથી હૃદયમાંનો આશય અટકળી શકાય છે તેમ મુખ પર પણ હૃદયના ભાવની છાયા પડતી હોવાથી મુખના દેખાવ વડે પણ બુદ્ધિમાન પુરુષો ખીજના હૃદયના વિચારોની અટકળ કરી શકે છે, ને તે અટકળ બહુધા સાચી હોય છે. જેની વાત થાય છે તે દંપતીના સુભાગ્યે તેમને ત્યાં એક વાર કોઈ પાંચમી ભૂમિકાવાળા સંત પુરુષ આવી ચઢ્યા. એ વેળા પોતાના હીનભાગ્યને માટે તે દંપતી રુદન કરતાં હતાં. સંતને પધારતા બેઈ, તેઓ પોતાનું રુદન બંધ કરી, હૃષિકેર સંતના ચરણારવિંદમાં પડ્યાં, ને બદ્ધ ભાવપૂર્વક તેમની મીઠી વાણી, આસન ને ખાનપાન આદિકથી સેવા કરી. સંત પુરુષ તેમના હૃદયનો આશય સમજી ગયા હતા, તો પણ વ્યાવહારિક રીતે તેમને તેમની ઘણી ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછતાં તેમણે પુત્રના અભાવનું કારણ વિનયપૂર્વક કહ્યું:—“ગુરત જ તે સમર્થ સંતપુરુષે કહ્યું:—“એમાં શું ? તમારે ત્યાં પ્રભુની હયાથી પુત્ર થશે.” તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે નારદજીને

પ્રસંગ ને પ્રભુએ સાત જન્મ સુધી પુત્ર નહિ થાય એમ કહ્યું છે. તે વાત કહી બતાવી. અંતે પુરુષ બોલ્યા:—“તમને એક નહિ, પણ બે પુત્ર થશે.” ફરી તે ઢંપતીએ કહ્યું:—“મહારાજ! પણ પ્રભુએ ના પાડી છે, ને બે પુત્ર કેમ થઈ શકશે?” તુરત તે મહાપુરુષે કહ્યું:—“જાઓ, તમને ત્રણ પુત્રો થશે.” એમ પરસ્પર વાત કરતાં તે મહાત્માએ કેમથી તેમને સાત પુત્રો થવાનું કહ્યું. ઢંપતી આથી બહુ પ્રસન્ન થયાં. પછી સમય જતાં તેમને ત્યાં કેમે કરીને સાત પુત્રો થયા.

તે પછી કોઈ સમયે નારદજી ત્યાં આવી ચઢ્યા, તો તે ભક્તજનના ઘરમાં નાનામોટા પુત્રોનો કોલાહલ થતો સાંભળી, તેમને પૂછ્યું કે:—“આ કોના પુત્રો છે?” તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે ભક્તે કહ્યું:—“આપના સરખા સંતપુરુષની કૃપાત્મક આ કૃણ છે,” એમ કહેતાં તેમણે સંતના સંબંધમાં બનેલી સર્વ વાર્તા વિગતવાર કહી બતાવી. નારદજીએ તે સાંભળી પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી, અને પછી તેઓ ત્યાંથી વિદાય થયા. જતાં જતાં તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રભુએ તો સાત જન્મ સુધી એને પુત્ર થવાનો સંભવ નથી એમ કહ્યું હતું ને આને સાત પુત્રો થયા, આ બંધુ શી રીતે? પછી તેઓ ભગવાન પાસે ગયા, ને પ્રભુને તે વાત કહી. પછી તેમણે પ્રભુને કહ્યું કે:—“કૃપાનાથ! આપ મને કેટલીક વાર જૂઠું શા માટે પાડો છો? આપને જે તે ભક્તને સાત પુત્રો આપવા હતા તો મારે મોઢે સાત જન્મ સુધી તેના પ્રારબ્ધમાં પુત્ર નથી એવું શા માટે કહ્યું?” પ્રભુએ કહ્યું:—“મેં તેને એ પુત્રો આપ્યા નથી, મારા કોઈ ભક્તે આપ્યા હશે.” નારદજીએ કહ્યું:—“કૃપાનાથ! આપ ન આપો, ને આપનો ભક્ત આપે એ તે કેમ બને?” પ્રભુ વધા:—“નારદજી! મારા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે જીવોનાં શુભાશુભ કર્માનુસાર તેને માટે જે યોગ્ય હોય તે તેને મળી શકે છે, પણ સમર્થ ભક્તની ઇચ્છા થાય તો પોતાની ભક્તિના પ્રભાવથી તે કોઈ અસામાન્ય નિયમ વડે જે ધારે તે

કરી શકે છે ” ત્યારે નારદે કહ્યું - “કૃપામિશે ! આપના એવા એ સમર્થ સજ્જના દર્શન મને કરાવો નો બહુ સારું ” પ્રભુએ કહ્યું - “ ભલે ચાલો ”

પછી નારદજીને સાથે લઈ, પ્રભુ મર્ત્યલોકમાં આવ્યા રસ્તે ચાલતા પ્રભુએ નારદજીને કહ્યું - “ નારદજી ! મને કાળજી મા બહુ દુખે છે અહીંથી હવે મારાથી આગળ ચાલી શકાશે નહિ ’ આમ કહી પ્રભુ ખેંચી ગયા, ને થોડી વારમાં વધારે પીડા થવાનું જણાવી વ્યાકુળ જેવા થઈ ભૂમિ પર પીતાબર પાથરી સૂઈ ગયા નારદજીએ કહ્યું - “ મહારાજ ! આપ આમ રસ્તા વચ્ચે કેમ અટકી જાઓ છો ? ” પ્રભુએ ધીમે સાહે કહ્યું - “ શું થાય ? મારાથી લગારે ચલાવું નથી ” નારદજીએ ગભરાઈને કહ્યું - “ કૃપામિશે ! હું આપને માટે આપ કરો તે એમકંડે લઈ આવું ” પ્રભુએ કહ્યું - “ જો કોઈ દેવનું કે મનુષ્યનું કાળજી લઈ આવો તો તેને હૃદયે લગાડવાથી તુરંત મને શાંતિ થાય ” નારદજીએ કહ્યું - “ કૃપાનાથ ! પોતાનું કાળજી કોણ કાઢી આપે ? ” પ્રભુએ પીડાથી બહુ અઠળાયા જેવા થતાં કહ્યું - “ તપાસ તો કરો, જુઓ, પેલા વડના ઝાડ નીચે કોઈ માલુસ જઠલ જણાય છે, તેને કે બીજા કોઈને તે માટે પૂછો ” નારદ ઉતાવળા ઉતાવળા તે માલુસ લાણી દોઝ્યા, ને ત્યાં જઈ ફાટને સાહે નેને કહ્યું - “ સાઈ ! સાઈ ! પ્રભુને કાળજીમાં બહુ દુખવા આવ્યું છે, ને કયાય રહેવાનું નથી તેથી પ્રભુએ કહ્યું છે કે, જો મને કોઈ માલુસનું કે દેવનું કાળજી મળી આવે નો તેને હૃદય પર લગાડવાથી મોત આ દર્દ મટે ’ તે માલુસે કહ્યું - “ અરે ! એમાં શું ? પ્રભુને માટે મારું કાળજી વગેરે સર્વ તૈયાર જ છે જો બીજા કોઈને માટે તે ભેઈવું દોય તો પણ લઈ જાઓ ” એમ બોલતા તે માલુસે પોતાની પાસેનું મોઢું ચાકુ ઝટ કાઢી પોતાની છાતીમાં માર્યું, ને કાળજી છૂદ પાડી, તે નારદજીના હાથમાં મૂક્યું નારદજી તે લઈને દોડતા દોડતા પ્રભુ પાસે પહોંચ્યા, એટલે પ્રભુએ બહા થઈ મહર્ષિસ્વ

પૂર્વક નારદજીને કહ્યું:—“હવે મારું શરીર સ્વસ્થ થઈ ગયું છે. શું તમારી પાસે કાળજી નહોતું કે તમે ખીજે લેવા દોઝ્યા હતા? જે મારે માટે કાળજી આપી શકે, તે સાત પુત્રો પણ આપી શકે. તમે જે સાત પુત્રો નેયા તે એ સંતના આપેલા છે.” નારદજીને પોતાની ભૂલ જણાતાં તે શરમાઈ ગયા, ને પ્રભુને વિનંતિ કરી કે:—“કૃપાસિંધો! આપની માયા અટપટી છે.”

પછી ભગવાન અને નારદજી પેલા મહાભક્ત પાસે ગયા, ને તેમનું કાળજી તેમના શરીરમાં પાછું મૂકી, ભગવાને તેમની છાતી પર હાથ ફેરવી, તેમને પૂર્વની પેઠે સાબ કર્યા. પશ્ચાત્ તે ભક્તે પ્રભુનાં ચરણારવિન્દ પકડી લીધાં, ને તે સ્થળે આનંદ આનંદ વર્તાઈ રહ્યો.

પ્રભુના મહાભક્તનું ખીજું પણ એક દષ્ટાંત અપાય છે:— જ્યાં જ્યાં પ્રભુની સાચી ભક્તિ હોય—કેવળ નિષ્કામભક્તિ હોય—ત્યાં ત્યાં પ્રભુની માયાશક્તિનો અદ્ભુત પ્રભાવ પ્રભુના ભક્તમાં નેવામાં આવે છે. પછી તે હિંદુ, જૈન, ખૌદ્ર, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે અન્ય ગમે તે ધર્મનો માણસ હોય. પ્રભુ પાસે જાતિનો ભેદ નથી. સર્વ જાતિના મનુષ્યો તેમના છે. જેમ હિંદુ ધર્મમાં લોકોની બુદ્ધિરુચિ અનુસાર લોકોની ભિન્ન ભિન્ન અધિ-કારાનુસાર—ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો છે તેમ મુસલમાન ધર્મમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન તરીકાઓ (સંપ્રદાયો) છે એ તરીકાઓમાં સૂફીમત નામનો પણ એક તરીકો છે સૂફીમતમાં શમ્સતથ્રેજ કરીને એક સમર્થ મહાત્મા થઈ ગયા છે. એઓ પ્રથમ ઇરાનના તથ્રેજ નામના શહેરમાં રહેતા. એમનું મૂળ નામ ખીજું હતું, પણ તેમનું જ્ઞાન ને દેવીશક્તિ ભેઈ લોકોએ પાછળથી તેમને શમ્સતથ્રેજ (તથ્રેજના સૂર્ય) એવું ઉપનામ આપ્યું હતું. એ મહાપુરુષ કોઈ વાર મુલતાન ભણી ગયેલા. ત્યાં શહેર-બહાર જંગલમાં તેઓ રહેતા હતા. સૂર્યને સી ઓળખે છે તેમ એઓ ત્યાં મહાત્મા પુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયા. મુલતાનમાં એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે ત્યાંના શાહનો શાહબદો

શુભરી ગયો, તેથી શાહ બહુ શોક કરવા લાગ્યો, ને કોઈ આ શાહનદાને ઉઠાડે એવા એલિયાને જોખી લાવો એમ રડતો રડતો કહેવા લાગ્યો. ત્યાં બેઠેલો એક મનુષ્ય શાહનું આ કથન સાંભળી બોલ્યો કે:-“ગરીબપરવર! શહેરબહાર જંગલમાં એક એલિયા ફકીર ખુદાની સારે બંદગી કરનારા રહે છે, ને હું ધારું છું કે નક્કી તે શાહનદાને બેઠા કરશે.” બાદશાહને આથી ધીરજ આવી, ને તેમણે કાજી વગેરે કેટલાક દરબારીઓને તે ફકીરને આગ્રહપૂર્વક સમજાવીને પોતાની પાસે તેડી લાવવા હુકમ કર્યો તે દરબારીઓએ મહાત્મા શમ્સતખેજ પાસે જઈ તેમને શાહનદાને લગતી હકીકત જણાવી, અને શાહની માગણી પ્રમાણે દરબારમાં પધારવા માટે તેમને વારંવાર અરજ શુભરી. શમ્સતખેજે તેમને કહ્યું:-“હું ત્યાં આવું ખરો, ને તમારું કામ કદાચ સિદ્ધ પણ થાય, તથાપિ પછી તમે મને જીવવા નહિ ધો.” દરબારીઓએ બહુ બહુ વિનયપૂર્વક તેમને કહ્યું:-“સાંઈ બાવા! એવું તે કયાંઈ હોય” આપ મહેરબાની કરીને પધારો.” શમ્સતખેજે બોલ્યા:-“ઠીક ત્યારે ચાલો, શું થાય છે તે જોઈએ.” તુરત જ શમ્સતખેજે મુલતાન ભણી ચાલવા લાગ્યા, ને થોડી વારમાં તેઓ શાહના રાજમહેલમાં પહોંચી ગયા. મૂએલા શાહનદા ભણી જોઈ તેમણે કહ્યું:-“કુએજની અક્ષા”-ખુદાકે હુકમસે ખડા હો. પણ શાહનદો જીવતો ન થયો. પછી તુરત જ શમ્સતખેજે કહ્યું:-“કુએજની”-મેરે હુકમસે ખડા હો. તુરત જ શાહનદો સજીવન થઈ બેઠો થયો શાહ નદાને જીવતો થયો જોઈ શાહ ને અન્ય ગૌ ઘણા રાજ થયા, પણ શહેરના મુખ્ય કાજી ને ખીજ દરબારીઓએ શાહને અરજ કરી કે:-“આ કામ શરિયતથી વિરુદ્ધ થયું છે-ખુદાથી પોતાને મોટા માની, તેમણે આ કામ કર્યું છે, માટે શરિયતના (કર્મ-કાંડના) કાયદા પ્રમાણે તેને મોતની શિક્ષા વા ખીજ બારેમાં સારે શિક્ષા થવી જોઈએ.” પછી શમ્સતખેજેનો તથા તેના દેવી કાર્યનો મહિમા સમજ્યા વગર, તેમજ તેમના કથનમાં જે

રહસ્ય હું, તે જાણ્યા વગર માત્ર સ્વૂળ ન્યાયને ખાતર તેમના શરીર પરની ખાલ (ચામડી) ઉતરાવી નાંખવાનું હતું; ને તે પ્રમાણે તેમના શરીર પરની ચામડી ઉતરાવી નાંખી. મહાત્મા શમ્ભતપ્રેજા જે ધારત તો પોતાની અલૌકિક શક્તિથી આ વાત અટકાવી શકત, પણ તેમને દેહાભિમાન નહોતું. એટલે દેહનું પ્રારબ્ધકર્મ દેહ લેશે ભોગવે, એમ જાણી તેમણે કંઈ પણ સામે ઉપાય લીધો નહિ.

કુતૂહલનો વિષય ચર્ચતાં જે છેલ્લાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો કહેવામાં આયાં છે તે પરથી મનુષ્યોએ પ્રભુશક્તિનો તેમજ યોગ, ને જ્ઞાનનો મહિમા કેટલો છે તે લક્ષમાં લઈ, પોતાના પારમાર્થિકે કર્તવ્યમાં ખડુ ઉમંગી ને આગ્રહી થવું જોઈએ; અને કુતૂહલની વૃત્તિ કે જે કર્તવ્યપાલનમાં હાનિ કરનારી છે તેને ત્યજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૮ : અદ્વૈતાસ્ય

અદ્વૈતાસ્યથી થતી હાનિ. અદ્વૈતાસ્ય એટલે મોટે અવાજે ઠીઠી હસવું તે. એ રજ્જેગુણન્ય દોષ છે અદ્વૈતાસ્ય ગંભીરતાનું વિરોધી છે, અને તે વ્યવહારપરમાર્થ જાનેમાં હાનિકર છે. પરમાર્થ સાધવાને ઇચ્છતો પુરુષ વૈરાગ્યવાન ને ગંભીર હોવો જોઈએ. જે તે જે તે વાતમાં ખડખડ હસ્યા કરે તો તેથી તેનાં મન ને પ્રાણ ચંચળ થાય છે, વ્યગ્ર થાય છે, ને તેથી તે ધ્યેયમાં પોતાના મનની એકાગ્રતા ઠરી શકતો નથી. વ્યવહારમાં પણ મનુષ્યે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે જ્યાંત્યાં અને જે તે પ્રસંગમાં ઠીઠી હસવાનો કુસ્વભાવ ન રાખવો જોઈએ. સહેજ પ્રાતમાં અથવા હસવાનો પ્રસંગ ન હોય તો પણ તે ઉત્પન્ન કરીને ખડખડાટ હસવું એ ઠીક નથી. ગુરુજનોની સમીપમાં વા તેઓ સાંભળે તેવી રીતે ઠીઠી હસવું, એ વધારે અયોગ્ય ગણાય છે.

અદ્વૈતાસ્યથી પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણનું સાર્વિક

બળ હણાય છે. જ્યારે મનુષ્ય જોરથી હસે છે ત્યારે તેનો શ્વાસ મુખદ્વારા ઉતાવળે બહાર નીકળે છે, એથી તેનું સાત્ત્વિક બળ ઘટે છે. બહુ હસવાથી પ્રાણકળાનો નકામો વ્યય થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં મુખેથી શ્વાસ મૂકવો, એ હાનિકર ગણ્યું છે. કસરત કરનારા પોતાનું બળ સાચવવાને જરા મૂંઝવણુ થાય તો પણ મુખ બંધ રાખી નાકવડે જ શ્વાસ લેવામૂકવાની ક્રિયા કરે છે. રાત્રિએ નિદ્રામાં જેનું મુખ ફાટેલું રહેતું હોય, ને તેથી જો માણસ મુખથી શ્વાસ લેવામૂકવાની ક્રિયા કરતો હોય તે માણસ બહુધા શરીરે નબળો હોય છે. જેને 'મોઢું ફાટેલું' રાખીને ગૂવાની ટેવ હોય તેણે તે ત્યજવી જોઈએ. માખાપે બચ્ચાંને નેવી નકારી ટેવ ન પડવા દેવી જોઈએ.

કોઈના તનમનની જોડખાંપણ કે અપૂર્ણતા જોઈને હસો નહિ, પણ તેને બનતી સાહાય્ય કરો. કોઈ માણસને બહેરો, મૂંગો, આંધળો, કાણો, દૂલો-લંગડો, કપાપલા નાકવાળો કે બુદ્ધિહીન જોઈને હસો નહિ. તેને એવી સ્થિતિ ઈશ્વરે તેના કર્માનુસાર આપી છે, એટલે જો તમે તેવી સ્થિતિવાળાને જોઈ હસો છો તો તેવડે તમે તેને તેવી સ્થિતિમાં મૂકનાર ઈશ્વરનું અપમાન કરો છો, ને તેથી તમે પાપમાં પડો છો. એ વેળા તો તમારે હસવાનું ન કરતાં પ્રભુએ તમને એવા નથી બનાવ્યા માટે તેમનો હાથ જોડી મસ્તક નમાવી, બહુ વિનયસાથે ઉપકાર માનવો જોઈએ. કોઈનાં ફાટયાંઝૂટયાં વસ્ત્રો કે કોઈની ઘાસની અથવા પાંદડાની ઝૂટેલી ખૂંપડી જોઈને તમે તેને હસો મા, પણ પ્રભુએ તમને એવી સ્થિતિમાં નથી મૂક્યા માટે તમે તેમનો આભાર માનો. જો તમે મતિહીન ને દીન સ્થિતિવાળાને જોઈ હસો છો તો તમે આડકતરી ગતે પ્રભુને હસો છો, ને તેથી તમે પાપ ખાંધો છો, માટે તેમ ન જ કરો. કોઈને તમે નાજોશૂખ્યો જુઓ તો તેને રાા કે ઝ વારની ચાદર ને દાળરોટલા તમારાથી બને તો આપો. બીજા પણ અપંગ કે અન્ય રીતે દુઃખી કે અશક્ત હોય તેને પણ યથાશક્તિ સાહાય્ય કરો.

અયોગ્ય હાસ્ય વ્યવહારમાં હાનિ કરનારું છે. વ્યવહારમાં મોટા ગણાતા મનુષ્યની પાસે ઠાઈ મર્યાદા મૂકીને હસે તો તેણે તેનું અપમાન કર્યું ગણાય, ને તેમ કરનાર મૂર્ખમાં ખર્ચે-ગામડિયો ગણાય. છોકરું પણ અજાણ્યાની પાસે વાર વાર હસે તો તે કુળવણી વિનાનું ગણાય જેણે જેમ વર્તવું ઘટે તેમ વર્તતા તેણે શીખવું જોઈએ. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે જાણવું જોઈએ. દીકરી સાસરે જાય, ને જો તેને રાધતા ન આવડે તો તેના સાસરિયા તેની માને ઉદ્દેશીને કહે કે “રાડે જણીને ઓટલે નાખી દીધી છે ” મતલબ કે તેને કાંઈ શીખવ્યું નથી. જેને પ્રસંગાનુસાર વર્તતા આવડવું નથી તેનામાં પૂરું મનુષ્યત્વ નથી એમ જાણવું વેપારી જો ધરાકની સાથે ભાવ કરાવતા હસે તો ધરાકને તેની વાતમાં શક પડે ને તેમ થતા તે ધરાક ચાલ્યું જાય. ધધામાં તો ગંભીરતા જાળવવાની ખુબ આવશ્યકતા છે. પ્રસંગવશાત્ તમારું મુખ જરા મલકે-સહેજ હસે-મદહાસ્ય થાય, તેની અડચણ નહિ હસવું નેત્રમાં સાર છે. કદાચ સહેજ દાત દેખાય તેટલું હસાય તો પણ ચાલે. પરંતુ ખીખિયાટા કરવા ને તાળીઓ ફૂટવી એ પ્રતિક્રિયતું લક્ષણ નથી જે એવી રીતે વર્તે છે તે હલકટ ગણાય છે, ને તેથી વ્યવહારમાં તે અન્યના વિશ્વાસપાત્ર થઈ શકતા નથી, ને આગળ વધી શકતા નથી.

પુણ્યને વહાણું કરો. જો તમારે સુખી થવું હોય તો તમે પુણ્યનો સંચય કરો, પણ પુણ્યનો નાશ ન કરો અદૃહાસ્યથી તમારા પુણ્યનો ક્ષય થાય છે માટે તમે અદૃહાસ્ય ન કરો જો તમને ધન વહાણું હોય તો તમે પુણ્યને તેના કરતા પણ વધારે વહાણું કરો, કેમકે પુણ્ય વિના ધનની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. ધન કરતાં મનુષ્ય છોકરાછેયાને, ને અન્ય નિકટનાં સગા-વહાલાને વધારે વહાલા ગણે છે, કારણ કે પ્રસંગવશાત્ તેમને માટે તે ધનને જવું કરે છે, પરંતુ તેમના કરતા પણ તેને પુણ્યને વધારે વહાણું કરવું જોઈએ.

“ વહાણાં વહાણાં તમે શું કરો ? વહાણાં વોળાવીને વળિયાં, વહાણા જંગલનાં લાકડાં, જે ભેળાં બળિયાં. ”

તમે જંગલમાં ચોકલા ચાલો છો ત્યાં તમારી ડોલુ રક્ષા કરે છે ? રાત્રિએ ભરનિદ્રામાં તમે પથારીમાં ગમે તેમ પડ્યા હો છો ત્યાં તમારું સર્પાદિથી ડોલુ રક્ષણ કરે છે ? તમારા મૂવાના ખાટલા વા પલંગ ઉપર સર્પ કેમ ચઢતો નથી ? જાણો કે આ બધામાં તમારું પુણ્ય તમારી રક્ષા કરે છે. મરણ પછી પણ જીવનું કલ્યાણ કરવાને પુણ્ય તેની સાથે જાય છે. સુખનાં સાધન તરીકે માનેલા ધનાદિક તે મરણ પછી અહીં જ પડ્યાં રહે છે, માત્ર સુખ ઉપજવનારું પુણ્ય જ જીવની સાથે ચાલે છે.

મરણ તો સર્વને માટે છે જ. “મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે યુધૈઃ” (મરણ તો શરીરધારીઓનો સ્વભાવ છે, અને જીવન તેને માટે એક વિકારરૂપ છે એમ જ્ઞાની પુરોષોએ કહ્યું છે.)

“ઉદ્ઘાટિતે નવદ્વારે પિંજરે વિદ્યગોડનિલ. ।

યત્તિષ્ઠતિ તદાશ્ચર્યં પ્રયાણે વિસ્મયઃ કુત. ॥”

પિંજરું બંધ હોય તો તેમાં પક્ષી રહે. શરીરરૂપી પિંજરાનાં તો નવ ખારણું ઉઘાડાં છે, તેમાં પ્રાણરૂપી પક્ષી સ્થિત રહે છે એ આશ્ચર્ય છે. તે જીડી જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી, માટે તમે જેમ અને તેમ સુખી થવાને માટે પુણ્યની વૃદ્ધિ કરો, ને પાપ વડે પુણ્યનો નાશ ન જ થવા દો. પુણ્યરૂપી સામગ્રી આ સોફ ને પરસોફ બનેગા સુખ આપનારી છે, માટે જેને સુખની ઇચ્છા હોય તેણે તે સામગ્રી અવશ્ય સંપાદન કરવી જોઈએ. સામગ્રી વિના કોઈ કાર્ય બનતું નથી. જેમ કોઈ પૈસાદાર મનુષ્યની ઇચ્છા થાય તો તે પુરોષ, અમેરિકા કે ગમે ત્યાં જઈ શકે, ને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાને માટે જોઈતી સગવડ મેળવી શકે. ધારો કે તેને લંડન જવું છે, તો ઉતારાને માટે અમુક ફોટેલ પર તાર કપોં એટલે ખાવાપીવાની, શયનની, બેસવા-જોડવાની ને અન્ય સર્વ પ્રકારની સગવડ તેને માટે તૈયાર રહે.

ને આ લોકમાં પૈસા વહે એ પ્રમાણે કાર્ય થાય તો પુણ્યરૂપી પૈસા જેની પાસે હોય તેનો સમાસ તે જ્યાં જાય ત્યાં કેમ ન થાય ? થાય જ, માટે મનુષ્યે અટ્ટહાસ્ય વહે પુણ્યને ન જ ખોવું જોઈએ.

સ્ત્રીઓએ પુરુષોના કરતાં વધારે મર્યાદા પાળવી જોઈએ. તેમણે પોતાની ઠાંતના પેઢાં બહાર દેખાય તેમ ન જ હસવું જોઈએ. સસરા કે અન્ય મોટરો સાંભળે તેમ તેમણે ન જ હસવું જોઈએ. કોઈ માણસને જ્યાં ત્યાં ફરવાની ને હસવાની કુટેવ હતી તેની ચર્ચા ચાલતાં કોઈએ કહ્યું કે:-“જે મન હોય હાથ, તો જઈએ વેશ્યાની સાથ.” બીજે માણસ તે કહેવત સાંભળી બોલ્યો:-“તમને એ કહેવત કહેતાં ન આવડી, ખરું તો આમ કહેવું જોઈએ:-“જે મન હોય હાથ, તો શીઠ જઈએ વેશ્યાની સાથ ?”

ગેરવાજબી છૂટનું માઠું પરિણામ. જે આરંભમાં થોડી ગેરવાજબી છૂટ લઈએ તો આગળ ઉપર વધારે છૂટ લેવાનું મન થાય. બહિર્મુખ મન બહુ હુમ્મતું છે; જો આંગળી આપતાં પોંચો ગળી જાય એવું છે. જેમ ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા (ટીબેટમાં સાંપુ) અને સિંધુ આદિ નદીઓનાં મૂળ ઘણાં નાનાં છે, પણ સમુદ્ર પાસે પહોંચતાં તો તે નદીઓ બહુ વિશાળ થયેલી છે, તેમ એક નાનીસરખી સદોષ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે ધીરે ધીરે વધતાં સવિધ્યમાં તેનું પરિણામ બહુ નકારું આવે છે. એક સ્ત્રી વિનાવિચારે પરપુરુષ સાથે થોડું હસે, તો ધીરે ધીરે સવિધ્યમાં તેનું શું પરિણામ આવે ? સોરાળજીની દારૂની દુકાને કોઈ પ્રાણી જેસવા જાય તો લોકો તેને માટે કેવો વહેમ લે ? ને “સોખને અસર” હાવાથી તેનું પરિણામ કેવું અનિષ્ટ આવે ?

ચોરની સગે જવાથી મનુષ્ય ચોરી કરતાં શીખે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. એ નિશાળે સણવા જતો છોકરો કોઈ છોકરાની પેન્સિલ, ટાંક, કાગળ, ચોપડી કે એવી બીજી નાની વસ્તુ ચોરી લાવે તેને માખાપ અટકાવે નહિ, પણ ઊલટાં તે કામ માટે તેને સાખાશી આપે, ને તેનો વાંસો થાપડે, તો જાણે કે છોકરાની ને તેનાં માખાપની કમનસીબી ઊઠી. ઘરનાં માણસોને થોડી ગરવાજખી છૂટ લેવા દીધી, નાતું પણ ગરવાજખી કામ તેમને હાથે થવા દીધું, તો જાણે કે ઘરના માલ દિવસોની શરૂઆત થઈ. એક છોકરો ખાલ્યાવસ્થામાં નાની નાની ચોરી કરતાં શીખ્યો. નિશાળે જાય ત્યાંથી લાગ પડે ત્યારે અથવા બીજા છોકરાની નજર ચૂકવીને તેની સણવાગણવાની પેન ને પેન્સિલ આદિ નાની નાની ચીજે ચોરીને તે પોતાને ઘેર લઈ જતો. તેની વિધવા મા તે જણતી તો પણ તેને કંઈ કહેતી નહિ, પણ તે પોતાના પુત્રની હોશિયારી માની મનમાં રાજ ચતી, ને તેને તે કામથી ન અટકાવતાં ઊલટું ઉત્તેજન આપતી. આથી તે છોકરો મોટો થતો ગયો તેમ વધારે ને વધારે ચોરી કરતાં શીખતો ગયો. થોડુંઘણું સણી તે નિશાળેથી ઊઠી ગયો, એટલે તેની માએ પોતાના ઓળખીતા કોઈ વેપારીને ત્યાં તેને નોકર રખાવ્યો. તેને ચોરી 'કરવાની કુટેવ પડેલી એટલે થોડા દિવસમાં લાગ મળતાં ત્યાં પણ તેણે ચોરી કરી, જેથી તે વેપારીએ તેને રજા આપી. બજારમાં તે વાત ચર્ચાઈ, તેથી બીજા કોઈ વેપારીએ તેને નોકર રાખ્યો નહિ. ધંધો ન હોવાથી તે જ્યાંત્યાં રખડવા લાગ્યો, ને હલકાં માણસની સોળતમાં પડ્યો, તેમજ બીજાં પણ કુલક્ષણ ધીરે ધીરે શીખ્યો. જુવાન થતાં તે ચોરની ટોળીમાં મળ્યો, ને ચોરીને ધંધો કરવા લાગ્યો. એક વાર તેણે ને બીજા ચોરાએ મળી એક જાન લીધી, ને તેમાં

એકાદ માણસનું ખૂન કરી નાખ્યું. તપાસ ચલાવતાં પોલીસે તે
 ગુનેગારોને પકડ્યા, જેમાં પેલા છોકરો પણ હતો. કોર્ટમાં તેનો
 કેસ ચાલતાં તે છોકરા પર ખૂનનું તહોમત સાબિત થયું, ને
 તેને ચૂનીની શિક્ષા થઈ. ચૂનીએ ચઢાવવા લઈ જતાં પહેલાં
 મોતની સજાવાળા અપરાધીઓને તેની કોઈ પ્રાણિપદાર્થમાં
 વાસના ન રહી જાય માટે તેને કોઈને મળવાની કે કંઈ ખાવાની
 ઇચ્છા હોય તો તે વિષે પૂછવામાં આવે છે તેમ તેને પણ પૂછ-
 વામાં આવ્યું કે:—“તારે કંઈ ખાવુંપીવું છે? વા તારે તારાં
 કોઈ સગાંવહાલાંને મળવું છે?” તેના હિતરમાં તે છોકરાએ
 કહ્યું કે:—“મારી માને મારે મળવું છે.” ન્યાયાધીશે તેની માને
 ત્યાં તેડાવી મંગાવી, ને તેના છોકરાની તેને મુલાકાત કરાવી.
 પેલા ચોર છોકરાને તેની માને જોઈ તેના પર ઘણો ગુસ્સો
 આવ્યો, પણ તે દખાવી તેણે તેની માને કહ્યું કે:—“મા! તારી
 જીભ અહાર કાઢ, મારે તે જોવી છે.” તેની માએ કહ્યું:—“ભાઈ!
 જીભમાં શું જોવું છે?” છોકરે કહ્યું:—“નહિ મા! મારે તે જોવી
 છે. મરતી વખતે તું મારી એટલી ઇચ્છા પૂરી નહિ કરે?”
 એટલે તેની માએ ચોતાની જીભ અહાર કાઢી. જે તે ચોર
 છોકરાએ તુરતજ કરડી ખાધી, ને તેનું મોઢું ઘોઘોઘોહાણુ કરી
 મૂક્યું. પોલીસના માણસો જરા છેટે જોસા હતા તે આ કરપીણ
 ખનાવ જોઈ ત્યાં દોડી આવ્યા, ને તે ચોર છોકરાને મારતા
 મારતા કહેવા લાગ્યા કે:—“તું કેટલો નીચ છે! મરતી વખતે
 પણ આવું મહાપાપ તેં કર્યું! તારી માની જીભ કરડવાનું
 તારે શું કારણ હતું?” તે ચોર છોકરો ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં
 બોલ્યો:—“હું જે ચૂનીએ ચઢું છું તે આ જીભડીનો પ્રતાપ છે.
 જે એ જીભડી જરાક વળી હોત, ને મને નાતપણમાં ચોરી
 કરતાં અટકાવેા હોત તો મારી આ દશા ન થાત.” છોકરો

ઘણાં દૂર ને દુષ્ટ કહેવાય, પણ તેની વાત તો સાચી હતી એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. આ દશાત પરથી માખાપે પોતાનાં છાકરાંને ઉછેરવામા કેવી રીતની સંભાળ રાખવી બેઠએ તેના પણ એક પાઠ મળે છે જે સોસલાલયને વશ થઈ છાકરાને અવળે માર્ગે ચાલવા દે છે અથવા અવળે માર્ગે ચાલવાનું ઉત્તેજન આપે છે તેની અતે ખૂરી દશ થાય છે. સ્ત્રી ને મર્યાદા મૂકીને વર્તે તો તેના પતિને માફું લાગે, ને તેથી વખતે ઘરમાં કલેશ થાય, તથા સાસુસસરા આદિ વડીલ જનેને પણ તેના તરફ અણુગમે લાપજે, ને શિષ્ટજનોમા તેને માટે હવડો-વિચાર ફેલાય ઉપરાત પાપ બધાય તે જુદુ, માટે સ્ત્રીઓએ કદીપણ પુરુષો સાક્ષણે તેમ નિર્લજ્જપણે અદૃહાસ્ય ન કરવુ, અને કોઈને દુખી બેઠને તો ક્યારે પણ તેમ ન જ કરવુ, કેમકે તેમ કરવાથી વિશેષ પાપ બધાય છે.

પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધમતા. સ્ત્રીઓની પરાધીન સ્થિતિ છે બે પુણ્ય હોય તો પરાધીન સ્થિતિમા પણ પ્રાણી સ્વતંત્ર જેવી સ્થિતિ ભોગવી શકે છે હાખલા તરીકે કોઈ ધનાઢ્યનો કે રાજના ખાળેસો કૃતરો પોતાના પાલકની સાથે મોટરમા બેસીને ફરી શકે છે તેને અવરાવવાખીવરાવવાની, નવરાવવાની ને સૂવરાવવાની સારી તજવીજ રહે છે. તેને માટે નોકર હોય છે નોકર કે શેઠ જાતે પ્રશસ્તી તેના વાળ સાફ ને સરખા કરે છે કેટલીક વાર તે પોતાના શેઠના જોળામા રમતો હોય છે બીજો કૃતરો ખાવા માટે ઘેરઘેર રખડે છે જ્યાં જાય ત્યાં હડહડ થાય છે લોકડીઓના માર ખાય છે, ને તેમ કરતાં વખતે ક્યાઈથી ટાઢા ઢુકડા મેળવે છે બકાલીના ઘોડાને ત્રણ લાઠા ખડેલા હોય છે, ને મહારાજનો અરખી ઘોડો કેટલી સુખી હોય છે ? માણસોની સ્થિતિમા પણ જમીનઆસમાનનું અતર ભેવામા આવે છે.

કાઈ દેવ જેવા જણાય છે, ને કાઈ રાક્ષસ જેવા જણાય છે. એક જાન કે રાજા જેવો હોય છે, ને બીજો સિખારી હોય છે; એક સ્ત્રી થાય ત્યાં સ્વતંત્રપણે વિચરી શકે છે, ને બીજો જેલખાનાર તો હોય છે; અને એક બૃહસ્પતિ જેવો બુદ્ધિમાન હોય છે, ને બીજો કાળા અક્ષરને કૂટી મારે તેવો હોય છે. સિત્ત સિત્ત કારની આ ને બીજી સ્થિતિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ જીવોને ના પુણ્યવડે ને નિકૃષ્ટ (હિતરતી) સ્થિતિઓ તેના પાપવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણો, ને પુણ્યનો મહિમા ને પાપની અધિકતા સમજી પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ને પાપથી દૂર રહેવા માટે સર્વદા આદરપૂર્વક પ્રયત્નવાન રહો. અદૃહાસ્ય ઓછેવધતે મંશે પુણ્યને કાપનારું ને પાપને આપનારું છે, માટે તે ત્યાજ્ય છે. મોક્ષેચ્છ્યોને તેના પરમાર્થના અભ્યાસમાં તે વિશેષ વિદ્યનર્થી છે, માટે તેણે તો પોતાથી અદૃહાસ્ય ન થઈ જાય તેની ખુબ સાચી રાખવી જોઈએ.

અદૃહાસ્યવિષેનું કથન પૂરું થયું રમેશુજનિત મુખ્યમુખ્ય ષોડશધી કથન પણ પૂરું થયું.

ત્રણ ગુણથી રહિત થવાની અગત્ય

મનુષ્યે કૃતાર્થ થવાને માટે ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ કરવું જોઈએ.—ગુણાતીત થવું જોઈએ. અંતઃકરણ તમોગુણ, રમેશુજ ને સત્ત્વગુણ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય હોવાથી તે ત્રણ ગુણોની નિઃશેષ નેતૃત્તિ અંતઃકરણમાંથી થઈ શકતી નથી, પણ તેનાથી હિપજતા ક્રાનિકર ધર્મો શાસ્ત્રીય પ્રયત્નવડે અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત કરી પ્રકાશ છે, અને એને જ ત્રણ ગુણનું અતિક્રમણ વા ગુણાતીતપણું કહેવામાં આવે છે.

સત્ત્વગુણનું અતિક્રમણ—તમોગુણનું તથા રમેશુજનું

જન્ય દોષોના ત્યાગવિષે વિસ્તારથી કહેવાયું. હવે સત્ત્વગુણ-જન્ય દોષોના ત્યાગવિષે સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. જોકે જ્ઞાનને ને સુખને અનુભવ કરાવનારો સત્ત્વગુણ તમોગુણની તથા રજો-ગુણની અપેક્ષાએ ઘણો ચઢિયાતો છે, તથાપિ પૂર્ણ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરવાને મનુષ્યે તેનું પણ ઉક્ષેપન કરવું જોઈએ. શ્રીગીતા-જીમાં કહ્યા પ્રમાણે મુમુક્ષુએ નિઝૈગુણ્ય થવું જોઈએ. જેમ લોઢાની બેડી ભાર કરે છે તેમ સોનાની બેડી પણ ભાર કરે છે જ. તમો-ગુણ તથા રજોગુણ લોઢાની બેડી જેવા છે, ને સત્ત્વગુણ સોનાની બેડી જેવો છે. સત્ત્વગુણ અંતઃકરણમાં જ્ઞાન ને સુખ ઉપજાવનારો છે. સત્ત્વગુણથી ઊપજતા જ્ઞાનનું ને સુખનું એ આત્માના ધર્મો છે એવું અભિમાન કરવું એ સત્ત્વગુણજન્ય દોષ છે, અને તે ત્યાગવાયોગ્ય છે. અનુકૂળ પરિસ્થિતિથી અંતઃકરણમાં ઊપજતાં જ્ઞાન ને સુખ એ આત્માના ધર્મ નથી, પણ સત્ત્વ-ગુણનાં ધર્મ છે એમ દૃઢપણે સમજવું ને અનુભવવું એ જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો ત્યાગ કહેવાય છે. વ્યાવહારિક પદાર્થોનું વા ક્રિયાઓનું જ્ઞાન સિત્રસિત્ર પુરુષોથી કે શાસ્ત્રોથી અથવા સ્વાનુભવથી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનું અભિમાન તેણે ન કરવું જોઈએ. એ બધાં જ્ઞાનો વૃત્તિજન્ય, સાતિશયદોષ-વાળાં, માયિક અને વિનાશી છે. વળી તે જ્ઞાનો આત્માને કાંઈ પણ વાસ્તવિક ઉપકાર કરતાં નથી, પણ જો તેનું અભિમાન કરવામાં આવે તો આત્મસ્વરૂપમાં વિરમવામાં તે બિલટી અડચણ કરે છે, માટે મુમુક્ષુએ તેનું અભિમાન ત્યજવા યોગ્ય છે. જે મોક્ષાસાધક પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરી પ્રથમ તમો-ગુણના ને રજોગુણના દોષો છૂટી, પછી જ્ઞાનના ને સુખના અભિમાનનો પણ ત્યાગ કરીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે તે જીવન્મુક્ત થઈ જીવન્મુક્તિનો અનુભવ કરવા લાયકશાળી

ચાય છે. તે મહાપુરુષ આવા કે આને મળતા ઉદ્ધારો કાઢવા સુભાગી થાય છે:—

“અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો: ગુરુ: ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્

(અદ્વૈતબોધક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતબોધક શાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે; સદ્ગુરુ અદ્ભુત છે; સદ્ગુરુ અદ્ભુત છે; અદ્વૈત-જ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે, અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે; અને બ્રહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે, બ્રહ્માનંદ આશ્ચર્યરૂપ છે.)

“અબ્બ હમ અમર ભયે ન મરેંગે.”

“અમ હમ પાછબો, પાછબો બ્રહ્મજ્ઞાન

સહજસમાધિ સુખમેં રહીબો, કેાટિ કલ્પ વિશ્રામ. ૧

ગુરુ કૃપાલ કૃપા જબ કીન્હી, હરદે કમલ ખિગાસા;

ભાગા ભરમ દશેઃ દિશ સૂઝા, પરમજ્યોતિ પ્રગાસા. ” ૨

“બહુરી હમ કાહેકું આવહીંગે, બીછડે પંચ તત્તકી રચના,
તબ્બ હમ રામહીં પાવહીંગે. ૭ ટેક

પૃથ્વીકા ગુન પાની સોખા, પાની તેજ મીલાવહીંગે;

તેજ પવન મિલી પવન શબ્દ મિલી, સહજસમાધિ લગાવહીંગે;

બહુરી હમ કાહેકું આવહીંગે.”

સર્વાત્મસાવને પામેલા મહાપુરુષો નીચે પ્રમાણે સ્વાનુભવ-રૂપ સામગ્રાન કરતા છતાં મુમુક્ષુને ઉપદેશ કરવા માટે પૃથિવી પર વિહાર કરે છે:—

“અહમન્નમહમન્નમહમન્નમ્ ।

અહમન્નાદોઽહમન્નાદોઽહમન્નાદઃ ॥

(હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું, હું ભોગ્ય છું. હું ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું ભોક્તા છું.)

એ પ્રમાણે ભોક્તાનો ને ભોગ્યનો વાસ્તવિક અભેદ ભગ-વતી શ્રુતિએ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. અભેદનો-અદ્વૈતનો દૃઢ અનુભવ થયા વિના કોઈ પણ મનુષ્ય પરમ નિર્ભય ને પરમ સુખી થઈ શકે નથી, માટે તેવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા સમ્ભાષ-ના ને સદ્ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે પ્રયત્નશીલ રહી પોતાના ઉત્તમ મનુષ્યજન્મને સફળ કરવો એ પ્રત્યેક વિચારવંત મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

ત્રણ ગુણના અતિક્રમણનો વિષય આજે પૂરો થાય છે. કૃતાર્થતાની કોટિ પર ચઢવાને ઇચ્છતા સર્વે મનુષ્યો કહેલી રીતે પ્રયત્ન કરી શ્રીમદ્દેશ્વરની કૃપાથી અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રદાના અનુભવવડે ત્રણ પ્રકારના કુન્ધની અત્યંતનિવૃત્તિ ને પરમાત્મની નિત્યપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરો, એમ ઇચ્છી જિતવૃત્તિ ને વાણી વિરામ પામે છે. હરિઃ ॐ

સમાપ્ત